

PODRAVINA

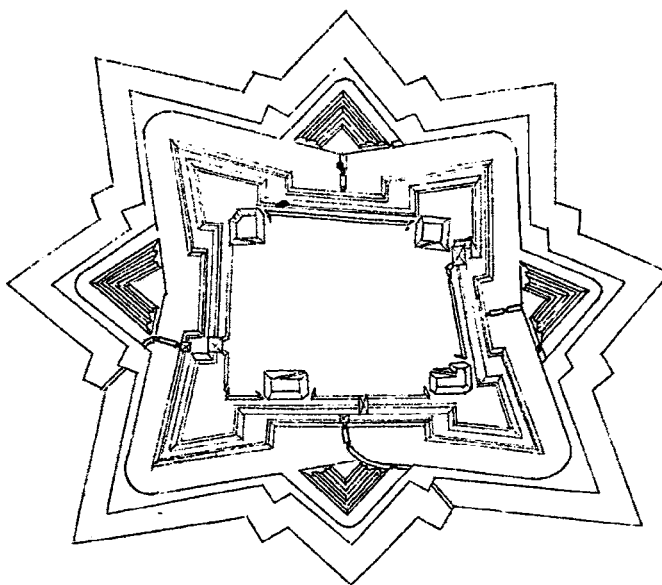
Časopis za multidisciplinarna istraživanja

Scientific Multidisciplinary Research Journal

Izlazi dva puta godišnje

A Semi-annual Issue

www.podravina.org

Uredničko vijeće Editorial board

Prof. dr. sc. Nikola BENČIĆ, dopisni član HAZU (Željezo/Eisenstadt), akademik Vladimir BERMANEC (Zagreb), Zvonimir DESPOT (Zagreb), prof. dr. sc. Josip FARIČIĆ (Zadar), dr. sc. Boris GOLEC (Ljubljana), akademik Ivan GOLUBIĆ (Zagreb), doc. dr. sc. Ivan GRGUREVIĆ (Zagreb), Zoran HOMEN (Križevci), dr. sc. Vladimir HUŽAN (Varaždin), prof. dr. sc. Karl KASER (Graz), prof. dr. sc. Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ (Zagreb), prof. dr. sc. Vladimir KOLESARIĆ (Zagreb), prof. dr. sc. Zvonko KOVAČ (Zagreb), mr. sc. Julio KURUC (Koprivnica), dr. sc. Mijo LONČARIĆ (Zagreb), prof. dr. sc. Marin MILKOVIĆ (Varaždin/Koprivnica), mr. sc. Ivan OBADIĆ (Firenca), Vesna PERŠIĆ KOVAČ (Koprivnica), mr. sc. Dražen PODRAVEC (Virje), izv. prof. dr. sc. Ante RONČEVIĆ (Varaždin), dr. sc. Tajana SEKELJ IVANČAN (Zagreb), dr. sc. Mirela SLUKAN ALTIĆ (Zagreb), prof. dr. sc. Vladimir STRUGAR (Bjelovar), akademik Franjo ŠANJEK (Zagreb), prof. dr. sc. Nevio ŠETIĆ (Pula-Zagreb), član suradnik HAZU Željko TOMIČIĆ (Zagreb), izv. prof. dr. sc. Mario TOMIŠA (Koprivnica), prof. dr. sc. Antun TUCAK, dopisni član HAZU (Osijek), dr. sc. Saboles VARGA (Pečuh), akademik Nenad VEKARIĆ (Dubrovnik), prof. dr. sc. Jaroslav VENCELEK (Ostrava), mr. sc. Dinko VRGOČ (Koprivnica), izv. prof. dr. sc. Damir VUSIĆ (Varaždin), akademikinja Alica WERTHEIMER BALETIĆ (Zagreb), dr. sc. Dejan ZADRAVEC (Ptuj)

Uredništvo Editorial Staff

Nikola CIK (Đurdevac), akademik Dragutin FELETAR (Koprivnica), doc. dr. sc. Andrej HOZJAN (Maribor), doc. dr. sc. Mario KOLAR (Koprivnica), doc. dr. sc. Željko KRUŠELJ (Koprivnica), prof. dr. sc. Lučka LORBER (Maribor), izv. prof. dr. sc. Hrvoje PETRIĆ (Koprivnica/Zagreb), dr. sc. Geza PALFFY (Budimpešta), dr. sc. Vladimir ŠADEK (Koprivnica), Marijan ŠPOLJAR (Koprivnica), mr. sc. Mladen MATICA (Koprivnica)

Urednici

Editors-in-chief

Akademik Dragutin FELETAR
e-mail: meridijani@meridijani.com
Dr. sc. Hrvoje PETRIĆ
e-mail: hrvoje.petric@ffzg.hr

Tajnik uredništva

Staff secretary

Dr. sc. Petar FELETAR
e-mail: petar@meridijani.com

Prijelom

Layout

Saša BOGADI

Nakladnik

Publisher

MERIDIJANI, 10430 Samobor,
Obrtnička 17, p.p. 132,
tel. 01/33-62-367, faks: 01/36-30-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici

Co-publishers

SVEUČILIŠTE SJEVER
Koprivnica, Trg dr. Žarka Dolinara 1
POVIJESNO DRUŠTVO
Koprivnica

Za nakladnike

Journal directors

Petra SOMEK
Marin MILKOVIĆ
Ružica ŠPOLJAR

Dodatne adrese uredništva

Additional mailing address

Akademik Dragutin FELETAR
48000 Koprivnica, Trg mladosti 8
+385-48-626-780, +385-98-249-804
Dr. sc. Hrvoje PETRIĆ
48000 Koprivnica, Vinka Vošickog 5
+385-48-671-989, +385-98-622-548
www.podravina.org

Uz potporu

With support

GRAD KOPRIVNICA
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA ŽUPANIJA

Časopis izlazi uz pripomoć Ministarstva znanosti i obrazovanja RH

Na naslovnici

Front cover

Mara Matočec u Koriji

UDK klasifikacija

UDC classification

Dr. sc. Ivica ZVONAR

Tisak

Print by

BOGADIGRAFIKA, Koprivnica,
300 primjeraka, prosinac, 2018.

www.podravina.org

ISSN 1333-5286 (tisak)

ISSN 1848-8854 (online)

PODRAVINA se referira u sekundarnim časopisima

1. SCOPUS, Bibliographic databases
2. ABSTRACTS JOURNAL, All-russian institute of scientific and technical information, Moscow
3. HISTORICAL ABSTRACTS AND AMERICA, History & Life, EBSCO, Santa Barbara, California, USA
4. THE HISTORY JOURNALES GUIDE, Deutschland
5. Članci su uvršteni u bazu HRČAK, Zagreb, te na www.podravina.org

U Popisu znanstvenih časopisa Ministarstva znanosti i obrazovanja "Podravina" je klasificirana oznakom "a₂" te se uzima u obzir pri izboru u znanstvena zvanja autora (Narodne novine 84 od 11. srpnja 2005.) Za društvene znanosti vrijedi kao časopis s oznakom "a₁" jer se referira u SCOPUS-u.

K A Z A L O

Neda KULENOVIĆ OCELIĆ, Igor KULENOVIĆ

NEOLITIČKO NASELJE GOLUBOVAC/SADICE - PRILOG POZNAVANJU NASEOBINSKIH OBRAZACA DONJE PODRAVINE /
A NEOLITIC SETTLEMENT GOLUBOVAC/SADICE – NEW RESEARCH ON SETTLEMENT PATTERNS IN LOWER PODRAVINA .. 5

Ivan VALENT

EKSPERIMENTALNA IZRADA PEĆI ZA TALJENJE ŽELJEZNE RUDE - PROCESI, PROBLEMI, RJEŠENJA / EXPERIMENTAL
PRODUCTION OF IRON ORE MELTING FURNACES – PROCESSES, PROBLEMS, SOLUTIONS 18

Jurica SABOL

LEDENO DOBA: PODRAVSKI FOSILI IZ DALEKE PROŠLOSTI / ICE AGE: PODRAVINA FOSSILS FROM DISTANT PAST 34

Ferenc VÉGH

NEPOZNATI TLOCRT ČAKOVEČKE UTVRDE IZ 1680. GODINE. ZA KRONOLOGIJU GRAĐEVINARSTVA NIKOLE VII.
ZRINSKOG / UNKNOWN BLUEPRINTS OF ČAKOVEC FORTRESS FROM 1680TH FOR CHRONOLOGY OF
ARCHITECTURE OF NICHOLAS VII. ZRINSKI 39

Mihael SUČIĆ

TRGOVIŠTE VALPOVO KONCEM 17. I POČETKOM 18. STOLJEĆA / MARKET-TOWN OF VALPOVO AT THE END OF THE
17TH AND THE BEGINNING OF THE 18TH CENTURY 51

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

MARA MATOČEC I ŽENE / MARA MATOČEC AND WOMEN 65

Vladimir MIHOLEK

ODNOS MARE MATOČEC I TOME JALŽABETIĆA / RELATION OF MARA MATOČEC AND TOMO JALŽABETIĆ 75

Hrvoje PETRIĆ

O FRANJEVCIMA I KOPRIVNICI OD 16. DO POČETKA 18. STOLJEĆA / ABOUT FRANCISCANS AND KOPRIVNICA
FROM THE 16TH TO THE EARLY 18TH CENTURY 82

Tatjana GREDIČAK, Damir DEMONJA

STRATEGIC MANAGEMENT OF TOURISM AND CULTURAL RESOURCES IN THE DEVELOPMENT OF LOCAL
ENTREPRENEURSHIP WITH GOOD PRACTICE EXAMPLES IN KOPRIVNICA-KRIŽEVCI COUNTY / STRATEŠKO
UPRAVLJANJE TURISTIČKIM I KULTURNIM RESURSIMA ZA RAZVOJ LOKALNOG PODUZETNIŠTVA S PRIMJERIMA
DOBRE PRAKSE U KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKOJ ŽUPANIJI 94

Jasna POTOČNIK TOPLER, Ksenija KEČA, Violeta ZUBANOV, Mitja GORENAK, Mladen KNEŽEVIĆ

THE ROLE OF THE TOUR GUIDE PROFESSION IN THE DRAVA AND SAVA REGIONS: COMMUNICATING
ATTRACTIONS IN INCREASINGLY AESTHETICIZED TOURISM CONSUMPTION / ULOGA ZANIMANJA TURISTIČKOG
VODIČA NA PODRUČJU RIJEKA SAVA I DRAVE: KOMUNICIRANJE ATRAKCIJA U RASTUĆOJ ESTETIZIRANOJ
TURISTIČKOJ POTROŠNJI 108

Valerija BOTRIĆ, Ljiljana BOŽIĆ, Tanja BROZ

REGIONALNE RAZLIKE U ULAGANJU U ISTRAŽIVANJE I RAZVOJ I PRODUKTIVNOSTI U HRVATSKIM PODUZEĆIMA
/ REGIONAL DIFFERENCES IN INVESTMENT IN RESEARCH AND DEVELOPMENT AND PRODUCTIVITY IN CROATIAN
COMPANIES 122

Manuel MAĐERIĆ, Saša PETAR, Krešimir BUNTAK

UTJECAJ DRUŠTVENO ODGOVORNOG POSLOVANJA PODRAVKE D.D. NA POTROŠAČE KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKE
ŽUPANIJE / INFLUENCE OF SOCIALLY RESPONSIBLE BUSINESS PRACTICE OF PODRAVKA D.D. ON CONSUMERS IN
KOPRIVNICA-KRIŽEVCI COUNTY 135

Melita SRPAK, Silvija ZEMAN

GOSPODARENJE MINERALNIM SIROVINAMA VARAŽDINSKE ŽUPANIJE / MINERAL RAW MATERIAL MANAGEMENT
IN VARAŽDIN COUNTY 149

Andrija ŠPOLJAR, Ivka KVATERNJAK, Vlado KUŠEC

MEHANIČKI OTPOR TLA U ŠUMSKOM I LIVADNOM EKOSUSTAVU / MECHANICAL RESISTANCE OF SOIL IN THE
FOREST AND GRASSLAND ECOSYSTEMS 164

Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ

VARAŽDINSKE VIJESTI OD 1945. DO 1990. GODINE / VARAŽDIN NEWS FROM 1945 TO 1990 171

PRIKAZI NOVIH KNJIGA, ČASOPISA I ZNANSTVENIH SKUPOVA

REVIEWS OF NEW BOOKS, MAGAZINES AND CONFERENCES

CRIS, BROJ 1/2017 (MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ)	187
IZLOŽBA I KATALOG: RAZVOJ PUČKOG ŠKOLSTVA U KOPRIVNICI I OKOLICI DO 1940. (BOŽICA ANIĆ)	191
ŽELJKO KRUŠELJ - ZAROBLJENICI PARALELNIH POVIJESTI (VLADIMIR ŠADEK)	194
PODRAVSKI ZBORNIK 44/2018 (BOŽICA ANIĆ)	196
ÁCS, M. – KRÁNICZ, G. – SZALAI, G. – VARGA, SZ. 2017: REFORMÁTUSOK BARANYÁBAN. (LÓRÁNT BALI)	198
110 GODINA UZGOJA SIMENTALSKOG BLAGA U PREKODRAVLJU (DRAGUTIN FELETAR)	199
DR. HRVOJE NEIMAREVIĆ, MOJ OTAC PROF. ANTE NEIMAREVIĆ (DRAGUTIN FELETAR)	200
HRVATSKE OBLJETNICE, 18/19 (PETAR FELETAR)	200
ŽUŽA ZABJAN: KUD ŽDALA (PETRA SOMEK)	201
DRAGO ROKSANDIĆ: ČOVJEK I PROSTOR, ČOVJEK U OKOLIŠU, EKOISTORIJSKI OGLEDI (PETAR FELETAR)	202
ZDENKO BALOG, NIKOLA ŽULJ: KRIŽEVCI, VJEKOVI SLOBODNOGA KRALJEVSKOG GRADA (PETRA SOMEK)	203
KREŠIMIR FILIĆ: POVIJESNI NATPISI GRADA VARAŽDINA (DRAGUTIN FELETAR)	204
ALOJZ JEMBRIH: KOTORIBSKI PROTOKOL (DRAGUTIN FELETAR)	204
ARTIKULACIJE: ČASOPIS ZA ČITANJE, BROJ 6 (MIHAELA CIK)	205
D. FELETAR I P. FELETAR: PROCESI DRAMATIČNE DEPOPULACIJE GORNJE HRVATSKE PODRAVINE (NIKOLA CIK)	206
IVAN TRNSKI, IZABRANA DJELA (MIHAELA CIK)	207
VLADIMIR MILIVOJEVIĆ: REKA: POVIJEST, PRIČE, LJUDI (NIKOLA CIK)	208
RANKO PAVLEŠ: BJELOVARSKI KRAJ I ZAPADNA BILOGORA U SREDNJEM VIJEKU (NIKOLA CIK)	209
IN MEMORIAM – IVAN GOLUB	210
UPUTE SURADNICIMA / A WORD TO ARTICLE' CONTRIBUTORS	215

U TRIDESET I ČETVRTOM BROJU ČASOPISA PODRAVINA SURADUJU:

1. Dr. sc. Neda KULENOVIĆ OCELIĆ, arheolog, Zadar
2. Dr. sc. Igor KULENOVIĆ, arheolog, Odjel za turizam i komunikacijske znanosti, Sveučilište u Zadru
3. Ivan VALENT, kustos-arheolog, Muzej grada Koprivnice
4. Dr. sc. Jurica SABOL, voditelj Muzeja krapinskih neandertalaca, Krapina
5. Dr. sc. Ferenc VEGH, University of Pecs, Faculty of Philosophy, Institut of History, Pecs, Hungary
6. Mihail SUČIĆ, prof. povijesti, Tiborjanci, Valpovo
7. Prof. dr. sc. Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, sveučilišni profesor u miru, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
8. Vladimir MIHOLEK, INA, Đurđevac
9. Izv. prof. dr. sc. Hrvoje PETRIĆ, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
10. Dr. sc. Tatjana GRADEČAK, Institut za turizam, Zagreb
11. Dr. sc. Damir DEMONJA, Institut za turizam, Zagreb
12. Prof. dr. sc. Jasna POTOČNIK TOPLER, Faculty of Tourism Brežice, University of Maribor, Slovenia
13. Dr. sc. Ksenija KEČA, lektor, Libertas International University, Croatia
14. Prof. dr. sc. Violeta ZUBANOV, Faculty of Sports and Tourism, Serbia
15. Prof. dr. sc. Mitja GORENAK, Faculty of Tourism Brežice, University of Maribor, Slovenia
16. Prof. dr. sc. Mladen KNEŽEVIĆ, Libertas International University, Croatia
17. Dr. sc. Valerija BOTRIĆ, Ekonomski institut, Zagreb
18. Dr. sc. Ljiljana BOŽIĆ, Ekonomski institut, Zagreb
19. Dr. sc. Tamara BROZ, Ekonomski institut, Zagreb
20. Dr. sc. Manuel MAĐERIĆ, Sveučilište Sjever, Koprivnica
21. Dr. sc. Saša PETAR, Sveučilište Sjever, Koprivnica
22. Dr. sc. Krešimir BUNTAK, Sveučilište Sjever, Koprivnica
23. Melita SRPAK, Zavod za prostorno uređenje, Varaždinska županija, Varaždin
24. Dr. sc. Silvija ZEMAN, Međimursko veleučilište, Čakovec
25. Dr. sc. Andrija ŠPOLJAR, Visoko gospodarsko učilište, Križevci
26. Dr. sc. Ivka KVATERNIK, Visoko gospodarsko učilište, Križevci
27. Dr. sc. Vlado KUŠEC, Visoko gospodarsko učilište, Križevci
28. Doc. dr. sc. Magdalena NAJBAR AGIČIĆ, Sveučilište Sjever, Koprivnica
29. Božica ANIĆ, Muzej grada, Koprivnica
30. Mihaela CIK, prof., Đurđevac
31. Nikola CIK, prof., doktorand, Đurđevac
32. Dr. sc. Petar FELETAR, Fakultet prometnih znanosti, Zagreb
33. Petra SOMEK, prof., Izdavačka kuća Meridijani, Samobor
34. Akademik Dragutin FELETAR, HAZU, Zagreb-Koprivnica
35. Dr. sc. Vladimir ŠADEK, Koprivničko-križevačka županija, Koprivnica
36. Doc. dr. sc. Loránd BÁLI, Panonsko sveučilište, Kéthely, Mađarska

NEOLITIČKO NASELJE GOLUBOVAC/SADICE - PRILOG POZNAVANJU NASEOBINSKIH OBRAZACA DONJE PODRAVINE¹

A NEOLITIC SETTLEMENT GOLUBOVAC/SADICE - NEW RESEARCH ON SETTLEMENT PATTERNS IN LOWER PODRAVINA

Neda KULENOVIĆ OČELIĆ

Ulica Andrije Hebranga 21, HR-23000 Zadar

e-mail: nedaocelec@gmail.com

Primljeno / Received: 15. 10. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 11. 2018.

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC: 903.4(497.54)“634.7”

[902.2+903.2] (497.54)

Igor KULENOVIĆ

Odjel za turizam i komunikacijske znanosti

Sveučilište u Zadru

Ulica dr. Franje Tuđmana 24i, HR-23000 Zadar

e-mail: ikulenovic@unizd.hr

SAŽETAK

Na sopotskom lokalitetu Golubovac/Sadice je provedeno arheološko istraživanje kojim je utvrđena visoka koncentracija naseobinskih struktura kao što su manje i veće otpadne jame, kanali za temeljenje i ukopi za stupove. U radu se predstavljaju keramički nalazi iz dvije otpadne jame. Prema tipološko-kronološkim karakteristikama arheoloških nalaza lokalitet pokazuje elemente posljednje faze sopotske kulture.

Ključne riječi: Golubovac/Sadice, sopotska kultura, kasni neolitik, neolitičko naselje

Key words: Golubovac/Sadice, Sopot culture, Late Neolithic, Neolithic settlement

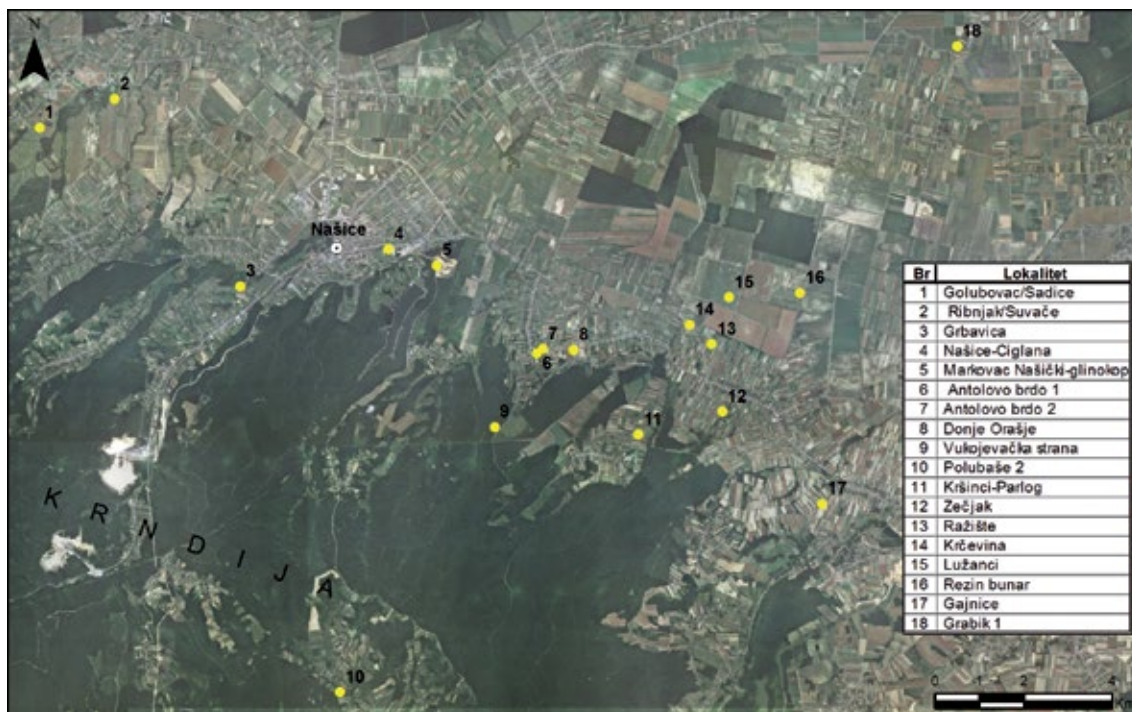
UVOD

Sopotski lokalitet Golubovac/Sadice se nalazi oko 3 km zračne udaljenosti istočno od središta naselja Feričanci te oko 7 km zračne udaljenosti sjeverozapadno od grada Našica (Karta 1.). Smješteno je na samom rubu dravske nizine. Ovo područje karakterizira blago naboran reljef. Samo nalazište je smješteno na jugoistočnim padinama manjeg brežuljka nepravilnog izduženog oblika koji se pruža u smjeru sjeveroistok–jugozapad. Sjeveroistočno od nalazišta, udaljena oko 1 km su dva vodotoka, potok Grnjašnica i potok Iskrice.

Lokalitet je otkrio mr. sc. Branko Kranjčev iz Našica terenskim pregledom 1974. godine. Od tada je lokalitet dio znanstvene i stručne literature, zabilježen pod imenom Sadice.² Veća količina površinskih nalaza s lokaliteta Golubovac/Sadice, a koja se prikuplja od samog otkrića lokaliteta je pohranjena u

¹ Ovaj rad posvećujemo dragom kolegi i velikom arheologu dr.sc. Zorku Markoviću. Zahvaljujemo kolegama Zorku Markoviću, Katarini Botić i Jasni Jurković na pomoći i komentarima prilikom izrade ovog rada.

² MARKOVIĆ, Zorko. Ražište–tip sopotske kulture, *Arheološki vestnik* XXXVI, Ljubljana, 1985., 39–58., MARKOVIĆ, Zorko. *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba, Problem kontinuiteta stanovništva i kultura sjeverne Hrvatske od neolita do početka brončanog doba* (doktorska disertacija), Ljubljana, 1994., 76, MARKOVIĆ, Zorko, JURKOVIĆ, Jasna. Rezultati rekognosciranja arheoloških terena oko Našica 2007. i 2008. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, vol. V, Zagreb, 2009., 139–147.

Karta 1. Sopotski lokaliteti u okolici Našice, podloga: geoportal.dgu.hr (izradila: N. Kulenović Očelić)

Zavičajnom muzeju Našice. Površinski nalazi su distribuirani na iznimno velikoj površini, na više od 7 ha. Veća površina lokaliteta je pod trajnim nasadima stoga nije dostupna za istraživanje.

Na širem našičkom području poznato je više sopotskih lokaliteta (Karta 1.³). Ražište kod Podgorača na kojem se provode istraživanja⁴ i Vukojevci – Vukojevačka strana⁵ su datirani u prvi stupanj sopotske kulture, dok su Lanik⁶ i Zečjak⁷ kod Podgorača datirani u drugi/treći stupanj sopotske kulture. Višegodišnjim terenskim pregledom otkriveno je više sopotskih lokaliteta koji upotpunjuju arheološku topografiju našičkog područja.⁸

³ MARKOVIĆ, Zorko et al. Čovjek u prostoru i prostor kroz vrijeme – Odnos čovjeka i prostora u svjetlu istraživanja našičkog kraja, Katalog izložbe, Našice, 2016.

⁴ MARKOVIĆ, Zorko, BOTIĆ, Katarina. Podgorač, Ražište – rezultati arheoloških istraživanja 2013. godine, *Annales Instituti Archaeologici* Vol.X No.1, Zagreb, 2014., 63–68., MARKOVIĆ, Zorko, BOTIĆ, Katarina. Podgorač, Ražište – rezultati arheoloških istraživanja 2015. godine, *Annales Instituti Archaeologici* Vol.XII No.1, Zagreb, 2016., 63–70., MARKOVIĆ, Z., Ražište–tip sopotske kulture...

⁵ MARKOVIĆ, Zorko, KRANJČEV Branko. Vukojevačka strana, Vukojevci, Našice – neolitsko naselje, *Arheološki pregled* 20, Beograd, 1978., 17–19., MARKOVIĆ, Zorko. Neka pitanja neolitika, eneolitika i brončanog doba našičkog kraja i Đakovštine, Arheološka problematika istočne Slavonije i Baranje, Znanstveni skup Vukovar 1981., *Izdanja HAD-a* br.9, Zagreb, 1984., 13–29., MARKOVIĆ, Z., Ražište–tip sopotske kulture..., MARKOVIĆ, Z., Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba...

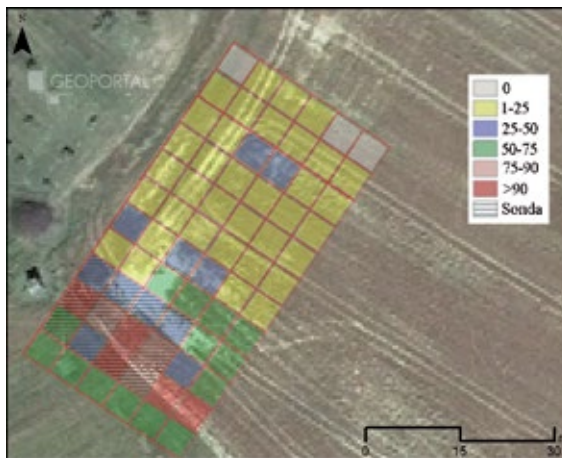
⁶ MARKOVIĆ, Zorko. Podgorač, Našice – tri lokaliteta sopotske kulture, *Arheološki pregled* 15, Beograd, 1973, 173–177., MARKOVIĆ, Z. Neka pitanja neolitika, eneolitika i brončanog doba... MARKOVIĆ, Zorko. Kulture i stanovništvo našičkog kraja od prapovijesti do turskog osvajanja u 16.st., *Našički zbornik* 7, Našice, 2002., 7–25.

⁷ MARKOVIĆ, Z. Podgorač, Našice – tri lokaliteta sopotske kulture..., MARKOVIĆ, Z. Neka pitanja neolitika, eneolitika i brončanog doba...

⁸ MARKOVIĆ, Zorko et al. Rezultati rekognosciranja arheoloških terena oko Našica 2011. godine, *Annales Instituti Archaeologici* Vol.VIII, Zagreb, 2012., 111–114., MARKOVIĆ, Z. et al. Čovjek u prostoru i prostor kroz vrijeme..., MARKOVIĆ, Z., JURKOVIĆ, J., Rezultati rekognosciranja arheoloških terena oko Našica..., MARKOVIĆ, Zorko, JURKOVIĆ, Jasna. Rezultati rekognosciranja arheoloških terena oko Našica 2010. godine, *Annales Instituti Archaeologici* Vol.VII, Zagreb, 2011., 102–107., MARKOVIĆ, Zorko. Rezultati rekognosci-

Probna istraživanja na lokalitetu Golubovac/Sadice su provedena u proljeće 2015. godine, a uključivala su intenzivan terenski pregled i arheološko iskopavanje te su nastavljena u jesen 2017. godine.⁹ Terenski pregled je proveden s ciljem identificiranja prostornih obrazaca podpovršinskih arheoloških tvorevina u svrhu boljeg pozicioniranja sonde. Unutar mreže kvadrata dimenzija 5x5 m pregledana je površina od 1800 m². Prikupljeni su svi vidljivi površinski nalazi u kvadratima (Karta 2.). Otkriveni su vrlo raznovrsni površinski nalazi u velikoj količini (ulomak kamene sjekire, pločica od opsidijana, kamena strelica te veća količina ulomaka keramičkih posuda i kućnog ljepa) što je prvenstveno upućivalo na visok stupanj uništenosti arheoloških slojeva višegodišnjim oranjem. Rezultati ovog dijela istraživanja su da nalazi nisu ravnomjerno distribuirani na cijeloj površini, već se njihova prostorna distribucija može opisati kao koncentrirana. Drugim riječima, utvrđeno je da postoje zone s izrazito velikom količinom nalaza po jedinici površine koji potom opadaju prema srednjim i malim količinama. Iako smo nakon istraživanja provedenog 2015. godine ovakav obrazac bili skloni tumačiti s obzirom na intenzitet aktivnosti, nastavkom istraživanja je utvrđeno da on u osnovi korespondira s vrstama struktura. Naime, izrazito velike koncentracije nalaza su pokazatelj otpadnih jama, a odsutnost ili izrazito niska prisutnost površinskih nalaza se na ovom lokalitetu prostorno poklapa s ostacima supstrukcija nadzemnih konstrukcija koje u osnovi ili sadrže vrlo male količine nalaza ili ih uopće ne sadrže (ako izuzmemo manju količinu ljepa i različite vrste primjesa u zapunama).

Arheološko iskopavanje je provedeno na ukupnoj površini od oko 450 m² tijekom dvije kampanje. Istražene su tri sonde koje su smještene na prvim gornjim padinama brežuljka. Stratigrafija lokaliteta je sljedeća: sloj oranja je žuto–smeđe boje, debljine od 0,30 do 0,55 m koji je uvjetovan padinskim procesima erozije i obradom zemljišta. Geološka podloga tzv. zdravica je ujednačenog sastava i boje na cijelom nalazištu. Riječ je o ilovastom tlu sivo–žute boje iznimne tvrdoće i suhoće. Ocjeditost terena je utjecala na slabiju vidljivost arheoloških struktura. Identificirane su brojne strukture od kojih su istražene samo one koje su svojim gabaritima u potpunosti obuhvaćene sondom.

Karta 2. Distribucija površinskih nalaza

ARHEOLOŠKE STRUKTURE

Tijekom dvije kampanje provedene 2015. i 2017. godine dokumentirano je i istraženo ukupno 183 stratigrafske jedinice. Arheološke strukture se prema obliku, veličini i funkciji mogu podijeliti u dvije osnove skupine: ostatke supstrukcija nadzemnih konstrukcija i otpadne jame.

Ostatci supstrukcija nadzemnih konstrukcija se mogu dalje podijeliti u četiri osnovne kategorije:

1. jednostavni ukopi za stupove kružnog ili ovalnog tlocrta, U presjeka, uglavnom plitki
2. veći jednostavni ukopi za stupove kružnog ili ovalnog tlocrta, V ili ljevkastog presjeka, dublji
3. ukopi za stupove izduženog ili nepravilnog pravokutnog oblika s ležištem za stup
4. kanali za temeljenje s dnom na više razina, odnosno s više ležišta za stupove

Ukopi za stupove su različitih veličina. Karakteriziraju ih zapune sivo–smeđe, crvenkasto–smeđe i crvene boje s primjesama ljepe i gara u tragovima te manjom količinom ulomaka keramičkih posuda, kremenih alatki i sitnih ulomaka kućnog ljepe. Manji ukopi za stupove su ovalnog ili kružnog tlocrta te

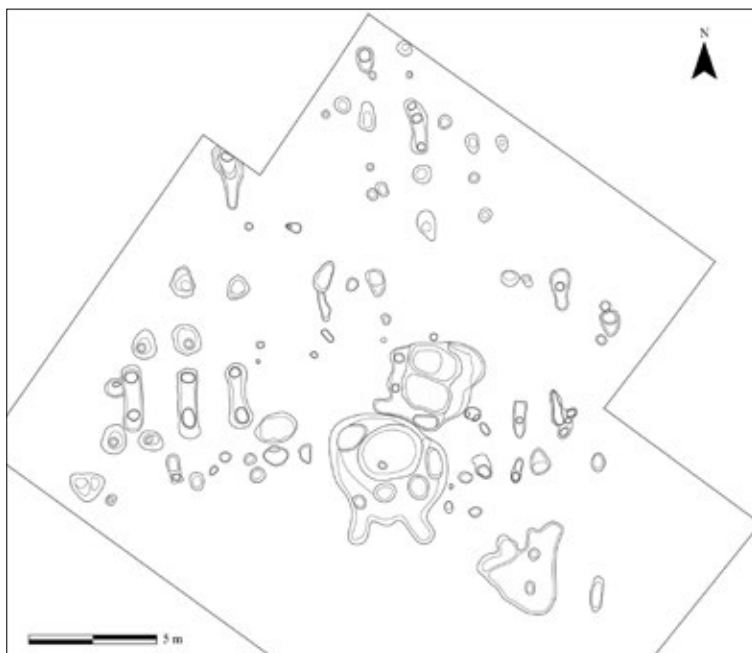
ranja arheoloških terena oko Našica 2006. godine, *Annales Instituti Archaeologici* Vol.III, Zagreb, 2007., 93–96., MARKOVIĆ, Zorko. Podgorač – područje općine, *Hrvatski arheološki godišnjak* 8/2011, Zagreb, 2012., 43–46.

⁹ Istraživanja su provedena pod stručnim vodstvom autora ovog rada.

najčešće U–presjeka dok su veći u pravilu ovalnog tlocrta te ljevkastog presjeka. Ističu se četiri stupa sa zapečenim stjenkama ukopa. Zapečene stjenke ukopa stupa indiciraju da je objekt, čiji su bili dio, izgorio. Navedeni stupovi su dio nadzemnog objekta, odnosno, čine cjelinu s tri izdužena pravokutna kanala za temeljenje.

Kanale za temeljenje s ležištima za stupove također nalazimo u različitim veličinama, a karakterizira ih zapuna crvenkasto–smeđe boje s primjesama ljepa i gara u tragovima, grumenima ljepa te manjoj količini nalaza kao što su ulomci keramičkih posuda i kremenih alatki. Pravilnog su izduženog pravokutnog tlocrta s blago kosim stjenkama te sa dnom na najmanje dvije razine, u jednom slučaju na četiri razine. Različite razine dna predstavljaju ukope, odnosno ležišta za drvene stupove. Na dnu jednog takvog manjeg kanala otkriven je depozit od dvije cjelovite keramičke posude.

Tlocrt nakon istraživanja provedenog 2017. godine ukazuje na složenu situaciju na lokalitetu: vidljivi su temelji više nadzemnih objekata pravokutnog tlocrta koji su orijentirani sjever – jug (Tlocrt 1.). Najdulji segment nadzemnog objekta je istražen u dužini od oko 20 m. Stratigrafska situacija na terenu je kompleksnija, otpadne jame istražene 2015. godine su presjekle jedan od nadzemnih objekata. Nadalje, uočljivo je da dominiraju ukopi za veće stupove, čak središnje nosače nadzemnih objekata. Slabije su prisutni manji stupovi što se može povezati sa sačuvanošću lokaliteta, njegovih intaktnih slojeva. Debljina sloja oranja od čak 0,5 m ukazuje na uništenost temelja manjih stupova za pregradne konstrukcije koji su pliće ukopavani. Perspektiva za nastavak istraživanja ovih objekata nije povoljna jer je strana na koju se nastavljaju objekti ujedno i rub oranice koja graniči s poljskim putem, a uz koji se nastavlja parcela s trajnim nasadima. Unatoč prethodno navedenom postojeći podaci nam omogućuju identificiranje prostornih obrazaca i njihovu usporedbu s naseljima istraženim u većem opsegu na prostoru srednje Europe. Veća istraživanja su rezultirala distinkcijom obrazaca i arhitektonskih tradicija u neolitiku. LTK kompleks karakteriziraju duge kuće na stupovima flankirane s vanjskim jarkom i izduženim jamama neposredno uz kuću.¹⁰ Lengyel kuće iz razdoblja kasnog neolitika karakteriziraju druge osobine i obrasci u usporedbi s ranijim fazama neolitika. Prisutne su također specifične neolitičke duge kuće na stupovima, ali su u potpunosti odsutni vanjski jarak i izdužene jame kao izrazita karakteristika

Tlocrt 1. Golubovac/Sadice

¹⁰ LENNEIS, Eva. Perspectives on the beginnings of the earliest LBK in east–central Europe, u: *Living Well Together? Settlement and Materiality in the Neolithic of South–East and Central Europe*, Bailey, D. W., Whittle, A., Hofmann, D. (ur.), Oxbow Books, Oxford, 2008., 164–178, Figure 3.–8., OROSS, Krisztián. Sag mir, wo die Pfosten sind, wo sind sie geblieben? Bemerkungen zur Frage der linearbandkeramischen Hausgrundrisse mit drei Pfostenreihen in Ungarn, *Östörténeti Levél* 10 (2008), 2009., 77–88, Abb. 1.–4., Abb. 6.–9.,

LTK. Često imaju trjemove i unutarnju podjelu. Iako su kanali za temeljenje s više ležišta za stupove prisutni i u LTK periodu u kasnom neolitiku su izraženiji. Kuće su također povezane s otpadnim jamama većih dimenzija.¹¹ Iz navedenih podataka je uočljivo da je arhitektura kuća na lokalitetu Golubovac/Sadice vrlo dobro usporediva s kasnoneolitičkom tradicijom arhitekture te da su u potpunosti odsutni svi raniji karakteristični elementi LTK kompleksa.

Otpadne jame su u osnovi različitih dimenzija s različitim količinama arheoloških nalaza svih kategorija. Ovakve tvorevine su istražene samo u kampanji provedenoj 2015. godine. Od otpadnih jama se posebno izdvajaju dvije jame velikih dimenzija u kojima je otkrivena izrazito velika količina nalaza: ulomaka keramičkih posuda, kamenih alatki, sjekira, utega, ulomaka žrvnja i kućnog ljepa (SJ95/96 i SJ86/87).

Jama označena kao SJ86/87 je kompleksnije stratigrafije (Slika 1.). Zapunjena je sa više slojeva: najstariji sloj je SJ91 iznad kojeg se nalazi SJ86. Unutar SJ86, pri njegovom vrhu se nalaze tri vatrišta jedna iznad drugih (SJ88, 99, 133) u ukupnoj debljini od 25 cm. Vatrišta zajedno sa ukopom pravokutnog tlocrta, a koji je zapunjen čistom ilovačom žute boje bez arheoloških nalaza (SJ89/90), predstavljaju najmlađe ili posljednje radnje na jami. Ispod vatrišta SJ88 se je nalazio sloj tamnosive boje koji je zbog utjecaja topline rahle konzistencije, a u sastavu je sadržavao i pepeo (SJ100).

Osim ljepa, istraživanjem su otkriveni gotovo isključivo samo keramički i kameni¹² nalazi. Naime, na lokalitetu nisu sačuvani organski ostatci kao što su kosti, prikupljeno je svega nekoliko grama sitnih ulomaka kostiju. Jednako vrijedi i za ugljen.

U radu su obrađeni keramički nalazi otkriveni u dvije otpadne jame (SJ86, SJ95).

Slika 1. Presjek otpadne jame SJ86/91/87

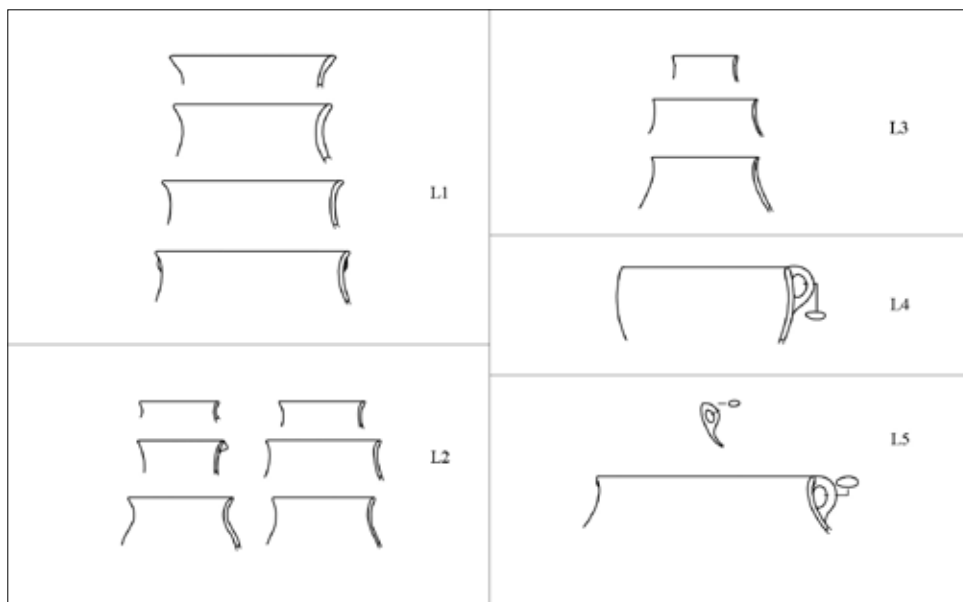
KERAMIČKI NALAZI

Keramički nalazi otkriveni na nalazištu Golubovac/Sadice mogu se, prema kvaliteti izrade, podijeliti u tri skupine. Prvu skupinu čini izrazito gruba keramika. Ovu kategoriju nalaza karakterizira pečenje na niskim temperaturama, gruba površina i visok udio organskih i anorganskih primjesa. Slijedeća kategorija nalaza keramičkih posuda može se opisati kao gruba. Riječ je o posudama koje su također pečene na niskim temperaturama, s visokim udjelom primjesa kvarcnog pijeska, te grube ili grubo uglačane površine. Ovakve posude vjerojatno su pečene na otvorenoj vatri, tako da boja unutarnje i vanjske površine jako varira od crvenih, crnih, smeđih i žutih tonova. Jezgre su uglavnom jednoboje, iako su prisutni primjerci s višebojnom jezgrom. Treća kategorija nalaza keramičkih posuda može se, u odnosu na prethodne dvije, opisati kao fina. Ovakve posude se fakturama ne razlikuju od grube jer je i kod ovih posuda prisutan visok udio primjesa kvarcnog pijeska u presjeku stjenki. Za razliku od grubih posuda, ujednačenije su pečene, a površina im je ili fino uglačana ili je nanesen tamni premaz koji se otire. Na

OROSS, Krisztián et al. Longhouse times: dating the Alsónyék LBK settlement, *Bericht Der Römisch–Germanischen Kommission*, band 94 (2013), 2016., 123–149, Fig. 2., Fig. 6.

¹¹ OSZTÁS, Anett et al. Alsónyék–Bátaszék: a new chapter in the research of Lengyel culture, *Documenta Praehistorica* XXXIX (2012), 2012., 377–396, Fig. 4.–5., Fig. 8.–9., OSZTÁS, Anett et al. Coalescent community at Alsónyék: the timings and duration of Lengyel burials and settlement, *Bericht Der Römisch–Germanischen Kommission*, band 94 (2013), 2016., 179–282, Fig. 8.–9., RACZKY, Pál et al., The Times of Polgár–Csőszhalom Chronologies of Human Activities in a Late Neolithic Settlement in Northeastern Hungary, u: *Neolithic and Copper Age Between The Carpathians and The Aegean Sea*, Hansen, S., Raczky, P., Anders, A., Reingruber, A., (ur.), Deutsches Archäologisches Institut, 2015., 21–48, Fig. 3.

¹² Litički nalazi su na stručnoj obradi te će biti objavljeni u zasebnom radu.

Slika 2.
Tipološka tabla
1. Lonci

ovakvim posudama zamijećeni su i tragovi slikanja žarko crvenom bojom. Istraživanjima je otkriven tek jedan ulomak posude koja se ne može svrstati u navedene kategorije. Riječ je o sitnom ulomku posude iznimno tankih stjenki (2,5 mm), ujednačene, crne boje, s urezanim ukrasima i tragovima crvenog slikanja (Slika 2.: 1).

TIPOLOGIJA KERAMIČKIH POSUDA

Lonci (L)

L1. Veći lonci izvijenog vrata i zaobljenog tijela (T.1.: 1–4).

L2. Manji lonci izvijenog vrata i zaobljenog tijela (T.1.: 5–10).

L3. Manji, zatvoreni lonci, zaobljenog tijela i blago izvijenog vrata (T.2.: 1–3).

L4. Lonci zaobljenog tijela i uvučenog oboda. Trakasta ručka je oblikovana direktno iz oboda i spaja obod i tijelo posude (T.2.: 4).

L5. Zatvoreni lonci, s naglašenim prijelazom s ramena na vrat posude. Trakasta ručka je oblikovana direktno iz oboda te spaja obod i rame posude (T.2.: 5–6).

Tip lonca L1 (T.1.: 1–4) je najbolje zastupljen tip ovakve posude na nalazištu Sadice. Mogu se pratiti od ranog neolitika, i budući da ovaj oblik nije kronološki osjetljiv, čini se da je izostavljen iz velikog dijela publikacija sopotskih nalaza. Kao primjer za usporedbu možemo navesti lonac s lokaliteta Ivandvor.¹³ Srodni ovom tipu su i lonci pronađeni na lokalitetu Golinci – Selište.¹⁴

Tip lonca L2 (T.1.: 5–10) zastupljen je s nekoliko primjeraka na nalazištu Sadice i dominantan je oblik u kategoriji manjih lonaca tanjih stjenki. Budući da su sačuvani samo gornji dijelovi ovakvih posuda, nije ga bilo moguće preciznije odrediti. U okviru sopotske kulture ovakvi lonci se izrađuju u dvije varijante: zaobljenog tijela i bikonični. Obje varijante su često zastupljene na sopotskim lokalitetima i povezuju se sa ranijim fazama ove kulture. Kao primjere možemo navesti lokalitete Klokočevik¹⁵

¹³ BALEN, Jacqueline et al. Rezultati zaštitnih istraživanja na lokalitetu Ivandvor – Šuma – gaj, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XLII, Zagreb, 2009 23–72.

¹⁴ ČATAJ, Lea, JANEŠ, Andrej. Golinci – Selište: Naselje iz prapovijesti i srednjeg vijeka, u: *Nove arheološke spoznaje o donjoj Podravini, Zaštitna arheološka istraživanja na magistralnom plinovodu Slobodnica – Donji Miholjac*, Višnjić, J. (ur.), Zagreb, 2013., 167–225.: T. 2: 1–2.

¹⁵ DIMITRIJEVIĆ, Stojan. Sjeverna zona, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolitsko doba, Sarajevo, 1979., T. XLVI: 2,6.

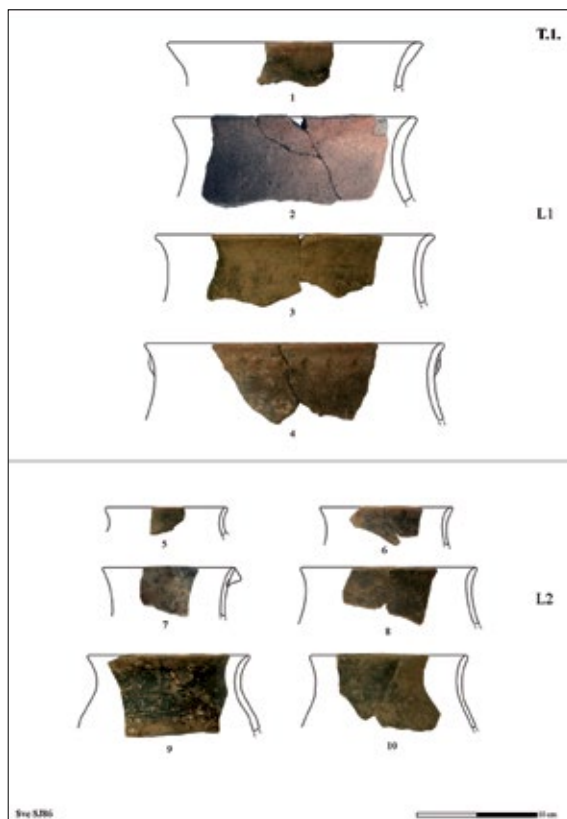

Tabla 1. Golubovac/Sadice

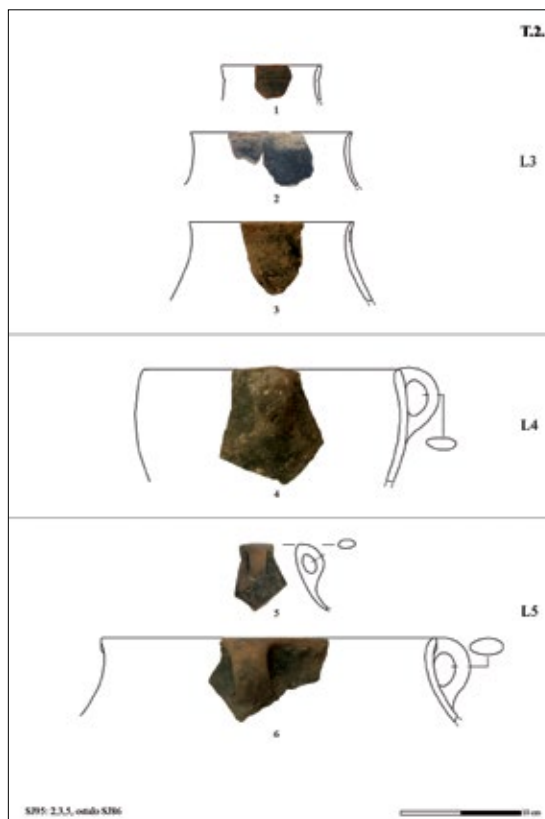

Tabla 2. Golubovac/Sadice

i Ivandvor.¹⁶ Svi navedeni lokaliteti vežu se uz starije faze sopotske kulture. Ovakve posude poznate su i na lokalitetima iz mlađe faze kao primjerice Sopot.¹⁷

Najbolju analogiju za tip lonca L3 (T.2.: 1–3) nalazimo na lokalitetu Golinci – Selište.¹⁸ Čini se da je ovakve, zatvorene oblike moguće pratiti barem od kasnog starčevačkog spiraloid B stupnja.¹⁹ Riječ je o lokalitetu Vinkovci Tržnica gdje su ovakve posude izrađivane u okviru različitih kategorija (gruba i fina). Nadalje, moguća analogija za ovaj tip posude je i zatvorena bikonična posuda, primjerice s lokaliteta Klokočevik iz najranije faze sopotske kulture.²⁰

Posude zaobljenog tijela kao što je tip lonca L4 (T.2.: 4) su karakterističan element asortimana oblika posuda, još od ranog neolitika. Posudu s našeg lokaliteta moguće je usporediti s posudom na lokalitetu Golinci – Selište (nedostaje jedino ručka).²¹ Prema Markoviću oblikovanje ručke direktno iz oboda je element karakterističan za kasnu fazu sopotske kulture, četvrti stupanj.²² Analogije za ovakvo oblikovanje ručki na loncima kao što su L4 i L5 (T.2.: 4–6) nalazimo na lokalitetima kasnih faza sopotske kulture. Posuda slična našem tipu L5 pronađena je na lokalitetu Slavča. Autor ovaj lokalitet veže u kasnu fazu sopotske kulture, Sopot IV.²³

¹⁶ BALEN, J. et al., Rezultati zaštitnih istraživanja na lokalitetu Ivandvor... T. 4: 1–2, 5.

¹⁷ DIMITRIJEVIĆ, S., Sjeverna zona... T. XLIX: 1.

¹⁸ ČATAJ, L., JANEŠ, A. Golinci – Selište... T. 2: 3.

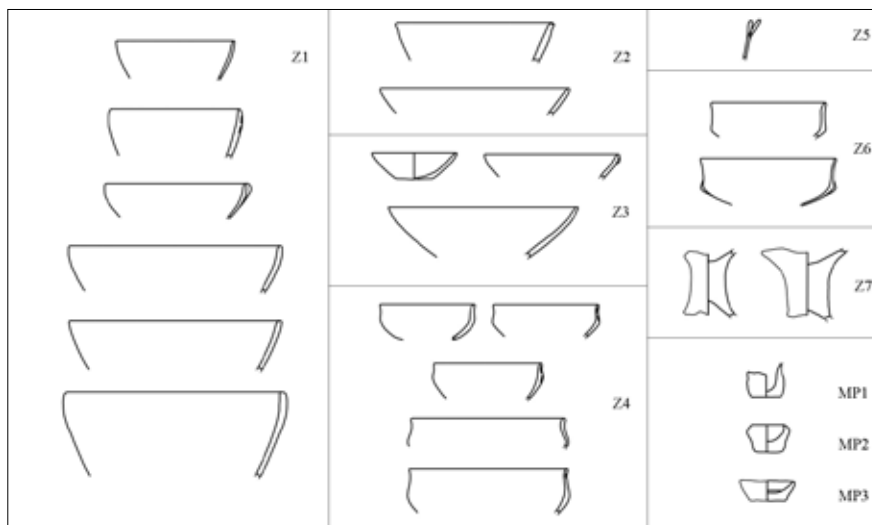
¹⁹ DIMITRIJEVIĆ, Stojan. *Sopotsko–Lendelska kultura*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1968., T. I: 6–7, 10.

²⁰ DIMITRIJEVIĆ, Stojan. *Sopotsko–Lendelska kultura*... T. II: 7.

²¹ ČATAJ, L., JANEŠ, A. Golinci – Selište... T. 6: 5.

²² MARKOVIĆ, Zorko. Novija razmatranja o nekim aspektima sopotske kulture u sjevernoj Hrvatskoj, *Prilozi Instituta za arheologiju* Vol.29, Zagreb, 2012., 62–63.

²³ MARKOVIĆ, Z., Novija razmatranja o nekim aspektima sopotske kulture... T. 5: 1.

Slika 3. Tipološka tabla 2. Zdjele i minijaturne posude

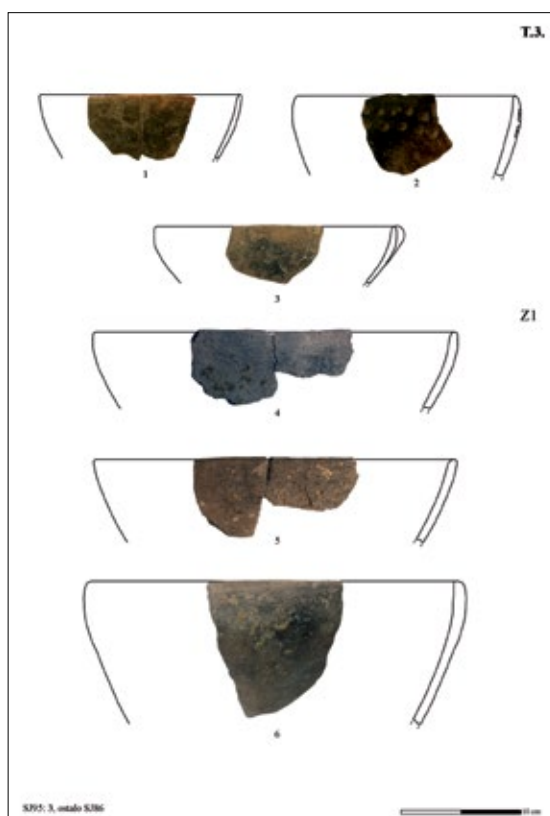

Tabla 3. Golubovac/Sadice

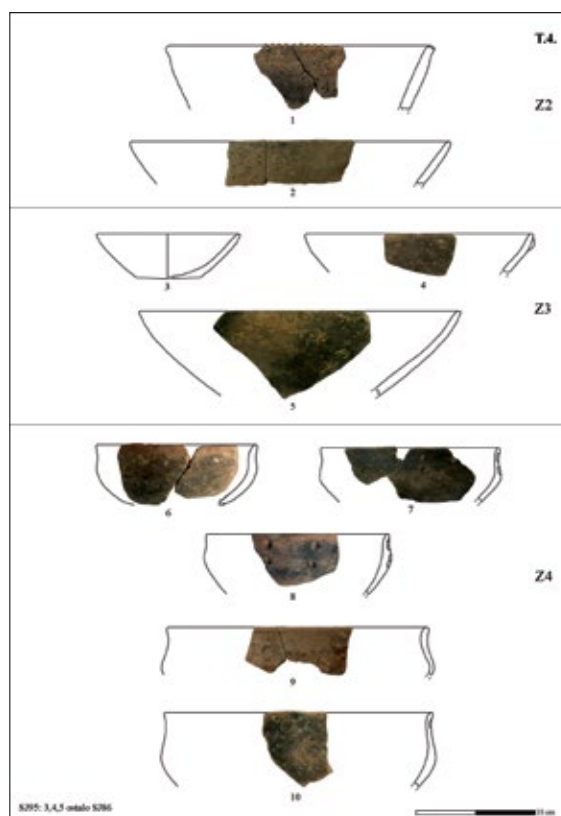

Tabla 4. Golubovac/Sadice

Zdjele (Z)

Z1. Duboke zdjele koničnog oblika i zaobljenog tijela. Ovakve zdjele izrađuju se u različitim veličinama (T.3.: 1–6).

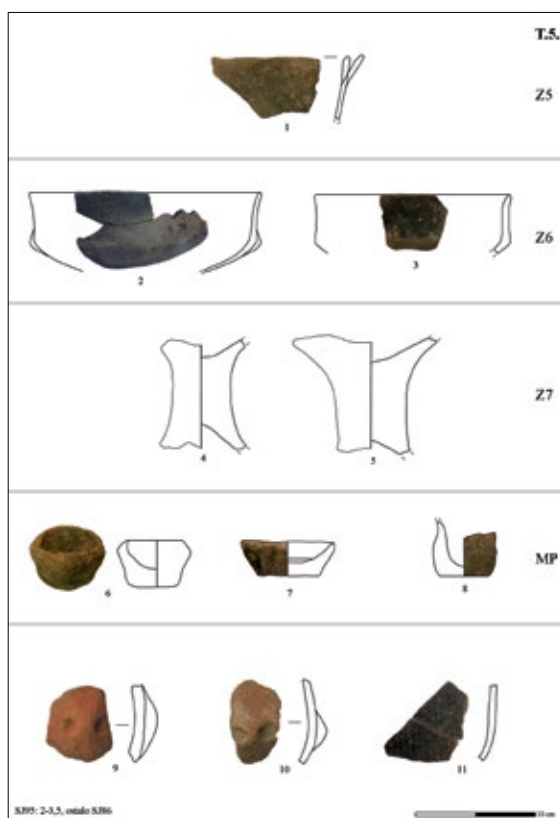
Z2. Duboke konične zdjele. Obod može biti ukrašen urezima (T.4.: 1–2).

Z3. Plitke zdjele koničnog oblika i zaobljenog tijela (T.4.: 3–5).

Z4. Manje zdjele zaobljenog trbuha s naglašenim, okomitim ili blago izvijenim vratom. Za ove posude je karakteristično da se stjenka stanjuje, od trbuha prema obodu posude (T.4.: 6–10).

Z5. Zdjele koničnog oblika, zaobljenog tijela s kljunastim izljevom na obodu posude (T.5.: 1).

Z6. Manje bikonične zdjele s okomitim ili blago izvijenim, izduženim vratom (T.5.: 2–3).

Tabla 4. Golubovac/Sadice

Z7. Zdjele na visokim, stupastim nogama (T.5.: 4–5).

Od ostalih nalaza od pečene zemlje možemo navesti fragment cjediljke i utege piramidalnog oblika s rupom na vrhu.

Zdjele tipa Z1 (T.3.: 1–6), Z2 (T.4.: 1–2), i Z3 (T.4.: 3–5) čest su nalaz na lokalitetima sopotske kulture. Primjerice, na lokalitetima Golinci – Selište²⁴ i Novi Perkovci²⁵ ovo su najzastupljeniji tipovi zdjela. Zdjele tip Z3 nalazimo i na lokalitetu Ivandvor.²⁶ Isto se može reći i za tipove Z4 (T.4.: 6–10) i Z6 (T.5.: 2–3) koje su upravo jedan od najkarakterističnijih nalaza sopotske kulture. Posude slične zdjelama tip Z4 prisutne su i na lokalitetu Ervenica iz ranih faza sopotske kulture.²⁷ Trajanje ovih posuda može se pratiti kroz cijelo vrijeme trajanja ove kulture. Međutim, posude tip Z6 pokazuju odlike karakteristične za kasnu fazu sopotske kulture. Riječ je o zdjelama sa naglašenim okomito postavljenim vratom.²⁸ Nadalje, jedna od posuda tipa Z4 (T. 4.: 8) također ima naglašen okomito postavljen vrat. Posudi koničnog oblika sa naglašenim i proširenim kljunastim izljevom ili zdjeli tip Z5 najbolju analogiju pronalazimo na lokalitetu Slavča u Novoj Gradišci.²⁹

Zdjele na visokim stupastim nogama, ovdje označene kao Z7 (T.5.: 4–5) također su izrazito karakterističan nalaz sopotske kulture kroz sve stupnjeve.

Minijaturene posude (MP)

MP1. Posuda zaobljenog tijela i izvijenog vrata (T.5.: 8).

MP2. Bikonična posuda s uvučenim obodom (T.5.: 6).

MP3. Plitka (tanjurić) posuda koničnog oblika. Dno s unutarnje strane je plastičnim rebrom podijeljeno na dvije jednake polovice (T.5.: 7).

²⁴ ČATAJ, L., JANEŠ, A. Golinci – Selište...

²⁵ MARKOVIĆ, Zorko, BOTIĆ, Katarina. O neolitičkoj keramici iz Novih Perkovaca kod Đakova, *Prilozi Instituta za arheologiju* Vol.25, Zagreb, 2008., 15–32.

²⁶ BALEN, J. et al., Rezultati zaštitnih istraživanja na lokalitetu Ivandvor... T 4: 4.

²⁷ KRZNARIĆ ŠKRIVANKO, Maja. Prapovijesno naselje na Ervenici u Vinkovcima, *Opuscula Archaeologica* vol.21, Zagreb, 1997., T. 1: 1–2.

²⁸ MARKOVIĆ, Z., Novija razmatranja o nekim aspektima sopotske kulture...

²⁹ MARKOVIĆ, Z., Novija razmatranja o nekim aspektima sopotske kulture... T. 4: 1.

Tip minijature posude MP2 (T.5.: 6) dobro se može usporediti s posudom pronađenom na lokalitetu Novi Perkovci.³⁰

Kao što je i uobičajeno za keramičku produkciju ovog razdoblja, izrazito mali postotak posuda je ukrašen. Raspon ukrasa i tehnika također je mali. Od tehnika ukrašavanja zastupljeni su žigosanje, urezivanje, rovašenje, kaneliranje, modeliranje i utiskivanje.

Tehnikom žigosanja izvedeni su točkasti ukrasi oblikovani u jednostavne jednostruke ili dvostruke nizove (T. 5.: 7–8). Na jednom primjerku ukras je oblikovan na način da točke alteriraju kao kod primitivnog notenkopf ukrasa, samo bez rovašenih dijelova (T.5.: 7). Analogiju za ovakav ukras možemo pronaći na lokalitetu Ivandvor³¹ i Hermanov vinograd.³² Serija radiokarbonskih datuma lokalitet Hermanov vinograd datira u prijelaz iz 5. u 4. tisućljeće prije Krista, odnosno u fazu Sopot 4.³³ U kombinaciji sa urezanim cik-cak linijama ovakav motiv je prisutan i na lokalitetima Drenje – Ugljara i Mrzović Gradina³⁴ datiranim u 4. fazu sopotske kulture. Ukrasi točkastih motiva izvedeni tehnikom žigosanja karakteristični su za cjelokupno trajanje sopotske kulture.

Urezivanjem je na jednom primjerku minijature posude izveden nepravilan motiv kratkih urezanih linija po obodu posude (T.5.: 6). Konačno, urezivanjem je na jednom primjerku fine posude izrazito tankih stjenki izveden motiv koso urezanih linija koje mogu tvoriti menadre (Slika 2.: 1). Fragment sličan po tehnici izvedbe ukrasa, po motivima i tragovima crvenog slikanja pronađen je na lokalitetu Hermanov vinograd.³⁵ Ova tehnika ukrašavanja i sam stil je karakterističan za Potisku kulturu. Prema radiokarbonskim datumima Potiska kultura ima raspon trajanja od kraja 5. do sredine 4. tisućljeća.³⁶ Doduše, sličan ukras može se pronaći u okviru kasne vinčanske kulture kao primjerice na lokalitetu Belovode – Veliko Laole.³⁷

Tehnikom rovašenja je na jednom primjerku izveden motiv kuke (Slika 2.: 2), koji je prema Dimitrijeviću³⁸ karakterističan za I–B fazu. Istom tehnikom izveden je sličan motiv na posudi pronađenoj na lokalitetu Ivandvor.³⁹

Tehnikom modeliranja i utiskivanja su izvedene plastične trake s otiskom prsta i oblikovanje ručki i pseudo ručki sedlastog oblika. Tzv. sedlaste ručke ili ručke flankirane ubodima prsta (T.5.: 9–10) su često zastupljene na nalazištu Sadice. Nalazimo ih na različitim kategorijama posuda te na različitim dijelovima posuda (rubovi i tijelo). Prema Dimitrijeviću⁴⁰ ovakve ručke karakteristične su za ranu fazu sopotske kulture, a nalazimo ih i na lokalitetu Golinci – Selište.⁴¹ Međutim, ovakve ručke prisutne su u svim fazama sopotske kulture, nalazimo ih u kasnoj fazi sopotske kulture na lokalitetu Slavča.⁴²

Na lokalitetu je pronađen tek jedan fragment ukrašen okomitim kaneliranjem (T.5.: 11). Ovakav oblik ukrašavanja se povezuje sa vinčanskom kulturom, a prema Dimitrijeviću se u sopotskoj kulturi

³⁰ BOTIĆ, Katarina. Dječje igračke i minijature posude sopotske kulture s lokaliteta Krčavina – Novi Perkovci, *Histria Antiqua* 22, Pula, 2013., T.1: 2.

³¹ BALEN, J. et al., Rezultati zaštitnih istraživanja na lokalitetu Ivandvor... T.1.: 10.

³² ŠIMIĆ, Jasna. *Hermanov vinograd, arheološko nalazište mlađeg kamenog doba u Osijeku*, Katalog izložbe, Arheološki muzej Osijek, Osijek, 2008, 28: 12.

³³ OBELIĆ, Bogomil et al. Radiocarbon Dating of Sopot Culture Sites (Late Neolithic) in Eastern Croatia, *Radiocarbon* vol. 46, Nr. 1, 2004., 245–258...252–253.

³⁴ MARKOVIĆ, Z., Novija razmatranja o nekim aspektima sopotske kulture... T. 3: 3–4.

³⁵ ŠIMIĆ, J., Hermanov vinograd... 13: 11.

³⁶ RACZKY, Pál. The Tisza culture of the Great Hungarian Plain, *Studia Praehistorica* 11–12, 1992., 176.

³⁷ JACANOVIĆ, Dragan. Neolithic sites in the Danubian region from the mouth of the Velika Morava to Golubac, u: *The Neolithic of Serbia*, Srejović, D. (ur.), Beograd, 1988., 118.

³⁸ DIMITRIJEVIĆ, S., Sjeverna zona...

³⁹ BALEN, J. et al., Rezultati zaštitnih istraživanja na lokalitetu Ivandvor... T. 4: 12.

⁴⁰ DIMITRIJEVIĆ, S., Sjeverna zona...

⁴¹ ČATAJ, L., JANEŠ, A. Golinci – Selište... T.2: 7.

⁴² MARKOVIĆ, Z., Novija razmatranja o nekim aspektima sopotske kulture... T.5: 7, 10.

pojavljuje već od druge faze ove kulture.⁴³ Vertikalno kaneliranje izvedeno po trbuhu posude je prisutno na lokalitetu Ervenica kod Vinkovaca⁴⁴ datirano u ranu sopotsku kulturu.

DATACIJA

Tipološko–kronološke osobine različitih faza sopotske kulture pokazale su se u određenoj mjeri nedovoljno preciznima. Kronologija koju je razvio Dimitrijević⁴⁵ pokazuje određene trendove u smislu kronološkog određenja pojedinih oblika materijalne kulture i oblika ukrašavanja. Međutim, preklapanja ovih elemenata kao i njihovo pojavljivanje tijekom cijelog trajanja sopotske kulture, otežava datiranje temeljeno na tipološkoj metodi. Primjerice, Marković i Botić će u zaključku rasprave o dataciji keramičkih nalaza sa sopotskog lokaliteta Novi Perkovci – Krčavina zaključiti da su prisutni elementi svih faza sopotske kulture.⁴⁶ Lokalitet je datiran u ranu fazu sopotske kulture, ali pomoću radiometrijskih datuma. Balen et al. ukazuju na brojne probleme koji se javljaju pri dataciji sopotskih lokaliteta oslanjajući se isključivo na tipologiju oblika i ukrasa.⁴⁷ Zaključak je da je tipološka metoda ovdje iznimno problematična jer su preklapanja i trajanje pojedinih oblika posuda i ukrasa naprosto preveliki da bi omogućili zadovoljavajuću kronološku razlučivost.

Brojni elementi kao što su tipovi lonaca ovdje opisani kao L1–L3, konične zdjele Z1–Z3, zdjele S–profilacije kao što su Z4, zatim različite tehnike ukrašavanja kao što su kaneliranje, modeliranje, utiskivanje i žigosanje imaju dugi vijek trajanja i kao elementi su prisutni i na lokalitetima koji su datirani u ranije faze sopotske kulture. Doduše, činjenica je da pojedini elementi koje je Marković⁴⁸ izdvojio kao karakteristične za najkasniju fazu sopotske kulture Sopot 4 nisu zastupljeni na tim lokalitetima. Autor izdvaja elemente četvrte faze sopotske kulture na osnovi sličnosti sa Seče tipom, ali i u odnosu na različitost sa 3. stupnjem klasične sopotske kulture. Glavne karakteristike četvrtog stupnja su ručke oblikovane direktno iz oboda koje spajaju obod i rame ili tijelo posude i naglašeni, okomito postavljeni vratovi zdjela te konične posude sa naglašenim izljevom.⁴⁹ Ovi elementi su prisutni na lokalitetu Golubovac/Sadice: ručke oblikovane direktno iz oboda su element lonaca na ovom lokalitetu (T. 2.: 4–6), zdjele sa naglašenim i okomito postavljenim vratom izdvojene kao tip Z6 (T. 5.: 2–3), a tip konične zdjele sa kljunastim izljevom je također prisutan (T. 5.: 1). Nadalje, ulomak fine keramike ukrašene urezivanjem i crvenim slikanjem (Slika 2.: 1) koji se može odrediti kao potiski ili vinčanski element je argument u prilog datacije lokaliteta Golubovac/Sadice u završne faze sopotske kulture. Također je potrebno napomenuti da su arhitektonski elementi prisutni na lokalitetu Golubovac/Sadice vrlo dobro usporedivi i bliski kasneolitičkim arhitektonskim tradicijama te da su u potpunosti odsutni svi elementi karakteristični za ranije faze neolitika. Preciznu dataciju lokaliteta će omogućiti nastavak istraživanja lokaliteta Golubovac/Sadice kao i datiranje radiokarbonskim metodama.

ZAKLJUČAK

Na lokalitetu Golubovac/Sadice provedena su istraživanja manjeg opsega na naseobinskom lokalitetu sopotske kulture. Istraživanjem su otkrivene različite naseobinske strukture kao što su ukopi za stupove, kanali za temeljenje i otpadne jame. Na lokalitetu je otkrivena iznimno velika količina nalaza. Po nalazima se izdvajaju dvije veće otpadne jame. Nalazi iz te dvije otpadne jame dobro reprezentiraju ostale keramičke nalaze otkrivene na lokalitetu. Analiza tipološko–kronoloških osobina keramičkih nalaza je pokazala da veliki broj definiranih oblika posuda i ukrasa ima dugo trajanje, odnosno da nisu kronološki osjetljivi elementi jer se njihovo trajanje može povezati sa svim fazama sopotske kulture.

⁴³ DIMITRIJEVIĆ, S., Sjeverna zona...

⁴⁴ KRZNARIĆ ŠKRIVANKO, M., Prapovijesno naselje na Ervenici... T.1:9.

⁴⁵ DIMITRIJEVIĆ, Stojan. Sopotsko–Lendelska kultura..., DIMITRIJEVIĆ, S., Sjeverna zona...

⁴⁶ MARKOVIĆ, Z., BOTIĆ, K., O neolitičkoj keramici iz Novih Perkovaca...

⁴⁷ BALEN, J. et al., Rezultati zaštitnih istraživanja na lokalitetu Ivandvor...

⁴⁸ MARKOVIĆ, Z., Novija razmatranja o nekim aspektima sopotske kulture...

⁴⁹ MARKOVIĆ, Z., Novija razmatranja o nekim aspektima sopotske kulture... 61.

Međutim, prisutni su određeni elementi koji upućuju na dataciju lokaliteta Golubovac/Sadice u završnu fazu sopotske kulture ili u fazu Sopot 4. Nastavak istraživanja će omogućiti precizniju dataciju lokaliteta.

POPIS LITERATURE

1. Balen, J., Bilić, T., Bunčić, M., Drnić, I., Solter, A. 2009, Rezultati zaštitnih istraživanja na lokalitetu Ivandvor – Šuma – gaj, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XLII, Zagreb, 23–72.
2. Botić, K. 2013, Dječje igračke i minijaturne posude sopotske kulture s lokaliteta Krčavina – Novi Perkovci, *Histria Antiqua* 22, Pula, 281–292.
3. Čataj, L., Janeš, A. 2013, Golinci – Selište: Naselje iz prapovijesti i srednjeg vijeka, u: *Nove arheološke spoznaje o donjoj Podravini, Zaštitna arheološka istraživanja na magistralnom plinovodu Slobodnica – Donji Miholjac*, Višnjić, J. (ur.), Zagreb, 167–225.
4. Dimitrijević, S. 1968, *Sopotsko–Lendelska kultura*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
5. Dimitrijević, S. 1979, Sjeverna zona, *Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolitsko doba*, Sarajevo, 227–363.
6. Jacanović, D. 1988, Neolithic sites in the Danubian region from the mouth of the Velika Morava to Golubac, u: *The Neolithic of Serbia*, Srejović, D. (ur.), Beograd, 111–119.
7. Krznarić Škrivanko, M. 1997, Prapovijesno naselje na Ervenici u Vinkovcima, *Opuscula Archaeologica* vol.21, Zagreb, 205–215.
8. Lenneis, E. 2008, Perspectives on the beginnings of the earliest LBK in east-central Europe, u: *Living Well Together? Settlement and Materiality in the Neolithic of South-East and Central Europe*, Bailey, D. W., Whittle, A., Hofmann, D. (ur.), Oxbow Books, Oxford, 164–178.
9. Marković, Z. 1973, Podgorač, Našice – tri lokaliteta sopotske kulture, *Arheološki pregled* 15, Beograd, 173–177.
10. Marković, Z. 1984, Neka pitanja neolitika, eneolitika i brončanog doba našičkog kraja i Đakovštine, Arheološka problematika istočne Slavonije i Baranje, Znanstveni skup Vukovar 1981., *Izdanja HAD-a* br.9, Zagreb, 13–29.
11. Marković, Z. 1985, Ražište–tip sopotske kulture, *Arheološki vestnik* XXXVI, Ljubljana, 39–58.
12. Marković, Z. 1994, *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba, Problem kontinuiteta stanovništva i kultura sjeverne Hrvatske od neolita do početka brončanog doba* (doktorska disertacija), Ljubljana.
13. Marković, Z. 2002, Kulture i stanovništvo našičkog kraja od prapovijesti do turskog osvajanja u 16.st., *Našički zbornik* 7, Našice, 7–25.
14. Marković, Z. 2007, Rezultati rekognosciranja arheoloških terena oko Našica 2006. godine, *Annales Instituti Archaeologici* Vol.III, Zagreb, 93–96.
15. Marković, Z. 2012, Novija razmatranja o nekim aspektima sopotske kulture u sjevernoj Hrvatskoj, *Prilozi Instituta za arheologiju* Vol.29, Zagreb, 57–70.
16. Marković, Z. 2012a, Podgorač – područje općine, *Hrvatski arheološki godišnjak* 8/2011, Zagreb, 43–46.
17. Marković, Z., Botić, K. 2008, O neolitičkoj keramici iz Novih Perkovaca kod Đakova, *Prilozi Instituta za arheologiju* Vol.25, Zagreb, 15–32.
18. Marković, Z., Botić, K. 2014, Podgorač, Ražište – rezultati arheoloških istraživanja 2013. godine, *Annales Instituti Archaeologici* Vol.X No.1, Zagreb 63–68.
19. Marković, Z., Botić, K. 2016, Podgorač, Ražište – rezultati arheoloških istraživanja 2015. godine, *Annales Instituti Archaeologici* Vol.XII No.1, Zagreb, 63–70.
20. Marković, Z., Jurković, J. 2009, Rezultati rekognosciranja arheoloških terena oko Našica 2007. i 2008. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, vol. V, Zagreb 139–147.
21. Marković, Z., Jurković, J. 2011, Rezultati rekognosciranja arheoloških terena oko Našica 2010. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol.VII, Zagreb, 102–107.
22. Marković, Z., Kranjčev B. 1978, Vukojevačka strana, Vukojevci, Našice – neolitsko naselje, *Arheološki pregled* 20, Beograd, 17–19.
23. Marković, Z., Podunavac, D., Jurković J. 2012, Rezultati rekognosciranja arheoloških terena oko Našica 2011. godine, *Annales Instituti Archaeologici* Vol.VIII, Zagreb, 111–114.
24. Marković, Z., Podunavac, D., Botić, K., Kalafatić, H., Minichreiter, K. 2016, Čovjek u prostoru i prostor kroz vrijeme – Odnos čovjeka i prostora u svjetlu istraživanja našičkog kraja, *Katalog izložbe, Našice*.
25. Obelić, B., Krznarić Škrivanko, M., Marijan, B., Krajcar Bronić, I. 2004, Radiocarbon Dating of Sopot Culture Sites (Late Neolithic) in Eastern Croatia, *Radiocarbon* vol. 46, Nr. 1, 245–258.

26. Oross, K. 2009, Sag mir, wo die Pfosten sind, wo sind sie geblieben? Bemerkungen zur Frage der linearbandkeramischen Hausgrundrisse mit drei Pfostenreihen in Ungarn, *Östörténeti Levél* 10 (2008), 77-88.
27. Oross, K., Osztás, A., Marton, T., Nyerges, É. Á., Köhler, K., Gallina, Z., Somogyi, K., Bánffy, E., Ramsey, C. B., Goslar, T., Hamilton, D. 2016, Longhouse times: dating the Alsónyék LBK settlement, *Bericht Der Römisch-Germanischen Kommission*, band 94 (2013), 123-149.
28. Osztás, A., Zalai-Gaál, I., Bánffy, E. 2012, Alsónyék-Bátaszék: a new chapter in the research of Lengyel culture, *Documenta Praehistorica* XXXIX (2012), 377-396.
29. Osztás, A., Zalai-Gaál, I., Bánffy, E., Marton, T., Nyerges, É. Á., Köhler, K., Somogyi, K., Gallina, Z., Ramsey, C. B., Dunbar, E., Kromer, B., Bayliss, A., Hamilton, D., Marshall, P., Whittle, A. 2016, Coalescent community at Alsónyék: the timings and duration of Lengyel burials and settlement, *Bericht Der Römisch-Germanischen Kommission*, band 94 (2013), 179-282.
30. Raczy, P. 1992, The Tisza culture of the Great Hungarian Plain, *Studia Praehistorica* 11-12, 162-176.
31. Raczy, P., Anders, A., Sebők, K., Csippán, P., Tóth, Z. 2015, The Times of Polgár-Csőszhalom Chronologies of Human Activities in a Late Neolithic Settlement in Northeastern Hungary, u: *Neolithic and Copper Age Between The Carpathians and The Aegean Sea*, Hansen, S., Raczy, P., Anders, A., Reingruber, A., (ur.), Deutsches Archäologisches Institut, 21-48.
32. Šimić, J. 2008, *Hermanov vinograd, arheološko nalazište mlađeg kamenog doba u Osijeku*, Katalog izložbe, Arheološki muzej Osijek, Osijek.

SUMMARY

An archaeological excavation was conducted at Golubovac/Sadice – a Sopot culture settlement site. The excavation revealed a high concentration of archaeological structures, including larger and smaller refuse pits, foundation ditches and post holes. Pottery finds presented in this paper were discovered in two refuse pits. Based on typological–chronological characteristics of archaeological finds, the site displays elements of the latest phase of Sopot culture.

EKSPERIMENTALNA IZRADA PEĆI ZA TALJENJE ŽELJEZNE RUDE - PROCESI, PROBLEMI, RJEŠENJA

EXPERIMENTAL PRODUCTION OF IRON ORE MELTING FURNACES – PROCESSES, PROBLEMS, SOLUTIONS

Ivan VALENT

Muzej grada Koprivnice

e-mail: ivalent@muzej-koprivnica.hr

Primljeno / Received: 7. 10. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 11. 2018.

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC: 902.01(497.525Podravina)

66.041.456-032.41

SAŽETAK

Od 2008. se godine na prostoru Podravine provode istraživanja vezana uz peći za taljenje željezne rude koja su početkom 2017. godine rezultirala pokretanjem projekta Hrvatske zaklade za znanost, TransFER, koji je usredotočen na istraživanje proizvodnje željeza uz rijeku Dravu u antici i srednjem vijeku.

U uvodnom će djelu rada ukratko biti predstavljena dosadašnja saznanja o temi, dok će u središnjem dijelu, na temelju provedenih eksperimentalnih istraživanja, biti predstavljen cjelokupan proces izgradnje talioničke peći, od prikupljanja osnovnih sirovina do samog dizanja peći, njenog sušenja, zagrijavanja te naposljetku sam proces taljenja. Uz opis procesa i analizu problema s kojima su se majstori susretali prilikom izrade i procesa taljenja, predstavljaju se rezultati dobiveni tijekom dvaju eksperimentalnih taljenja te stečena iskustva.

Ključne riječi: Podravina, peći, željezna ruda, eksperimentalna arheologija

Key words: Podravina, furnaces, iron ore, experimental archeology

UVOD

Istraživanje peći za taljenje željezne rude na prostoru Podravine započelo je zaštitnim arheološkim iskopavanjem lokaliteta Virje - Volarski Breg 2008. godine. U narednim je godinama navedeni, ali i susjedni položaj Virje - Sušine, istraživani u nekoliko navrata,¹ a tijekom 2016. i 2017. godine istraživani

¹ SEKELJ IVANČAN, Tajana. Arheološka istraživanja ranosrednjovjekovne radionice za preradu željezne rude na lokalitetu Virje-Volarski breg, *Anali Instituta za arheologiju* V, Zagreb, 2009., 65-70; SEKELJ IVANČAN, Tajana. Talionička djelatnost u okolici Molva u ranom srednjem vijeku, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Molve – ljudi, selo i okoliš u dugom trajanju (1658.-2008.) u povodu 350-te obljetnice osnivanja današnjeg sela Molve*, *Bibliotheca Scientiae Molvensis*, knjiga 2, (ur. Kolar, Mario i Petrić, Hrvoje), Molve, 2010.a., 30-45; SEKELJ IVANČAN, Tajana. Rezultati istraživanja nalazišta Virje-Volarski breg u 2010. godini, *Anali Instituta za arheologiju* VII, Zagreb, 2010.b., 50-53; SEKELJ IVANČAN, Tajana. Nastavak arheoloških istraživanja na položajima Volarski breg i Sušine kraj Virja u 2012. godini, *Anali Instituta za arheologiju* IX, Zagreb, 2013., 48-54; SEKELJ IVANČAN, Tajana. Pregled dosadašnjih arheoloških istraživanja na lokalitetu Virje – Volarski breg/Sušine, *Podravski zbornik* 40, Koprivnica, 2014.a., 159-166; SEKELJ IVANČAN, Tajana. Četvrta sezona arheoloških istraživanja nalazišta Virje-Volarski breg-Sušine, *Anali Instituta za arheologiju* X, Zagreb, 2014.b., 99-103; SEKELJ IVANČAN, Tajana. Predindustrijska obrada željeza. Pokazatelji talioničke djelatnosti na primjeru arheoloških nalazišta u Podravini, *Podravina, časopis za multidisciplinarna istraživanja*, vol 15, br. 29, Koprivnica, 2016., 118-125; SEKELJ IVANČAN, Tajana. Ranosrednjovjekovni objekt na Sušinama u Virju, *Cris: Časopis Povijesnog društva Križevci*, Vol. XIX, No 1, 2017. 115-128; SEKELJ IVANČAN, Tajana, MUŠIĆ, Branko. Geofizička i arheološka istraživanja na nalazištu Virje – talioničkoj radionici iz vremena kasne antike i ranog srednjeg vijeka, *Starohrvatska prosvjeta* III. ser.- sv. 41, Split, 2014., 177-183; SEKELJ IVANČAN, Tajana. Arheološki ostaci triju naselja na Sušinama u Virju, *Anali Instituta za arheologiju* XI, Zagreb, 2015., 50-53;; SEKELJ IVANČAN, Tajana, KARAVIDOVIĆ, Tena. Tkalački stan iz

je i lokalitet Hlebine - Velike Hlebine,² na kojem su također već ranije, tijekom dugogodišnjih sustavnih terenskih pregleda, zabilježene peći za taljenje željezne rude.³ Temeljem navedenih rezultata, početkom 2017. godine, započelo je provođenje znanstveno-istraživačkog projekta *TransFER (IP-06-2016-5047) »Proizvodnja željeza uz rijeku Dravu u antici i srednjem vijeku: stvaranje i transfer znanja, tehnologija i roba«*,⁴ pod vodstvom dr. sc. Tajana Sekelj Ivančan iz Instituta za arheologiju, financiranog od strane Hrvatske zaklade za znanost. Tijekom prve godine projekta na temelju sustavnih terenskih pregleda i reambulacije terena,⁵ izrađena je baza podataka zasad poznatih lokaliteta s metalurškom djelatnošću na prostoru Podravine, a objavljeni su i zasad poznati arheološki lokaliteti na kojima je, temeljem površinskih nalaza lomljene troske, ulomaka sapnica i stijenki peći, utvrđena talionička djelatnost, koju se na prostoru Podravine može pratiti od mlađeg željeznog doba do kasnog srednjeg vijeka.⁶ U tom su razdoblju obavljena i terenska istraživanja kojima je cilj bio utvrditi porijeklo željezne rude i resursa potrebnih u samom procesu taljenja,⁷ a novim su ciljanim arheološkim radovima prethodila magnetska istraživanja većih površina na pojedinim lokalitetima koji su prepoznati kao potencijalna mjesta na kojima se obavljao ovaj zahtjevan proces.⁸ Dodatno su, tijekom prve, ali i druge godine trajanja projekta, sudionici projekta sudjelovali su na 9. i 10. izdanju »workshop starého železářství / workshop old ironmongery«, radionici održanoj u mjestu Stará huť u Adamovu, u organizaciji Technické muzeum v Brně⁹ gdje su prikupljali znanja i iskustva vezana uz izradu peći za taljenje željezne rude (tip tzv. talioničke peći na istek)¹⁰ te sam proces taljenja.

Budući da je jedan od bitnih segmenata samog projekta i njegova prezentacija, iskustva prikupljena na spomenutim radionicama prezentirana su tijekom javnih predavanja,¹¹ a demonstracija i provjera

Virja, Prilozi Instituta za arheologiju 33, Zagreb, 2016., 171-235. VALENT, Ivan, ZVIJERAC, Ivan, SEKELJ IVANČAN, Tajana. 2017, Topografija arheoloških lokaliteta s talioničkom djelatnošću na prostoru Podravine, *Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. XVI, br. 32, 16-17.

² SEKELJ IVANČAN, Tajana, VALENT, Ivan. 2017, Ostaci talioničke radionice na lokalitetu Hlebine-Velike Hlebine, *Annales Instituti Archaeologici*, XIV, Zagreb, 73-76.

³ ALEČKOVIĆ, Miralem, Noviji arheološki nalazi u Hlebinama i užoj okolici, *Hlebine u srcu, Hlebinski almanah*, Vol. 2, 1996, 16-17.

⁴ Projekt je započeo 1. ožujka 2017. godine i traje do 28. veljače 2021. godine. <http://transfer.iarh.hr/index.php/hr/> (13.11.2018.)

⁵ KRZNAR, Siniša. Izvješće o pregledu kartografskih izvora te rekognosciranju indikativnih toponima na prostoru Podravine, Zagreb, siječanj 2018., dostupno na: http://transfer.iarh.hr/images/Izvje%C5%A1%C4%87e%20Toponimi%20Podravina_4.pdf; TKALČEC, Tatjana. Izvješće o pregledu zračnih snimaka i rekognosciranju izabranih položaja na prostoru koprivničke Podravine, Zagreb, prosinac 2017., dostupno na: <http://transfer.iarh.hr/images/Izvje%C5%A1%C4%87e%20Zracne%20Podravina.pdf>; VALENT, Ivan. Izvješće o provedenim rekognosciranjima i reambulaciji arheoloških lokaliteta s metalurškim značajkama na prostoru Podravine, Koprivnica, 22.2.2018., dostupno na: http://transfer.iarh.hr/images/Valent%20Ivan_Izvje%C5%A1%C4%87e_1-426.pdf.

⁶ VALENT, Ivan, ZVIJERAC, Ivan, SEKELJ IVANČAN, Tajana. 2017, Topografija arheoloških lokaliteta s talioničkom djelatnošću na prostoru Podravine, *Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. XVI, br. 32, 5-25.

⁷ http://transfer.iarh.hr/images/Brenko%20Tomislav_1.%20Okrugli%20stol_27.03.2018..pdf (13.11.2018.)

⁸ http://transfer.iarh.hr/images/Music_Branko_1.%20Okrugli%20stol_27.03.2018..pdf (13.11.2018.)

⁹ <http://transfer.iarh.hr/index.php/hr/rezultati/38-radionice> (13.11.2018.); TAJANA SEKELJ IVANČAN. Izvješće o sudjelovanju na radionici tehnike taljenja željezne rude - 9. workshop starého železářství / 9th workshop old ironmongery – Stará huť, Adamov, Brno (Češka), Zagreb, 5. lipnja 2017., dostupno na: http://transfer.iarh.hr/images/Izvje%C5%A1%C4%87e_Brno_Adamov.pdf; <http://www.muzej-koprivnica.hr/studijsko-putovanje-u-staru-hut-kod-brna/> (13.11.2018.)

¹⁰ Pleiner Radomir. *Iron in Archaeology. The European Bloomery Smelters*, Archeologický ústav AV ČR, Praha, 2000, 258, Fig. 67, desno; SEKELJ IVANČAN, Tajana. Predindustrijska obrada željeza: pokazatelji talioničke djelatnosti na primjeru arheoloških nalazišta u Podravini, *Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. XV, br. 29, 2016., 120.

¹¹ http://transfer.iarh.hr/images/Sekelj%20Ivan%20Okrugli%20stol_27.03.2018..pdf (13.11.2018.); <http://www.muzej-koprivnica.hr/3-dani-muzeja-grada-koprivnice/> (13.11.2018.)

Slika 1a: Peći 1 nakon uklanjanja stijenke peći, prije početka čišćenja (snimila T. Sekelj Ivančan)

Slika 1b: Druga peć (Peć 3) nakon uklanjanja stijenke peći, prije početka čišćenja (snimila T. Sekelj Ivančan)

prikupljenih znanja prezentirana je na Renesansnom festivalu u Koprivnici 2018. godine.¹² U ovom će radu biti prezentirani i analizirani rezultati i zaključci prikupljeni tijekom eksperimentalnih procesa održanih u sklopu Renesansnog festivala 2018.¹³

PRIPREMNI PROCESI

Osnovni preduvjet za funkcioniranje peći za taljenje željezne rude i sam proces taljenja jest dostupnost sirovina. Osnovna sirovina jest željezna ruda, a na prostoru Podravine je utvrđeno da je zahvaljujući fluvijalno-pedološkim karakteristikama prostora u prirodi nastajala barska ruda, limonit.¹⁴ Budući da se ruda iz prirode u svojoj osnovnoj formi ne može direktno ubacivati u peć, nju je prije samog

¹² U provođenju arheoloških eksperimentalnih procesa vezanih uz izradu peći i taljenja željezne rude održanih na Renesansnom festivalu 2018. godine, u razdoblju od 23. do 26. kolovoza, sudjelovali su voditeljica projekta TransFER, dr. sc. Tajana Sekelj Ivančan (Institut za arheologiju, Zagreb), djelatnici Muzeja grada Koprivnice Robert Čimin, Ivan Valent, Saša Hrenić, Maša Zamlijačanec i Vesna Peršić Kovač, djelatnici Instituta za arheologiju, Tena Karavidović i dr. sc. Katarina Botić, doktorand Rudarsko - geološko-naftnog fakulteta Tomislav Brenko, arheolog Mario Bodružić, student diplomskog studija arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu Ilija Cikač, Ivan Zvijerac, Ana Čimin, Antonija Čimin i Tea Lukanec. [http://www.muzej-koprivnica.hr/tajne-zeljeza-na-renesansnom-festivalu/\(13.11.2018.\)](http://www.muzej-koprivnica.hr/tajne-zeljeza-na-renesansnom-festivalu/(13.11.2018.)); [http://www.muzej-koprivnica.hr/iskopane-peci-za-taljenje-zeljezne-rudace-s-renesansnog-festivala/\(13.11.2018.\)](http://www.muzej-koprivnica.hr/iskopane-peci-za-taljenje-zeljezne-rudace-s-renesansnog-festivala/(13.11.2018.))

¹³ Tijekom Renesansnog festivala 2018. godine eksperimentalno su građene 4 peći za taljenje željezne rude. Dvije su bile tzv. *talioničke peći na istek*, a dvije tzv. *jamske talioničke peći s nataloženom zgurum* (R. PLEINER, *Iron in Archaeology* 258, Fig. 67; SEKELJ IVANČAN, T. Predindustrijska obrada.. 120). Taljenje je provedeno na talioničkim pećima na istek, a vremenski su uvjeti nažalost onemogućili završetak procesa izrade peći i taljenje na primjerima jamskih talioničkih peći s nataloženom zgurum. Iz tog će razloga u radu biti prikazani rezultati prikupljeni tijekom procesa izrade i taljenja talioničkih peći na istek.

¹⁴ I. VALENT, I. ZVIJERAC, T. SEKELJ IVANČAN. Topografija... 11, 21.

procesa taljenja potrebno pržiti na otvorenoj vatri. Najjednostavniji postupak jest da se slaže konstrukcija od naizmjenično posloženih slojeva tanjeg granja i rude koji se potom zapale. Temperatura koju takva vatra postiže, zavisno o suhoći drveta, iznosi oko 600 - 800 °C, što je dovoljno da bi se ruda prepržila. Razlog prženja jest činjenica da barska ruda u sebi sadrži dosta vlage koja se na taj način izvlači iz rude. Tim se procesom izvlači i dio nečistoća iz rude, a i jednostavnije ju je kasnije usitniti budući da se tijekom procesa taljenja ona u peć ubacuje u sitnim granulama radi lakšeg taljenja.¹⁵

Drugi bitan segment jest dostupnost ostalih resursa, prvenstveno gline koja je potrebna za izgradnju samih peći. S obzirom da ju je u prirodi, pa tako i na prostoru Podravine, dosta jednostavno prikupiti, čini se da položaj smještaja peći za taljenje željezne rude nije toliko ovisio o njoj koliko o dostupnosti same rude. No, da bi se glina mogla oblikovati, potrebno je u blizini imati izvor vode. Nadalje, prilikom izrade peći, samu je glinu potrebno miješati sa zrcima pijeska kako bi joj se povećala temperaturna otpornost. Razlog tome jest činjenica da kvarc, tj. kvarcni pijesak (SiO₂) može izdržati nagle promjene temperature, pa stijenka ne popuca,¹⁶ što je prilikom podizanja temperature u pećima za taljenje željezne rude izuzetno bitno. Najjednostavniji način prikupljanja pijeska su ponovno manji ili veći vodotoci. Iz navedenog je razumljivo iz kojeg su razloga položaji talioničkih peći smješteni u blizini vodotoka.¹⁷

Treći segment procesa taljenja jest gorivo. Eksperimentalnim taljenjima u Češkoj, ali i na Renesansnom festivalu, utvrđeno je kako je potrebno do 40 kg drvenog ugljena za jedno taljenje.¹⁸ Količina utrošenog ugljena ovisi o volumenu peći, ali djelomično i o vještini majstora.¹⁹ Drveni se ugljen u peć ubacuje tijekom njenog zagrijavanja i procesa taljenja. Razlog njegova korištenja je činjenica da daje veliku toplinu koja je potrebna da bi se željezna ruda rastalila. Osim toga, izgaranjem drvenog ugljena nastaje ugljikov monoksid koji se veže na kisik iz oksida željeza i na taj se način dobiva spužvasto željezo i ugljikov dioksid. Budući da dio željeza tijekom procesa i dalje ostaje vezan uz kisik on se, zajedno s drugim nečistoćama u rudi, iz peći ispušta u obliku tekuće zgure/troske.²⁰

IZRADA PEĆI ZA TALJENJE ŽELJEZNE RUDE

Prilikom izrade peći, kao što je već i navedeno, potrebno je osigurati osnovne resurse. Prilikom arheoloških istraživanja na prostoru Podravine, ali i drugdje u Europi, utvrđeno je kako se talioničke peći pojavljuju u parovima,²¹ što je značilo da je prilikom pripreme osnovnih sirovina i resursa bilo potrebno znati kolika je količina gline potrebna da bi se jedna peć izgradila, kao što je bilo potrebno i

¹⁵ Budući da na prostoru Podravine nije moguće više sakupiti barsku rudu je je njeno nastajanje u prirodi onemogućeno intenzivnom poljoprivrednom obradom tla za potrebe taljenja na Renesansnom festivalu korišten je koncentrat sitne rude iz rudnika Omarska koji se nalazi pored Prijedora, Republika Bosna i Hercegovina. Ruda je nabavljena posredstvom Turističke zajednice grada Koprivnice i na tome im se ovim putem srdačno zahvaljujem. Kemijski sastav rude sadržavao je: Fe (50,69%), Fe₂O₃ (72,49%), SiO₂ (10,56%), Mn (2,1%), MnO (2,71%), Al₂O₃ (1,4%), CaO (0,33%), MgO (0,27%), LOI (11,06%), Feo (0,18%), H₂O (13,72%), Druge - S, P, Na₂O, K₂O, Zn, Co, Pb, F (1,18%).

¹⁶ KVARC, u: Hrvatska enciklopedija, Broj 6 (Kn-Mak), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2004., 245

¹⁷ I. VALENT, I. ZVIJERAC, T. SEKELJ IVANČAN. Topografija...21.

¹⁸ Ova količina ugljena zasniva se na dimenzijama, tj. volumenu peći - za prosjek se uzima blago stožasta konstrukcija talioničke peći na istek s unutrašnji promjerom dna ložišta od 30-35 cm, visinom ložišta od 85 cm i unutrašnjim promjerom otvora ložišta na vrhu peći od 15 cm.

¹⁹ Ukoliko su u procesu sušenja peći korištenja suha drva i majstor je tijekom procesa uspio održavati laminarnu vatru u peći je ostale veća količina drvenog ugljena koja se posredno stvorila tijekom njenog sušenja.

²⁰ Zahvaljujem kolegi Ondřeju Merti iz Technické muzeum v Brně i njegovom kolegi Dominiku na savjetima prilikom sudjelovanja na »10. workshop starého železářství / workshop old ironmongery«, radionici održanoj u mjestu Stará huť u Adamovu u razdoblju od 23. do 25. svibnja 2018. godine.

²¹ SEKELJ IVANČAN, Tajana. Arheološka istraživanja ranosrednjovjekovne radionice za preradu željezne rude na lokalitetu Virje-Volarski breg, *Annales Instituti Archaeologici*, V, Zagreb, 2009., 70; SEKELJ IVANČAN, Tajana, VALENT, Ivan. Ostaci talioničke radionice na lokalitetu Hlebine-Velike Hlebine, *Annales Instituti Archaeologici*, XIV, Zagreb, 2017., 75-76.

osigurati dovoljnu količinu rude za jedan ili više procesa taljenja koji su se unutar peći odvijali.²² Budući da je glina uzimana iz prirode, prilikom eksperimentalnih procesa na Renesansnom festivalu 2018. godine²³ korištena je siltozna glina žutosmeđe boje koja se danas vadi na eksploatacijskom polju Gušćerovec kod Križevaca.²⁴

Prilikom odabira položaja na kojem će biti izgrađene peći odabrana je blaga padina budući da je tijekom sustavnih terenskih pregleda i arheoloških iskopavanja zaključeno da su peći bile pozicionirane na blagim padinama brežuljaka, tj. pri njihovom dnu.²⁵ Tijekom iskopavanja uočeno je kako su i peći bile blago ukopane u padinu, tj. tlo²⁶ te je stoga ložište Peć 1 ukopano 8 cm u tlo. Kako bi utvrdili pogodnosti (ili nedostatke) blagog ukopavanja ložišta peći (jamice), izgradnja druge peći na istek²⁷ odvijala se na način da su stijenke podizane na ravnoj površini tla. Njihovi promjeri bili su različiti - u slučaju Peći 1 promjer jamice iznosio je 50 cm i oko nje se potom, na vanjskoj površini, na kojoj je prethodno uklonjena trava, podizala stijenka peći, dok je u slučaju druge peći unutrašnji promjer ložišta iznosio 35 cm oko kojeg se podizala stijenka, također na prethodno očišćenoj površini.²⁸ S obzirom na dosadašnja arheološka istraživanja, odlučeno je da će se graditi tip tzv. talioničkih peći na istek. Prije samog početka izgradnje stijenki obiju peći donja je zemljana površina namazana tankim slojem gline. Omjer korištene gline i pijeska iznosio je 5:1, odnosno na pet lopata gline dodana je jedna lopata pijeska.²⁹ Najjednostavniji način izgradnje stijenke je izrada malih valjkastih glinenih segmenata koji se potom nadograđuju jedan na drugi i međusobno povezuju, pri čemu je potrebno paziti na zamazivanje pukotina i oblikovanje unutrašnje i vanjske površine stijenke. Iz navedene je količine smjese moguće izgraditi stijenku peći visine 10 cm. Količina vode koja se dodaje na opisanu smjesu, kako bi se ona mogla modelirati, veoma je bitna u samom procesu izgradnje stijenki peći. Naime, ukoliko se umiješa previše vode tada glina postaje premekana i tijekom dizanja konstrukcije ložišta može doći do slijeganja same strukture. Upravo se to dogodilo tijekom izgradnje Peći 1. Iako je na početku izgradnje Peći 1 određeno da će širina njene stijenke iznositi 8 cm, postepeno se pod težinom novih nanosa premekane smjese gline njena stijenka širila te ju je bilo potrebno sužavati.³⁰ Suprotno tome, ukoliko je glina pre-

²² Talioničke peći na izljev funkcionirale na način da su na prednjem djelu imale vrata kroz koja se produkt *spužvastog željeza (bloom)* nakon procesa taljenja izvlačio van te je peć nakon upotrebe bila čišćena i već je idući dan, uz obavljene popravke, ponovno mogla biti korištena. Pretpostavlja se da su takve samostojeće peći korištene i na prostoru Podravine (GOMORI, Janos. *The Archaeometallurgical sites in Pannonia from the Avar and Early Arpad period*, Sopron, 2000, 242, 157. kep) te su takve i rekonstruirane prilikom ovdje opisanih procesa.

²³ Izgradnja peći i taljenje željezne rude na Renesansnom festivalu 2018. godine odvijala se tijekom tri dana. Peć 1 građena je tijekom četvrtak, 23. kolovoza, a taljenje u njoj je provedeno 24. kolovoza. Izgradnja Peći 2 odvijala tijekom 24. kolovoza, a proces taljenja 25. kolovoza.

²⁴ Zahvaljujem gospodinu Goranu Staziću iz tvrtke »Radnik« Križevci na ustupljenom podatku.

²⁵ T. SEKELJ IVANČAN, I. VALENT. *Ostaci...* 73; I. VALENT, I. ZVIJERAC, T. SEKELJ IVANČAN. *Topografija...* 21.

²⁶ T. SEKELJ IVANČAN. *Arheološka istraživanja...* 66,67; T. SEKELJ IVANČAN, I. VALENT. *Ostaci...* 74-75.

²⁷ Prilikom eksperimentalnog taljenja na Renesansnom festivalu Peć 1 i 3 bile su tip peći na istek dok su peći 2 i 4 bile tip jamskih peći. U ovom će radu stoga Peći 1 označavati kao Peć 1 dok će se Peći 3 označavati kao druga peć budući da se samo njih dvije i predstavljaju.

²⁸ Promjer peći rađen je dogovorno, na temelju prosječnih zabilježenih promjera peći istraženih prigodom arheoloških iskopavanja lokaliteta Virje-Volarski breg i Hlebine - Velike Hlebine. T. SEKELJ IVANČAN. *Arheološka istraživanja...* 66,67; T. SEKELJ IVANČAN, I. VALENT. *Ostaci...* 74-75

²⁹ Omjer je izrađen na temelju postepenog dodavanja pijeska u navedenu količinu gline na temelju iskustva prikupljenog na radionici eksperimentalnog taljenja željezne rude »*Historic and prehistoric iron smelting and processing*« koja se, u vremenu od 23. do 25. svibnja, održavala u mjestu Stará huť u Adamova u Republici Češkoj. Kao pijesak je korišten građevinski pijesak granulacije 0-4 mm.

³⁰ Razlog tome je bila premokra glina koja je korištena u početnom djelu procesa. U trenutku kada se uočio problem bilo je već prekasno da se peć sruši i iz nova počne raditi budući da se smatralo da bi se izgubilo previše vremena i peć se ne bi taj dan uspjela izgraditi. Iz tog je razloga izgradnja Peći 1 trajala 8 sati, od 11 do 19 sati.

Slika 2: Ložite Peći 1 prije uklanjanja ostataka gara (snimila T. Sekelj Ivančan)

podržavati vlastitu težinu te se smjesa ponovno pomalo počela slijegati. Konačna visina druge peći iznosila je 67 na stražnjem, tj. 72 cm na prednjem djelu, a unutrašnji gornji promjer otvora iznosio je 14 cm. Analizirajući razloge opisanog slijeganja stijenki i uspoređujući ih s iskustvom dobivenim u Češkoj, valja napomenuti kako je glina korištena na radionici u mjestu Stará hut' znatno kvalitetnija te da je to bila glina koja se nalazi u primarnim nalazištima u dubljim slojevima zemljine kore, dok je glina koju smo mi koristili bila nedovoljne kakvoće i u sebi je sadržavala komadiće šljunka i zemlje, što su karakteristike sekundarnih nalazišta gline lošije kvalitete.³³

Nakon opisa svih postupaka izgradnje peći i problema s kojima smo se susretali, valja istaknuti da se kod talioničkih peći na istek mora voditi računa i o vratima peći unutar kojih se u središnjem djelu nalazi sapnica,³⁴ a na donjem dijelu, u dodiru s tlom, otvor za regulaciju zraka i ispuštanje viška talio-

tvrdi nije ju moguće modelirati. Omjeri u smjesi pri izgradnji druge peći su korigirani te je njena širina, od dna do vrha iznosila 6 cm.³¹

Tijekom podizanja Peći 1, uočeno je kako bi se proces slijeganja mogao zaustaviti loženjem manje vatre na dnu ložišta. Vatra, odnosno žar je nakon nekog vremena uklonjen te je nastavljeno s podizanjem stijenki ložišta. Na taj je način učvršćena unutrašnja površina stijenke te se slijeganje zaustavilo jer je sam proces je ponavljan u prosjeku svakih 10 - 15 cm do završetka izgradnje ljevkastog ložišta peći, čija je ukupna visina iznosila 70 - 75 cm vanjskoj, odnosno 80 - 85 cm na unutrašnjoj stijenci.³² Promjer otvora Peći 1 iznosio je 15cm.

Pri podizanju stijenki druge peći, kako bi se izbjeglo slijeganje strukture, omjer vode i smjese pijeska i gline je izmijenjen, te je ložište građeno od znatno tvrđe smjese. Pretpostavljalo se da, zbog korištenja dobrog omjera, neće biti potrebno dodatno ložiti vatru na dnu ložišta pri izgradnji i učvršćivati stijenku peći blagim zagrijavanjem kako bi se ona podigla do svoje pune visine. No, uočeno je da iako je smjesa bila mnogo kompaktnija, visina strukture peći nije mogla

³¹ Na posljednjem je dijelu stijenka druge peći bila blago sužen i iznosila je 5,5 cm. Razlog tome bilo je jednostavnije oblikovanje zadnjeg segmenta ložišta peći koji je u funkciji dimnjaka.

³² Razlika u visini stijenke peći uvjetovana je položajem peći na padini. Budući da je prednja strana peći bila na nižem djelu njena je visina bila viša. Na taj je način kompenzirana padina. Ista je situacija i sa unutrašnjom stijenkam.

³³ Iako nam se navedena interpretacija čini najlogičnijom, budući da se radi o eksperimentalnom procesu, u narednom će se postupku eksperimentalne izrade peći za taljenje željezne rude ponovno pokušati izraditi peč iz iste gline no uz upotrebu manjeg omjera vode kako bi se navedena pretpostavka potvrdila ili opovrgnula.

³⁴ Sapnica/puhalice/utor za upuhivanje zraka. Izrađuje se iz gline bez primjesa pijeska. Služi za upuhivanje zraka u peč pomoću mijeha. Jedini je dio peći kroz koju se tijekom taljenja može vidjeti kako napreduje sam proces taljenja u unutrašnjosti ložišta, odnosno što se u peći događa. Izrađuje se na kružnom drvenom štapu i prije same ugradnje u vrata peći sapnica mora biti potpuno suha kako se uslijed sušenja i zagrijavanja peći ne bi skvrčila ili pukla. Na vanjskom je djelu najčešće proširena zbog šire površine upuhivanja zraka mijehom dok se prema kraju sužuje kako bi se postiglo veće, brže i usmjerenije upuhivanje zraka i održavanje optimal-

Slika 3: Dno ložišta Peći 1 s ostacima ohlađene troske na mjestu izljeva i komadićima čipkaste zgure zaostalima na dnu peći (snimila T. Sekelj Ivančan)

ničke zgure iz peći.³⁵ »Izgradnja vrata« peći odvija se u dva navrata. Odmah pri početnom podizanju stijenki ložišta predviđa se položaj vrata i na to se mjesto stavlja veći kamen ili drveni panj oko kojeg se tada gradi konstrukcija peći. U tom trenutku taj umetak služi kao potporanj konstrukciji koja se izgrađuje do potrebne visine, a nakon završetka izgradnje čitavog ložišta on se miče, a na njegovo se mjesto tijekom postupka sušenja peći umeću vrata. Prije same ugradnje vrata, luk otvora se zaglađuje kako bi se buduća vrata, tijekom otvaranja na završetku procesa taljenja, lakše mogla odvojiti od ostale stijenke ložišta i ukloniti. Konačan proizvod procesa taljenja, spužvasto željezo, tako postaje lakše dostupno i lakše ga je izvaditi iz peći, a da se ne naruši njena struktura, kako bi se peć ponovno mogla upotrebljavati.

SUŠENJE PEĆI

Nakon što je peć izgrađena potrebno ju je dobro osušiti i to loženjem manje vatre na mjestu otvora budućih vratiju kako bi se okvir otvora posušio. U idućem se koraku vatra seli na prostor ložišta čime se njegova površina stvrdnjuje kako bi dno peći (ložište) izdržalo visoke temperature koje će nastajati u peći tijekom procesa taljenja. Nakon što je luk otvora budućih vratiju suh³⁶ uglavljaju se vrata sa sapnicom.³⁷ Sušenje peći odvija se sada polaganim izgaranjem dugačkih komada tanjeg drva (vrhovine) koji se kroz gornji otvor ubacuju u peć. Strujanje zraka odvija se uz pomoć manjeg otvora na dnu vrata peći, a pritom je sapnica zatvorena na način da se u njoj, gotovo do kraja, nalazi komad drveta koji ju drži stabilnom i podupire ju iznutra, kako u slučaju neopreznog ubacivanja drveta ne bi pukla. Za svaku

ne temperature u peći.

³⁵ Taj otvor tijekom zagrijavanja peći služi kao dovod zraka budući da je otvor na sapnici zatvoren. Njime se regulira količina kisika koja ulazi u peć tijekom njenog sušenja. Na početku zagrijavanja peći on se zatvara a tijekom procesa taljenja ponovno se otvara ukoliko postoji potreba za ispuštanjem viška talioničke zgure (nečistoća) iz peći tijekom procesa taljenja kako se peć ne bi zagušila, tj. kako veće količine zgure unutar pojedinih tipova rude ne bi onečistile konačan proizvod.

³⁶ Smatra se da je okvir vrata suh u trenutku kada širina suhog dijela stijenke peći oko otvora vrata iznosi barem 1-1,5 cm. Sam se proces sušenja i njegov napredak na peći uočava diskoloracijom stijenke peći koja postaje svjetlija.

³⁷ Proces izgradnje vrata može se odvijati na dva načina. U prvom se površina vrata gradi na način kako se gradi i cjelokupna peć, uz pomoć komada gline koji se lijepe jedan s drugim, a da se pritom ostavlja utor za zrak i ispuštanje viška talioničke zgure i istovremeno se uglavljuje sapnica. Drugi način je da se vrata se rade iz jednog komada gline, prema mjeri za njih predviđenom otvoru i pritom se ostavljaju rupe za sapnicu i utor za zrak i ispušt zgure. Okolni se prostor između okvira i vrata zamazuje glinom da bi se zatvorile pukotine.

je peć vrijeme sušenja individualno,³⁸ a ono ovisi o debljini stijenki i volumenu peći, te suhoći drva koja se koriste.³⁹ Sušenje peći karakterizira se njenom svjetlijom diskoloracijom. Tijekom procesa sušenja peći na njenoj će se vanjskoj stijenci javljati pukotine koje se tijekom sušenja, zagrijavanja i taljenja zamazuju žitkom glinom ili lesom.⁴⁰ U procesu sušenja bitno je da vatra u peći nije prejak buduća da će to pospješiti njeno pucanje koje je kod svake peći neminovno. Njena se jačina kontrolira količinom suhog drveta koje se ubacuje kroz gornji otvor peći te otvorom za zrak koji se nalazi na dnu vrata. Tim se malim otvorom na dnu vrata regulira količina kisika koja ulazi u peć, a time i jačina vatre te se na taj način postiže efekt dimnjaka.⁴¹ Vatra tijekom zagrijavanja mora biti postojana, tzv. lijena, tj. lami-narna vatra.

ZAGRIJAVANJE PEĆI

U trenutku kada je peć u potpunosti suha postepeno se počinje zagrijavati drvenim ugljenom.⁴² U tom se trenutku u peć neprestano počinje upuhivati zrak mijehom⁴³ kako bi se u nju dovela dovoljna količina kisika.⁴⁴ Ciljana temperatura bila je oko 1400°C. Kad je u pitanju zagrijavanje peći, ne postoji vremenski okvir koliko je vremena potrebno da bi se peć zagrijala do temperature taljenja.⁴⁵ Svaka se peć ponaša drugačije, no bitno ju je zagrijavati postepeno. Ona je spremna za taljenje u trenutku kada iz nje počinju izlaziti plinovi koji su vidljivi u obliku izmaglice koja se izdiže kroz otvor. Peć 1 se zagrijavala do 14 sati (ukupno 3 sata) kada je zapo-

Slika 4: Dno ložišta druge peći nakon uklanjanja gara (snimio I. Valent)

³⁸ U obzir su uzimane i peći izrađivane na radionicama u Češkoj.

³⁹ Budući da su na Renesansnom festivalu obje peći izgrađene dan ranije nego što se u njima odvio proces taljenja imale su dovoljno vremena da se posuše.

⁴⁰ Zamazivanje glinom je moguće tijekom cijelog procesa sušenja, zagrijavanja i taljenja, no ovisi o osobnom pragu podnošenja topline budući da se glina u tankim slojevima razmazuje unutar pukotina stijenke peći u kojoj se postižu visoke temperature. Zamazivanje žitkom glinom, ili bolje žitkim lesom (buduća da zbog vlastitih svojstava polje podnosi visoke temperature) najčešće se radi na prostoru vrata koja su najosjetljiviji ali i najtopliji dio peći. Iz tog razloga njih tijekom taljenja nije moguće zamazivati već na pukotine zabacivati žitku smjesu gline/lesa, poput majstora zidara kada žbuka zid.

⁴¹ Strujanje toplog zraka prema gore kojim se cijela peć suši

⁴² U tom se trenutku u peći već nalazi dio ugljena koji je preostao od procesa sušenja. Bitno je da su prije početka zagrijavanja svi komadi drva u peći izgorjeli, tj. pretvorili se u drveni ugljen.

⁴³ Mijeh ne smije direktno biti povezan sa sapnicom budući da će upuh mijeha u sebe uvući topli zrak iz peći i na taj se način, budući da je izrađen od organskih materijala (kože), zapaliti.

⁴⁴ Zagrijavanje se radi postepenim ubacivanjem usitnjenog drvenog ugljena kako se peć ne bi ohladila budući da je drveni ugljen koji ulazi u peć na vanjskoj temperaturi, no on se upuhivanjem zraka zagrijava.

⁴⁵ Početna temperatura zagrijavanja Peći 1 iznosila je 394°C na otvoru sapnice, a na vrhu peći 211°C. Zagrijavanje peći započelo je u 11 sati. U 12:30 je temperatura kroz otvor sapnice iznosila 967°C, a na vrhu peći 424°C. Pola sata kasnije temperatura kroz otvor sapnice iznosila je 1033°C, na vrhu 504°C.

čeo proces taljenja.⁴⁶ Zagrijavanje druge peći narednog dana trajalo je dosta kraće, 1 sat i 15 minuta.⁴⁷

TALJENJE ŽELJEZNE RUDE

Prilikom taljenja željezne rude odlučeno je da će se u obje peći ubaciti 13 kg rude. Punjenje peći rudom i drvenim ugljenom odvijalo se u omjeru 1:1 i to na način da se ubacivalo $\frac{1}{2}$ kg ugljena⁴⁸ na $\frac{1}{2}$ kg rude.⁴⁹ Prilikom punjenja peći važnije da je ona kontinuirano do vrha zapunjena te da se zrak u peć upuhuje u ravnomjernim intervalima.⁵⁰ Početak taljenja Peći 1 bio je u 14 sati, a s ubacivanjem rude se završilo u 17 sati. Proces ubacivanja rude kod druge peći trajao je nešto dulje, u razdoblju od 15:00 do 19:20 sati. Prilikom taljenja u drugoj peći, nakon otprilike jednog sata, i ubačene mješavine ugljena i rude težine do 6 kg temperatura u peći iznosila je 1335°C (izmjereno kroz sapnicu). Pola sata kasnije, nakon ubačenih 9 kg smje-

Slika 5: Presjek dna Peći 1 (snimila T. Sekelj Ivančan)

Slika 6: Presjek dna druge peći (snimila T. Sekelj Ivančan)

⁴⁶ Kraj zagrijavanja peći i početak procesa taljenja određen je odlukom da se u peći postigla dovoljno visoka temperatura. Razlog zbog kojeg nije nastavljeno mjerenje temperature bile su tehničke poteškoće s pirometrom (pokvario se) tako da se daljnji proces taljenja odvijao bez provjeravanja temperature uz pomoć instrumenta već se temperatura provjeravala na temelju iskustava sakupljenih na radionicama u mjestu Stará huť - kod optimalne temperature taljenja boja u peći mora biti narančasto-bjelkasta. Ako je narančasta nije postignuta dovoljna temperatura. Takođe, sama svjetlost u peći ponaša se kao sunce tako da kada se u nju pogleda potrebno je da Vas zaslijepi. To je, prema prenesenom iskustvu, optimalna temperatura taljenja.

⁴⁷ Volomen druge peći bio je puno manji od Peći 1 i njene su stijenske bile puno tanje - to je razlog razlike u vremenu zagrijavanja.

⁴⁸ Tijekom ubacivanja drvenog ugljena bitno je da su komadi koji se ubacuju usitnjeni kako se unutar ložišta ne bi napravili »džepovi« praznog prostora koji onemogućuju kontinuirani proces taljenja. Ukoliko dođe do pojave »džepa« proces taljenja se u jednom segmentu ubrzava budući da smjesa ugljena i rude naglo sjeda u ložištu a tada je peć ponovno potrebno nadopuniti novom smjesom. Na taj način ugljen koj je sjeo unutar »džepa« nema dovoljno vremena da se reducira i da se ugljikov monoksid veže na željezne okside iz rude već većina rude bude neiskorištena i pretvara se u tekuću trosku. Tijekom taljenja druge peći, unatoč usitnjavanju ugljena, dogodila se upravo ova situacija. No, budući da se radilo o manjem »džepu« on nije značajno utjecao na konačan rezultat taljenja.

⁴⁹ Na temelju prikupljenih iskustava uočeno je da je ovaj omjer rude i drvenog ugljena najoptimalniji.

⁵⁰ Preporuka je da se zrak upuhuje u intervalima od 3 sekunde, no ukoliko se time ne postiže dovoljna temperatura intervale treba smanjiti na 2,5 ili čak 2 sekunde. Brzina upuhivanja zraka utječe na izgaranje ugljena uz pomoć kojeg se tali ruda. Upusi moraju biti oštri i Ukoliko je taj interval prebrz ugljen će izgorjeti, a ruda neće postići dovoljnu temperaturu da se stali. Ukoliko je interval preširok ugljen neće biti dovoljno vruć da rastali rudu i odvoji željezo od nečistoća. U tom će slučaju dio željeza iz rude ostati neiskorišten. Promjena u temperaturi uslijed mijenjanja razmaka intervala upuhivanja, ali isve druge intervencije na peći, vidljive su s odmakom od otprilike 15 minuta.

Slika 7: Ostaci plitkih jamica na mjestima peći (snimila T. Sekelj Ivančan)

se temperatura je iznosila 1388°C.⁵¹ Tijekom procesa taljenja izuzetno je bitno provjeravati što se u peći događa.⁵² Razloga tome je moguće nakupljanje tekuće zgure na sapnici i njeno djelomično začepljenje tijekom ubacivanja smjese rude i ugljena, koje tada onemogućuje danji proces i taljenje postaje neuspješno.⁵³ U tom segmentu bitnu ulogu igra upuhivanje zraka kroz sapnicu koje, ako je rađeno pravilno, ne dozvoljava ovu pojavu. S druge strane, znak da je proces taljenja pri kraju upravo je nakupljanje tekuće zgure na sapnici. Uz održavanje temperature, u samostojećoj je peći, kakve su nalažene na prostoru Podravine i kakve su izrađivane na Renesansnom festivalu, bitno kompenzirati gubitak topline koji se događa kroz stijenke. Kod peći koje su gotovo u potpunosti ukopane u padinu, poput onih izrađivanih na radionici u Češkoj,⁵⁴ gubitak temperature kroz stijenke je nezamjetan budući da su one s tri strane okružene padinom. U slučaju samostojećih peći potrebno je stoga kompenzirati gubitak topline nasipavanjem zemlje na vanjsku stijenku peći, kao što je to bio slučaj s drugom peći.⁵⁵

Nakon što se u peć ubacila predviđena količina rude pomiješana s drvenim ugljenom, u nastavku se, narednih 30 minuta, ubacuje samo drveni ugljen kako bi se posljednja ubačena ruda mogla staliti. Proces upuhivanja zraka odvija se i nadalje u istim intervalima u tom razdoblju, kao i nakon prestanka ubacivanja ugljena, budući da se tada odvija posljednji stadij redukcije rude i ugljena koji se nalazi u dnu peći. U tom dijelu postupka bitno je ugljen, koji se taloži na stražnjoj strani stijenke, zbog samog procesa upuhivanja, ravnomjerno raspoređivati unutar peći kako produkt spužvastog željeza ne bi ostao nepokriven, tj. kako se zgura koja okružuje konačan proizvod ne bi počela hladiti i na taj se način ponovno vezala za njega.

OTVARANJE PEĆI

Nakon završetka cjelokupnog procesa taljenja konačan se proizvod vadi iz peći.⁵⁶ Nakon micanja mijeha probija se otvor na dnu vrata kako bi talionička zgura koja se tijekom taljenja nakupljala na dnu

⁵¹ Nažalost, novi pirometar koji je toga dana bio nabavljen nije bio predviđen za mjerenje toliko visokih temperatura. Taljenje je nastavljeno bez mjerenja temperature kao i prethodnog dana.

⁵² Provjera stanja peći vrši se pogledom u peć kroz sapnicu.

⁵³ Ukoliko dođe do početka začepljenja sapnice taj je proces moguće zaustaviti njenim čišćenjem uz pomoć drvenog štapića, kao što je to u učinjeno u dva navrata tijekom taljenja u drugoj peći.

⁵⁴ Radi se o mađarskim pećima 10. i 11. stoljeća koje su ukopane u stijenke uzvišenja - tip 4 po Gomoriju (J. GOMORI, The Archaeometallurgical sites...242.)

⁵⁵ Tijekom taljenja Peći 1 zaključeno je da taj proces nije potrebno raditi budući da je debljina stijenke peći na dnu ložišta bila dvostruka od predviđene -16 cm.

⁵⁶ Uvjetovani programom Renesansnog festivala i velikim brojem posjetitelja, na završetku talioničkog procesa obaju peći moralo se podlijeći pojedinim ustupcima. Iz tog su razloga obje peći otvarane prije nego što je

ložišta⁵⁷ istekla iz peći.⁵⁸ Nakon toga uklanjaju se vrata te izvlači preostali ugljen kako bi konačan produkt taljenja (komad željeza - *bloom*) koji leži na dnu ložišta bio dostupan. Njega je odmah nakon vađenja potrebno drvenim čekićem oblikovati u kružni/ovalni grumen kako bi se još dodatno istisnula preostala troska i komad postao kompaktan. Pritom je važno da u grumen ne nastanu pukotine budući da će tijekom uklanjanja nečistoća, uz pomoć drvenog i metalnog čekića, s njegove vanjske površine on popucati. Nakon što su uklonjene nečistoće nakupnjene na njegovoj vanjskoj površini, prije nego što se počne hladiti, oblikovani grumen spužvastog željeza (*bloom*) djelomično se raskoli metalnim čekićem kako bi se utvrdila njegova kvaliteta.⁵⁹

Kako se u slučaju Peći 1 radilo o većem volumenu ložišta, odnosno većem prostoru u kojem se formirao *bloom* predviđena dimenzija otvora vrata bila je nedostatna da se kroz njega izvuče konačan proizvod te je bilo potrebno srušiti dio konstrukcije peći kako bi se dobiveno željezo izvuklo van. Nakon uklanjanja djela konstrukcije uočeno je da se ono nalazilo u središnjem djelu peći i imalo je ovalno-plosnati oblik. Nakon otvaranja vrata druge peći njena je stijenka, na mjestima pukotina, popucala te se i njena konstrukcija urušila. U njoj je konačan proizvod bio spojen sa stijenkom vratiju te ga je bilo potrebno odvojiti od njih kako bi ga se moglo dalje oblikovati.

Nakon oblikovanja i primarnog uklanjanja nečistoća spužvastog željeza iz Peći 1 njegovi su komadi nakon hlađenja prikupljeni i pohranjeni dok je veći komad iz druge peći upućen na daljnju obradu kod kovača.⁶⁰

Slika 8a: Stijenka peći SJ 56 s lokaliteta Virje-Volarski breg s ostacima »čipkaste« zgure (snimila T. Sekelj Ivančan)

Slika 8b: Ostaci »čipkaste« zgure prikupljeni iz Peći 1 tijekom taljenja na Renesansnom festivalu 2018. (snimio I. Valent)

cjelokupan proces taljenja u njima završio. U slučaju Peći 1 otvaranje je vršeno u trenutku kada je peč do pola još bila zapunjena ugljenom koji je ubacivan nakon smijese ugljena i rude. Otvaranje druge peći započelo je još i ranije, u trenutku kada se u peč još uvijek ubacivao ugljen kojim se peč puni nakon što je završen proces ubacivanja smijese ugljena i rude.

⁵⁷ Prilikom procesa taljenja tekuća zgura koja okružuje komad spužvastog željeza služi i kao njegova zaštita

⁵⁸ Budući da je na Renesansnom festivalu korištena visoko kvalitetna ruda jako je malo zgure poteklo iz peći na kraju procesa. Arheološkim je iskopavanjima utvrđeno da je tijekom taljenja barske rude otvor na dnu vrata nekoliko puta otvaran kako bi se ispuštio višak zgure koji se nalazio unutar peći (T. SEKELJ IVANČAN. Pre-industrijska...120.)

⁵⁹ Oba grumena željeza dobivena tijekom taljenja na Renesansnom festivalu 2018. godine su se uslijed provjeravanja kvalitete razdvojila na nekoliko manjih dijelova.

⁶⁰ Budući da se komad željeza dobiven iz druge peći već bio ohladio potrebno ga je bilo ponovno zagrijati kako bi se iz njega nastavile uklanjati nečistoće i u konačnici ga se pokušalo oblikovati u poluproizvod. Nažalost, već je na samom početku procesa majstor kovač uočio kako na pokretnoj kovačkoj peći na kojoj je radio neće moći postići dovoljnu temperaturu. Iz navedenog je razloga proces obustavljen, no dogovoreno je kako će

Slika 9: Komadi talioničke zgure koji nastaju ispuštanjem zgure iz peći (snimio I. Valent)

Slika 10a: Valjkasti glineni segmenti s tragovima prstiju iz Peći 1 (snimio I. Valent)

ste zgure koja se tijekom procesa taljenja nakupila uz stijenku i na dnu ložišta. U središnjem je djelu ložišta bilo vidljivo mjesto na kojem se taložilo željezo (Slika 3). Ispred ložišta druge peći nisu zamijećeni ostaci zgure koja je ispuštana kroz otvor pri dnu vratiju no zamijećeni su ostaci tzv. čipkaste zgure na dnu ložišta i mjesto gdje se taložio i stvarao grumen željeza (Slika 4).

Potom se pristupilo izradi presjeka obiju peći. Kod Peći 1 presjek je rađen nakon uklanjanja ostataka stijenke (Slika 5) dok je u drugoj je peći izrada presjeka započela u trenutku kada je stijenka peći i dalje stajala (Slika 6). U obje su peći, ispod zapečenog dna ložišta utvrđeni slojevi zemlje na koju je utjecala temperatura u peći tijekom taljenja. Debljina zapečenog dna druge peći iznosila je 1,5 cm. Ispod njega

REZULTATI TALJENJA I ARHEOLOŠKA ISKOPAVANJA PEĆI

Nekoliko dana nakon provedenog procesa taljenja pristupilo se arheološkom iskopavanju ostataka peći.⁶¹ Urušeni ostaci obiju peći uklonjeni su kako bi se okolni prostor i same konstrukcije peći mogli očistiti i pripremiti za fotografiranje (Slika 1a,b). Nakon otvaranja peći i oblikovanja grumena za vrijeme Renesansnog festivala prikupljeni su svi uzorci (ostaci zgure koji su istekli iz peći: zgura koja je preostala na dnu ložišta nakon taljenja, zgura koja je uklonjena oblikovanjem grumena, dobiveni komadi spužvastog željeza).⁶² Naime, ovom simulacijom arheoloških iskopavanja željelo se usporediti rezultate provedenog eksperimenta s ostacima peći koje su pronađene tijekom arheoloških istraživanja na nekoliko lokaliteta u Podravini.

Postepenim čišćenjem unutrašnjosti peći definirala su se ložišta (Slika 2) u kojima su preostali tragovi gara. Nakon njihova uklanjanja u Peći 1 uočeni su ostaci zgure na mjestu njenog ispuštanja prije samog otvaranja peći i ostaci tzv. čipka-

se u narednom razdoblju organizirati radionica u njegovoj kovačkoj radnji na kojoj će se nastaviti oblikovanje dobivenog komada željeza.

⁶¹ U istraživanju su sudjelovali dr. sc. Tajana Sekelj Ivančan s Instituta za arheologiju, djelatnici Muzeja grada Koprivnice, mr.sc. Robert Čimin i Ivan Valent te Ivan Zvijerac iz Torčeca. Istraživanju se pristupilo na način kao što bi se pristupilo i svakom drugom arheološkom iskopavanju: vođene su bilješke, prikupljeni su uzorci i izrađena je foto-dokumentacija. Po završetku iskopavanja na isti se način pristupilo i obradi materijala.

⁶² Prikupljeni su uzorci u Muzeju grada Koprivnice dokumentirani i izvagani.

Slika 10b: Valjkasti glineni segment prikupljen iz SJ 56 s lokaliteta Virje - Volarski breg (Snimila T. Sekelj Ivančan)

valjkastih glinenih segmenata kojima je građena stijenka peći (Slika 10a,b). Promatrajući ulomak tzv. čipkaste zgure (Slika 8a) vidljivo je da se u njemu ne nalaze ostaci ugljena već samo prazne šupljine. Ta činjenica ukazuje da je proces taljenja u potpunosti proveden i sav je ugljen kojim je peć punjena izgorio, odnosno reduciran je. Prilikom obrade uzoraka prikupljenih na Renesansnom festivalu zamijećeno je nekoliko komada zgure u kojima su preostali nereducirani komadi ugljena (Slika 11). Iako su postupkom taljenja na Renesansnom festivalu dobiveni komadi spužvastog željeza² ovih nekoliko komada zgure ukazuje na činjenicu da je za potpunu finalizaciju procesa taljenja bilo potrebno još malo vremena.

ZAKLJUČAK

Tijekom eksperimentalne izrade tzv. talioničkih peći na istek i procesa taljenja koji se u njima odvijao tijekom Renesansnog festivala 2018. godine primijenjena su dosadašnja saznanja o načinu izrade i funkcioniranju peći proizišla iz arheoloških istraživanja nekoliko lokaliteta na prostoru Podravine. Cilj eksperimenta bio je utvrditi s kojim su se sve problemima tijekom procesa taljenja majstori suočavali te pokušati provesti uspješno taljenje.

Uočeno je da je za izradu peći od izuzetne važnosti dobra priprema smjese gline i pijeska te optimalan omjer vode kako bi se smjesa mogla modelirati. Ukoliko se barem jednom segmentu smjese odredi premali ili preveliki omjer dolazi do poteškoća u samoj konstrukciji peći. Tom prilikom je moguće, kao

nalazio se sloj crne zemlje debljine 1,5 cm, podno kojeg je utvrđen sloj sivo zapečene zemlje debljine 4 mm. Unutrašnji promjer druge peći na početku taljenja iznosio je 35 cm, vanjski 50 cm. Širina prostora ispred peći na koju je utjecala toplina iz peći, uključujući i prostor ispred vrata peći gdje se vadio komad spužvastog željeza iznosila 60 cm, a dužina, zajedno s vanjskim promjerom peći, 90 cm. Iz navedenog je utvrđeno kako je okolni prostor ispred peći u dužini od 40 i širini od 60 cm bio pod utjecajem procesa taljenja. Nakon završnog uklanjanja stijenki peći u prostoru su preostale samo dvije manje jamice (Slika 7).

OBRADA PRIKUPLJENIH UZORAKA

Kako su tijekom imitiranja arheoloških iskopavanja provedenih nad našim pećima prikupljeni razni uzorci pristupilo se njihovoj obradi. Utvrđeno je da se nalazi poput dijelova stijenki peći, ulomci sapnica te različiti oblici zgure koji se pronalaze tijekom istraživanja arheoloških lokaliteta s talioničkom djelatnošću u Podravini, prikupljeni i nakon provedenog eksperimentalnog taljenja. Najistaknutiji primjer su komadi tzv. čipkaste zgure koji ostaju sačuvani na dnima peći, često slijepljeni za njene stijenke (Slika 8a,b), ili komadi zgure koja je ispuštana iz peći prilikom njenog otvaranja (Slika 9).¹ Osim komada zgure prepoznati su i ostaci

¹ T. SEKELJ IVANČAN. Talionička djelatnost u okolici Molva...43, Sl. 2,3.

² Težina dobivenog komada željeza iz Peći 1 iznosila je 1254g, a težina komada željeza iz druge peći iznosila je 2117g (ovo je težina bez najvećeg komada željeza koji je upućen na daljnju kovačku obradu). Ostaci troske i željeza iz Peći 1 koji su se odvojili od spužvastog željeza prilikom oblikovanja i udaranja iznosili su 2208 g, a kod druge peći 1049g. Zgura prikupljena iz Peći 1 imala je težinu 2924g, a iz druge peći 2124 g.

u slučaju Peći 1, da se peć pod pritiskom vlastite težine, zbog prevelike koncentracije vode u strukturi, počinje slijegati. Također, moguće je da se, kao u slučaju druge peći, zbog neujednačenog (ili premalog) omjera pijeska u smjesi peć nakon gubljenja stabilnosti (otvaranje vrata) djelomično uruši. Nadalje, utvrđeno je kako ukopano ložište (kakva su i nalažena na arheološkim lokalitetima) pridonosi nivelaciji blage kosine padine na koju je peć smještena. Ona ujedno i omogućava dobar smještaj komada željeza koji je u nastajanju u zaštićenom središnjem djelu ložišta kako bi se kvalitetno mogao formirati. Istovremeno ona sprečava veću koncentraciju troske, ali i željeza, na najosjetljivijem dijelu

peći - vratima. Na taj se način oni tijekom taljenja nalaze u jamici unutar koje željezo »pliva« u tekućoj troski koja ga štiti od atmosferilija. Uz rudu, najvažniji segment taljenja je drveni ugljen kojeg je potrebno dovoljno usitniti kako se tijekom taljenja ne bi pojavili »džepovi« praznine u ložištu.

Tijekom zagrijavanja, a naročito tijekom taljenja, upuhivanje zraka u peć izuzetno je važan segment procesa. Osoba koja upuhuje zrak uz pomoć mijeha zadužena je za ravnomjeren dovod potrebnog zraka u ložište i tempo upuhivanja što direktno utječe na sam proces taljenja koji se u peći događa, što ju čini najvažnijim sudionikom taljenja. Kontinuirano upuhivanje tijekom zagrijavanja peći također je bitno kako bi se stvorili optimalni uvjeti za početak taljenja. Tijekom samog taljenja bitno je oštro upuhivanje u intervalima kako bi se u najdonjem djelu ložišta, gdje se željezo skuplja, održavala temperatura potrebna za odvijanje procesa taljenja, te kako bi zrak ravnomjerno mogao cirkulirati kroz cijelu peć, omogućavajući smjesi ugljena i rude da polagano sjeda prema dnu ložišta. Budući da tijekom čitavog procesa taljenja peć preko stijenki gubi dio temperature, nju je, ukoliko se radi o tzv. samostojećoj peći na istek, potrebno kompenzirati zasipavanjem zemlje uz vanjsku stijenku donjeg djela peći.

Oblik i veličina ložišta u direktnoj su vezi s količinom rude koja se u nju ubacuje. Ako je volumen peći veći potrebno je daleko više rude kako bi se popunio njen kapacitet i stvorio dobar komad željeza, no ukoliko se u peć ubaci premala količina rude grumen koji će nastati na dnu ložišta neće biti dovoljno konzistentan. Ukoliko je količina rude koja se ubacuje u peć prevelika ložište će se zapuniti i tekuća će se troska pri kraju procesa početi nakupljati na/u sapnici prije završnog procesa redukcije ugljena. Pravovremenim otvaranjem peći postiže se željena konzistencija spužvastog željeza i maksimalno iskorištavanje korištenih sirovina.

Nakon vađenja komada spužvastog željeza presudnu ulogu u njegovom oblikovanju i uklanjanju nečistoća s površine grumena ima iskustvo. Važno je dobro procijeniti jačinu udaranja drvenim batom kako bi se grumen sabio i kako u njemu ne bi nastale pukotine. Ukoliko se upotrijebi preveliki pritisak na netom izvađeni komad spužvastog željeza on se neće sabiti već će početi pucati što će se potencirati u trenutku kada će se s njegove vanjske površine uklanjati nečistoće.

Razmatrajući proces taljenja željezne rude, predradnje koje mu prethode te poteškoće koje tijekom njegova provođenja nastaju omogućuje nam da shvatimo složenost cjelokupnog postupka. Uočljivo je kako je za uspješno taljenje potrebno značajno iskustvo budući da tijekom cjelokupnog procesa, od izgradnje peći do oblikovanja *blooma*, može doći do brojnih poteškoća. S obzirom na veliki broj poznatih arheoloških lokaliteta na kojima je zabilježena talionička djelatnost očito je da je, zbog prirodnih mogućnosti, taljenje željezne rude bila izuzetno značajna gospodarska djelatnost na prostoru Podravine u razdoblju od kasne antike do kraja kasnog srednjeg vijeka. S obzirom na navedene činjenice može se pretpostaviti da se vještina taljenja prenosila kroz generacije.

Slika 11: Ulomak troske sa neizgorenim komadićima ugljena iz Peći 1 (snimio I. Valent)

LITERATURA

1. ALEČKOVIĆ, Miralem, Noviji arheološki nalazi u Hlebinama i užoj okolici, *Hlebine u srcu, Hlebinski almanah*, Vol. 2, 1996, 13–18.
2. GOMORI, Janos. *The Archaeometallurgical sites in Pannonia from the Avar and Early Arpad period*, Sopron, 2000.
3. KRZNAR, Siniša. Izvješće o pregledu kartografskih izvora te rekognosciranju indikativnih toponima na prostoru Podravine, Zagreb, siječanj 2018., dostupno na: http://transfer.iarh.hr/images/Izvje%C5%A1%C4%87e%20Toponimi%20Podravina_4.pdf
4. KVARC, u: Hrvatska enciklopedija, Broj 6 (Kn-Mak), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2004., 245.
5. PLAINER, Radomir. *Iron in Archaeology. The European Bloomery Smelters*, Archeologický ústav AV ČR, Praha, 2000.
6. SEKELJ IVANČAN, Tajana. Arheološka istraživanja ranosrednjovjekovne radionice za preradu željezne rudače na lokalitetu Virje-Volarski breg, *Annales Instituti Archaeologici*, V, Zagreb, 2009., 65-70.
7. SEKELJ IVANČAN, Tajana. Talionička djelatnost u okolici Molva u ranom srednjem vijeku, in: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Molve – ljudi, selo i okoliš u dugom trajanju (1658.-2008.) u povodu 350-te obljetnice osnivanja današnjeg sela Molve*, Kolar M., Petrić H. (eds.), Molve, 2010. 30–45.
8. SEKELJ IVANČAN, Tajana. Rezultati istraživanja nalazišta Virje-Volarski breg u 2010. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, VII, Zagreb, 2011a, 50-53.
9. SEKELJ IVANČAN, Tajana. Virje – Volarski breg, rani srednji vijek, 8.–9. st. Naselje i talionička djelatnost, in: Čimin, R. 2011, *Zaštitna arheologija višeslojnih nalazišta: Virje – Volarski breg (2008., 2010.), i Delovi – Grede 1 (1982.)*, katalog izložbe, Koprivnica, 2011b, 18–21.
10. SEKELJ IVANČAN, Tajana. Nastavak arheoloških istraživanja na položajima Volarski breg i Sušine kraj Virja u 2012. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, IX, Zagreb, 2013., 48-54.
11. SEKELJ IVANČAN, Tajana. Pregled dosadašnjih arheoloških istraživanja na lokalitetu Virje – Volarski breg/Sušine, *Podravski zbornik* 40, Koprivnica, 2014a, 159-166.
12. SEKELJ IVANČAN, Tajana. Četvrta sezona arheoloških istraživanja nalazišta Virje-Volarski breg-Sušine, *Annales Instituti Archaeologici*, X, Zagreb, 2014b, 99-103.
13. SEKELJ IVANČAN, Tajana. Arheološki ostaci triju naselja na Sušinama u Virju, *Annales Instituti Archaeologici*, XI, Zagreb, 2015., 50-53.
14. SEKELJ IVANČAN, Tajana. Predindustrijska obrada željeza: pokazatelji talioničke djelatnosti na primjeru arheoloških nalazišta u Podravini, *Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. XV, br. 29, 2016., 118–125.
15. SEKELJ IVANČAN, Tajana. Ranosrednjovjekovni objekt na Sušinama u Virju, *Cris: Časopis Povijesnog društva Križevci*, Vol. XIX, No 1, 2017. 115-128.
16. TAJANA SEKELJ Ivančan. Izvješće o sudjelovanju na radionici tehnike taljenja željezne rude - 9. workshop starého železářství / 9th workshop old ironmongery – Stará huť, Adamov, Brno (Češka), Zagreb, 5. lipnja 2017., dostupno na: http://transfer.iarh.hr/images/Izvje%C5%A1%C4%87e_Brno_Adamov.pdf
17. SEKELJ IVANČAN, Tajana, KARAVIDOVIĆ, Tena. Tkalački stan iz Virja, *Prilozi Instituta za arheologiju* 33, Zagreb, 2016., 171-235.
18. SEKELJ IVANČAN, Tajana, MARKOVIĆ, Tamara. The primary processing of iron in the Drava river basin during the Late Antiquity and Early Middle Ages - the source of raw materials, in: *Archeotechnology studies: Raw material exploitation from prehistory to the Middle Ages*, S. Vitezović, D. Antonović (eds.), Belgrade, 2017., 143-160.
19. SEKELJ IVANČAN, Tajana, MUŠIĆ, Branko. Geofizička i arheološka istraživanja na nalazištu Virje – talioničkoj radionici iz vremena kasne antike i ranog srednjeg vijeka, *Starohrvatska prosvjeta* Vol. III, br. 41, Split, 2014., 177-183.
20. SEKELJ IVANČAN, Tajana, VALENT, Ivan. Ostaci talioničke radionice na lokalitetu Hlebine-Velike Hlebine, *Annales Instituti Archaeologici*, XIV, Zagreb, 2017., 73-76.
21. TKALČEC, Tatjana. Izvješće o pregledu zračnih snimaka i rekognosciranju izabranih položaja na prostoru koprivničke Podravine, Zagreb, prosinac 2017., dostupno na: <http://transfer.iarh.hr/images/Izvje%C5%A1%C4%87e%20Zracne%20Podravina.pdf>

22. VALENT, Ivan. Izvješće o provedenim rekognosciranjima i reambulaciji arheoloških lokaliteta s metalurškim značajkama na prostoru Podravine, Koprivnica, 22.2.2018., dostupno na: http://transfer.iarh.hr/images/Valent%20Ivan_Izvije%C5%A1%C4%87e_1-426.pdf
23. VALENT, Ivan, ZVIJERAC, Ivan, SEKELJ IVANČAN, Tajana. 2017, Topografija arheoloških lokaliteta s talioničkom djelatnošću na prostoru Podravine, *Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. XVI, br. 32, 5-25.

WEB IZVORI

1. <http://transfer.iarh.hr/index.php/hr/> (13.11.2018.)
2. http://transfer.iarh.hr/images/Brenko%20Tomislav_1.%20Okrugli%20stol_27.03.2018..pdf (13.11.2018.)
3. http://transfer.iarh.hr/images/Music_Branko_1.%20Okrugli%20stol_27.03.2018..pdf (13.11.2018.)
4. http://transfer.iarh.hr/images/poster_dan_Dweb.pdf (13.11.2018.)
5. <http://transfer.iarh.hr/index.php/hr/rezultati/38-radionice> (13.11.2018.)
6. http://transfer.iarh.hr/images/Sekelj%20Ivancan_1.%20Okrugli%20stol_27.03.2018..pdf (13.11.2018.)
7. <http://www.muzej-koprivnica.hr/studijsko-putovanje-u-staru-hut-kod-brna/> (13.11.2018.)
8. <http://www.muzej-koprivnica.hr/3-dani-muzeja-grada-koprivnice/> (13.11.2018.)
9. <http://www.muzej-koprivnica.hr/tajne-zeljeza-na-renesansnom-festivalu/> (13.11.2018.)
10. <http://www.muzej-koprivnica.hr/iskopane-peci-za-taljenje-zeljezne-rudace-s-renesansnog-festivala/> (13.11.2018.)

SUMMARY

Research of iron ore melting has been conducted in the area of Podravina since 2008, which in 2017 resulted in development of the project of the Croatian association for science, TransFER, focused on research of iron production along the Drava river in the antique period and in the Middle Ages. Introductory part of the paper briefly presents current cognition regarding the area of research, whereas the central part, based on conducted experimental research, outlines the overall process of constructing the ore melting furnace, starting with collection of the basic raw material to erecting the furnace, its drying, warming up and the administration of the melting process. Along with description of the process and analysis of the problem that craftsmen were confronted with during production procedure, the paper also presents results and experience gained within two experimental melting procedures.

LEDENO DOBA: PODRAVSKI FOSILI IZ DALEKE PROŠLOSTI

ICE AGE: PODRAVINA FOSSILS FROM DISTANT PAST

Jurica SABOL

Voditelj Muzeja krapinskih neandertalaca
Muzej krapinskih neandertalaca,
Šetalište Vilibalda Sluge bb, 49000 Krapina
e-mail: jurica.sabol@mhz.hr

Primljeno / Received: 5. 10. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 11. 2018.

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

UDK / UDC: 551.7.065.1(497.525Podravina)

57.07(497.525Podravina)“628.62”

SAŽETAK

Spoznaja da su u dalekoj prošlosti postojala duga ledena doba proširena je u javnosti zahvaljujući animiranim filmovima, no malo tko zna da su Podravinom šetala krda vunastih i stepskih mamuta, vunastih nosoroga, pragoveda, stepskih bizona i dr. Zahvaljujući ponajviše privatnim kolekcionarima, Josipu Cugovčanu i Ivanu Zvijercu, struka, ali i šira javnost po prvi puta su imali priliku vidjeti kao jednu cjelinu fosilne ostatke stare preko 500.000 godina, a koji su sakupljeni uz rijeku Dravu i u privatnim šljunčarama, u sklopu izložbe »Fosilna bogatstva Hrvatskog zagorja i Podravine« u Muzeju krapinskih neandertalaca. Radi se o imponiranim ostacima vunastog mamuta (zubi, kljova, rebra, kosti nogu), zubima stepskog mamuta, lubanjama pragoveda i vunastog nosoroga te rogovima europskog jelena, stepskog bizona, golemom jelenu i dr. Pronađeni i stručno obrađeni fosili ne daju točne i precizne stratigrafske podatke s obzirom da se radi o pretaloženim ostacima, no zasigurno pridonose boljem razumijevanju geološke prošlosti Podravine i podizanju razine svijesti o važnosti i očuvanju prirodne baštine.

Ključne riječi: fosili, ledeno doba, pleistocen, vunasti mamut, paleontologija, stepa

Key words: fossils, ice age, the Pleistocene, woolly mammoth, paleontology, prairie

Važan dio Zemljine prošlosti bila su ledena doba u kojima su nastali, ali i nestali mnogi reljefni oblici te biljne i životinjske vrste. Kroz dugu povijest našega planeta pojavilo se nekoliko ledenih doba¹, no za fosilne ostatke iz Podravine, najvažnije je ono posljednje u razdoblju kvartara, točnije u pleistocenu. Ta geološka epoha započela je prije 2,588 milijuna godina, a trajala je do 11.500 godina prije današnjice, kada je nastupio holocen- razdoblje u kojem živimo. Znanstvenici su kroz povijest pomicali vremenske granice početka i završetka pleistocena, tako je 2009. godine granica pomaknuta s 1,806 milijuna na 2,588 milijuna godina u prošlost. Tijekom pleistocenskog razdoblja na sjevernoj Zemljinoj polutki dolazilo je do brojnih ledenih doba, klimatskih faza obilježenih snažnim hlađenjem popraćenim širenjem leda. Bilo je to razdoblje velikih klimatskih mijena, kada su sve kontinente zahvaćale učestale izmjene toplih i hladnih s obilnim kišama, ali i sušama. Zanimljivo je da je francuski paleontolog Edouard Lartet 1860. godine podijelio diluvij (pleistocen) na rano mamutovo doba, kasno mamutovo doba i na doba soba (Karavanić, 2017). Ledena razdoblja nazivaju se još i glacijali, u kojima se led širio daleko na jug pa se tako snježna granica spuštala mnogo niže nego što je danas. U kvartaru² Alpa dogodile su se četiri velike oledbe: Günz, Mindel, Riss i Würm³, a dobile su imena po rijekama u području

¹ Ledena doba- tijekom geološke prošlosti smatra se da su se pojavila četiri ledena doba (glacijacije), prvo u razdoblju pretkambrija (prije otprilike 940 milijuna godina), drugo u devonu (prije otprilike 400 milijuna godina) i treće u karbonu i permu (prije otprilike 295 milijuna godina) te četvrto u pleistocenu.

² Kvartar-je posljednje razdoblje geološke prošlosti, a dijeli se na pliocen, pleistocen holocen.

³ Između glacijala Rissa i Würma živio je krapinski neandertalaca prije otprilike 125.000 godina.

Alpa. Tijekom posljednjeg ledenog doba led se širio s područja Skandinavije i Baltika preko Škotske, Danske, Finske, Njemačke, Poljske, Švicarske te manjim djelom zahvaćao Italiju, Francusku i Austriju. Razina svjetskog mora spustila se za oko 180 metara pa su današnji otoci tada bili sastavni dio kopna⁴.

Učestale promjene temperature navise su imale utjecaj na živi svijet pa su tako životinje često mijenjale staništa u potrazi za hranom i boljim životnim uvjetima. Tundra je bila karakteristična vegetacija za ledena doba, rasla je uz rubne dijelove ledenjaka jer je izuzetno otporna na hladnoću. Od biljnih vrsta prevladavale su mahovine, lišajevi i patuljaste breze. Udaljeno od rubnih dijelova ledenjaka⁵, prostirala se hladna stepa u kojoj su rasle biljne zajednice raznih vrsta trava, a južnije od Sibira najčešće su rasli breza i bor.

Nakon svakog ledenog doba uslijedilo je razdoblje zatopljenja, međuleđeno doba- interglacijal, tijekom kojeg se razina mora dizala i više od današnje.

Na području današnje Podravine prikupljeni su vrlo vrijedni i mnogobrojni ostaci velikih sisavaca iz razdoblja srednjeg do gornjeg pleistocena⁶. Svi fosili koji su prikupljeni, pronađeni su uz rijeku Dravu tako da se može zaključiti da su to alohoni nalazi te ne mogu poslužiti kao izvor stratigrafskih podataka, no zasigurno su životinje iz ledenog doba obitavale i u podravskoj ravnici. Riječ je o ostacima vunastog mamuta (*Mammuthus primigenius*), stepskog mamuta (*Mammuthus trogontherii*), stepskog bizona (*Bison priscus*), divljeg konja (*Equus ferus*), pragoveda (*Bos primigenius*), vunastog nosoroga (*Coleodonta antiquitatis*), vuka (*Canis lupus*), špiljskog medvjeda (*Ursus spelaeus*), risa (*Lynx lynx*), europskog jelena (*Cervus elaphus*), divovskog jelena (*Megalocerus giganteus*), mošusnog goveda (*Ovis moschatus*), dabara (*Castor fiber*).

Jedan manji dio te paleontološke građe čuva se u Muzeju grada Koprivnice, dok su prava »bogatstva« pohranjena u privatnim zbirkama Josipa Cugovčana iz Podravske Sesvete te Ivana Zvijerca iz Torčeca pokraj Koprivnice⁷. U tim zbirkama najveću pozornost plijene ostaci vunastog mamuta koji su ujedno i najbrojniji te najzanimljiviji široj publici, a riječ je o zubima (mliječnim i stalnim), kljovama, kralješcima, rebrima te dijelovima kostiju nogu. Vunasti mamut (*Mammuthus primigenius*) bio je široko rasprostranjen diljem Euroazije i Sjeverne Amerike (Lister i Bahn, 2007). Odrasle životinje bile su nešto manje od svojih predaka, a mužjaci su bili visoki u ramenima do 3,4 metra, a ženke do 2,9 metara. Životinja je mogla težiti do 6 tona. Mamut je bio izuzetno dobro prilagođen ekstremnoj hladnoći te ishrani suhom, travnatom vegetacijom karakterističnom za otvorena staništa tijekom ledenog doba. Krzno im je bilo gusto i debelo, a duljina dlake je bila do jednog metra⁸, a karakteristično za njih bio je unutarnji sloj vunastog i gustog krzna debeli do 15 centimetara. Najdulja dlaka nalazila se na trbuhu i vratu te gornjem dijelu tijela, a mijenjala se ljeti i zimi. Na ušima i surli imali su kraću dlaku, dok ju na

Slika 1. Femur vunastog mamuta

⁴ Primjerice britanski otoci bili su spojeni s ostatkom europskog kontinenta, ali i svi jadranski otoci, osim Pala-gruže.

⁵ Na područje današnje Podravine rasle su biljke karakteristične za hladne stepe (zajednice lijeske, brijesta, smreke, graba, lipe i dr.)

⁶ Razdoblje srednjeg pleistocena započinje prije otprilike 780.000 godina te traje do 125.000 godina prije današnjice, kada započinje razdoblje gornjeg pleistocena.

⁷ Prvi puta kao jedna cjelina, fosili podravskog kraja prezentirani su javnosti u sklopu izložbe »Fosilna bogatstva Hrvatskog zagorja i Podravine« otvorene u Muzeju krapinskih neandertalaca u rujnu 2017. godine.

⁸ Tako dugo i gusto krzno zadržavalo je tjelesnu toplinu i sprječavalo pothlađivanje životinje.

tabanima nisu imali. Pretpostavlja se da im je krzno bilo narančaste, žućkaste i smeđe boje, te da se ispod krzna nalazio sloj masnog tkiva debeo 8 – 10 cm. Veličina ušiju i repa bila vrlo malo kako bi životinja spriječila gubitak tjelesne topline (Haynes, 2002).

Tzv. mamutova stepa je stanište vunastog mamuta, a obuhvaća prostor Europe, sjeverne Azije i sjevera Sjeverne Amerike. Okoliš je bio bez šuma ili vrlo slabo pošumljen, a prostori su bili travnati i stepski, te se smatra da je vegetacija bila nalik današnjoj arktičkoj tundri. Zanimljivo, vunasti mamut je dijelio stanište s mnogobrojnim velikim sisavcima poput vunastog nosoroga (*Coelodonta antiquitatis*), losa (*Alces alces*), špiljske hijene (*Crocota crocuta spelaea*), špiljskog lava (*Panthera leo spelaea*).

Mamut je bio biljožder, pa shodno tome mogao je posjesti do 180 kg hrane dnevno, a ispaša bi trajala i do 20 sati. Lubanja, čeljusti i zubi bili su vrlo dobro prilagođeni prehrani u kojoj su prevladavala različite trave (Kahlke, 1999). Zubi su građeni od dentina, cementa i cakline koji na žvačnoj površini izgledaju kao turpija, a prilagođeni su dugotrajnom žvakanju abrazivne biljne hrane. Stari zubi zamjenjivali su se novim zubima i to do šest puta tijekom života životinje. Hranili su se travom, šašem i grmljem, što je između ostalog određeno prema sadržaju želuca pronađenih zamrznutih životinja u permafrostu, a prema analizama polena određene su sljedeće biljne vrste: ariš, breza, vrba, šaš, trave i mahovine. Prema tome može se zaključiti da je mamut živio na livadama i stepama. U prehrani se služio surlom⁹ tako da je životinja čupala travu, trgala granje kako bi došla do lišća (kao što to danas rade slonovi). Kljove mamuta su drugi produljeni sjekutići te se smatra da su imali funkciju zastrašivanja, seksualne privlačnosti ženka ili su služile za borbe s drugim mamutima. Obzirom da su na nekim fosilnim nalazima pronađene vrlo istrošene, zaglađene i ispolirane kljove, smatra se da u ih koristili za razgrtanje snijega i leda kako bi došli do hrane i vode. Baš poput današnjih slonova, mamuti su bili socijalne životinje i živjeli su u grupama. Zanimljivo da kod pronalaska fosilnih ostataka više individua, riječ je bila o ženka, dok su ostaci nalaza mužjaka bili pojedinačni. Gestacijski period im je bio oko 22 mjeseca tako da su se mladunci rađali u sezoni rasta biljaka, a životni vijek im je bio oko 60 godina. Obzirom da je klima krajem pleistocena bila sve toplija, staništa mamuta bila su sve manja, životinje su bile geografski izolirane, a do potpunog izumiranja doprinosi čovjek.

Na otoku Wrangler u Arktičkom oceanu nađene su djelomično erodirane kljove pa datiranjem metodom radioaktivnog ugljika dobiven je podatak da su tamo živjeli u periodu od prije 10.200 – 3.700 godina, za što se uzima da su tada izumrli posljednji mamuti.

U Hrvatskoj, vrsta *Mammuthus primigenius* po broju pronađenih fosila zasigurno je najzastupljenija životinja ledenog doba. U privatnim zbirkama Cugovčan i Zvijerac najviše su zastupljeni zubi (stalni kutnjaci i nekolicina mliječnih¹⁰), kljove, dijelovi kostiju nogu i rebara.

Vrlo zanimljiv fosil iz privatnih podravske zbirke jest stalni kutnjak stepskog mamuta (*Mammuthus trogontherii*), koji pripada razdoblju srednjeg pleistocena¹¹. Ta vrsta mamuta je bila najveća od svih

Slika 2. Mliječni zubi vunastog mamuta

⁹ Surla je produžena »njuška«, a građena je od mišićnog tkiva koja na vrhu ima mišićne nastavke koji su životinji pomagali pri hranjenju.

¹⁰ Tri mliječna kutnjaka (dimenzije cca 6x5 cm) vunastog mamuta predstavljena su na izložbi »Fosilna bogatstva Hrvatskog zagorja i Podravine« u Muzeju krapinskih neandertalaca u Krapini te predstavljaju pravu bogatstvo, obzirom da su u ovom dijelu Europe vrlo rijetki.

¹¹ Srednji pleistocen odgovara razdoblju od 780.000 – 128.000 godina prije današnjice.

Slika 3. i 4. Stalni kutnjak stepskog mamuta

mamuta, odrasla životinja mogla je rasti u visinu do 4,5 metra i težiti do 10 tona. Obitavali su na stepskim područjima te su se hranili biljkama karakterističnima za travnate stepe.

Stepski bizon (*Bison priscus*) je predak današnjih živućih bizona. Bila je to velika životinja sa snažnim prstima, visoka i do dva metra u ramenima. Odrasle jedinke (mužjaci) težile su do 1,5 tona, a glava s rogovima također je bila impresivna pošto je rog mogao rasti preko pola metra u duljinu. Tijelo im je bilo prikriveno crvenkasto-smeđom do tamnosmeđom dlakom i to na vratu, prsima i leđima. Bizoni su živjeli u krdima, a hranili su se travom, niskim grmljem i lišćem bjelogorice. Živjeli su na područjima od sjeverne Engleske, Španjolske, Italije, Palestine do Sibira (Kurtén, 1986). U zbirci Zvijerac čuvaju se dijelovi rogovlja odraslih životinja.

Pragovedo (*Bos primigenius*) je predak domesticiranih goveda te je živio je na području Europe, Azije i Sjeverne Afrike u stepskom i travnatom okolišu. Za razliku od današnjih vrsta, pragovedo je bilo većih dimenzija pa su mužjaci rasli do 1,8 m u visinu, dok su ženke bile nešto niže. Zanimljivo je da su se osim po visini i težini, mužjaci razlikovali od ženki i po boji - imali su crnosmeđu boju krzna, a ženke crvenosmeđu. Rogovi su im rasli u dužinu preko pola metra, a bili su bijele boje s crnim vrhovima. Kao i većina pleistocenskih životinja živjeli su u krdima na području tajgi, močvarnih šuma uz riječne doline i stepe. U krdu je moglo živjeti do nekoliko desetaka jedinki te je postojao dominantan mužjak pa su bile česte borbe oko ženki u doba parenja koje se odvijalo krajem ljeta, dok se telad rađala krajem proljeća. Ishrana se bazirala na travama, voćem, lišćem i mekim grančicama, a za razliku od današnjeg goveda, pragovedo¹² je bilo aktivno i noću.

Iako je najveći broj fosilnih ostataka prikupljen uz dolinu rijeke Drave i u privatnim šljunčarama, te se većina podravskih nalaza čuva u Muzeju grada Koprivnice i privatnim zbirkama Cugovčan i Zvijerac, ipak posebnu stručnu važnost ima nalaz vunastog nosoroga (*Coleodonta antiquitatis*) u mjestu Mali Sigečak¹³ pokraj Ludbrega iz 1982. godine. Ovaj biljojed bio je visok oko 2 metra, a dugačak i do 3,8 metara. Na njušci imao je dva roga građena od keratina (debela rožnata tvorevina) koji su neprestano rasli - čak do 8 cm na godinu. Prednji rog bio je veći, dugačak do 1 metra. Fosili ostaci rogova po sebi imaju tragove trošenja za koje se smatra da su nastale od pokreta glavom naprijed-natrag prilikom uklanjanja snijega i leda kako bi životinja došla do hrane. Tijelo životinje bilo je prekriveno gustom i dugom dlakom koja je sastojala od dva sloja: prvi su bile tanke i guste dlake, a drugi - duge i oštre. Imao je zdepasto tijelo s malim ušima, kratkim i debelim nogama, a prednja usna bila mu je poprilično široka

¹² Pragovedo je od prapovijesti bila vrlo značajna životinja za opstanak ljudi pa se tako crteži nalaze u špiljama iz doba paleolitika (npr. Lascaux, Francuska). Prema nekim navodima, u 17. stoljeću izumrle su posljednje jedinke na području Europe.

¹³ Krajem 1982. godine urušio se dio strmog usjeka puta koji vodi prema vinogradima u blizini Ludbrega, u prapornim naslagama pronađeno pravo fosilno bogatstvo od europskog značaja.

jer je s njom grabio hranu. Zbog takvih tjelesnih karakteristika i građe bio je izvrsno prilagođen životu u stepi i tundri u razdoblju srednjeg pleistocena. S obzirom na klimatske prilike, prehrana se svodila na nisko stepsko raslinje te mlade grane četinjača i vrba¹⁴. Za razliku od današnjeg goveda primjerice, krava, vunasti nosorog imao je jedan želudac pa se morao hraniti krmnim biljem, bogatim celulozom, a siromašnim proteinima. Nastanjivao je područja od Južne Koreje, preko Škotske pa sve do Španjolske, a vrhunac rasprostranjenosti doseže u gornjem pleistocenu.

Fosilni nalaz vunastog nosoroga pokraj Ludbrega (Šimek, 1984), jedan je od najvažnijih nalaza te vrste životinje u Europi, zato što se radi o gotovo cjelovitom kosturu na kojem jedino nedostaju ekstremiteti. Moguće je nekoliko scenarija što se dogodilo s ekstremitetima pa je zanimljivo da postoji mogućnost da je čovjek ubio životinju, a dijelove koji nedostaju odnio zajedno s mesom. Obzirom da je na tom mjestu u Podravini tektonika aktivna, možda su kosti jednostavno bile pomaknute i pri tome raspadnute. Analizom svih fosilnih ostataka utvrđeno je da se radi o mladoj ženki vunastog nosoroga.

ZAKLJUČAK

Zahvaljujući entuzijastima, zaljubljenicima u prirodna bogatstva i kulturnu baštinu, prvenstveno Josipu Cugovčanu i Ivanu Zvijercu, javnost je po prvi puta bila upoznata s bogatom fosilnom građom Podravine u sklopu muzejske izložbe. Stručnom obradom i interpretacijom, analiziran je samo jedan manji dio građe koji je javnosti predstavljen, a riječ je o ostacima velikim pleistocenskih sisavaca. S toga je od iznimne važnosti suradnja između kolekcionara i vlasnika privatnih zbirki sa znanstvenom zajednicom jer su upravo oni prvi koji mogu zaštititi baštinu od uništavanja i otuđivanja. Stručnom obradom i objavom stručnih publikacija podiže se svijest o očuvanju i važnosti prirodne baštine kao vrlo važnom segmentu kulturnog identiteta jednog kraja.

LITERATURA

1. Kahlke, R. (1999). *The History of the Origin, Evolution and Dispersal of the Late Pleistocene Mammuthus-Coleodonta Faunal Complex in Euroasia (Large Mammals)*, Fenske Companies, Rapid City.
2. Karavanić, I. (2017). *Paleolitički lovci sakupljači na tlu Hrvatske*, Matica hrvatska, Zagreb.
3. Kurtén, B. (1986). *Pleistocene Mammals of Europe*, Aldine Publishing Company, Chicago.
4. Lister, A. i Bahn, P. (2007). *Mammoth Giants of Ice Age*, Frances Lincoln Limited, London.
5. Haynes, G. (2002). *Mammoth, mastodons and elephants*, Cambridge University Press, Cambridge.
6. Šimek, M. (1984). O važnom paleontološkom nalazu nedaleko Ludbrega; u: *Muzejski vjesnik*, 35-45, Varaždin.

SUMMARY

Cognition about the existence of long ice ages in distant past is widespread among general public thanks to animated films, but few people know that herds of woolly and prairie mammoths, woolly rhinos, extinct species of cattle, prairie buffalos and other species once rambled through Podravina. It is primarily thanks to private collections of Josip Cugovčan and Ivan Zvijerac, that scientists and wider public for the very first time had the opportunity to see fossil remains older than 500.000 years as a whole, collected along the Drava river and in private gravel fields and exhibited within the exhibition »Fossil treasure of Hrvatsko Zagorje and Podravina« in the Museum of Krapina Neanderthals. The exhibition comprised impressive remains of the woolly mammoth (teeth, fang, ribs, leg bones), teeth of the prairie mammoth, skulls of cattle ancestors and woolly rhino and antlers of the European deer, prairie buffalo, giant deer etc. Discovered and professionally processed fossils can't provide precise stratigraphic data, since the remains are oversedimented, but they surely contribute to better comprehension of geological history of Podravina and raise awareness about importance of preservation of natural heritage.

¹⁴ Prilikom istraživanja prehrane kod izumrlih životinja koriste se polen-analize koje ukazuju na određene bilje vrste, a istraživanjem lubanje, čeljusti i zuba može se zaključiti da je životinja bila sklona paši.

NEPOZNATI TLOCRT ČAKOVEČKE UTVRDE IZ 1680. GODINE. ZA KRONOLOGIJU GRAĐEVINARSTVA NIKOLE VII. ZRINSKOG

UNKNOWN BLUEPRINTS OF ČAKOVEC FORTRESS FROM 1680TH FOR CHRONOLOGY OF ARCHITECTURE OF NICHOLAS VII. ZRINSKI

Ferenc VÉGH

University of Pécs, Faculty of Philosophy,
Institut of History
H-7624 Pécs, Rókus u. 2.
e-mail: vegh.ferenc@pte.hu

Primljeno / Received: 3. 9. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 11. 2018.

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC: 623.1(497.524Čakovec)“1680”(091)
929Zrinski, N.

SAŽETAK

Područje Čakovca (Csáktornya), koje se preklapalo s teritorijem Međimurja (Muraköz), bilo je najvrjedniji posjed obitelji Zrinski (Zrínyi) u ranim modernim vremenima. Nakon što je Kaniža pala u ruke Osmanlijskog carstva 1600. godine, Čakovečka tvrđava, glavna utvrda na tom području ujedno je bila i rezidencija Zrinskih, zbog činjenice da je obitelj u čijem je vlasništvu bila, ujedno organizirala i obranu protiv Osmanlija u graničnom području. Kao što je poznato, arhivi obitelji su nestali nakon pritvora Petra Zrinskog 1670. Kao posljedica tog događaja, spoznaje o strukturi i samoj središnjoj utvrdi su ograničene. Tako je, primjerice, od opsežne rekonstrukcije dvorca iz sredine 17. stoljeća dostupno tek nekoliko crteža sačuvanih u inozemnim kolekcijama. Nedostatak izvora objašnjava zašto su se hrvatski i mađarski znanstvenici ovom temom počeli baviti tek prelaskom u novo tisućljeće. Prve sinteze koje su pisane neovisno jedne od drugih ostavile su otvorena pitanja na koja znanstvenici iz pograničnog područja nisu znali odgovoriti, ponajprije zbog jezičnih barijera. Iz tog je razloga autorov cilj sažeti trenutno znanje o čakovečkom dvorcu kroz ponovljenu analizu suvremenih pogleda i planova utvrde, u nadi da će moći otkriti i periodizirati aktivnosti gradnje vezane uz Nikolu Zrinskog u periodu između 1637. i 1664. Uz to, objavljuje i nepoznati tlocrt dvorca i vezano izvješće koje je 1680. napisao vojni inženjer, a koje razjašnjava status dvorca u kasnom 17. stoljeću.

Ključne riječi: Međimurje, Čakovec, Nikola Zrinski, rano suvremeno doba, protu-Osmanski obrambeni sustav

Key words: Međimurje, Čakovec, Nikola Zrinski, rana moderna vremena, obrambeni sustav protiv Osmanlijskog carstva

Poznato je da je od početka 17. stoljeća glavna utvrda Zrinskog vlastelinstva – po kojem gospodstvo nosi ime, i koje se prostiralo gotovo na cijelom području Međimurja – služila kao glavna rezidencija hrvatsko-mađarske plemićke obitelji Zrinski.¹ Ovo se djelomice može razložiti i činjenicom da nakon što Kanjiža 1600. godine pada u ruke Osmanlija, na članove obitelji Zrinski pada zadatak da novona-

¹ Rad je nastao uz pomoć Nacionalnog Znanstvenog Istraživačkog Fonda Mađarske (Országos Tudományos Kutatási Alap = OTKA) PD br. 108391, i Hrvatske zaklade za znanost. (=HRZZ) Projekt 3675 MLWICB. (Opširnije vidi <http://croatian-frontier.com>), na kojem smo veoma zahvalni.

stala pogranična područja zaštite i organiziraju obranu krajine.² Zbog ovoga bi Čakovečka utvrda, koja i danas stoji, mogla biti izvrsno područje za istraživače drugih – nama srodnih – disciplina, kao i mogućnost za suradnju između mađarskih i hrvatskih povjesničara. Centralna utvrda Međimurja – koja nakon Trianonske odluke biva dodijeljena Jugoslaviji – i povijesti njenog građevinarskog stila iz ranog novog vijeka, hrvatska historiografija, nakon Drugog svjetskog rata, posvećuje posebnu pozornost. Istraživanja, koja su u većem broju vodili muzeolozi i povjesničari umjetnosti, prvobitno su fokusirana na nalaženje vizualnih izvornih materijala, no ovi istraživači značajne sažetke o svojim saznanjima nisu ostavili za slijedeće generacije.³

Prvu sintezu koja teži k cjelovitosti tema dobija tek 2008. godine.⁴ Konzervator-restaurator Ivan Srša u okviru projekta znanstvenog istraživanja Čakovečke (unutarnje) utvrde – u projektu koji je bio podupret od strane države – piše svoj značajni rad, koji je objavljen u seriji studija, koja se bave pregledom povijesti utvrde od srednjeg vijeka do 1948. godine.⁵ Interes za građevinsku povijest Čakovečke utvrde u krugovima mađarskih istraživača označava upečatljiva nezainteresiranost, čak veća nego u prekograničnim teritorijima izvan okvira Mađarske. Ovo izvrsno ilustrira činjenica da je prva sinteza na mađarskom jeziku o povijesti utvrde, izgrađene za vrijeme Turaka, objavljena tek 2010. godine. Rad Tibora Koppányja je i dan danas još uvijek jedini nezavisan studij o ovoj temi.⁶ Uzroci da (ni) u ovaj dopunski rad poznatog mađarskoga istraživača nisu bili uključeni ustanovljeni nalazi Ivana Srše mogu biti različiti; kao na primjer, gotovo istodobna pojava oba studija, ograničene dostupnosti pojedinih primjeraka i jezične prepreke. No također, procvat mađarskih kartografskih i vedutologijskih studija – koje uzimaju zamaha na početku tisućljeća, te kao i njihova bogata ostavština –, sa druge strane, po svemu sudeći, nije poznata hrvatskim povjesničarima.⁷ Ovaj rad pripućuje do sada nepoznati tlocrt i izvještaj iz 1680. godine, te na osnovu ponovnog preispitivanja izvora ranije nastalih tlocrta, daje pregled o radovima izvršenim na Čakovečkoj utvrdi od razdoblja kada je Nikola VII. Zrinski (1620-1664) proglašen punoljetnim, do njegove smrti. Za ovo nam – zbog poznatog uništenja obiteljskog arhiva nakon 1670. godine – primarnu i sa malo pretjerivanja jedinu izvornu bazu, predstavljaju nacrti iz 17. stoljeća. Njihovo korištenje je opravdano zbog toga, što je i ono malo, kontroverzno znanje o njima još uvijek raštrkano po hrvatskoj i mađarskoj stručnoj literaturi, koja se nerijetko, teško može nabaviti. Ovo dobro ilustrira činjenica, da autor mađarske sinteze nije iskoristio sve poznate slikovne prikaze. Kao domaći, tako i strani istraživači u ovoj temi, ne iskorištavaju sve date mogućnosti za proučavanje arhivskih izvora u postojećim okvirima; objašnjenje za ovo mogu biti raštrkanost, karakter i višejezičnost ovih izvora.

Kao što ćemo vidjeti, između velikog broja ilustracija, prikaz iz daleke perspektive Johanna Ledentua iz 1639. godine se smatra najstarijim, i nedvojbeno je najautentičniji ilustracijski izvor. Veduta Čakovečke utvrde (*Slika 1.*) vojnog inženjera i dvorskog slikara, najpoznatijeg po svojoj seriji prikaza o Podunavskim utverdama, se nalazi u Nacionalnoj Knjižnici u Austriji, i sa sigurnošću je možemo datirati po datumu mape preslika koja je načinjena za Ferdinanda III. (1637-1657)⁸. Dva nacrti Ledentua, slikana tušem, su bez sumnje nastala na lokalno prikupljenim informacijama, i iz perspektive našeg rada su (nam) osobito dragocjena. One su inače nastale tek dvije godine kasnije nakon što je vladar proglasio 17 godišnjeg Nikolu VII. Zrinskog punoljetnim, i koji je ovako mogao preuzeti upravu nad obiteljskim

² O dvojnoj vojnoj organizaciji Zrinskih i o njihovim odnosima vidi: Végh 2017a. 217-246.; Isti, 2017b. 59-70. Općenito o prirodni pograničnog područja: Isti 2015. 522-528.

³ Prije svega radovi Varaždinske muzeologice Ljerke Perči su bili važni tokom skupljanja materijala. Perči, 1998. 89-101.; Ista 1997. 37-41., Ista 1996. 105-108., Ista 1987. 49-52.; Klemm 1986. 193-201.; Lentić-Kugli 1979. 23-31.

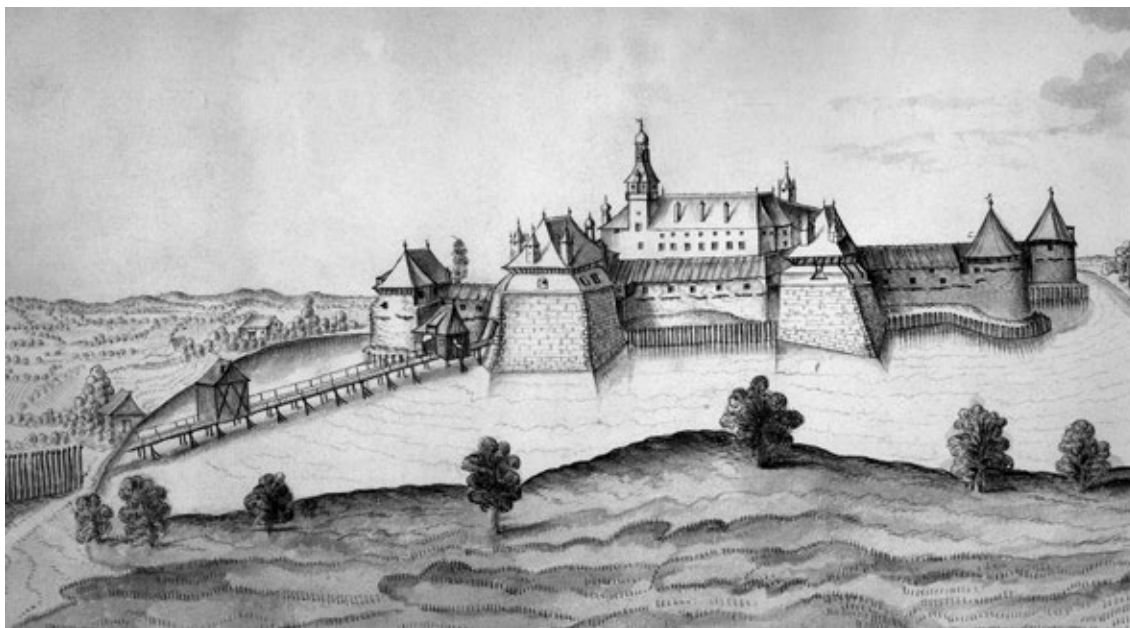
⁴ Srša 2008a. 67-97.

⁵ Srša 2016. 61-79., Isti 2009. 469-483., Isti 2008b. 103-128.

⁶ Koppány 2010. 153-166.

⁷ Pálffy 2011.; Isti 2000.; Papp-Váry 2005.; Kisari Balla 2000., kao i ostala djela autora.

⁸ Österreichische Nationalbibliothek, Wien. Codex 8622. fol. 44. Prikaz: Borbély, 1932. 178-180. Objavljuje Lentić-Kugli 1979. 24. Preslika Ibid. Codex 8623. Reprodukcije: Krmpotić 1997. 254.; Cennerné 1997. 177.; Perči 1987. 49.

Slika 1. Veduta J. Ledentua (1639) Vidi bilješku 8.

imanjima. Sto znači, da nam Čakovečku utvrdu prikazuju u stanju kako ju je Nikola Zrinski naslijedio od prijašnje generacije. Po nacrtu možemo izjaviti, da je utvrda bila okružena obrambenim vodenim jarkom, preko kojeg se sa istočne strane moglo ući u utvrdu preko mosta sa stražarnicama. Možemo utvrditi da su obrambeni objekti spoljne utvrde, kao što je bastion kapije – koji je pokriven krovom, i po nekadašnjem natpisu podignuti 1562. godine⁹ – i sjeverni uglasti bastion – koji se po jednoj tablici za moljenje blagoslova može datirati iz 1569. godine – sagrađeni od kamena.¹⁰ Ostale tri rondele su također imale krov, ali su bile izgrađene od drveta.¹¹ Materijali izgradnje, i strukture građevina iza zidina, u unutarnjem dijelu, su neizvjesni, jer na nacrtu nemamo dovoljno informacija o njima. Ne dobijamo ni nove informacije o tlocrtu unutarnje utvrde sa vedute, jer se na njoj vide samo gornji katovi palače i njena dva tornja. Autentičnost ovog Ledentuovog plana potvrđuje, i na mnogim mjestima dopunjuje, ugovor na latinskom jeziku iz 1638. godine, o međusobnoj podjeli vlastelinstva, između Nikole VII. Zrnskog i njegovog, sada već punoljetnog, mlađeg brata Petra.¹² Ugovor potvrđuje činjenicu da, osim bastiona kapije je samo još jedan obrambeni objekat izgrađen od dugotrajnog materijala, a preostalih šest su od drveta, koje su braća podjednako podijelila između sebe. Bastione kapije i rondele na južnoj strani utvrde dobija Nikola, dok manji, kameni bastion, nadalje rondele na sjevernom zidu i »bastion Kínyozó« – čiji izgradni materijal nije spomenut, ali svakako možemo zaključiti da je imao drvenu konstrukciju – dobija Petar.¹³ Po opisu prostorija u četvorokatnoj unutarnjoj utvrdi Tibor Koppány pretpostavlja da je građevina mogla biti izgrađena u obliku slova »L«.¹⁴ Tijekom konzervatorsko-restauratorskih pregleda sprovedenih na jugoistočnom i jugozapadnom krilu utvrde u 2005/2006. godini, ispo-

⁹ A »N. C. P. P. Z. A. 1562« legenda kratka: Nicolaus Comes Perpetuus de Zrinio Anno 1562. MZPÖ 1991. 377.; U et C. 1967. 9-11. Dio latinskog izvornog teksta na hrvatskom publicirao: Samardžija 1973. 13-16.

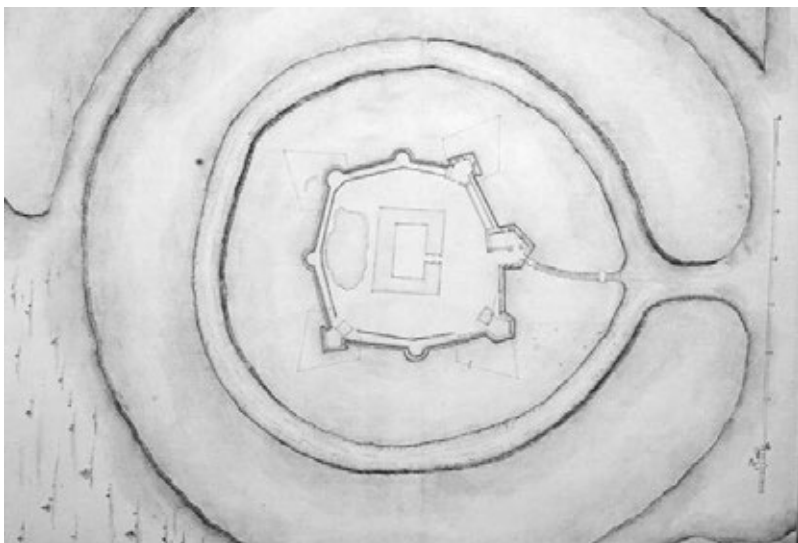
¹⁰ »Benedic Domine domum istam et omnes inhabitantes in ea. An[n]o Domini 1569«. Foto: Srša 2008a. 70.

¹¹ Drugo mišljenje: Srša 2008a. 68.

¹² MU 2010. 93-204.

¹³ Propugnaculum muratum majus supra portam arcis existens, totaliter cum aliis tribus ligneis propugnaculis directo ordine ab ortu solis erectis, usque ad propugnaculum Kinyozo bastia nuncupatum«, a Petar je dobio »minus propugnaculum muratum, quod ad praesens castellanus inhabitaret cum duobus sequentibus ligneis propugnaculis et tertio praemisso Kinyoszo bastia denominato.« Uo. 94-95.

¹⁴ Koppány 2010. 154.

Slika 2. Tlocrt nepoznatog autora (1639-1657) Vidi bilješku 20.

stavilo se da je jugoistočno krilo podignut za vrijeme života Nikole VII. Zrinskog.¹⁵ Na Ledentuovom crtežu se isto dobro vidi, a i ugovor Zrinjske braće također spominje toranj na istočnom krilu, u kojem se osim neispravnoga sata – u 1720. godini – nalaze još i dva zvona od 450 i 250 funti. Veći je odbijao sati, a manji je pozivao stanovnike utvrde na molitvu.¹⁶ U »starom« tornju, na zapadnoj strani, su za vrijeme podjele vlastelinstva 1638. godine bili skladišteni ratni materijali.¹⁷

Tlocrt, koji je sačuvan među radovima Martina Stiera (*Slika 2.*), i mađarska i hrvatska istraživanja obično pripisuju ovom vojnom inženjeru, koji je od 1654. godine bio u službi Ratnog vijeća Unutarnje Austrije.¹⁸ On je naime bio član inspekcijskog odbora sa kojim je 1657. godine obišao hrvatsko-primorske i slavonsko-petrinske krajine – koje su bile održavane od strane staleža Unutarnje Austrije – i za vrijeme svojeg posjeta je zabilježio tlocrte i vedute posjećenih krajiških utvrda.¹⁹ Tlocrt Čakovečke utvrde je sačuvan u jednoj, sa kožnom uvezanoj mapi, koja je od strane autora bila posvećena Hannibalu Gonzagi, predsjedniku Dvorskog ratnog vijeća, i koja se danas nalazi u Baden-Württembergu u Pokrajinskoj Općinskoj Arhivi u Karlsruheu.²⁰ Međutim u zbirci posvećenoj Leopoldu I. (1657-1705), koja se danas nalazi u Austrijskoj Nacionalnoj Knjižnici u Beču, nema ilustracije o Čakovečkoj utvrdi, što sugerira da je nacrt možda kasnije stavljen u jedan svezak, skupa sa ilustracijama ostalih hrvatsko-slavonskih krajiških utvrda.²¹ Ovu sumnju pojačava i činjenica da, dok su o posjećenim krajiškim utvrdama zabilježena detaljna izvješća, o utvrdi Zrinskih ni u jednoj zbirci nemamo opis. Autorstvo Martina Stiera je dakle upitno, baš kao i datum izrade tlocrta. Stručna literatura – zbog lokacije gdje je pronađena – obično uzima 1657. godinu kao datum njenog nastanka, iako je poznato, da je Stier tek 1660. godine konačno dovršio nacrt karata i utvrda koje je za vrijeme inspekcije zabilježio na papir u dotičnim krajinama.²² Prvi publicist nacrta, ilustraciju datira iz prve polovice 17. stoljeća, što je, moramo priznati, prilično širok vremenski interval.²³ S druge strane, jedna novija, sofisticirana sinteza objavljena na hrvatskom jeziku, tlocrt – bez argumentacije – datira oko 1630-te godine, što svakako ne možemo

¹⁵ Srša 2008a. 78-79.

¹⁶ MZPÖ 1991. 377.

¹⁷ MU 2010. 95.

¹⁸ Kalšan 2015. 48.; Koppány 2010. 154.

¹⁹ Pálffy 2000. 62-63. Stierovu seriju objavljuje: Kisari Balla 2000. 371-425.

²⁰ Generallandesarchiv, Karlsruhe. Hausfideicommission. Kartensammlung. Bd. XII. fol. 33. Kisari Balla 2000. 27.; Dóka 1989. 130. Gotovo nepoznat u krugu mađarskih istraživača Voje 1984. 265-266. Reprodukije: Kalšan 2015. 48.; Koppány 2010. 154.; Srša 2008a. 69. (orijentiran); Kisari Balla 2000. 376.; Voje 1984. 264.; Lentić-Kugli 1979. 23.

²¹ Österreichische Nationalbibliothek, Wien. Codex 8608. Prikaz: Laszowski 1908. 197-202.

²² Pálffy 2000. 62-63.

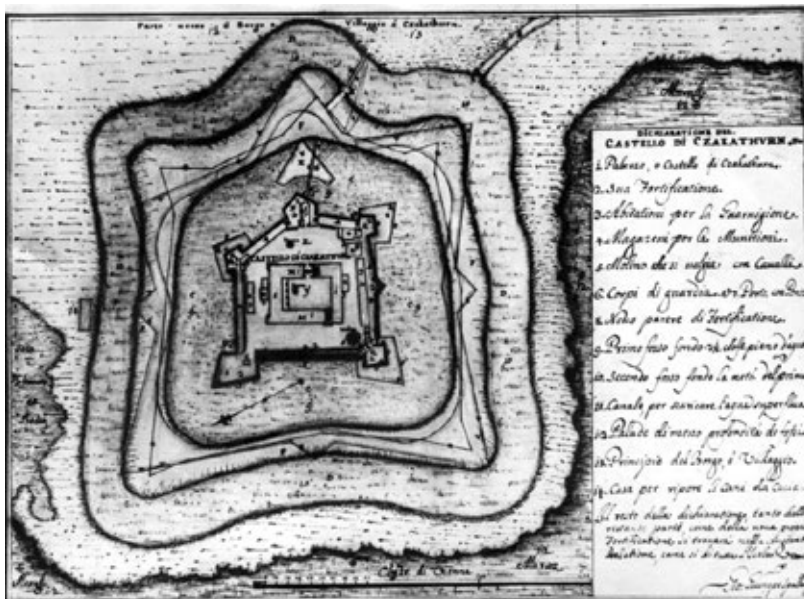
²³ Lentić-Kugli 1979. 22.

prihvatiti kao pravi datum.²⁴ Usporedba Ledentuove vedute, koja ilustrira stanje iz 1638. godine, i tlocrta ne ostavlja nikakve sumnje o tome da je potonji mogao nastati i kasnije. Ovo dokazuje činjenica, da iako je utvrda sačuvala svoj nepravilni osmerokutni oblik, zacijelo je u tom dobu već imala peterokutne bastione na istočnom i južnom uglu utvrde. Na tlocrtu se po prvi put vidi pravokutni, zatvoreni dvorišni blok unutarnje utvrde. U usporedbi sa Ledentuovom ilustracijom, najupadljivija razlika je u tome, da su

na tlocrtu nepoznatog autora ilustrirana dva kružna jarka sa vodom oko utvrde, dok u prethodnoj veduti vidimo samo jedan. Bez kontrolnih izvora se na žalost ne može odlučiti da li su nakon 1639. godine, osim dva obrambena bastiona, pokušali zaštitu utvrde pojačati sa još jednim spoljašnjim vodenim jarcom, ili je samo prikaz Johanna Ledentua manjkav po ovom pitanju.

Ovdje nužno moramo spomenuti, da su ilustracije u gore spomenutoj mapi Martina Stiera, koja se nalazi u Karlsruheu, gotovo potpuno identične sa prikazima Ledentua, i na neki čudan način nemaju na sebi Stierov potpis.²⁵ Plan Ćakovečke utvrde, također pripisana Stieru, pohranjen u zbirci koja se nalazi u Bečkom Vojnom Arhivu, i nosi ime Raimondo Montecuccolija, te sadrži 42 ilustracije, je u osnovi isti kao i prethodno spomenuti.²⁶ Hrvatska – a neovisno od njih – i mađarska istraživanja su u potpunosti dokazala, da su radovi njemačkoga vojnog inženjera u stvari precrti Ledentuovog primjeraka, koji su, vjerojatno zbog bolje prezentacije, uvršteni kraj tlocrtnih ilustracija.²⁷ Dakle sa točke gledišta ovog studija u daljnjem su zanemarljivi. Ove nacрте smo razmatrali samo zbog činjenice, da se u obradama predmeta o ovoj temi, još i danas koriste ponajčešće kao ilustracije. Također i ilustracija u Knjizi o geometriji – prvi put izdate 1686. godine, koja nebrojeno puta izdavana, pripremljen za nadvojvodu Josipa Habsburškog, od strane Anton Ernst Burckhard von Birkensteina – je jedna reprodukcija Ledentuovog nacрта (ili Stierovog, koji se temelji na nekom Ledentuovu radu), tako da nam ona ne može pružiti nikakve dodatne informacije.²⁸ Pri razmatranjima veduta Varaždina i Koprivnice, koje su također sačuvane u Stireovoj mapi, u svjetlu gore navedenih, moramo biti na oprezu.²⁹

Giovanni Giuseppe Spalla je posjetio Međimurje u proljeće 1670. godine, i ilustrirao jedan od najdetaljnijih tlocrta tadašnje utvrde (**Slika 3.**), koja je nakon uhićenja Petra Zrinskog (1621-1671) polovicom spadala u nadležnost Ugarske komore. Spalla koji je također vojni inženjer, pored ove ilustracije, ima još dva poznatija rada o krajinama koja se mogu vezati za njegovo ime: jedan o Kotoribi, i jedan o

Slika 3. Plan J. J. Spalle (1670) Vidi bilježku 30.

²⁴ Marković 2001. 95.

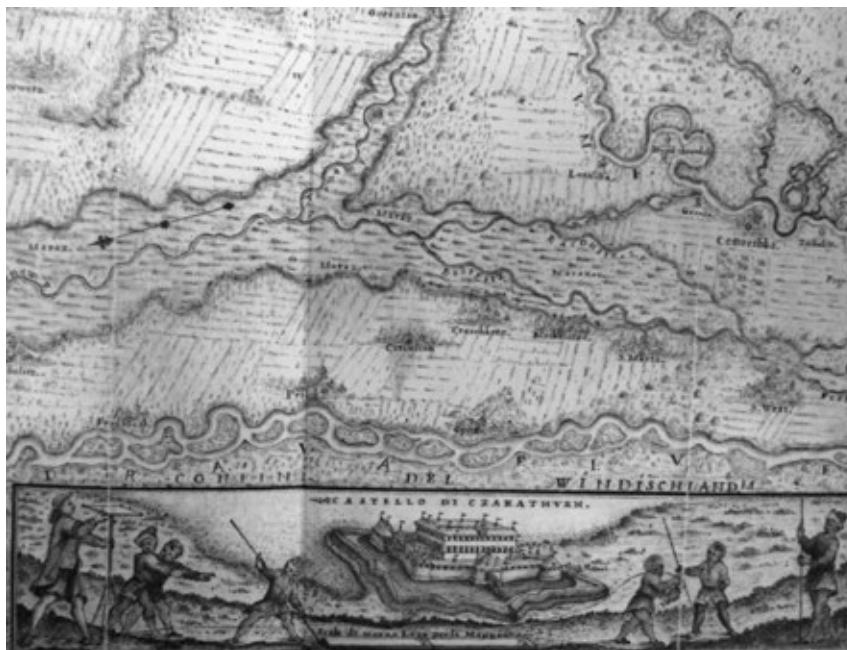
²⁵ Kisari Balla 2000. 107., 110., 377.; Krmpotić 1997. 46.

²⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Wien (=ÖStA) Kriegsarchiv. Kartensammlung G. I. a. 3. Prikaz: Borbély 1932. 180.

²⁷ Kisari Balla 2000. 27.; Perči 1996. 106.; Isti 1987. 49-52.; Voje 1984. 264.

²⁸ Birckenstein 2001. 5-9., 130.

²⁹ Kisari Balla 2000. 116., 121. Reprodukcije: 375., 380.

Slika 4. Zemljovid J. Spalle (1670) Vidi bilježku 31.

Legradu, koje su najvjerojatnije nastale u isto vrijeme kao i prijedhodno pomenuti tlocrt.³⁰ Na zemljovidu Međimurja (*Slika 4.*), se nalazi i veduta Čakovečke utvrde, na kojoj Spalla inače ovjekovječava i sebe u društvu svojih mladih pomoćnika.³¹ Najveća značajnost tlocrta i vedute – osim njihove detaljnosti – je u tome, da nam u biti prikazuju utvrdi onako kao je izgledala u 1664. godini. Nakon smrti Nikole VII. Zrinskog nemamo nikakvih saznanja o bilo kakvim većim građevinarskim radovima na utvrdi, što zbog kratkog vremenskog intervala vjerojatno nije ni moglo biti izvodljivo. Na Spallinom tlocrtu iz 1670. godine vidimo kako utvrda izgleda nakon početka renovacija, koje su krenule u 1657. godini. Na zapadnom kutu se uzdiže bastion, o kojem do sada nismo imali nikakvih zabilježaka, ali nedostaju rondele, koje su zabilježene na nedatiranom tlocrtu, sačuvanom među radovima Stiera.³² Na temelju ovoga, mi također dijelimo mišljenje stručne literature, da gore prikazani crtež iz Karlsruhea bilježi stanje nakon 1639. godine ali prije proljeća 1657. godine.³³ Iako i dalje točan datum nastanka ilustracije na ovaj način ne možemo označiti, možemo biti gotovo sigurni da, ako je vojni inženjer Martin Stier početkom 1657. godine, na svojem službenom putu, koordiniranom od strane Ratnog vijeća Unutarnje Austrije, zaista posjetio i Čakovečku utvrdi, video bi istu panoramu, koja je zabilježena na prikazu.

Spalla na svojem tlocrtu i veduti prikazuje peterokutnu utvrdi sa uglastim bastionima na kutovima, od kojih – po nacrtima Ledentua – bastion kapije i sjeverni bastion već stoje u 1639. godini, a južni i istočni – kao što smo vidjeli – su podignuti tek nakon njih, ali svakako prije 1657. godine. Sjeverozapadni uglasti bastion su, međutim već počeli graditi tijekom rekonstrukcije, koja je započela iste godine. Zbog različitog oblika i veličine jasno je da nije podignut u isto vrijeme kao druga dva bastiona, i slobodno se možemo usuditi reći, da ih vjerojatno nije ni isti arhitekt dizajnirao. Nikola VII. Zrinski u proljeće 1657. godine od Štajerskih staleža traži da mu pošalju nizozemskog vojnog inženjera Guislain Segers d' Ideghem van Wassenhofena na lokaciju, čije ime je u mađarskoj stručnoj literaturi najpoznatije.

³⁰ Heeresgeschichtliches Museum, Wien. IV. 24. 159/2. Prikaz: Klemm 1986. 193-201. Reprodukcijske: R. Várkonyi, 2007. 185.; Srša 2008a. 74. (orijentiran); Perči 1998. 105-108.; Czennerne 1997. 208.

³¹ Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Térképtár TK 255. Reprodukcijske: Kalšan 2015. 50.; Koppány 2010. 156.; Papp-Váry 2005. 108-109.; Perči 1998. 95.; Istia 1996. 105.; Istia 1987. 51.

³² Za zamašne radove koji već u travnju 1657. godine uveliko traju vidi: Vitnyédi 1871. 57., 65-66.; Tóth 2012. 12., 15.

³³ Srša 2008a. 71.

tije po tome što je on bio arhitekt Zrínyi Újvára (Novi Zrin).³⁴ Znamo da je Wassenhofen u to vrijeme, skupa sa Stierom, bio član delegacije koja je tada vizitirala vendo-petrinjsku i hrvatsko-primorsku krajinu.³⁵ Valjda nije pogrešan zaključak ako pretpostavimo, da je možda Wassenhofen planirao bastion u sjeverozapadnom uglu utvrde, a bastioni talijanskog stila za ojačavanje južnog zida su rad nekog drugog arhitekta. Istraživanja pokazuju da je Filiberto Lucchese vršio ranije radove na Čakovečkoj utvrdi, mada o njemu sa sigurnošću možemo izjaviti samo to, da je u proljeće 1650. godine boravio u Čakovcu.³⁶ Pretpostavka – na osnovu nalaznog mjesta nedatiranog tlocrta – da je plan rekonstrukcije iz 1657. godine napravio Martin Stier, ili netko iz njegove neposredne blizine, je veoma malo vjerojatna.³⁷ Trenutno ne možemo dati nikakav odgovor ni na to suštinsko pitanje, što je bio uzrok moguće promjene osobe arhitekta-graditelja, iako se čini da ta promjena na samu ideju koncepcije nije utjecala.

Tek nakon izgradnje kutnih bastiona talijanskog tipa – što je očito bio jedan višestupanjski proces – se moglo početi dizanje kortina, koje su ih povezivale, odnosno rušenje još stojećih rondela, što je rezultiralo u tome, da je ranije osmerokutna utvrda nakon 1657. godine općenito poprimila formu peterokuta. Kružni bastioni južnog zida, kao što smo već napomenuli, nakon podjele vlastelinstva u 1638. godini su pale pod nadzor Nikole, pa je očito da je on započeo njihovu rekonstrukciju, uzевši (im) za primjer bastione talijanskog tipa. Ovo je potrebno naglasiti zbog činjenice što mu je mlađi brat Petar, po najnovijim istraživanjima, barem do ponovne podjele imanja u 1649. godini, aktivno sudjelovao u zaštiti Međimurja.³⁸ Nakon ponovne podjele imanja upravu cijelog Međimurskog vlastelinstva dobija Nikola, i nakon ovoga pravne zapreke posjedništva ga nisu spriječavale u vršenju daljnjih obnova.³⁹ Činjenica da pjesnik i vojskovođa prvo podiže bastione na južnom zidu – prema tlocrtu utvrde, o čijem autorstvu nemamo jasne podatke –, može nas dovesti do slijedećeg opreznog zaključka, tj. da su radovi na izgradnji počeli prije 1649. godine. (Naravno ovaj kronologijski slijed se zacijelo može objasniti i drugim razlozima.) Ovu pretpostavku može potvrditi i činjenica da je hrvatsko-slavonski sabor 1642. godine odobrio 500 ugarskih forinti za rekonstrukciju Čakovečke utvrde.⁴⁰ Što nadalje podržava i jedna kasnija izjava Nikole VII. Zrinskog iz 1650. godine, u kojoj tvrdi da su ga uzdržavanje i popravke Čakovečke utvrde koštale 30.000 forinti.⁴¹

Zasigurno je, međutim, da je tijekom radova u 1657. godini izgradnja obrambenih objekata na isturenim položajima bila prioritet, i svakako izraženi elemenat radnji. Nikola Zrinski je od Štajerskih staleža za ojačavanje bedema i zidova, te za potrebne radove na vodenim jarkovima, tražio deset tisuća (ranjskih) forinti, kao i pomoć u ljudstvu, za izvršavanje obrambenih zemljanih radova.⁴² Angažirao je i već spomenutog nizozemskog vojnog inženjera za procjenu izdavačkih troškova.⁴³ Dvostruki vodeni jarak koji je okruživao cijeli kompleks je morao biti prekopan u obliku kvadrat, da bi pratio liniju vanjskih bedema. Na zemljištu između jaraka su napravljene patrolne staze i mjesta za okupljanja, tzv. pokrivene staze, tako da je prva linija obrane utvrde pala mnogo dalje od njenih zidova.⁴⁴ Spalla u legendi na

³⁴ Domokos 2012. 47-48.

³⁵ Pálffy 2000. 62. U izvorima spomenuti vojni inženjer »Ideghem«, je očito Wassenhofen.

³⁶ Kalšán 2015. 49.; Koppány 2010. 154-155.; Srša 2008a. 83. Za njegov boravak u Čakovcu ZMÖM 2003. 572.

³⁷ Srša 2008a. 79-80.

³⁸ Végh 2017a. 217-246.

³⁹ ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (=FHKA) Alte Hofkammer (=AHK) Hoffinanz Ungarn (=HFU) Vermischte Ungarische Gegenstände. Karton 70c. No. 153. fol. 2-8.

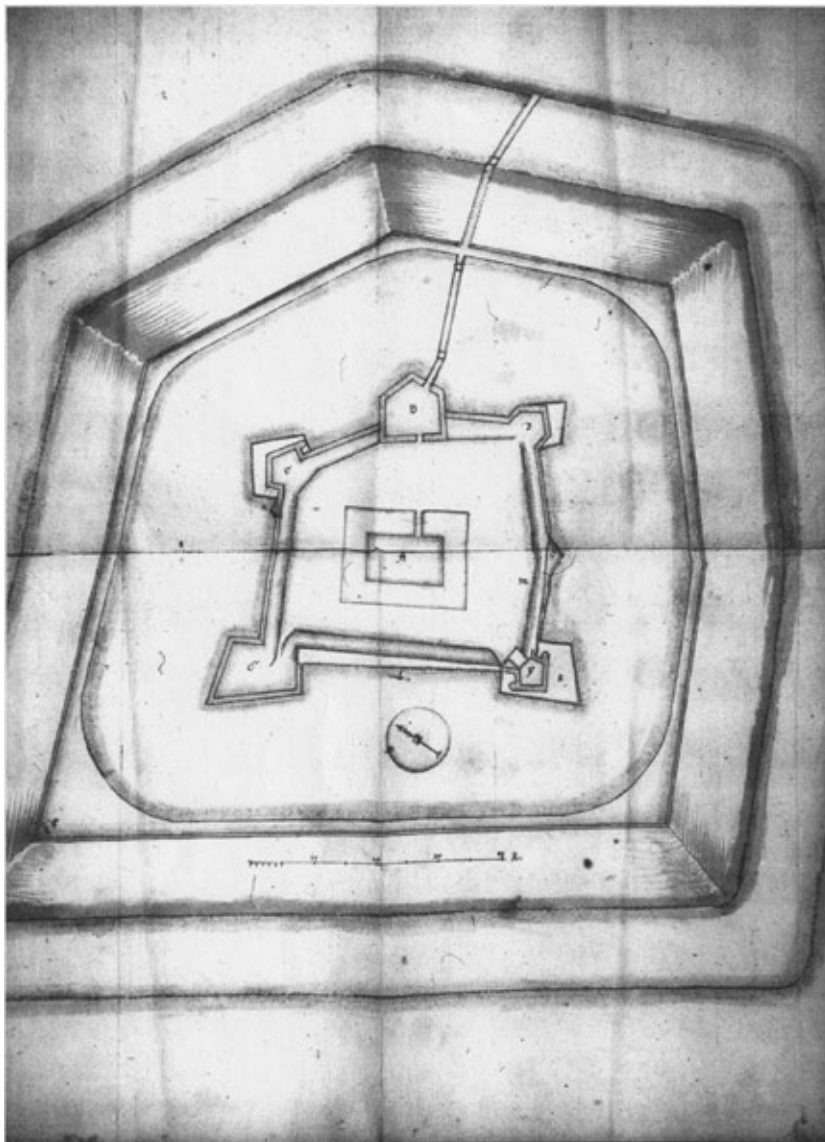
⁴⁰ Srša 2008a. 72.

⁴¹ Takáts 1927. 193-194.

⁴² ZMÖM 2003. 677-680.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ovdje skrećemo pozornost na naizgled neznčajnu, ali ipak bitnu neispravnost u prijevodu, koja dovodi do malog nesporazuma. Prema mađarskom prijevodu objavljenog pisma Nikole Zrinskog, on od nizozemskog vojnog inženjera traži – među ostalom – pomoć za izračunavanje troškova »kamene ceste do dvorca«. ZMÖM 2003; Kovács 1998. 923-926. Poziva se na istog Koppány 2010. 160. U latinskom izvornom tekstu ova molba se zabilježava slijedećim riječima: »strada cooperta ad arcem«. »Strada (drugom riječi: via) coperta«, je ter-

Slika 5. Tlocrt J. A. Zunggea (1680) Vidi bilješku 51.

svojem zemljovidu zabilježava da je dubina vanjskog jarka jedva bila polovina od dubine unutarnjeg, te stavlja primjedbu, da je vanjski jarak dva i pol hvata dubok.⁴⁵ Tlocrt iz 1670. godine svjedoči da je zapadni, i dio južnog zida utvrde, bio izgrađen od palisade, što objašnjavamo sa manjkom vremena, kojeg su imali na raspolaganju i nestašicom dugotrajnih građevinskih materijal – iako je Zrinski čak i kamenje crkve iz Štrigove koristio za gradnju.⁴⁶ Prednost lokalno dostupnog drveta sugerira da su se fortifikacijski radovi odigrali u relativno kratkom vremenu. Tim više, jer su radne ruke od 1661. godine već bile potrebne za ojačavanje obrambenih objekata u Novom Zrinu, koji su također bili sazdani od drveta, i za zemljane radnje oko utvrde.⁴⁷ Ovo pak ukazuje na to, da su neki od kamenih zidova već stajali prije 1657. godine,

čiju izgradnju sinteza na hrvatskom jeziku pripisuje Nikoli IV. Zrinskom (1508-1566).⁴⁸

Gore detaljno prikazane ilustracije, koje i hrvatska i mađarska istraživanja smatraju jednom cjelinom, može dopuniti jedan, do sada nepoznati tlocrt sa kraja 1680. godine (**Slika 5.**), koji je spremljen na zahtjev Dvorskog ratnog vijeća.⁴⁹ Barun Hans Jacob Maschwander glavni štražmašter (Obristwachtmaster), koji je ujedno i zapovjednik slobodne satnije (Freicompagnie) stacionirane u Čakovcu od

min korišten od strane talijanskih graditelja tvrđava, i u svojem doslovnom prijevodu znači »pokrivena staza«, koja ukazuje na dobro uočljive isturene obrambene položaje između vodenih jaraka na tlocrtu i zemljovidu Spalle.

⁴⁵ »Secondo fosso fondo la metà del primo«, illetve »Primo fosso fondo 2 ½ cloft. pieno d' acqua«

⁴⁶ ÖStA FHKA Sammlungen und Selekte, Handschriftensammlung Hs. 447. fol. 4.

⁴⁷ Domokos 2012. 45.

⁴⁸ Srša 2008a. 68.

⁴⁹ ÖStA FHKA AHK HFU Rote Nummer 278. 1680. Juni fol. 556.

1675. godine zadužuje Johanna Antona Zunggea, vojnog inženjera slavonsko-petrinske krajine, te topničkog kapetana sa zadatkom, da pripremi tlocrt o Čakovcu, i da razmotri stanje Legrada.⁵⁰ Međutim, stručnjak nedugo nakon ovoga dobija naređenje od Unutarnjeg-austrijskog Ratnog vijeća, da se vrati u vendsku krajinu, tako da je uspio završiti samo tlocrt, za procjenu stanja u Legradu nije imao vremena.⁵¹ Ilustracija, i do nje priloženi izvještaj na njemačkom jeziku (*Tekst*), vjerojatno su jedino zato ostale sačuvane – iako su bile naručene iz najviših vojnih krugova –, jer su zbog zbog financijskih aspekata fortifikacijskih radova dospele u arhiv Dvorske komore, čiji materijal nije bio rashodovan. Spalline dvije ilustracije i Zunggeov, deset godina kasnije nastali tlocrt, međusobno verifikuju jedni druge. Njihova usporedba je otkrila i neke manje netočnosti između prikaza dvaju autora. Zunggejev tlocrt daje točniji pravac bedema i mjesto bastiona, dok talijanski vojni inženjer daje bolji prikaz obrambenih objekata isturenih položaja, nego njegov budući kolega. Prethodni daje prikaz i o pojedinim zgradama raznih namjena, koje su se nalazile u dvorištu utvrde, no ove objekte Zungge na svojoj ilustraciji ne prikazuje.

U desetljeću nakon posjeta Spalle, očito nije bilo daljih fortifikacijskih radova, što više, čak su i obrambeni objekti propali u razdoblju nakon smrti Nikole. Kao što se i moglo očekivati, palisade od hrastove drvene građe na zapadnom i južnom zidu – a pogotovo njihove pletenice – nisu dugo izdržale na otvorenom prostoru različite vremenske uvjete. Zungge u svojem izvještaju također navodi da na njima nije bilo ni položaja ni grudobrana. Crtež također pokazuje, da na kratkom dijelu sjevernog zida palisada dopunjuje nedostatke kamenih zidina, što potvrđuje i činjenica, da je na ovom mjestu – prema istraživanjima iz 19. stoljeća – otvoren novi ulaz u utvrdu.⁵² Stanje bastiona kapije se također pogoršalo, i zidovima u cijelosti je bila potrebna jedna generalna obnova. Inače prilično duboke, zanemarene vodene jarke je u većem dijelu obraslo razno rastinje. Ovdje napominjemo da Zungge nije naveo informacije o trokutnom ravelinu, za koje, na temelju Spallinog tlocrta, hrvatsko znanstveno istraživanje smatra da je postojalo.⁵³ U stvari, možda je to bio samo jedan od prijedloga talijanskog vojnog inženjera, s obzirom na to, da ga ni na svojoj ilustraciji ne prikazuje. Zungge je većinom kritizirao strukture bastiona, jer zbog svojih kratkih krila nisu bile adekvatne za obavljanje svojeg osnovnog zadatka, tj. za obranu prednjih zidova susjednih bastiona, u čemu je jedna na južnoj strani bila ometana i od jedne manje zgrade. Širina krila južnog bastiona, kojeg je postavio kao primjer, bila je samo 12 stopa. Na svom crtežu je obilježio najpotrebnije promjene, insistirajući da ih što prije izvrše. Međutim, skupa i dugotrajna rekonstrukcija utvrde dvorca za vrijeme velikog oslobodilačkog rata (1683-1699), koji je započeo tri godine kasnije, više nije bila moguća a ni nužna.

DODATNI TEKST⁵⁴

Notthaftigste bau mängl an denen fortifications werckhen bey den Posto Chiakathurn

Primo

die gesicht lini des Polwerckhs D. khan von F: ingeleichen F. von D. vngeacht des derzwischen von Plockwerckh gelegten Streichwer[l] nicht defendirt oder bestrichen werden

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ U privitku prikazan tlocrt: Ibid. fol. 555v. Za datiranje indikacije u fol. 541.

⁵² Perči 1997. 38.

⁵³ Srša 2008a. 75.; Klemm 1986. 195.

⁵⁴ ÖStA FHKA AHK HFU R. Nr. 278. 1680. Juni fol. 531. *Tekst je doslovno točan, osim slova »a« i »y« sa dugim naglaskom, koji su zbog tehničkih poteškoća znakovno štampani u obliku »ä« i »ÿ«.* Velika i mala slova su sačuvana kako se nalaze u originalu. Skraćenice su dopunjene u uglatim zgradama. Moguća nejasna tumačenja smo obilježili upitnikom.

Secundo

gleicher gestalt würt bei F. die face nicht von E. vnnd E nicht genuegsamb von F. wegen der allzutrengen flanquen, indeme selbige nur 12 schuech weith, bestrichen, vnnd defendirt.

Tertio

E khan eben wegen all zu kleiner flanquen von C auß nicht genuegsamb geschuzet werden, wie dan B. von C gleichen mangl leidet.

Quarto

Die Cortina bey l. m. vnnd n seint nur von aichenen bauwer[en] unnd nunmehr abgefalten flechtwerch, mit derzwischen bey leüffig 3 Claffter dickhen Erdtreich angeschütet, dahero khein bestandt, ehiste ruin aber vnnd Öffnung der Vestung zugewarten.

Quinto

übrigens ist beÿ m. l. vnnd E und n wed[er] standt noch Prustwöhr, sondern alles wüest vnnd vnauspaut.

Sexto

wie dan B. einzugehen, vnnd daß gemäuer einzufallen begunt.

Septimo

die sonst schön unnd tieffes 2 wassergraben, seint schon mehrentheils mit vnkrauth angewachsen.

Leidtlichste verbösserung

Wie denen manglhafftesten orthen mit verstörckhung der Pollwerckh und einrichtung der defenslinien vnmaßgebig khönte geholfen werden, weisen die punctierten gelb gezeichneten linien.

Ist allein schadt umb daß kostbhare gemäuer, daß es so ýbel angelegt worden, deme berichts ut supra beÿ B vnnd andern vnaußgebauten orthen zu hilf zu khomben, ehend[en] als es wie täglich beschiet(?) mehr ruin leidet.

Hernach seint die gräben zu seübern, welches wie längerens anstehet, ie mehr es hernach kosten wüerte.

BIBLIOGRAFIJA

1. Birckenstein 2001. Das Geometriebuch des Kronprinzen: a trónörökös kézikönyve. (Hasonmás kiadás). Közreadja és a bevezető tanulmányt írta Rózsa György. Bp., 2001.
2. Cennerné 1997. A Zrínyi család ikonográfiája. A bevezető tanulmányt írta és a katalógust összeállította Cennerné Wilhelmb Gizella. Bp., 1997.
3. Domokos 2012. Domokos György: Zrínyi Újvár építése és pusztulása. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk.: Hausner Gábor és Padányi József. Bp., 2012. 34-65.
4. Dóka 1989. Dóka Klára: Dunántúli várak tervei a karlsruhei levéltárban. In: A Dunántúl településtörténete VII. Szerk.: Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 127-135.
5. Kalšan 2015. Kalšan, Vladimir: Stari grad u Čakovcu vrijeme Nikole Zrinskog VII. Čakovečkog. In: Nikola Zrinski VII. i utvrda Novi Zrin 350 godina (1664.-2014) Zbornik sa znanstvenog skupa u Donjoj Dubravi 5. srpnja 2014. godine. Zagreb-Čakovec, 2015. 48-53.
6. Kisari Balla 2000. Kisari Balla György: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Bp., 2000.
7. Klemm 1986. Klemm, Miroslav: Planovi Čakovca, Legrada i Kotoribe iz druge polovice 17. stoljeća u Bečkom vojnopovijesnom muzeju. *Radovi za znanstveni rad JAZU*. 1. (1986) 193-202.
8. Koppány 2010. Koppány Tibor: A költő Zrínyi és Csáktornya várának átépítése. In: »Ez világ mint egy kert...«. Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk.: Bubryák Orsolya. Bp., 2010. 153-167.
9. Kovács 1998. Kovács József László: Zrínyi iratok a grazi Landesarchivban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998) 4. sz. 911-927.
10. Laszowski 1908. Laszowski, Emilij: Važan rukopis Martina Stiera. *Vjestnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-*

- dalmatinskoga zemaljskog arkiva*, 10. (1908) 197-202.
11. Lentić-Kugli 1979. Lentić-Kugli, Ivy: Nekoliko planova starog grada u Čakovcu. *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 28. (1979) br.1. 22-31.
 12. Marković 2001. Marković, Mirko: Hrvatski gradovi na starim planovima i vedutama. Zagreb, 2001.
 13. MU 2010. A Muraközi uradalom gazdasága és társadalma a 17-18. században. Válogatott források. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a mutatókat készítette Gyulai Éva–Horváth Zita–Turbuly Éva. Szerk.: Horváth Zita (Zalai Gyűjtemény 68.) Zalaegerszeg, 2010.
 14. MZPÖ 1991. Monumenta Zrínyiana. Pars oeconomica. Tomus II. Insula Muraköz (1635-1720). Redegit Vera Zimányi. Digessit, introductione Germanica et indice instruxit István M. Kiss. Bp., 1991.
 15. Papp-Váry 2005. Papp-Váry Árpád: Magyarország története térképeken. Bp., 2005. 108-109.
 16. Pálffy 2011. Pálffy Géza: A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Bp., 2011.
 17. Pálffy 2000. Pálffy Géza: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16-17. században. Második, javított és bővített kiadás. Pápa, 2000.
 18. Perči 1998. Perči, Ljerka: Prilog poznavanju zemljovida Međimurja 16. i 17. stoljeća. *Kaj*, 31. (1998) br. 2. 89-101.
 19. Perči 1997. Perči, Ljerka: Dva vrijedna plana Čakovca iz prve četvrtine 19. stoljeća. *Muzejski vjesnik*, 19. (1997) br. 20. 37-41.
 20. Perči 1996. Perči, Ljerka: Tlocrt i veduta tvrđave u Čakovcu od G. G. Spalle. *Muzejski vjesnik*, 18. (1996) br. 18-19. 105-108.
 21. Perči 1987. Perči, Ljerka: Vedute i planovi tvrđave Čakovec iz 17. stoljeća. *Muzejski vjesnik*, 10. (1987) br. 10. 49-52.
 22. U et C. 1967. Urbaria et Conscriptiones. 1. füzet. Művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné. (A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Forráskiadványai IV.). Bp., 1967.
 23. Srša 2016. Srša, Ivan: Stari grad Čakovec (1791.-1948.). *Kaj*, 49. (2016) br. 1-2. 61-79.
 24. Srša 2009. Srša, Ivan: Palača u Čakovečkom »Starom gradu« za Althana. (Obnove u 18. stoljeću) In: Sic ars deprenditur arte. Zbornik u čast Vladimira Markovića. Zagreb, 2009. 469-483.
 25. Srša 2008a. Srša, Ivan: Čakovečki stari grad za Zrinskih. *Kaj*, 41. (2008) br. 6. 67-97.
 26. Srša 2008b. Srša, Ivan: Čakovečki stari grad za Ernušta. *Kaj*, 41. (2008) br. 4-5. 103-128.
 27. Takáts 1927. Takáts Sándor: A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. In: Uő: Szegény magyarok. Bp., [1927.] 129-247.
 28. Tóth 2012. Tóth Péter: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái III. 1656-1716. (Zalai Gyűjtemény 72.) Zalaegerszeg, 2012.
 29. R. Várkonyi 2007. R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Ilona. In: A Zrínyiek a magyar és horvát históriában. Szerk.: Bene Sándor–Hausner Gábor. Bp., 2007. 181-206.
 30. Végh 2017a. Végh Ferenc: Zrínyi Miklós és Péter, a törökellenes határvédelem szervezői. A Muraköz védelmi rendszere a 17. század közepén. In: Várostromok és Közép-Európa Zrínyi Miklós (1620-1664) korában. Szerk.: Bujdosné Pap Györgyi – Fejér Ingrid – H. Szilasi Ágota. (Studia Agriensia 34.) Eger, 2017. 217-246.
 31. Végh 2017b. Végh Ferenc: »Legradaska i međimurska kapetanija«. Dodaci vojnoj službi Nikole VII. Zrinskog. *Podravina*, 16. br. 32. (2017) 59-70.
 32. Végh 2015. Végh Ferenc: Osobita pogranična regija. Međimurje a 17. stoljeću. In: Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura. Glavni urednici: Pál Fodor – Dinko Šokčević. Budimpešta, 2015. 522-528.
 33. Vitnyédi 1871. Vitnyédi István levelei 1652-1664. Adalékul a XVII. század politikai és erkölcstörténetéhez. Közl.: Fabó András. *Magyar Történelmi Tár*, 15. (1871) 1-272., 16. (1871) 1-278.
 34. Voje 1984. Voje, Ignacij: Zbirka planova krajiških utvrda iz Karsruhe. In: Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave. Uredio Dragutin Pavličević. Zagreb, 1984. 259-274.
 35. ZMÖM 2003. Zrínyi Miklós összes művei. Szerkesztette és az utószót írta Kovács Sándor Iván. Bp., 2003.

SUMMARY

The domain of Čakovec (Csáktornya), which overlapped with the territory of Međimurje (Muraköz), was the most valuable estate of the Zrinski (Zrinyi) family in the early modern times. After Kanizsa had fallen into Ottoman hands in 1600, Čakovec castle, the central stronghold of the area served as residence of the Zrinskis, due to the fact, that the family as possessor was in charge of organizing the counter-Ottoman defence of the border region. As is well known, the archives of the family perished following Peter Zrinski's detention in 1670. As a consequence, the knowledge of both the defence structure and the central stronghold itself is limited. For instance, on the large-scale reconstruction of the castle effected in the mid-17th century are only a couple of drawings kept in collections abroad are available. The lack of sources may explain that both Croatian and Hungarian researchers paid attention to the theme as late as the millennium. The first syntheses, however, which, by the way, were written irrespectively of one another, remained unanswered by scholars living in the neighbouring country mainly due to language barriers. For this reason, the author aims to summarize the present-day knowledge of the castle of Čakovec by reassessing the contemporary views and plans of the stronghold, in the hope of being able to detect and periodize the building activities connected to Nicholas Zrinski between 1637 and 1664. Besides, he publishes an unknown ground-plan of the castle and the associated report made by a military engineer in 1680, which shed light on the status of the castle in the late 17th century.

TRGOVIŠTE VALPOVO KONCEM 17. I POČETKOM 18. STOLJEĆA

MARKET-TOWN OF VALPOVO AT THE END OF THE 17TH AND THE BEGINNING OF THE 18TH CENTURY

Mihael SUČIĆ

Prilaz Tiborjanci 2

31554 TIBORJANCI - GAT

e-mail: sucozag@gmail.com

Primljeno / Received: 27. 3. 2017.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 11. 2018.

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

UDK / UDC: [338+339] (497.543Valpovo)“16/17”(091)
94(497.54)“16/17”

SAŽETAK

Na temelju objavljenih izvještaja kanonskih vizitacija, komorskih popisa, neobjavljenih zemljovida iz prve polovice 18. stoljeća i dostupne literature, autor analizira međudnose između različitih okolišnih faktora na prostoru trgovišta Valpovo krajem 17. i početkom 18. stoljeća. To je istodobno i analiza međudnosa između oblika vlasti i podložničkih obitelji, kako je taj međudnos utjecao na rijeke, oranice i druge okolišne elemente, ali i demografski i gospodarski razvoj na spomenutom području.

Ključne riječi: Trgovište Valpovo, podložničke obitelji, Dvorska komora, okoliš

Key words: Market-town Valpovo, vassal families, Court chamber, environment

OBRAZLOŽENJE TEME I METODE

Tijekom proučavanja usmjerava se interpretaciji općenitih trendova međudnosa između ljudi i drugih okolišnih faktora ili elemenata koncem 17. i početkom 18. stoljeća. Kada koristimo pojam ljudi u prvom redu se misli na stanovnike koji su boravili na prostoru trgovišta Valpovo¹, ali i na trgovce, putnike vojnike i majstore koji su djelovali na potonjem. Proučavajući pojam okoliš možemo uočiti prema jednom istraživanju iz 1980-ih godina da postoji oko sedamsto i pedeset riječi koje označuju okoliš. Unatoč navedenome u svrhu ću rada koristiti definiciju koju su prenijeli autori François Walter i Robert Delort. Oni su naveli da je okoliš »skup elemenata koji, svojim složenim vezama, tvore okvir, okolinu i životne uvjete čovjeka i društva.« Također u sklopu okoliša možemo navesti i sve ono što shvaćamo pod pojmom priroda, to jest prema definiciji sve ono što ostaje izvan ljudskog djelovanja, kao i sve ono što čovjek primjećuje. Kao primjere možemo navesti šume, putove, rijeke i drugo što obostrano utječe jedno na drugo.² Na osnovi spomenutoga na promatranom prostoru dio su okoliša i podložničke obitelji i pripadnici oblika vlasti, kao i životinje i sagrađena infrastruktura od strane ljudi poput mlinova i kuća. Možemo zaključiti da je okoliš trgovišta Valpovo sve ono što možemo primijetiti da se nalazilo i utjecalo obostrano tijekom promatranog razdoblja, kao i na spomenutom prostoru. Zbog navedenog međudnosa sve dijelove u okolišu možemo opisati kao okolišne faktore pa čak i da je povijesno-društveni faktor. Koristeći pojam okolišni faktori težimo ka deantropiziranosti koja je gotovo nemoguća jer razmatramo iz jednog ljudskog gledišta. Možemo primijetiti i da iz međudnosa između okolišnih faktora možemo izvesti dugo trajanje promjena, ali i promjene u relativno kratkim razdoblji-

¹ Valpovo se naziva trgovištem na svim korištenim izvještajima komorskih popisa. Tadija Smičiklas, *Dvjesto-godišnjica oslobođenja Slavonije. Dio 2, Spomenici o Slavoniji u 17. vijeku (1640. – 1702.)* (Zagreb, 1891), 93; Stjepan Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća* (Osijek, 2000), 61.

² *Hrvatska enciklopedija*, »Okoliš«; Johnson Donald Hughes, *Što je povijest okoliša*, prev. Damjan Lalović (Zagreb, 2011), 10; Robert Delort i François Walter, *Povijest europskog okoliša*, prev. Vesna Pavković (Zagreb, 2002), 3-5.

Slika 1. Pogled na utvrdu i dvorac u Valpovu

ma od nekoliko desetljeća. Međuodnosi su zavisili pa i zavise i danas o mnogobrojnim okolnostima koji su imali pozitivne i negativne posljedice na faktore. Naročito se mogu uočiti u gospodarstvu. Na temelju toga možemo utvrditi kako su podložničke obitelji i službenici pojedinih oblika vlasti kao što su Dvorska komora i vojna vlast doživljavali druge okolišne faktore. Zanimljivo je uočiti i na koje su načine ovisili o potonjima, što su koristili od oranica, livada, rijeka i šuma, ali i kako su potonji utjecali na ponašanje skupina i pojedinaca. Naročito je prije svega važno utvrditi gdje su se nalazili kopneni putoci, tokovi rijeka, šume i njihove osnovne osobine. Sve se spomenuto može uklopiti u doprinos stvaranju osnova za buduća istraživanja povijesti okoliša trgovišta Valpovo, ali i okolice koja se naziva Valpovština.

U biti u radu je vidljiva kompleksnost međuodnosa između okolišnih faktora, bili to ljudi, životinje, rijeke ili šume. Na osnovi navedenoga možemo iznijeti misao da svi faktori tvore živi organizam koji ne može normalno funkcionirati bez svakog dijela. Zbog nastanka i razvoja ljudske zajednice provodio se utjecaj na druge dijelove okoliša što se može shvatiti i kao borba između ljudi i okoliša.³ Proučavanje se opisanih procesa ostvaruje kroz metode ekohistorije, to jest povijesti okoliša. Tu je disciplinu ili historijsku znanost protumačio Johnson Donald Hughes: »To je vrsta povijesti koja teži razumijevanju života, rada i mišljenja ljudskih bića u odnosu na ostalu prirodu kroz promjene koje donosi vrijeme. Ljudska je vrsta dio prirode, ali za razliku od većine drugih vrsta uzrokovali smo dalekosežne promjene uvjeta na kopnu, u moru i u zraku te u pogledu živih biljaka i drugih životinja koje s nama nastanjuju Zemlju.«⁴ Usprkos čestim iznošenjima teze da čovjek nije u središtu svijeta (ne)svjesno sebe postavlja u središte. Naposljetku je potrebno spomenuti za bolje objašnjavanje okoliša, to jest okolišnih faktora da je potrebno objasniti i interdisciplinarno. Najvjerojatnije je ekohistoriju još najzanimljivije objasnio John McNeill riječima »po svoj prilici toliko interdisciplinarno koliko intelektualno istraživanje uopće može biti«. Prema tome je potrebno biti upoznat s ekonomijom, povijesnom demografijom, geografijom i drugim znanstvenim disciplinama radi jednostavnijeg istraživanja koje može pridonijeti razvoju ljudskog djelovanja.⁵

³ Delort, *Povijest*, 169; Hughes, *Što je povijest*, 10-11.

⁴ Hughes, *Što je povijest*, 9; *Hrvatska enciklopedija*, »Ekohistorija«.

⁵ Hughes, *Što je povijest*, 15; Borna Fürst-Bjeliš, Marin Cvitanović, Hrvoje Petrić, »Što je povijest okoliša u Hrvatskoj (pogovor)«, u: *Što je povijest okoliša*, 176.

DEFINICIJA PODRUČJA I RAZDOBLJA

Koristeći povijesne karte koje je načinio vlastelinski upravitelj Sebastijan Freudhofer, a koje ne možemo sa sigurnošću smjestiti u 1720-te ili 1730-te godine možemo primijetiti da su rijeke, ti elementi koji definiraju prostor trgovišta Valpovo kroz koji prolaze od zapada prema istoku ili čine njegove granice. To su rijeke Drava, Karašica i Vučica koje se svojim tokom najviše približavaju na području trgovišta Valpovo. Rijeka Drava je bila najsjevernija i samim time sjeverna granica trgovišta, a što je još značajnije i važna za njegov gospodarski razvoj. Uzimajući u obzir tezu da su rijeke kao prometnice bile bitne tijekom ranoga novoga vijeka, a naročito tok Drave od izvora u Toblaškom polju u južnom Tirolu do ušća naselja Aljmaš bila je žila kucavica za prometni i gospodarski razvoj svih aktera s područja trgovišta Valpovo i okolice. Za jednostavnije razumijevanje uzroka i posljedica koje možemo uočiti iz međuodnosa između rijeke i drugih okolišnih faktora nužno je navesti da je nivalnog režima.⁶ Spomenuto utječe na vodostaj tako da je najviši tijekom ljetnih, a najniži tijekom zimskih mjeseci. Sljedeća je rijeka gledano od sjevera prema jugu rijeka Karašica. Kao dravski pritok koji je prolazio i prolazi i samim time dijeli na dva dijela Valpovo izuzetno je važna zbog svoje blizine za svakodnevni život stanovnika i njihovih kućanstava. Karašički izvor smještamo na obroncima Papuka, dok se ušće nalazilo istočno od Valpova, na prostoru današnjeg naselja Petrijevcu.⁷ Kao i spomenute dvije rijeke treća i najjužnija je rijeka Vučica imala i ima tok od zapada prema istoku, odnosno od izvora na obroncima Papuka do ušća u rijeku Karašicu jugoistočno od Valpova. Budući da su i rijeka Karašica i Vučica uz nizak pad oko 0,2 ‰ tijekom razdoblja visokih vodostaja imale i niže obale od Drave njihova korita nisu mogla prihvatiti svu vodu. U takvim je uvjetima višak vode odlazio u okolne šume, livade i oranice, a o čemu će biti više riječi u sljedećim poglavljima.⁸

Na osnovi svega navedenoga možemo uvidjeti da je područje trgovišta Valpovo koncem 17. i početkom 18. stoljeća pa sve i do početka 21. stoljeća bilo određeno utjecajem spomenutih rijeka, kao i njihovim međuodnosom s drugim okolišnim faktorima. Prema izvještajima komorskih popisa s prijelaza stoljeća granice su trgovišta prema jugu što prediji što naselja Drakšin Brod, Zagajci, Metlinci i Marjančaci, prema zapadu Jesenkovci, Strugačevo, Vinogradci i Tiborjanci, prema sjeveru Nova Skela, dok su prema istoku Midak i Merčinci. Prema izvještaju iz 1698. godine cijelo je područje u širini bilo do trećine sata, u dužini do pola sata hoda, a opseg je bio oko tri sata hoda. Budući da su rijeka Drava i Osijek bili najpoznatiji geografski pojmovi spominje se u izvještajima iz 1698. i 1702. godine da je cijeli prostor udaljen od Osijeka oko 4 sata hoda prema izvještaju iz 1702. godine, a prema izvještaju iz 1698. godine 4 njemačke milje, a od Drave pola sata hoda prema sjeveru.⁹ Jedan sat hoda je preračunato oko 4 kilometra. Uzimajući u obzir stručne mogućnosti, dostupnosti navedenih pisanih povijesnih izvora, literature i gospodarskog i društvenog razvoja koji je oblikovao život podložničkog stanovništva u relativno kratkom periodu na opisanom području trgovišta Valpovo između rijeke Drave i Vučice na sjeveru i jugu fokus će rada biti na razdoblje kondominija (dvovlašća) Dvorske komore i vojne vlasti. Točnije, od dolaska vlasti dinastije Habsburg 1687. godine do prvih godina 18. stoljeća.

Na opisanom prostoru zbog međuodnosa između okoliša i klime potrebno je pokušati objasniti klimu na istom kraju 17. i početkom 18. stoljeća pa i tijekom ranog novog vijeka u koji navedeni prijelaz stoljeća. Definicija je klime opće prilike atmosfere nad nekim prostorom u određenom periodu. Potonju možemo opisati s pojedinim čimbenicima i elementima kao što su temperatura Zemlje i zraka, oborine i vlaga zraka, geografska širina, nadmorska visina i biljni pokrov.¹⁰ Spomenuti rani novi vijek se prema literaturi najčešće provlači kroz ista stoljeća s takozvanim malim ledenim dobom koje je tra-

⁶ *Enciklopedija Jugoslavije*, »Drava«; *Hrvatski leksikon*, »Drava«.

⁷ *Hrvatska enciklopedija*, »Karašica«; Branko Nadilo, »Tekla voda Karašica«, *Građevinar* 2 (2014), 165.

⁸ *Hrvatska enciklopedija*, »Karašica«; Nadilo, »Tekla voda«, 164-166; Hrvatski državni arhiv (HDA), Kartografska zbirka, *Ichonographia districtus Valpoviensis cum suis pagis appertinentys et limitibus*.

⁹ Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 94; Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 61; Ive Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. i 1702. godine* (Osijek, 1966), 17.

¹⁰ *Hrvatska enciklopedija*, »Klima«; Fernand Braudel, *Strukture svakidašnjice: Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od 15. do 18. stoljeća*, prev. Dubravka Celebrini i drugi (Zagreb, 1992), 39.

jalo od sredine 15. stoljeća do sredine 19. stoljeća. Zato možemo zaključiti i da je promatrano razdoblje na prostoru trgovišta Valpovo ulazilo u malo ledeno doba. Njegove su karakteristike duge i hladne zime i vlažna ljeta. Uzimajući u obzir trenutačna saznanja najhladnije je bilo sredinom 16. stoljeća, ali i od kraja 17. stoljeća pa kroz cijelo 18. stoljeće. Prosječna temperatura je po godini znala pasti i do 1,5 stupnjeva celzijevih. Zapravo je tijekom cijelog razdoblja varirala što je možemo zaključiti i na osnovi spomenutih podataka o najhladnijim vremenima. Iz toga razloga možemo samo potkrijepiti tezu o kompleksnosti maloga ledenoga doba.¹¹ Sve se spomenuto treba uzeti u obzir tijekom proučavanja okolišnih faktora i elemenata. U ovome radu korišteni pisani povijesni izvori nisu nastali zbog želje njihovih autora za promatranjem klime jer ona ranonovovjekovnim ljudima, barem ljudima trenutačno dostupnih izvora nije bila predmet ispitivanja možemo doći do korisnih podataka koje možemo objasniti kroz kontekst malog ledenog doba. Kao primjer možemo spomenuti sante leda koje su plovile Savom i za nas bitnom Dravom, pri čemu su uništavale mlinove vodenice.¹² Još je zanimljivije navesti i često širenje vode iz rijeka na okolne površine. Uzimajući u obzir da je prostor trgovišta Valpovo pa i s okolicom relativno maleni prostor za istraživanje klime nužno je ispitati širi prostor Slavonije pa i Panonske nizine koju okružuju Alpe na zapadu, Dinaridi na jugu i Karpati na istoku i sjeveru.¹³ Kada uzmemo u obzir da je smanjenje temperature bilo do 1,5 stupnjeva celzijeva možemo koristiti Köppenovu klasifikaciju, prema kojoj prevladava umjerena topla klima (Cfa i Cfb). Na sve utječu i udubljenja oblika reljefa što svakako doprinosi širenju vjetrova i ciklona iz stepa s istoka prema jugu i zapadu.¹⁴

TRGOVIŠTE VALPOVO NA PRIJELAZU STOLJEĆA

Nakon poraza velike osmanske vojske 8. rujna 1683. godine kod širio se strah među muslimanskim i kršćanskim stanovništvom diljem najzapadnijih dijelova Osmanskog Carstva pa tako i na prostoru Slavonije¹⁵. Otprilike je od oko 220 000 slavonskog stanovništva iščekivalo vojnu od kršćanske strane na čelu s pobjednicima kod Beča. Tako se osjećalo i oko 10 000 kršćana na području Valpova i okolice koju danas još nazivamo i Valpovštinom.¹⁶ Na osnovi spomenute procjene broja stanovnika možemo pretpostaviti da je krajem 17. stoljeća, ali i tijekom prvih desetljeća 18. stoljeća boravilo od 10 do 15 stanovnika na kvadratnome kilometru. Uzimajući u obzir procjene da je u Europi bilo između 30 i 40 stanovnika po kvadratnome kilometru, a na Zemlji od 2 do 7 stanovnika na kvadratnome kilometru možemo zaključiti da je naseljenost bila manja od europske, a veća od svjetske. Naseljenost je bila jedan od uzroka gospodarskih problema na prostoru Valpova i okolice.¹⁷ Kada se uzmu u obzir spomenuti uvjeti možemo uočiti da su kršćanske obitelji iz naselja okolice Valpova odlazili u šume i močvare. Prema trenutačnim saznanjima vjerojatno su se do 1690-ih godina zadržali u svojim utočištima pod utjecajem djelovanja i osmanske vojske i habsburške vojske. Pod utjecajem vojnih akcija habsburške vojske valpovačko muslimansko stanovništvo je sve više zahvaćao strah, a naročito kada je prelazila

¹¹ Delort, *Povijest*, 107; Krešimir Kužić, »Zabilježbe o »malom ledenom dobu« i njegovim posljedicama u hrvatskim krajevima,« *Povijesni prilozi* 18 (2000), 375; Dragan Balešić, »Malo ledeno doba,« *Priroda* 62 (1973), 40-41.

¹² Stjepan Sršan, »Stare vodenice na Dravi kod Osijeka,« *Hrvatska vodoprivreda* 110 (2001), 46; Mira Kolar-Dimitrijević i Elizabeta Wagner, »Vodenice u Hrvatskoj (18. – 20. stoljeće) kao primjer odnosa između ljudi i rijeka/potoka,« *Ekonomika i ekohistorija, časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 3 (2007) 84; Delort, *Povijest*, 107.

¹³ *Hrvatska enciklopedija*, »Panonska nizina«.

¹⁴ Tomislav Šegota i Anita Filipčić, »Köppenova podjela klime i hrvatsko nazivlje,« *Geoadria* 1 (2003), 33-35.

¹⁵ Povijesno-geografska regija tijekom habsburške vlasti, kao i danas prostor je od rijeke Ilove na zapadu, rijeke Save na jugu, rijeke Drave na sjeveru i rijeka Dunava, Bosuta do šume Spačva na istoku. To je zapravo bilo područje koje je bilo pod osmanskom vlasti od sredine 16. stoljeća pa do 1680-ih godina. Zanimljivo je navesti da su ranonovovjekovni zemljopisci Slavoniju prikazivali od Sutle do ušća Save u Dunav.

¹⁶ Ive Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine* (Osijek, 1988), 24; Ive Mažuran, *Valpovo: sedam stoljeća znakovite prošlosti* (Valpovo, 2004), 55.

¹⁷ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 47; Josef Kulischer, *Opća ekonomska povijest srednjega vijeka i novoga vijeka, druga knjiga novi vijek*, prev. Ljerka Kuntić i drugi (Zagreb, 1957), 17.

Dravu i došla do Miholjca u kolovozu 1685. godine. U takvim su okolnostima dobili zapovjed za prikupljanjem potrepština za osmansku vojsku. S vremenom su shvatili koliko je sve veća opasnost od neprijatelja pa su napustili Valpovo u kojemu je ostala ostala posada s kadijom na čelu. Radi boljeg shvaćanja situacije na području Valpova i okolice potrebno je spomenuti da je ono bilo zapravo u drugom planu udara habsburške vojske koja je prvo htjela osvojiti i početi kontrolirati prostor sjeverno od Drave od Budima preko Pečuha do Osijeka. To je bio pravac koji su koristile osmanske vojske od sredine 16. stoljeća tijekom svojih djelovanja i širenja vlasti. Konačni je udar habsburške vojske na Valpovo i okolicu uslijedio nakon pobjede kod Harsányja u kolovozu 1687. godine kada je general J. H. Dünnewald prešao Dravu i došao pred Valpovo. Budući da je valpovački dizdar saznao za ulazak protivničke vojske u Osijek predao se bez borbe 30. rujna 1687. godine. Dopušten mu je slobodan prolaz s posadom dok je general Dünnewald postavio 150 pješaka i konjanika u utvrdi Valpovo radi lakšeg nadziranja okolice. Potom je uslijedilo mirnodopsko razdoblje na područjima uz Dravu pa i na prostoru Valpova i okolice. Čak i kada su uslijedili protunapadi osmanske vojske tijekom 1690. i 1691. godine nije došlo do opasnosti za habsburšku vlast u Valpovu jer je prostor od Osijeka do Virovitice bio dovoljno zaštićen s posadama. Bitke su se vodile južno od Požege do Beograda. Konačno je i prijetnja za Valpovo odstranjena nakon osmanskog poraza kod Slankamena 18. kolovoza 1691. godine. Od tada je konačno osmanska vojska napustila područje međuriječja između Drave, Dunava i Save.¹⁸

Nakon spomenutog odlaska muslimanskog stanovništva i osmanske vlasti iz Valpova počeci je novo razdoblje za trgovišta Valpovo i okolicu, kao i za starosjedilačko kršćansko stanovništvo koje je još nekoliko godina boravilo u šumama i močvarama, ali i u naseljima poput Valpova koja su percipirali kao sigurna zbog neznanja i/ili straha. Navedeni su uvjeti utjecali na okoliš i gospodarski razvoj Valpova koje je uz relativno mali broj naselja bilo naselja koncem 17. i početkom 18. stoljeća.

Dolaskom na područje međuriječja Drave, Dunava i Save, kao i na ostatak Panonske nizine Habsburzi su promovirali misao da je to novostečena zemlja prema prirodnom pravu. Imali su neposrednu kontrolu preko Dvorskog ratnog vijeća ili Dvorske komore pri čemu su pokušavali uz što manje ulaganja iskorištavati prirodne resurse.¹⁹ U takvim je uvjetima trgovište Valpovo od početka 1690-ih godina bilo u nekoliko upravno-teritorijalnih jedinica. Između ostalog su službenici Dvorske komore od 1691. godine u Valpovu organizirali provizorat na čelu s Mihajlom Milekovićem.²⁰ Kao i drugi postavljeni komorski službenici i Mileković nije bio neovisan od habsburške carske vojske. Ona je na osnovi organiziranosti, ali i ratu protiv Osmanskog Carstva i dalje imala važnu ulogu na prostoru Slavonije pa tako i oko Valpova. Tražila je i dobivala od podložničkih obitelji prijevoz hrane i drugih potrepština zbog nedovoljnog broja centara za opskrbu. Budući da je centar bio i u Valpovu zbog naseljenosti istoga stanovništvo Valpova i okolice moralo je i puniti skladišta s potrepštinama. Vodstvo Dvorske komore u Osijeku težilo je proširiti, to jest doći do nezavisne vlasti na područjima poput Valpova za koje je smatrala da joj pripadaju. Ovisno o okolnostima pokušavala je smanjiti kondominij, to jest zavisnost svojih službenika o vojnoj vlasti u Osijeku, ali i od časnika i vojnika koji su bili raspoređeni u kotarevima poput valpovačkog.²¹ Radi pokušaja k težnji većoj nezavisnosti i sređivanju odnosa s podložnicima i vojnom vlasti dovodili su službenike poput zemaljskog nadzornika Martina Zemljaka²² koji je ulazio

¹⁸ Igor Karaman, *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje: studije o društvenoj i gospodarskoj povijesti 18.-20. st.* (Osijek, 1997), 22; Ive Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga* (Osijek, 1993), 19; Mažuran, Valpovo, 56-60; Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 9-10; Mažuran, *Popis naselja*, 34-38.

¹⁹ Drago Roksandić, »Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine«, *Ekonomika i ekohistorija, časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 3 (2007), 63-64.

²⁰ Mažuran, *Valpovo*, 60.

²¹ Valpovački kotar se prvi put spominje 1690-ih godina. Središte je bilo u trgovištu Valpovo i obuhvaćao je područje uz rijeke Dravu, Karašicu i Vučicu do prostora kotareva Miholjac i Osijek.

²² Zemaljski nadzornik Martin Zemljak je prije dolaska u Slavoniju dobio upute da 1695. godine organizira popisivanje posjeda pod Dvorskom komorom, da nadzire mitničare, tridesetničare, da daje pusta zemljišta u zakup kao i mnoge druge dužnosti što je na kraju neuspješno završilo.

u sukobe sa slavonskim vojnim zapovjednikom generalom Guido von Starhembergom²³ oko nadležnosti. Koliko je Zemljak imao problema oko sređivanja stanja dovoljno govori podatak da osim u Valpovu i Virovitici nije bilo sudbenosti od strane Dvorske komore s tim da se i na tim područjima general Starhember ponašao kao zemaljski gospodar. U njegovo su ime vojnici uzimali novac, kuneću i lisičju kožu, jezik zaklanog vola i sve vrste žitarica. Navedeni general je bio »krivac« sa svojim službenicima nedjeljenja vojne i civilne vlasti i neorganiziranog poreznog sustava. Tijekom obostranog nadmetanja između oblika vlasti na prostoru Slavonije pa i kotara Valpovo, podložničke obitelji su osjetile posljedice gospodarskog (ne)razvoja. Izvršavali su obveze koje su dobivali od vojne vlasti poput gradnje fortifikacija i spomenutog prijevoza potrepština. U isto je vrijeme i Dvorska komora očekivala izvršavanje obveza i davanje poreza. Budući da je, kako je već spomenuto, područje valpovačke okolice bilo opustošeno ili je stanovništvo u močvarama izbjegavalo izvršavati obveze pa je za podložnike poput onih u Valpovu bilo koja obveza jače utjecala kroz gospodarsko-financijsku egzistenciju. Na to je utjecala i činjenica da je uz trgovište Valpovo još samo dvanaest od trideset i osam naselja bilo naseljeno u valpovačkom kotaru.²⁴

Nakon godina dvovlašća Dvorska komora joj je naposljetku pokušala stati na kraj. Uslijedilo je detaljno djelovanje Dvorske komore tijekom 1698. i 1702. godine kada je na čelu komisija bio Don Ferdinand Carl grof Caraffa. Njihov cilj je bilo razdvojiti područje pod vojnom i civilnom upravom s radnjama poput popisivanja prostora međuriječja Drave, Save i Dunava i uređenja poreznog sustava. Grof Caraffa je u suradnji sa komorskim upraviteljem i zemaljskim nadzornikom Zemljakom izradio upute budućim popisivačim po kojima su djelovali diljem Slavonije. Kako će vrijeme pokazati Dvorska komora je prostor pod svojom jurisdikcijom dijelila i rasprodavala radi prikupljanja financija zbog stalnih ratnih i drugih troškova. Potonji su se uvećavali zbog ratova protiv Osmanskog Carstva, ali i zbog funkcioniranja nižih upravno-teritorijalnih jedinica pod Dvorskom komorom. Uz navedene su ratne sukobe početkom 18. stoljeća uslijedili i sukobi za Španjolsku baštinu i o ustanku kneza Ferencza II. Rákóczyja koji su ubrzavali nastajanje kasnofeudalnih vlastelinstava. Na području Valpova i okolice nastanak je vlastelinstva uslijedio tek 1721. godine tijekom drugog vala dekameralizacije.²⁵

Za vrijeme prvog vala nastajanja veleposjeda trgovište Valpovo s okolicom je i dalje bilo pod komorskom upravom. Tijekom prve polovice 1704. godine kuruci, odnosno pobornici ugarskog kneza Rákóczyja su prešli na desnu dravsku obalu i pustošili od Virovitice do Valpova. Takvim su djelovanjem došli oko dvadeset kilometara od Osijeka u kojemu je bio centar vojne vlasti.²⁶ Kao odgovor je uslijedila zajednička akcija komorske i vojne vlasti kroz veće okupljanje vojnika na opisanom području, a koje su trebale opskrbljivati podložničke obitelji. Unatoč tome što se krajem prvog desetljeća 18. stoljeća smirila vojno-politička situacija nastavile su se gradnje fortifikacija diljem Slavonije. Zbog svoje blizine gradnja utvrde je ponajviše pogodila podložnike Valpova, ali i cijelog valpovačkog kotara. Oni su plaćali dodatne namete kroz novčana davanja ili naravi, kao i preko radne rente. Na osnovi svega navedenoga možemo primijetiti da se stanje kako je vrijeme prolazilo tijekom habsburške vlasti nikako ne smiruje u pogledu priukupljanja različitih nameta. Stanovništvo je konstantno bilo pogađano s novim porezima i obvezama, a što je za posljedicu imalo nagomilavanje nezadovoljstva među podložničkim stanovništvom. Tijekom nagomilavanja nezadovoljstva ističe se komorski nadzornik Alexander Kallaneck koji je uočio gospodarsko i financijsko stanje. Kao zanimljiv primjer možemo spomenuti slučaj vezan uz područje trgovišta Valpovo i okolice. Usprkos komorskoj financijsko-gospodarskoj politici koja se temeljila na prodaji ili davanju dijelova Slavonije zaslužnim pojedincima i obiteljima, Kallaneck uspio je izlobirati da se spomenuto područje ne dodijeli grofu Ferenczu Nadasdyju. Trenutačno

²³ General Guido von Starhemberg se prema riječima službenika Dvorske komore ponašao kao zemaljski gospodar.

²⁴ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 63 i 73; Mažuran, *Popis naselja*, 20-21 i 27.

²⁵ Igor Karaman, »Historijat slavonskih vlastelinstava do sredine 18. stoljeća (Slavonski katastar P. I. Passardya),« *Arhivski vjesnik* 16 (1973), 123-124; Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva*, 52; Stjepan Sršan, »Valpovačko i Donjomiholjačko vlastelinstvo 1721-1848,« *Godišnjak* 5 (1996), 9.

²⁶ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 13 i 43; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 64; Ive Mažuran i drugi, *Od turskog do suvremenog Osijeka* (Osijek, 1996), 3.

Slika 2. Ostaci srednjovjekovne utvrde u Valpovu

možemo zaključiti da se Kallaneck vodio mišlju da bi dodjela grofu Nadasdyju pojačala nezadovoljstvo stanovništva zbog nedavnih ratnih okolnosti uzrokovanih Rákóczyjevom pobunom, ali i zbog potrebe za ljudima i resursima za buduće gradnje u Osijeku i okolici.²⁷

Tijekom drugog provođenja popisivanja 1702. godine raspravljalo se i o poreznim opterećenjima podložnika. Prema jednom je prijedlogu podložnik trebao za selište od 24 jutra dati između 28 i 32 forinte poreza. Budući da se smatralo pretjeranim prihvaćen je prijedlog grofa Caraffe prema kojemu je podložnik od punog selišta plaćao 3 forinte Dvorskoj komori kao zemljišnom gospodarstvu, 12 forinte vojnoj vlasti i graničarima u Vojnoj granici i 8 forinti za otkup tlake. Kada se uzmu u obzir i razne carine i takse opet su opterećenja dolazila do tridesetak forinti tijekom jedne godine.²⁸ Opisano je bilo u skladu s gospodarskim politikama koje su bile rasprostranjene Europom. One su poznate pod nazivom merkantilizam, to jest kameralizam. Merkantilizam na prostoru pod dinastijom Habsburg naziva se kameralizam jer je cilj bio punjenje državne riznice i carskog fiska u sastavu kojeg je bila administracija. Preko nje je politička struktura pokušala pacificirati stanovništvo pri čemu su potonji trebali izvršavati dužnosti punjenja blagajne. Kao posljedica je bilo održavanje političkih struktura u ranokapitalističkom svijetu.²⁹

DEMOGRAFSKI RAZVOJ TRGOVIŠTA VALPOVO

Već je spomenuto da su se tijekom 1680-ih godina na prostoru međuriječja između Drave, Save i Dunava dogodile demografske promjene. Prema procjenama je od nešto više od 200 000 stanovnika ostalo početkom 1690-ih godina oko 40 000. Na takav su proces prvenstveno utjecale migracije muslim-

²⁷ Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva*, 52-55 i 59-60; Mažuran, *Valpovo*, 69; Vilko Čuržik, *Valpovština kroz stoljeća* (Valpovo, 1994), 23.

²⁸ Ivan Erceg, »Životni uvjeti stanovništva u Slavoniji krajem 17. i početkom 18. stoljeća«, *Acta historica* 21 (1994), 9; Karaman, *Iz prošlosti Slavonije*, 25; Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva*, 21-23, 37 i 48; Mažuran, *Valpovo*, 60-61; Ive Mažuran, *Osnivanje vojne granice u Slavoniji 1702. godine* (Osijek, 2005), 60 i 89-90.

²⁹ *Hrvatska enciklopedija*, »Merkantilizam«; *Hrvatska enciklopedija*, »Kameralizam«; Rudolf Bičanić, *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici* (Zagreb, 1952), 25.

mana preko rijeke Save, ali i ostanak kršćanskog stanovništva.³⁰ Na isti su se način ponašale i muslimanske spahije, obrtnici i trgovci iz Valpova. Ostavili si iza sebe oko 200 kuća u koje su se uselili starosjedioci kršćani iz valpovačke okolice. Također možemo pretpostaviti da se prvih godina habsburške vlasti sa stanovništvom u Valpovo seli i svećenstvo koje osniva katoličku župu.³¹ Još je bolji izvor za proučavanje demografskog razvoja komorski izvještaj popisa stanovnika iz 1698. godine. Na osnovi njega možemo istražiti antroponime. Prema njemu možemo primijetiti da je od 148 kućedomaćina njih preko 90% iz okolice Valpova. Prema popisu naselja ili predija uz imena i prezimena kućedomaćina možemo vidjeti da su pridošlice dolazili iz svih krajeva područja koje je bilo nekada dio kadiluka Valpovo, a krajem 17. stoljeća kotareva Miholjac i Valpovo, odnosno iz sela i predija koja su bila istočno, južno i zapadno od Valpova. Većina je došla iz obližnjih, napuštenih naselja ili predija kao što su Metlinci, Veliškovci, Tiborjanci, Marjančaci i iz mnogih drugih. Kada se usporede opisi navedenih naselja sa zemljopisnim kartama iz nešto starijeg razdoblja, 1720-ih ili 1730-ih godina možemo uočiti da su područja spomenutih naselja okružena šumama i močvarama. To su bila područja koja su bila teška za živjeti pa su se zato, ako nisu htjeli izbjegavati plaćati poreze odlazili u sigurnija naselja poput središnjeg naselja, trgovišta Valpovo.³² Neki su došli i iz naselja koja te 1698. godine nisu bila u potpunosti napuštena, to jest neki su njihovi suseljani ostali živjeti u svojim kućama dok su oni odlučili otići živjeti u Valpovo. Kao primjer možemo navesti kućedomaćine iz naselja Črnkovci, Vinogradci i Rakitovica. Kada usporedimo opis područja iz popisa 1698. godine i spomenute karte možemo pretpostaviti da su pojedinci smješteni u Valpovu htjeli živjeti na što sigurnijem području od mogućih razbojnika ili djelovanja životinja, vode i šume dok su svi oni koji su ostali opet vidjeli baš u tim šumama i močvara sigurno područje. U prvom redu mogućnost da izbjegnu plaćanje poreza komorskoj i vojnoj vlasti, a što je prema već navedenom bilo uobičajeno ponašanje podložnika od 1680-ih godina.³³ Zanimljivo je da kod pet kućedomaćina piše da su novaci, odnosno da nisu iz trgovišta Valpovo ili okolice. Tako za primjer možemo navesti dva kućedomaćina pored kojih piše da su došli iz Đakova i Vukovara, ali su neki došli iz naselja koja su i tada bila naseljena. Uzimajući u obzir da tijekom zadnjeg desetljeća 17. stoljeća oko 200 000 Hrvata iz Bosne dolazi na prostore sjeverno od Save, i da se naseljavaju diljem potonjeg prostora, treba se napomenuti posebnost trgovišta Valpovo koje uspijeva zadržati starosjediлаčku homogenost. Jedina je iznimka bio jedan kućedomaćin kod kojega je pod naselje pisalo *Bosnensibus*.³⁴ Opisana homogenost starosjedilaca je ponovno postignuta nakon gotovo stoljeća i pol muslimanskog življa, što doseljenog iz Bosne, što, u manjoj mjeri, islamiziranih starosjedilaca. Prema opisanom možemo uvidjeti da kod nekih jasno pored imena piše od kuda dolaze, a kod nekih doznajemo po prezimenu koje sadrži naziv naselja. Tako se recimo jedan kućedomaćin zove Sztanko Rakitovac iz čega proizlazi da je došao iz naselja Rakitovica koje se nalazilo zapadno od Valpova oko 7 sati hoda.³⁵

Svakako se treba spomenuti i da se krajem 17. stoljeća, to jest tijekom prvih godina habsburške vlasti postigla i vjerska homogenost. Uspoređujući izvještaj putopisca Evlije Čelebića s komorskim izvještajem popisa iz 1698. godine možemo uočiti da je u kasabi Valpovo do 1680-ih godina bilo oko 200 kuća. Također se još u novijem izvoru iz 1702. godine prenosi da je osim muslimana obrtnika, trgovaca i spahija živjelo i katoličkih obitelji u deset kuća.³⁶ Odlaskom muslimana i dolaskom stanov-

³⁰ Erceg, »Životni uvjeti«, 10.

³¹ Stjepan Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji* (Zagreb, 1953), 146; Mirko Marković, *Slavonija: povijest naselja i podrijetlo stanovništva* (Zagreb, 2002), 169 i 200; Josip Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja* (Zagreb, 1970), 205 i 209.

³² Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 64, 67, 73 i 75; HDA, *Ichonographia districtus Valpoviensis*.

³³ Mažuran, *Popis naselja*, 77-78; Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 68, 88 i 95; HDA, *Ichonographia districtus Valpoviensis*.

³⁴ Stjepan Sršan, »Doseljenje Hrvata u Podunavlje pod vodstvom franjevac do sredine 18. stoljeća«, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 5 (1999) 26; Mažuran, *Popis naselja*, 78.

³⁵ Mažuran, *Popis naselja*, 77-78.

³⁶ Evlija Čelebi, *Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama*, prev. Hazim Šabanović (Sarajevo, 1973), 491; Mažuran, *Popis zapadne i srednje*, 17; Mažuran, *Valpovo*, 52 i 54; Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 61; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 94-95.

nika iz okolice ili udaljenijih, spomenutih krajeva nastaje vjeroispovijesna homogenost. Nju možemo uočiti prema opisima stanovnika koji useljavaju u Valpovo jer se za njih izričito piše da su pripadnici Rimokatoličke crkve. Čak i oni koji su nekada bili kalvini dolaskom habsburške vlasti na područje Valpova i okolice i svojim odlaskom u Valpovo postaju, izjašnjavaju se kao katolici dok su starješine podložničkih obitelji pomagali pri popisivanju komorskim službenicima. Kao primjere možemo navesti stanovnike iz Tiborjanaca, Veliškovaca, Bočkinaca, Rakitovice i Radikovaca.³⁷ Da je djelomično tijekom prvih godina habsburške vlasti i migracija u Valpovo utjecala na izjašnjavanje o tome jeli netko kalvin ili katolik možemo vidjeti na primjeru stanovnika rodom iz naselja Marijanci. Dok su se stanovnici Marijanaca popisani u Valpovu izjašnjavali kao katolici njihovi su se nekadašnji suseljani i dalje izjašnjavali kao kalvini. Budući da je nova habsburška vlast temeljila svoju vlast i moć i na suradnji s Rimokatoličkom crkvom i propagiranjem iste možemo zaključiti da je Valpovo i u tome pogledu bilo središte nove vlasti, a čemu je svakako doprinijela i dobra prometna i gospodarska povezanost s drugim dijelovima Slavonije. Za razliku od trgovišta Valpovo naselje Marijanci su bili udaljeni od glavnih prometnih pravaca pa su samim time i teže do njih dolazili svećenici Rimokatoličke crkve. Iz toga su se razloga stanovnici Marijanaca uz stanovnike još ponekih stanovnika naselja poput Kapelne i Staklenaca i dalje izjašnjavali kao kalvini i samim time je valpovačka okolica za razliku od Valpova i dalje vjeroispovijesno bila nehomogena.³⁸ Koliko je Rimokatolička crkva uspjela preko svojih franjevac-svećenika i kapelana doprijeti do podložničkog stanovništva možemo uočiti i u izvještajima kanonskih vizitacija. I u izvještaju iz 1730. i u izvještaju iz 1738. godine može se uočiti razlika u kvaliteti vjerskog života kroz primanje sakramenata i održavanja bogoslužja između vjernika u Valpovu i u ostalim naseljima koja su se rasprostirala izvan glavnih kopnenih putova.³⁹

Od 1698. godine do 1702. godine, to jest na prijelazu stoljeća su valpovački stanovnici-doseljenici iz okolnih naselja počeli drugačije percipirati životne uvjete na prostoru rodnog naselja. U prvom redu su rodna sela počeli smatrati sigurnijima pa su napuštali privremeno stanište u Valpovu i odlaziti u rodna, a što je vidljivo u komorskom izvještaju iz popisivanja 1702. godine. U takvim je uvjetima najviše državna riznica Dvorske komore osjetila negativne posljedice tijekom prikupljanja poreza. Stanovništvu Valpova je bilo određeno da svake godine plaća 1700 forinti. Za razliku od određene svote znali su, što zbog neimaštine, što zbog stalnih migracija i samim time oscilacija podložnika, do 1702. godine godišnje platiti samo 200 forinti. Sve je to rezultiralo da je prema popisu iz 1702. godine bilo 104 kućedomaćina, što je smanjenje za 30% stanovništva naspram 1698. godine.⁴⁰ Od tada, između ostaloga zbog završetka rata i potpisivanja mira u Karlovcima 1699. godine i najvjerojatnije saznanja o tome kod lokalnog stanovništva, prestaju velike oscilacije stanovništva u trgovištu Valpovo i u okolici. Polako počinje lagani porast stanovništva koji je vidljiv na popisima do sredine 1740-ih godina. Eventualno ima ponekih relativno većih doseljavanja na prostor Valpova i okolice tijekom Rakoczyjeve bune. Tada dio Hrvata iz Baranje dolazi na prostor južno od Drave, ali za te migracije u trgovište Valpovo trenutačno nemamo konkretnih primjera.⁴¹

INFRASTRUKTURA I PROMETNA POVEZANOST TRGOVIŠTA VALPOVO

Kao i za druga naselja i krajeve tako su i za trgovište Valpovo s konca 17. i početka 18. stoljeća bili od velike važnosti za gospodarski razvoj kopneni i riječni putovi. U potonje putove prvenstveno ubrajamo rijeku Dravu koju slobodno možemo nazvati žila kucavica trgovišta Valpovo i okolice. Popisivači iz Dvorske komore su u izvještaju iz 1698. godine pokušavali doći do odgovora na šesnaest pitanja.

³⁷ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 73, 75-76, 86 i 95; Mažuran, *Popis naselja*, 77-78.

³⁸ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 61, 77 i 97.

³⁹ Stjepan Sršan, *Kanonske vizitacije, svezak (knjiga) 3: Valpovačko-miholjačko područje 1730.-1830.* (Osijek, 2005), 3-27.

⁴⁰ Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva*, 77; Mažuran, *Popis naselja*, 77-78; Mažuran, *Valpovo*, 64-66; Smiči-klas, *Dvjestogodišnjica*, 93-97, 99-100, 111 i 114.

⁴¹ Sršan, »Doseljenje Hrvata,« 29.

Jedno se ticalo i skela.⁴² Na osnovi suradnje između komorskih službenika i seoskih starješina navode koliko je pojedina skela prije sredine 1680-ih godina donosila primitaka. Zapisane su tri skele od Valpova na rijeci Dravi pod nazivom Nova Skela, na prostoru naselja Sveti Đurađ i Miholjac. Prvonavedena skela je bila takozvana valpovačka skela iz popisa iz 1579. godine koja je bila udaljena oko trećine sata hoda od valpovačke utvrde. Na njoj je tijekom osmanske vlasti po osobi naplaćivan jedan denar⁴³, po kolima s jednom kravom šest, po jednim natovarenim kolima naplaćivano deset denara, dok je po konjaniku naplaćivano četiri denara. Radi važnosti i održavanja skele stanovnici su obližnjih sela plaćali mornare, to jest veslače da se brinu za skelu. Stanovnici sela Nard su se brinuli za skelu smještenu sjeverno od Valpova. Četiri puta godišnje su plaćali hranu i ostale potrepština za dva mornara. Prema trenutačnim saznanjima stanovnici su Nove Skele bili mornari koji su krajem 17. stoljeća napustili svoja kućanstva i otišli u Valpovo pri čemu su zapisani s prezimenom Skelac. Nakon što se je počela smirivati situacija na području trgovišta Valpovo opet se ustanovila skela za koju se prema izvještaju iz 1702. godine brinuo viceinspektor Gerolt. Unatoč tome nije bila od koristi jer se nije dopuštao nikakav prijevoz.⁴⁴ Rijeka Drava je još značajnija bila za trgovište Valpovo zbog svoje plovnosti. Pogotovo o plovnosti možemo uočiti podatke od kraja 17. stoljeća. U sklopu kameralističke gospodarske politike Bečkog dvora težilo se povezivanju jugoistočnog dijela Habsburške Monarhije s ostalim dijelovima preko rijeka poput Dunava, Tise, Save i naravno Drave. Budući da je bila plovna od proljeća do kasne jeseni preko nje se opskrbljivala habsburška vojska u Osijeku iz Valpova i okolice potrebnim potrepštinama. Spomenuto se prevozilo uz pomoć splavi, šajki i brodova dereglija.⁴⁵ Oko opskrbe vojske su se komorska i vojna vlast dogovorile pa su podložnici slali drvo za gradnju iz šuma koje su bile na prostoru sela i predija. Stanovnici Valpova su odlazili u šume na područjima svojih nekadašnjih sela iz kojih su slali drvo za ogrjev ili gradnju Dravom za osječku utvrd, druge fortifikacije i zgrade. Na takav su način valpovački stanovnici odgovorili na činjenicu da na valpovačkom području nije bilo šuma. Izvršavanje opisanih dužnosti je uzrokovalo svakodnevne migracije valpovačkog stanovništva.⁴⁶

Uz Dravu važnu ulogu su za razvoj Valpova imale i rijeke Vučica i Karašica. Na potonjoj se nalazio most kod utvrde Valpovo još od vremena osmanske vlasti. O njemu su pisali i isusovac Bartol Kašić i Evlija Čelebija tijekom 17. stoljeća. Obojica su naglašavali važnost mosta koja se mogla uočiti zbog čuvanja od strane osmanske.⁴⁷ Od kraja 17. stoljeća postoji i slikovni izvor o mostu. Na nacrtu se može uočiti utvrda i rijeka Karašica na kojoj se nalazi most. Kada usporedimo opis mosta iz izvještaja komorskih popisivača iz 1698. godine sa zemljopisnom kartom iz tri, četiri desetljeća mlađeg perioda možemo uočiti da je most imao važnu ulogu u povezivanju dvaju dijelova Valpova. Također je bio i važna točka sjevernog slavonskog kopnenog puta koji je povezivao Osijek s Viroviticom ili Pečuhom preko miholjačke skele. Kao i kod skela sve se radnje vezane uz mostove mogu staviti pod dužnosti podložničkih obitelji, a o čemu su vodili računa i sastavljači slavonskih urbara 1737. i 1756. godine. Podložnici su zbog toga negodovali, ali su za razliku od mnogih drugih nameta imali i koristi jer su i oni sami često koristili mostove poput ovog valpovačkog.⁴⁸

⁴² Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 13.

⁴³ U objavljenom izvještaju popisa Dvorske komore iz 1698. godine piše den. što možemo interpretirati kao denar ili fenig.

⁴⁴ Mažuran, *Popis naselja*, 77-78; Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 66, 70 i 92; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 94; U objavljenom izvještaju popisa Dvorske komore iz 1698. godine piše prezime Zkelar čiji je nositelj došao iz nasleja Zkela.

⁴⁵ Zlata Živaković Kerže, »Drava kao os života, razvoja i odnosa kroz povijest,« *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 18 (2002), 47-48; Igor Karaman, *Privredni život Banske Hrvatske od 1700. do 1850.* (Zagreb, 1989), 13.

⁴⁶ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 64-65, 73-74; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 96-97.

⁴⁷ Sršan, »Doseljenje Hrvata,« 96; Čelebi, *Putopis*, 491.

⁴⁸ Mladen i Bojana Obad-Šćitaroci, *Dvorci i perivoji u Slavoniji: od Zagreba do Iloka* (Zagreb, 1998), 308; Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 61, Mažuran, *Popis zapadne i srednje*, 17-18; HDA, *Ichonographia districtus Valpoviensis*; Josip Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji* (Zagreb, 1950), 195-204.

Uz skele i mostove jedna su od građevina koje proizlaze iz međuodnosa između više okolišnih faktora i mlinovi, bile one vodenice kao na Dravi ili kopneni⁴⁹ kao na Karašici ili Vučici ovisno o uvjetima.⁵⁰ Mlinovi su imali potencijal za gospodarski razvoj i financijski korisne za vlast pa su ih komorski službenici popisivali krajem 17. i početkom 18. stoljeća. U izvještaju iz 1698. godine popisivali su ih pod petom točkom neovisno jesu li se koristili ili je postojalo mjesto za mlin.⁵¹ U trgovištu Valpovo je postojao jedan mlin na rijeci Karašici s dva. Prema pisanju službenika trenutačno je 1698. godine u funkciji bio samo jedan jer je drugi bio spaljen. Uz potonji je zapisano i da postoji jedno mjesto na Karašici za mlin s dva kola.⁵² Uspoređujući broj mlinova od vremena osmanske vlasti vidi se veliko smanjenje. Ono je uzrokovano ratnim sukobima tijekom 1680-ih godina nakon kojih je veliki broj mlinova bio zapušten. Budući da je za održavanje mlinova potrebna određena logistika⁵³ mlinovi su se polako obnavljali, a što je vidljivo i po izvještajima Dvorske komore. Zanimljiva je činjenica da je prije bilo više mlinova na Dravi nego na dravskim pritocima dok su se krajem 17. stoljeća prvenstveno prvo pojavljivali na pritocima.⁵⁴ Razlog leži u spomenutom nedostatku logistike, ali i u činjenici da se Drava na početku habsburške vlasti prvenstveno doživljavala kao prometnica za opisani prijevoz potrepština u Osijek. U izvještaju Dvorske komore 1702. godine zapisano je da se sve više mlinova koristi na Dravi. Od tada počinje i trend da se većina mlinova nalazi uz najveća naselja Valpova i okolice, odnosno gdje ima velike koncentracije stanovnika. Iz toga su razloga zapisana tri mlina vodenice na Dravi kod Valpova, četiri mlina vodenice kod Petrijeva i jedan mlin vodenica kod Miholjca. Također je i dalje već spomenuti mlin od 1698. godine bio u funkciji na Karašici.⁵⁵

Uz opisanu infrastrukturu ističe se i već spominjana utvrda Valpovo koja je od 1720-ih godina pre-tvorena u barokni dvorac sa srednjovjekovnom kulom uz poneke dogradnje do kraja 20. stoljeća. Ona je najbolje vidljiva i na zemljopisnoj karti iz prve polovice 18. stoljeća pri čemu je obilježena kao crveni trokut na desnoj obali Karašice. Na sličan je način opisana u starijem izvoru, odnosno izvještaju iz 1698. godine. Komorski službenici su zatekli ruševnu utvrdu zidanu od opeke koja je imala samo zidove s puno rupa. Bila je trokutastog oblika s dužinom od 60 i širinom od 40 koraka. Također je primjećen i jarak s vodom iz obližnje Karašice. Sa zapadne strane se nalazio i visoki zidani toranj koji je prema današnjim saznanjima kula iz 15. stoljeća pored koje se kao i danas nalazila zidana crkva koja je krajem 17. stoljeća bila u ruševnom stanju. O tornju i općenito utvrdi su popisivači nešto detaljnije donijeli u izvještaju iz 1702. godine spominjući da se i u jednoj i u drugoj građevini nalaze podrumi koji su služili kao ostave i zatvor, a sada su ispunjeni zemljom. Uz spomenutu zidanu crkvu nalazila se još jedna drvena crkva izvan utvrde. O njoj je govorio još 1708. godine Ivan de Vietri govoreći za nju da je posvećena svetom Franji.⁵⁶ Proučavajući trgovište Valpovo na već nekoliko puta spominjanoj zemljopisnoj karti može se uočiti preko 80 crvenih kvadratića koji su obilježavali kuće i s lijeve i s desne obale rijeke Karašice. Te su kuće u izvještaju iz 1698. godine opisane kao kuće prekrivene slamom od pruća. Iz novijeg izvještaja iz 1702. godine saznajemo da su u njima podložnici mogli rezati meso po svojoj volji i potrebi jer u cijelom trgovištu nije bilo mesarnice. Ipak su za razliku od okolnih naselja imali trgovine.⁵⁷ Kao i utvrda s lijeve strane obale Karašice se ističe na sjeveroistoku još jedna kuća koja je obilježena s crvenim kvadratićem na karti. Ona je smještena na području gdje se danas nalazi kapelica

⁴⁹ Kopneni mlinovi se pojavljuju na području trgovišta Valpovo i okolice u prvoj polovici 18. stoljeća na Karašici i Vučici dok se mlinovi vodenice pojavljuju na Dravi. Kopneni su na dravskim pritocima bili vezani uz obale zbog dubine i širine rijeka, a vodenice su zbog istih karakteristika i plovnosti plutale od proljeća do jeseni.

⁵⁰ Kolar-Dimitrijević, »Vodenice u Hrvatskoj,« 84-85; Nadilo, »Tekla voda,« 167.

⁵¹ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 13.

⁵² Isti, 62.

⁵³ U logistiku pripada gradnja kopnenih putova do mlinova, nadogradnja postojećih, povlačenje mlinova vodenica tijekom noći i zimskih mjeseci na obalu itd.

⁵⁴ Stjepan Sršan, ur. *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, prev. Fazileta Hafizović (Osijek, 2001), 190-358.

⁵⁵ Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 94, 102 i 120-121.

⁵⁶ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 61; HDA, *Ichonographia districtus Valpoviensis*; Damir Stanić, »Barokna župna crkva i župni dvor u Valpovu,« *Valpovački godišnjak* 4 (1999), 6; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 94-95.

⁵⁷ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 61; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 95.

Svetog Roka, a označavala je zgrade za vojsku. Uspoređujući s podatkom iz komorskog izvještaja iz 1698. godine možemo razumijeti zašto je zgrada za vojsku i u istraživanoj karti nacrtana udaljena od ostalih kuća i zgrada trgovišta Valpovo. Navedeno je u spomenutom izvještaju da nema vojnika u trgovištu Valpovo.⁵⁸ Sve u svemu, zgradu možemo ih povezati s već opisanim centrom za hranu i potrepštine potrebne za vojsku, a čije je punjenje stvaralo dodatne financijske i gospodarske probleme podložničkom stanovništvu.

POLJOPRIVREDA TRGOVIŠTA VALPOVO

Uspoređujući obveze podložničkih obitelji tijekom osmanske i habsburške vlasti možemo uočiti da su uglavnom bile iste. Proučavajući izvještaje popisa iz 1698. i 1702. godine možemo primijetiti da su se stanovnici u prvom planu bavili poljoprivredom, odnosno ratarstvom i stočarstvom. Prema prvom provedenom popisu, kada je u trgovištu Valpovo bilo oko 150 kućedomaćina sa svojim obiteljima, a okolna sela i predija napuštena na prostoru Valpova je bilo oko 150 jutara plodnih oranica i 50 jutara gdje su ranije bili kosci livada. Na spomenutim su oranicama sijali i vršili žetvu različitih vrsta žitarica poput pšenice, ječma, zobi, ali i kukuruza. To možemo uočiti proučavajući poreze, odnosno skupljanje desetine od strane Dvorske komore pa i vlastelinske vlasti od 1721. godine, a što se pokušavalo regulirati urbarima. Unatoč tome i dalje je za košnju bilo oko 30 kosaca livada. Iz toga su razloga komorski službenici procijenili da cijelo područje nije nudilo dovoljno potencijala za egzistenciju stanovnika i gospodarski razvoj pa su podložničke obitelji obrađivale oranice i livade područja Zagajaca, Čakanovaca, Metlinaca i Merčinaca. Četiri godine kasnije se opet javlja novi trend, a to je nedostatak ljudi i životinja poput volova i konja za obradu. Budući da se za gotovo 1/3 smanjio broj stanovnika popisivači su uočili veliki broj neobrađive zemlje koja se mogla orati. Iz toga razloga možemo povezati međuovisnost između obrađivih površina i brojnosti radno sposobnog stanovništva i životinja. Za razliku od kraja 17. stoljeća početkom 18. stoljeća valpovački stanovnici više nisu morali odlaziti na područja okolnih sela i predija zbog nedostatka poljoprivrednog zemljiša na području Valpova jer su ga čak imali i viška.⁵⁹ Za razliku od drugih područja u trgovištu Valpovo nisu zabilježene poplave zemljišta od strane rijeka. Kao primjer možemo navesti usporedbu sa sjevernijim područjem Nove Skele gdje je Drava poplavljivala velike površine oranica i livada. Iz toga razloga možemo zaključiti da širenje vodenih površina možemo povezati i s naseljenošću pojedinog prostora jer je za razliku od Valpova Nova Skela bila napuštena.⁶⁰

Proučavajući odnos prema rijekama i vodenim površinama na prijelazu stoljeća možemo uočiti da stanovnici nisu iskorištavali samo plovnost rijeka ili ju premošćivali nego i iskorištavali blagodati. Tako se navodi u izvještajima da su na Dravi pecali ribe, dok su na Karašici uz ribe lovili i rakove. Za razliku od 1698. godine spominju se 1702. godine i močvare s nazivima Midlazka Bara, Narazka Bara i Dolni Obrisch. Također su i u njima pecali.⁶¹ Uz ribe i rakove se navode i druge, zapravo, životinje koje možemo okarakterizirati kao domaće. Unatoč tome što krajem 18. stoljeća nije bilo žirenja komorski popisivači su naveli da je prije upravitelj Milković od većeg svinjčeta uzimao 25 denara, od srednjeg 20, a od manjeg 15. Budući da tada nisu zapisane šume možemo pretpostaviti da su svinje slali u šume na okolna područja, kao i što su rezali i prevozili drva iz tih istih šuma. Ipak se u četiri godine situacija što se tiče šuma promijenila pa se navodi da ima oko 100 jutara šume za ogrjev pod imenom Luzez. Nastanak šume može povezati ili sa smanjenjem broja stanovnika za 1/3 u četiri godine ili za potrebom za drvima za ogrjev jer su do tada po sve vrste drva išli u okolna napuštena sela i predije. Također se

⁵⁸ HDA, *Ichonographia districtus Valpoviensis*; Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 63.

⁵⁹ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 61; Mažuran, *Popis zapadne i srednje*, 17; Bösendorfer, *Agrarni odnosi*, 195-202.

⁶⁰ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 61-62 i 66.

⁶¹ Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 62; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 95.

za razliku od prije četiri godine spominju i motike vinograda, ali i izobilje vrtova s plodonosnim drvećem, odnosno voćnjaci. Ti se voćnjaci mogu uočiti i na zemljopisnoj karti iz novijeg razdoblja.⁶²

Voćnjaci nisu služili samo kao potencijal za prehranu stanovnika nego i kao stanište velikog broja životinja. Sve vrste životinja poput konja, mazgi, volova, krava, telad i svinja držali tijekom dana i noći na prostoru voćnjaka. To je bila posljedica nebrige za životinje koje je bilo prožeto neznanjem, a što se u literaturi često okarakterizira i primjerom ekstenzivnog stočarstva. Takvim se odnosom prema životinjama ne iskorištava u potpunosti potencijal potonjih nego se čak ostavljaju da se same za sebe brinu pa i jednu plodove voćki kao što su šljive. Budući da su šljivici već bili rašireni mogli su se njihovi plodovi iskoristiti za šljivovicu. O nebrigi i neznanju dovoljno govori i podatak da su krave dobar dio godine zbog nedostatka životnih uvjeta, to jest nedostatak staja i držanja na otvorenom bile nesposobne za mužnju između listopada i travnja.⁶³ Na osnovi navedenog ekstenzivnog stočarstva, neiskorištavanja potencijala mogućih oranica i livada pa i, možemo slobodno reći u manje od pet godina velike demografske oscilacije stanovništva ne treba nas čuditi ugrožena egzistencija i gospodarski razvoj stanovništva trgovišta Valpovo uzrokovana traženjem novih nameta pa i ispunjavanjem starih koncem 17. i početkom 18. stoljeća od strane Dvorske komore u suradnji s vojnom vlasti. Iz toga razloga, kako je već i spomenuto i nisu uspjeli plaćati svake godine 1700 forinti.

ZAKLJUČAK

Područje trgovišta Valpovo i okolice je relativno površinski malo omeđeno rijekama Dravom i Vučicom. Proučavajući povijesne izvore možemo istražiti međuodnos između mnogobrojnih okolišnih faktora kao što su ljudi, rijeke, životinje, oranice i sagrađena infrastruktura poput mlinova i mostova.

Međuodnos su opisali i povjesničari François Walter i Robert Delort kao vječni sukob između ljudi i ostalih faktora pri čemu su ljudi više aktivni nego pasivni akteri. Takav smo odnos primijetili i u trgovištu Valpovo iskorištavanjem drugih okolišnih faktora, to jest elemenata od strane podložničkih obitelji i oblika vlasti poput Dvorske komore i vojne vlasti. U prvom redu se iskorištavaju rijeke Drava i njezini pritoci zbog njihovih plovnosti ili gradnjama i održavanjima mostova, skela i mlinova vodenica, odnosno kopnenih ovisno jesu li se nalazili na Dravi ili Karašici. Mlinovi su donosili svakodnevni prihod komorskoj upravi, ali i hranu stanovništvu.

U prvom redu se iskorištavala rijeka Drava koja je bila žila kucavica gospodarskog razvoja jer se preko nje slalo hranu, drvo i ostale potrepštine do vojne vlasti u Osijeku gdje se od 1690-ih grade fortifikacije i druge građevine. Sva je navedena infrastruktura utjecala na svakodnevne migracije stanovništva. Navedenoj migraciji su doprinijeli i ratni sukobi i dolazak habsburške vlasti pri čemu su muslimani napustili trgovište Valpovo s osmanskim vlasti. U takvim nesigurnim okolnostima nove vlasti katolici odlaze iz okolnih naselja u močvare i šume ili u sigurna naselja poput trgovišta Valpovo gdje plaćaju poreze Dvorskoj komori i vojnoj vlasti. Stanovništvo koje migrira na prijelazu stoljeća bivalo je pogođeno nametanim porezima koje nije uspjelo ispuniti zbog nedostatka ljudi, životinja i iskorištavanja potencijala drugih okolišnih elemenata poput oranica i livada. Jasno se može vidjeti da je smanjenje ili povećanje brojnosti stanovništva utjecalo na sposobnost iskorištavanja drugih okolišnih elemenata.

Rijeke se uz ribnjake nisu samo iskorištavale zbog plovnosti i vodene snage nego i kao izvor hrane zbog ulovljene ribe i rakova. Također se može uočiti da su za razliku od Drave, Karašice i Vučice bile lokalnog značaja uz izuzetak mosta preko Karašice u Valpovu koji je bio važna točka sjevernog kopnenog puta koji je spajao Osijek s Viroviticom, Pečuhom i Budimom preko miholjačke skale. Spomenuti se most nalazio blizu utvrde koja je opisana kao trošna koncem 17. i početkom 18. stoljeća, a koja će

⁶² Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj*, 62-63; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 94-95; HDA, *Ichonographia districtus Valpoviensis*.

⁶³ Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, 94; Mira Kolar-Dimitrijević, »Pisanje i djelovanje Matije Antuna Relkovića u gospodarskom polju sastavni je dio općegospodarskoga programa bečkog dvora za Hrvatsku i Slavoniju,« u: *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*, ur. Damir Agičić (Zagreb-Davor, 2000), 76; Friedrich Wilhelm, Taube von, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijema* (Osijek, 2012), 41-43.

tek u sljedećim razdobljima biti obnovljena i postati sjedište vlastelinske vlasti. Zbog međudnosa komorske i vojne vlasti važnost je za razvoj trgovišta Valpovo imao centar za skupljanje potrepština za vojsku koji se nalazio sjeverno od podložničkih kuća, ali i dvije crkve u kojima su djelovali svećenici Rimokatoličke crkve. Oni su kao jedan od glavnih suradnika širenja vlasti dinastije Habsburg utjecali i na vjeroispovijesnu rimokatoličku homogenost valpovačkog stanovništva dok su se još stanovnici pojedinih naselja i dalje izjašnjavali kao kalvini. Sve u svemu, kroz cijeli rad se provlači teza da su ljudi dio okoliša u kojemu ovise o drugim okolišnim faktorima, to jest elementima kao i što drugi ovise o ljudima.

SUMMARY

In order to gain better comprehension of individual area at a specific period of time, it is important to learn about the correlation between environmental factors. In the trade-market of Valpovo environmental factors refer to vassal families, officials of the Court chamber, military authority, rivers Drava, Karašica and Vučica and many other, at the end of the 17th and the beginning of the 18th century. The paper builds on hypothesis that people are in constant conflict with the other environmental factors, whereas their role is to a larger extent active than passive. The context of such relationship generates extensive livestock breeding, unused potential of plow-fields and meadows and demographic oscillations of inhabitants, which affects existence and economic growth of the inhabitants of the market-town of Valpovo. Additional influence on the above stated comes from dues imposed by the Court chamber and military authority. Demographic development of the market-town of Valpovo is also affected by military and political circumstances caused by war conflicts from the mid 1680s in the area of Valpovo and its surroundings. Despite economic problems of the population, the market-town of Valpovo was, unlike the surrounding settlements, constantly inhabited and continued to be a regional centre of the area that is presently called Valpovština.

MARA MATOČEC I ŽENE

MARA MATOČEC AND WOMEN

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Filozofski fakultet u Zagrebu,

Red. prof. u mirovini

10000 Zagreb, Draškovićeve 23

e-mail: mira.kolar@zg.t-com.hr

Primljeno / Received: 25. 6. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 11. 2018.

Pregledni rad / Review

UDK / UDC: 929Matočec, M.

821.163.42:305-055.2

SAŽETAK

Mara Matočec (1885.-1967.) rođena je u Drnju, ali se je kao pjesnikinja Hrvatske republikanske seljačke stranke formirala u Đurđevcu da bi onda nakon preseljenja u Koriju kraj Virovitice djelovala na kulturno-umjetničkom planu među ženama u okolici Virovitice, a od 1935. djeluje i politički i kulturno na širem području. Ona je promotor prikaza teškog života žena na selu, ali i glasni tražilac da žene budu ravnopravne s muškarcima. Ostala je do kraja života na liniji ideja Antuna Radića zastupajući njegove ideje okupljanja žena kroz društveno-politički rad, ali ju je ta privrženost idejama braće Radić bacila u potpuni zaborav nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Njezini radovi su značajni i za analizu etnografskog života u Podravini a okušala se je u pjesmama, igrokazima, kratkim pričama i zabilješkama, koje zbog svoje izvornosti postaju izvor za povijest sela i povijest Hrvatske seljačke stranke.

Ključne riječi: Mara Matočec (1885.-1967.), seljačka književnica, društveno buđenje žena, Đurđevac, Podravina

Key words: Mara Matočec (1885-1967), peasant author, social awakening of women, Đurđevac, Podravina

1.

Podravinu u historiografiji smatraju kolijevkom Hrvatske seljačke stranke. Ovaj fenomen je objašnjen samo time da je pored ideologije Antuna Radića i političkog djelovanja Stjepana Radića i Tome Jalžabetića bilo još nešto što je utjecalo da je puk ovog kraja listom bio za Hrvatsku seljačku stranku, dajući tako znatan doprinos izbornoj pobjedi ove najveće stranke u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju.

Mislim da danas možemo zaslugu za to pripisati Mihovilu Pavleku Miškini i Mari Matočec. Nekim čudnim slučajem oboje su rođeni kraj Koprivnice, ali su djelovali na širem području Podravine i Hrvatske. Oni su iznosili nevolje života u Podravini i tražeći bolji život i veću brigu države za taj kraj.

Moje istraživačko zanimanje za Maru Matočec pada u 1965. godinu, kada me je voditeljica arhivskog odjeljenja Tuđmanovog Instituta za radnički pokret, gdje sam tada radila kao arhivist, Vera Lukačević ispravila da slika žene sa crnom maramom nije Kata Pejnović, koja je izgubila tri sina u antifašističkom ratu, kako sam ja mislila, već Mara Matočec iz Podravine. Nakon toga sam godinama pažljivo skupljala sve podatke koji su bili vezani uz Maru, da bih 1992. dovršila rukopis »Mara Matočec« koju mi je tiskao dr. Dragutin Feletar kao prvu knjigu svoje biblioteke »Hrvatski pisci«.¹

¹ Dr. Mira Kolar-Dimitrijević, Mara Matočec. Hrvatska književnica - seljakinja i njen rad na socijalno-političkom i kulturno-prosvjetnom polju u okviru seljačkog pokreta braće Radić. Izd. kuća Feletar, Koprivnica- Zagreb 1993.; Nekoliko godina kasnije održala sam u Koprivnici referat »Podravka Mara Matočec, prva seljačka književnica i političarka u hrvatskom seljačkom pokretu (1918.-1940.)«, Podravina, VI/2007., br. 12, 5-25., dok

Slika 1. Mara Matočec s kćerkom i unukom

Pojava prve žene seljakinje - Mate Matočec - u politici seljačkog pokreta nije slučajnost. Bjelovarsko-križevačka županija bila je poslije 1886. najrazvijeniji poljoprivredni kraj Hrvatske koji pod djelovanjem braće Radić poslije 1905. postaje i kolijevka Hrvatske pučke seljačke stranke, odnosno od 1920. Hrvatske republikanske seljačke stranke i od 1925. samo Hrvatske seljačke stranke. Stjepan Radić je u Podravini, zapravo u Drnju kraj Koprivnice, gdje je i rođena Mara Matočec prema posljednjim istraživanjima prof. Nikole Cika, u svibnju 1904. udario temelje svoje stranke i osnovao prvu organizaciju iz koje se Radićev pokret širio prema ostalim selima Podravine. Kroz više godina stvorena je na tom području jedna od najučinkovitijih baza seljačkog pokreta iz kojeg su izrasli velikani seljačkog pokreta poput Mihovila Pavleka Miškine, Mirka Viriusa, dr. Pavla Tomašića ali i Tome Jalžabetića i Mare Matočec nakon što je u rujnu 1904. Stjepan Radić osnovao svoju drugu bazu u Novigradu Podravskom, Molvama i Virju, a onda i u Đurđevcu 1905. godine.²

Mara više od 20 godina djeluje na javnoj sceni HSS-a, tražeći i dokazujući da su žene ravnopravne s muškarcima. Djeluje kao pjesnikinja, dramaturginja, domoljupka, politička i društvena aktivistkinja, iako zbog toga što žene

sve do 1945. nisu imale pravo glasa, može djelovati samo preko tiska i društvenih organizacija HSS-a. U cjelini uzevši gotovo je nevjerojatna obilna aktivnost Mare Matočec s obzirom da je bila samohrana majka, skrbnica troje siročadi koje je primila na odgoj te posjednica svojeg seljačkog posjeda u Đurđevcu i od 1927. u Korijsi kraj Virovitice koji je bio temelj njene egzistencije.

Mara Matočec je do 42 godine živjela u Đurđevcu, a to je ostavilo neizbrisiv trag u njenom jezičnom izrazu, jer piše i govori na đurđevačkoj kajkavštini te život u Virovitici neznatno utječe na njen jezik.

2.

Mara Matočec kao propagatorica Radićevog republikanstva i mirotvorstva (1910.-1925.)

Mara Matočec je rođena u Drnju 1885., a umrla je u Korijsi kraj Virovitice 8. svibnja 1967. godine. 41 godinu živjela u Đurđevcu gdje se je formirala kao Radićevka, pjesnikinja i političarka, odnosno aktivistica među djevojkama i ženama, pa je 1927. zajedno sa kćerkom bila član ženskog zbora u Đurđevcu, koji je pjevao na velikom zboru kada je Stjepan Radić 1927. došao u Đurđevac.³ Stjepan Radić je 1908. biran za saborskog zastupnika u Ludbregu ali i u Novigradu Podravskom, te je više puta dolazio

sam o Mari Matočec referirala ponovno u đurđevačkoj knjižnici povodom Dana žena 8. svibnja 2013. na kojem je promovirana i u Đurđevcu i knjiga mladog Vlatka Smiljanića *Mara Matočec. Hrvatska spisateljica, prosvjetno-kulturna aktivistica i političarka. Biografija*, Virovitica 2013. Izlaganje u Đurđevcu nije tiskano. U Križevcima na Dan žena 8. ožujka 2016. također sam održala predavanje o Mari Matočec, a bila sam sa Vlatkom Smiljanićem i sudionik filma o Mari Matočec.

² M. Kolar-Dimitrijević i Hrvoje Petrić, *Prilozi povijesti seljačkog pokreta u Podravini (Od početaka do 1945. godine)*, Izd. Meridijani, Koprivnica 2015., str. 17.

³ M. Kolar-Dimitrijević, Mara Matočec, n.dj., str.24. - slika ženskog zbora u Đurđevcu 1927.

do Koprivnice vlakom, a onda kolima prema Đurđevcu ili Ludbregu. Na tim skupovima zalagao se za unapređenje gospodarske politike u čemu mu je financijski znatno pomagao Tomo Jalžabetić ali je to prijateljstvo prekinuto oko 1925. godine kada je Jalžabetić prešao u Federalnu hrvatsku stranku, te je kao pomagač vlade bio izabran 1931. i za senatora. Vladimir Miholek je ukazao da je odnos Mara Matočec bio susjedski i dobar, no politički su se razišli, pa je nemoguće da to nije ostavilo traga i na njihovim odnosima.⁴ Mara Matočec je uvijek bila uz Hrvatsku seljačku stranku. Činjenica je da je Stjepan Radić do 1923. imao jaku materijalnu pomoć podravskih seljaka i da je uz pomoć Josipa Predavca ali i Tome Jalžabetića osmislio gospodarsku politiku u interesu hrvatskog seljaštva.

Do 1921. nemamo u tisku zabilježeno Marino djelovanje, osim onog na javnom skupu u Koprivnici 1921. godine. No nema nikakve sumnje da je bila aktivna i da se uključivala u rad HSS-a gdje god je to mogla. Iako nije bila akter bila je svjedok dolaska braće Radić u Podravinu te je upijala njihove poruke seljaštvu a za to je imala dosta prilike jer su se braća Radić u svojem djelovanju oslanjali na financijsko pomaganje Podravine koja je bila i njihova izborna baza za biranje u Hrvatski sabor i Tomo Jalžabetić je biran za zastupnika 1908., 1911. i 1913. godine. Godine 1908. održan je u Đurđevcu veliki sastanak na kojem se spominje Štefo Matočec, Ivo Šandor, Miško Leščan, Gjuro Frančina a neki od tih kao Šandor i Frančina bili su kasnije ljevičari u HSS-u te je Frančina i ubijen 1941. od ustaša.⁵ Hrvatska pučka seljačka stranka pobijedila je na izborima 31. kolovoza 1908. u Izbornom kotaru Novigrad Podavski pod koji je spadao i Đurđevac u ponovljenom izboru.⁶ I na sastanku u dvorani đurđevačkog svratišta Preradović u Đurđevcu u svibnju 1911. kojemu predsjedava Tomo Jalžabetić iskazuje se potreba sloge, a za povjerenike stranke u Đurđevcu izabrani su među ostalima i Gjuro Jendrašić, Petar Piškorec, Andro Fuček, Štefo Novosel, Mijo Patački i drugi koji se i kasnije susreću u povijesti seljačke stranke u Podravini.⁷ U tom vremenu dolazi zbog želje za općim pravom glasa do jake politizacije naroda pa se to opaža i na sastanku u Đurđevačkim Konacima 4. lipnja 1911. gdje se kao povjerenici javljaju i Jozo Miholek, Jozo Jendrašić i mnogi drugi.⁸ Slično je bilo i na izborima 1913. u Novigradskom izbornom kotaru koji se sastojao od pet općina političkog koprivničkog kotara i upravnog kotara Đurđevac. Pobijedio je Tomo Jalžabetić a on je dobio i izbore 1913. iskazujući se u to vrijeme kao vrlo koristan i napredan član Radićeve stranke.⁹ Kao zastupnik u tri saziva hrvatska Sabora Jalžabetić se je zalagao se ne samo za opće pravo glasa, već je u Saboru 4. ožujka 1914. tražio promjenu politike prema hrvatskom selu tražeći da se krajiške zaklade stave u banku i da se omogućiti seljacima dobivanje jeftinih kredita, kao i da zemaljska vlada u Zagrebu kupi posjed Schaumburg Lippé od 12.000 jutara u virovitičkom i slatinskom kotaru i da se ta zemlja proda na otplatu siromašnim seljacima iz prenaseljene Podravine.¹⁰ A Mara Matočec se je 13 godina kasnije uključila u kolonizacijski pokret Đure Basaričeka, čuvajući i jačajući u sebi želju za boljom zemljom još od 1914. kada je Zakon o uređenju četvrtog Odjela Zemaljske vlade prenio niz gospodarskih poslova u nadležnost zemaljske vlade, čime je bila dokinuta i Hrvatsko-Ugarska Nagodba iz 1868. koja je Hrvatskoj dala ingerenciju samo nad poslovima uprave, školstva i pravosuđa.¹¹

Mara Matočec je bila susjeda Tome Jalžabetića te je direktno iz prve ruke mogla pratiti sve što se zbiva u povijesti Radićeve stranke. Ona je poslušnica Tome Jalžabetića i sve do javnog zbora u Koprivnici 1921. godine, kad je isti najvjerojatnije spriječio njen javni istup, bila je pod njegovim snažnim

⁴ Vladimir Miholek. Odnos političara Tome Jalžabetića i Mara Matočec, referat na skupu 1. prosinca 2017; M. Kolar-Dimitrijević, Trnovit životni put đurđevačkog političara Tome Jalžabetića. *Đurđevački zbornik* 1996, 1, 1996, 247-268.

⁵ M. Kolar-Dimitrijević, H. Petrić, *Prilozi*, str. 99. Podatak za Šandora i Frančinu donosim na osnovu vlastitih sjećanja.

⁶ Isto, str. 100.

⁷ Isto, str. 132.

⁸ Isto, str. 113.

⁹ Isto, str. 110, 128.

¹⁰ Isto, str. 133-134, 136.

¹¹ M. Kolar-Dimitrijević, Prvi gospodarski program Hrvatske i Slavonije 1914. godine ili restrukturiranje hrvatsko-ugarske nagodbe. *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 13, Osijek 2015, str. 11-32.

utjecajem. Iako je već prošlo vrijeme izlaženja *Doma* Antuna Radića ali i *Podravca* i *Hrvatskih novina* Peroslava Ljubića Mara Matočec pažljivo čita Dom koji je izdavao Stjepan Radić poslije 1907. u Zagrebu nakon što su Podravci sa Tomom Jalžabetićem uložili velika sredstva u osnivanje Hrvatske seljačke tiskare u Zagrebu preko čijih izdanja je Stjepan Radić širio svoje ideje u narodu.¹² Ove su novine pod raznim naslovima izlazile sve do velike svjetske krize i bile su glavno štivo Mare Matočec.¹³ Čitala je i *Narodi val* koji je izlazio u vrijeme oblasnih samouprava 1927. i 1928. godine, dakle u vrijeme kada su seljaci mnogo očekivali od djelatnosti Stjepana Radića i njegovih suradnika, među kojima je bio i Đuro Basariček u samoupravama oblasti s hrvatskim stanovništvom. Taj je list uvelike utjecao na jačanje njenog republikanstva a može biti da je već kao 21-godišnja djevojka sudjelovala u Drnju na javnoj skupštini 16. kolovoza 1907. na kojoj su djevojčice Marica Šimunić i Marica Belčić predale Antunu Radiću kiticu cvijeća u crvenoj, bijeloj i plavoj boji sa željom da brani hrvatsko i seljačko pravo.¹⁴ Od 1910. redovito se potražuje na skupštinama hrvatske pučke seljačke stranke i opće pravo glasa koje dakako priželjkiju i žene ali se o tome ne usuđuju govoriti. Mara Matočec bila je prva seljanka/žena koja je zatražila da žene budu ravnopravne s muškarcima, srazmjerno svojem radu.

3.

Prva pojava Mare Matočec kao pjesnikinje koja propagira mirotvorstvo u duhu stranke Stjepana Radića. Prva datirana pjesma Mare Matočec potječe iz 1913. i u njoj žali za onima koji su poginuli u balkanskim ratovima.¹⁵ Rat smatra najvećom nesrećom a mir najvećom srećom ljudskog roda i to ju je odredilo kao ženu koja je izgubila u Prvome svjetskom ratu muža, suosjećajući s patnjama drugih đurđevačkog žena što je najbolje izrazila u svojem kazališnom komadu *Invalid*, koji se je i 1941. izvodio pod imenom *Bogalj*. Ona i braću Radić doživljava kroz njihovo stradanje i njena osjećajna vezanost uz ove ideologe HSS-a je konstanta čitavog njenog javnog rada, osnažena istupom Stjepana Radića koji joj je izborio pravo da kao seljačka žena javno govori na velikom skupu u Koprivnici 1921. godine a ima podršku gđe Barić. Često je spominjala taj događaj kada je Stjepan Radić rekao đurđevačkom političaru Tomi Jalžabetiću da onaj tko ne poštuje žene, majke i kćeri nema mjesta u njegovoj stranci.

Nije slučajno da se Mara u početku javlja kao pjesnikinja. Ante Lacković, seljak iz Konaka Krajnice kraj Đurđevca zalagao se u *Domu* da pjesme uđu u školske čitanke narodnih škola, jer da upravo kroz pjesmu narod izražava svoje najdublje osjećaje, tugu i radost.¹⁶ Mara je shvatila važnost ove poruke i javlja se u *Domu* brojnim pjesmama kojima slavi braću Radić i označava značajne događaje i obljetnice iz života Hrvatske seljačke stranke i njihovih vođa, djelujući sugestivno i na druge žene da izađu u javni život svojim pjesmama te sudjelovanjem u zborovima ili igrokazima. Poznavajući suzdržanost podravskih žena to baš nije bilo lagano postići a pjesme Mare Matočec iz tog vremena nisu izašle izvan lista *Dom* sve do 1993. kada neke objavljuje M. Kolar-Dimitrijević u već spomenutoj monografiji o Mari Matočec i Vlatko Smiljanić 2017. u prvoj knjizi *Sabranih djela*.

Ona pjeva u listopadu 1920. uoči izbora za Parlament koji je trebao izglasati republikanski ustav:

»Ustaj, seljački rode.

Evo blizu su izbori. Blizu dani sveti.

Al, ne daj se, mili rode, Svom potomstvu kleti.

Pazi kog ćeš izabrati, Da nas štiti, brani.

Ko ne će, da se složi z našimi dušmani,

Hajde samo, mili brate, U seljačku stranku,

jer kod nje je samo sunce Pravde na uranku«

¹² M. Kolar-Dimitrijević, Hrvatska pučka seljačka tiskara - tiskara braće Radić od 1906. do 1914. godine, *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, Zagreb, 2003., 244-253.

¹³ Od 1907. izlaze pod nazivom *Dom* od 1907. do 1946. pod raznim naslovima i s izvjesni prekidima u izlaženju.

¹⁴ M. Kolar-Dimitrijević, H. Petrić, *Prilozi*, str. 89.

¹⁵ V. Smiljanić, *Sabrana djela M. Matočec*, I. izdanje, str 295.

¹⁶ *Dom*, 8, 20. VIII. 1918, str. 1.

Glasuj samo, moj seljače, za seljačku stranku.

Da nam sine sunce jače što je na uranku.« (*Slobodni dom*, 20. X. 1920)

Ovi stihovi doveli su više podravskih seljaka na biralište nego agitacije političara. Gotovo svi podravski seljaci su glasali za Radića, iako je ovaj u to vrijeme bio više u zatvoru nego na slobodi. Vlada je morala uložiti znatan napor da zataji Radićeve prijedloge o Ustavu i da zbog apstinencije Hrvatske pučke republikanske stranke od rada u Parlamentu proturi svoj radikalski ustav koji je posve zanemario moguće varijacije uređenja države na principu konfederacije ili federacije. Iako žene nisu imale pravo glasa, stihove Mare Matočec su žene čitale, jer u Podravini gotovo da i nije bilo nepismenih žena, pa su one iako formalno nisu bile glasači na izborima imale itekako velik utjecaj na muške učesnike na izborima.

4.

Mara Matočec pomaže Đuri Basaričeku i provođenju kolonizacije podravskih i zagorskih seljaka na području Virovitice i Slatine 1927. do 1935. godine...

Razočarana Radićevim priznanjem Karađorđevićeve monarhije i njegovim odricanjem od republikanstva Mara Matočec se udaljuje od Stjepana Radića te se veže uz Đuru Basaričeka, čija je majka Amalija kao umirovljena učiteljica živjela kod svoje kćeri Anke Pogačnik, nakon što je Ankin suprug prof. Viktor Pogačnik morao napustiti Bosnu i Hercegovinu kao nastavni kadar koji je ušao u to područje po dekretu austro-ugarske vlade. Bilo je to 1921. godine i on se smjestio u rodnom Đurđevcu dohranivši Amaliju Basariček koja je pokopana na đurđevačkom groblju. Međutim Viktor Pogačnik se 1927. ponovno uključio u politiku na strani Stjepana Radića, te je izabran u Odbor oblasne skupštine Osječke oblasne samouprave za voditelja financijskog odjela.¹⁷ Budući da se Osječka oblast protezala od Osijeka do Ludbrega imao je mogućnosti da pomogne financijski ideju koju je zastupao dr. Đuro Basariček, još uvijek tajnik Šilovićeve Narodne zaštite, o kolonizaciji siromašnih seljaka Podravine na područje Virovitice i Slatine, našavši u Ravnogorskoj štedionici koju je vodio Pavle Radić svog financijera. Naime mnogi su seljaci uslijed kreditne krize izgubili mogućnost otplate svojih kredita te im je prijetilo krajnje siromaštvo jer plodne zemlje na đurđevačkom području nije bilo. Otac dr. Đure Basaričeka bio je poznati pedagog Stjepan Basariček, koji je od 1867. do 1875. službovao u Virovitici, i koji je kreirao program osnovnih škola u Hrvatskoj sve do Prvoga svjetskog rata. U Virovitici je 1890. osnovano društvo »Okrilje«, koje je skupljalo novčane priloge i skrbilo se za siromašnu djecu, a u kojem je društvu u vremenu krize vodila kćerka Đure Basaričeka i unuka Stjepana mlada učiteljica Amalija. U Virovitici je od 1919. djelovao kao kapelnik Čeh Jan Vlašimsky koje je obnovio rad »Rodoljuba« tj. ženskog i muškog pjevačkog zbora, a razvio je i manju diletantsku kazališnu djelatnost.¹⁸ Sve je to utjecalo na kolonizirano stanovništvo, a osobito na seoske naseljenike iz Podravine i Hrvatskog Zagorja koji su kupili velik broj parcela veleposjedničkog imanja Schaumburg Lippé koje je od 1911. godine bilo izloženo prodaji. Akcija je uspjela zahvaljujući i velikom zalaganju Mare koja je pokrenula više seljaka s đurđevačkog područja da se presele na istok, koji im je bio zatvoren poslije 1918. jer je beogradska vlada forsirala naseljavanje na tom području samo solunskih dobrovoljaca i kolonista iz Like, Bosne i Hercegovine, a zabranjivala koloniziranja seljaka iz kajkavskih krajeva. Dakako ovi

¹⁷ Bio je i prvi i jedini ministar u beogradskoj vladi iz Podravine 1932-1933. predstavljajući Jugoslavensku radikalnu zajednicu. No razočaran politikom vlade i diktaturom zatvaranjem vođe HSS-a on je ubrzo smijenjen što je smijenjen s položaja ministra šuma i ruda te se posve povukao iz politike te mirno živio u Đurđevcu kao umirovljenik. Nije se više nikada uključio u rad HSS-a, očito iziritiran ponašanjem nekih članova HSS-a lijeve orijentacije a možda i osnivanjem Mačekove Seljačke zaštite. (Željko Karaula, *Mačkova vojska. Hrvatska seljačka zaštita u kraljevini Jugoslaviji*. Izd. Despot infinitus. d.d., Zagreb 2015.) Vodstvo Radikala u Središnjoj Podravini preuzeo je Mihovil Tomac i paroh Adam Marin koji se doselio iz Osijeka gdje je bio član Oblasne skupštine 1928-1928. kao i direktor Etnografskog muzeja u Zagrebu Ivan Franić. (Vladimir Šadek, *Političke stranke u Podravini 1918.-1941.*, izd. Meridijani, Koprivnica 2009, str. 180) Kao radikal djeluje dalje i Franjo Novaković iz Molva.

¹⁸ Dragutin Doppler, *Glazbeni život Virovitice*, U: *Virovitica. Izabrane teme*, (ur. dr. Dragutin Feletar), Virovitica 1996, str. 127.

podravski i zagorski kolonisti nisu uživali tako veliku pomoć kao solunski dobrovoljci preko Agrarne zadruge, ali ipak su si i međusobno pomagali i slogom podigli svoje kuće i uspostavili pristojno gospodarstvo, koristeći se i uputama Josipa Predavca o vođenju seljačkog gospodarstva i slijedeći savjete koje su dobivali preko *Doma*, *Božićnica* ili direktno preko povjerenika.

No bilo je to teško vrijeme, osobito kada su u beogradskom parlamentu ubijeni Đuro Basariček i Pavao Radić, a ranama je podlegao i teško ranjeni Stjepan Radić u kolovozu 1928. godine. Mara Matočec, organizirala je neposredno poslije smrti ovih seljačkih vođa a prije uspostave šestosiječanjske diktature otkrivanje spomenika Đuri Basaričeku vežući ga uz prvi Kolonizatorski kongres koji je započeo citiranjem njene najljepše pjesme *Duša roda moga*, objavljene u *Seljačkoj prosvjeti* 1929. godine koja je inspirirana Mihanovićevom pjesmom *Moja domovina*. Đuri Basaričeku kao pokretaču kolonizacije hrvatskih seljaka u Slavoniju otkriven je 30. rujna 1928. spomenik u Okrugljači kraj Virovitice na čijem otvorenju su bili ne samo Viktor Pogačnik i narodni pjesnici iz okolice, već i dr. prof. Josip Šilović, tada predsjednik Narodne zaštite te prvi ban Savske banovine nakon osnivanja iste u jesen 1929. godine. Mara Matočec je organizirala čitavu svečanost napisavši za tu priliku posebni igrokaz koji su izveli kolonisti iz Korije. Uspjeh ove manifestacije bio je velik i o njoj su pisale sve hrvatske novine, a Mara Matočec je još 5. rujna 1928. gostovala u saborskoj dvorani na Markovom trgu u Zagrebu predlažući projekte za predmete kućnog obrta koji bi radile žene, nakon što je par dana nakon smrti Stjepana Radića izgorio Seljački muzej na Zrinjvcu u kojem su bile izložene narodne nošnje i seljačke rukotvorine. Maru zapaža i kipar Robert Frangeš Mihanović, autor spomenika kralja Tomislava pred glavnim kolodvorom u Zagrebu, te joj daruje model glave Stjepana Radića koji je sada u Virovitičkom muzeju. Mara je nakon tog vremena postala junakinja sa sela, borac za prava žena, seljakinja koja piše, pjeva, glumi majku domovinu i drži govore. Gotovo sam sigurna da je ona bila inspiracija i kiparu Vanji Radaušu koji je glavu kipa majke Domovine uobličio u liku žene sa crnom maramom, a to je bila odjeća koju je Mara Matočec nosila ne samo u igrokazu »Invalid« već je to bio način njenog odijevanja, odražavajući crninom i rupcem tešku povijest našeg sela na području vojnih krajina.

Mara Matočec je nastavila pisati i u vrijeme šestosiječanjske diktature, ali dakako bez poticaja žena na politički rad. No rad Seljačke prosvjete Rudolfa Hercega nije bio zabranjen pa se ipak moglo iz Seljačke prosvjete saznati nešto o radu podružnica koje se bave organiziranjem ženskih skupova ali i organiziranjem tečajeva za nepismene i tečajeva za šivanje. Nakon što je diktatura dobila blaže oblike Mara se ponovno jače aktivira u organizacijama Seljačke i Gospodarske sloge i to ponajviše u Virovitici. No u Đurđevcu je 1932. izveden njen humoristički igrokaz »*Prečasn i purančok*«, pisan đurđevačkom kajkavštinom a dugo vremena se davao igrokaz »Invalid« koji se spominje i pod imenom »Bogalj«, preko kojeg su žene oplakivale svoje muževe i sinove koji su stradali u Prvom svjetskom ratu. Mara u svojim djelima postaje iz mjeseca u mjesec sve odvažnija i u igrokazu *Matija Gubec* izražava želju ljudi za slobodom. Mara je u te igrokaze ugrađivala svoje stihove izmišljajući i melodiju, pa su neki napjevi koje su pjevale i žene i muškarci preko djela Rudolfa Matza dobili veliki publicitet. Mara je svoje priredbe izvodila u mnogim mjestima sjeverne Hrvatske. Mara opisuje život na selu, često i s dozom humora, a pjesme su one koje su se pjevale u Đurđevcu gdje je Mara sa kćerkom bila aktivna u ženskom zboru.¹⁹

U tom vremenu piše svoje najbolje pjesme koje su često motivirane teškim socijalnim prilikama, a neke odražavaju tugu zbog posječene šume koja je objavljena na đurđevačkom kalendaru Matice Hrvatske za 2017. godinu. Prekrasna je i pjesma »Zimzelenu«²⁰ te »Zapuštenoj kući u selu«²¹ te pjesma »Posječenoj šumi«.²² U tim pjesmama izražena je osobita ljubav za prirodu. No njene pjesme posvećene umrloj kćeri, majkama i bakama emocionalno su dublje, te nose pečat duboke proživljenosti tih tema, iako su ponekad ponešto nevješto sročene, jer Mara nije raspolagala nikakvim rječnicima koji bi joj pomogli u traženju riječi. Ona je jedina naša pjesnikinja koja je opjevala strahovit gubitak naših

¹⁹ M. Kolar, *Mara Matočec*, str. 24..

²⁰ M. Matočec, Zimzelenu, *Seljačka prosvjeta*, 1926, str. 285.

²¹ M. Matočec, Zapuštenoj kući u selu, *Seljačka sloga*, 1937, str. 2-3.

²² M. Matočec, Posječenoj šumi, *Seljačka sloga*, 1938, str. 43.

vojnika u Prvom svjetskom ratu. No žali i što iz sela mladići odlaze u gradove, te je to naglašeno vrlo iskreno u pjesmi »Majčine suze«.²³

Iako više ne živi u Đurđevcu ona motive i snagu crpi iz đurđevačkog kraja. To najbolje pokazuje i pjesma »Picoki« koju je objavila 1933. godine²⁴ i »Gjurgjevačkom starom gradu«.²⁵

5.

Marino pisanje i javno djelovanje od 1935. do 1939. Od 1935. Mara je već izborila svoje ime i u građanskom društvu i ona iz godine u godinu postaje sve hrabrija i na javnim skupovima sve otvorenije govori i piše o položaju žena. U crtici »Seljački život« iz 1937. ona traži da se umanje razlike između života u gradu i života na selu, te da seljački rad treba više cijeniti, jer nas on hrani.²⁶ U članku »Meni ne treba tvoja vura« žali se 1938. da u knjizi *Znamenite žene* nije pronašla niti jednu seljakinju te piše da ju to boli, jer smatra da bi povijest mnogih seljačkih žena trebale biti obilježene debelim slovima. Piše »O vi, seljačke kćerke, sestre, žene i majke! Vi čuvarice doma i domovine, vi ste si i težaki na polju i sobarice, švelje i kuharice, podvorkinje i dadilje. Eto, vaš je rada valjda previše velik, da se o njemu piše- Nosam protiv nikoga, poštujem svakoga i sve staleže, ali znam drage sestrice, da ne ću mirovati, dok više vas ne podigne svoj glas za dostojno mjesto u čovječanstvu. Dignimo glavu i čuvajmo svoje poštenje, kročimo naprijed! Zar ne zaslužuje pohvalu majka, - koju ja dobro poznam - koja je odhranila uz svoje desetero djece još jedanaest tuđih! Bila su to djeca od služavki i gospođa, koje su bile bolesne u porodu. I još je uz to na svakom proštenju bila, sve mrtve u blizini svojoj pokapala ... Čast materi, koja je tako davala svoju snagu, svoju krv tuđoj djeci, da svoj privredi više!... A kolike su druge majke vriedne spomena! Koliko na drugi način pomažu bližnjemu svomu! Zar se to ne bi moralo bilježiti?«²⁷

Mara propagira štednju. U crtici »Seljačka žena« opisuje kako je vozeći se vlakom na nekoliko dana u toplice upoznala jednu gospođu s kojom je pričala i koja ju nije razumjela kada je rekla »ako nam mrvica iz usta padne na zemlju mi ju pridignemo, poljubimo i stavimo nekuda, gdje se ne hoda, da je tko ne zgazi, jer mi znamo, koliko je znoja, truda i rada treba u gospodarstvu, dok se dođe do kruha, pa poštivamo svaku njegovu mrvicu«²⁸

Njena prijateljica je gospođa Jovanović iz Amerike, koju je upoznala preko Jurja Krnjevića koji je jako cijenio Marin rad. Maru promovira i književnica i novinarka Marija Jurić Zagorka u svojem časopisu *Hrvatska žena*. a 1939. joj časopis za ženu i dom *Hrvatica* dodjeljuje drugu nagradu za humoresku *Što je baba Maca pričala na čijanju perja*. Pričanja žene sa crnim rupcem na glavi postaju jako tražena. Iako su ti tekstovi često nedotjerani oni su pisani s dušom, a oni koji su to slušali prepoznali su njenu kajkavštinu i podržavali Marino djelovanje. Mara je znala jednostavnim riječima ispričati a onda i opisati život žene u Podravini, pa su te crtice sačuvane u radu *Starački razgovori*, koji je Vlatko Smiljanić priredio i objavio u prvoj knjizi Sabranih djela Mare Matočec.²⁹ Jezik je često originalno đurđevački. Tako na pr. Đurđevčanin Janko kaže svojoj ženi koja je pokušala iskazati svoje mišljenje na skupu seljana: »Naj čkomi«, a ona odgovara »Nego kaj, da, ja bom čkomela, a vi bote klafrali. Z mene bedaka delali«.

Seoske žene počinju shvaćaju da ne treba ostati zatvoren u četiri zida. Na razne načine i u raznim oblicima djelovanja Mara Matočec potiče žene da se uključe u javni i društveni život a da pri tome ne zanemare svoju obitelj, koja je Mari uvijek bila na prvom mjestu. Napisala je desetak radova upućenih

²³ M. Matčec, Majčine suze, *Napretkova uskrсна knjiga*, 1936, str. 42 i *Zbornik hrvatskih seljaka*, II, Zagreb 1938, str. 148-149.

²⁴ M. Matočec, Picoki, *Evolucija*, 1933, br. 6-7, str. 349-350.

²⁵ M. Matočec, Gjurgjevačkom starom gradu, *Evolucija*, 2944, br. 6-7, str. 250-251.

²⁶ »Seljački život«. *Seljačka sloga*, II/1937, br. 12, str. 164-5.

²⁷ Meni ne treba tvoja vura, *Seljačka sloga*, III/1938., str. 158-159. Ovaj događaj majke s desetero djece objavila joj je i Marija Jurić Zagorka u *Ženskom listu* 1938.

²⁸ M. Kolar-Dimitrijević, Mara Matočec, n.dj., str. 17.

²⁹ V. Smiljanć, *Mara Matočec*, Sabrana djela, str.200 i d.

izravno ženama i u članku »Žena i politika« objavljenom u časopisu *Naša žena, u siječnju 1937.* piše među ostalim ovako: *Bože mili, kako mi žene često čujemo, da za nas nije politika. Ona je, - kako kažu - samo za muškarce, koji su jake volje. Mi žene da to nismo. Kad bi mi - vele - imale pravo glasa, onda bi kler zagospodario politikom, jer mi smo previše pobožne.*» Kad se tako govori, dopuštam, da i tu ima netko pravo, ali nipošto obzirm na sve žene. Pitam ja, da li su i svi muškarci sposobni da budu veliki i znameniti političari! Vrlilih i spremnih političara i među njima malo baš tako, kao što je i među ženama. A uzeti ženi pravo da prati, gleda i izriče svoj sud o političkim stvarima najgrublja je povreda čovjeka.«³⁰ Zatim je ispričala kako se je Radić založio za njen javni govor 1921. u Koprivnici, zaključivši da su žene svojim radom i zalaganjem potvrdile svoje sposobnosti i u ratu i u miru. Koliko suvremenosti u tom tekstu! Jednostavnost i otvorenost javnih nastupa Mara Matočec bila je fascinantna.

I rukopis *Prelec* sadrži mnoštvo njenih sjećanja na život žena uz Dravu u prošlosti, od turskih vremena kada su bile odvučene u Carigrad, pa do toga da se neke preobučene u muškarca bore kao krajišnici u krajiškim četama. Nije izostala ni priča o pucnju picekima na Osmanlije. Ima poseban afinitet za povijesne događaje, te je pisala i o starom đurđevačkom ali i virovitičkom gradu. Sve su to zapravo priče koje je Mara čula na prelima ili kod drugih zajedničkih radova kakovi su bili uobičajeni u ono doba kada nije bilo poljoprivrednih strojeva. Ona pod utjecajem bosanskih franjevacu unosi u igrokaz *Matija Gubec* podravsku, posavsku, pokupsku, sutlansku, jadransku i vilu Zagrebačke gore, a svakako je zanimljivo da nema slavonske vile, što ukazuje da Mara Matočec čitav kraj od Koprivnice do Osijeka smatrala Podravinom.

6.

Mara Matočec u vremenu Banovine Hrvatske i kasnije. Spoznavši njene govorničke sposobnosti ali i sugestivnost djelovanja vodstvo Seljačke sloge ju upućuje na područje Bosne, Dalmacije i Hrvatskog Zagorja i svuda biva dobro i rado prihvaćana a osobito lijepo su ju primile banjalučke muslimanke.

Mara Matočec postala je u tom vremenu i politička aktivistkinja koja djeluje u okviru Glavnog odbora HSS-a i odnosno preko Seljačke sloge te su smotre, a i Prvi ženski seljački kongres kao smotra seljačke kulture u lipnju 1937. otvorile Mari sva vrata. Mara često prenosi iste misli koje i Miškina, pa je očito čitala Miškinine radove, a članak »Da li hrvatski seljak može biti komunista« ona objavljuje u *Seljačkom domu 18. siječnja 1940. ali i u Podravskim novinama br. 4.* Sadržajna istovjetnost ovog teksta kao i nekih drugih radova s Miškininim radovima upućuje da su im teme sugerirane od vodstva HSS-a, što je u dobroj mjeri obezvrijedilo te radove, premda tu ima i individualnog razmišljanja iskazanog na jednostavan i svakom razumljiv način. Mara politički agitira za HSS u Dalmaciji 1939. godine u vrijeme Banovine Hrvatske. U tom vremenu Mara Matočec slavi hrvatske mučenike braću Radić i Matiju Gupca. O Mačeku piše s manje oduševljenja, iako je ovaj uspio stvoriti Banovinu Hrvatsku.

No kao i ranije često ukazuje na neravnopravnost žena te se perom i riječju zalaže za veća prava žena, želeći u članku »Ženski razgovori pred crkvom« da žene kao i muškarci poslije mise ostanu na okupu kako bi razgovarale o narodnim potrebama i o svojim posebnim problemima o kojima bi mogle i trebale razgovarati.³¹

Obilazi pojedine podružnice Seljačke sloge te u članku »I još nekima nije jasno« smatra da bi i podravske žene trebale imati svoju nošnju s obzirom na razvijenu kulturu lana i platna u Podravini, te da se o tome vodio razgovor u Kalinovcu na sastanku žena.³²

Mara Matočec u članku »Tri majke« uspoređuje 1940. položaj bogate građanske majke, seljačke majke i radničke majke, što jasno ukazuje da je proširila svoje horizonte i da je sve više shvaćala kao i Miškina, da su seljačke i radničke žene povezane istovrsnim mukama jer su mnoge seljačke žene dok

³⁰ Smiljanić, M. Matočec, *Sabrana djela*, str. 102.

³¹ Ženski razgovori pred crkvom, *Seljaka sloga*, 1939.

³² Mara Matočec, I nekima još nije jasno, *Seljačka sloga*, 1939, str 97-98.

su bile mlade radile u tekstilnim tvornicama i u domovima građanskih žena na najtežim domaćinskim poslovima.

Mara Matočec dr. Vladka Mačeka nije voljela kao što je voljela braću Radić u mladosti. Ipak je poslušala njegov savjet 1941. da se HSS-ovci povuku iz javnog života i da čekaju bolja vremena. No to čekanje nije imalo kraja. Tajno piše za sebe, ali nam upravo te reminiscentne crtice predstavljaju veliku dragocjenost. Mara Matočec je zaprepastena ratnim zbivanjima. Ne odaziva se na poziv ustaša ali ni partizana te prestaje javno djelovati a pjesma posvećena Miškini koji je ubijen u Staroj Gradiški objavljena je u inozemnoj emigrantskoj štampi. Zapažanja su srećom sačuvana i iz njih možemo vidjeti silnu Marinu patnju zbog stradanja ljudi i životinja, domova i prirode u ratu, a i zbivanja poslije 1945. promatra s velikom i kritičnošću.

No drugo vrijeme i drugi problemi pridonose Marinom zaboravu. Njenu smrt 1967. godine registrirala je opet samo emigrantska štampa a imali smo sreću što je Marina obitelj sačuvala dosta izvorne građe koja je nastala Marinim radom, te im za to mnogo hvala.

Njena bibliografija još nije potpuna, ali ako se nastave izdavati Sabrana djela Mara Matočec, nadam se da ćemo jednoć imati sva njena djela sabrana u nekoliko svezaka a analiza sadržaja tih radova dati će nam ponajbolji uvid u život sela u srednjoj Podravini i virovitičkom kraju odnosno za izgubljenju povijest podravskog sela.³³

7.

Zaključak. Mara Matočec je izuzetna pojava u Hrvatskoj prve polovice 20. stoljeća. Ona je probudila seoske žene i djevojke na aktivni društveni rad, tražeći za njih slobodu i ravnopravnost. Njeno djelovanje uklopljeno je u povijest sela Hrvatske međuratnog razdoblja jer bez te povijesti ne možemo napisati ni povijest Hrvatskog naroda. Povijest se ne piše odozgo već odozdo - od malog ka velikome.

Njeno djelovanje treba promatrati na tri razine: 1. Mara Matočec kao majka i žena; 2. Mara Matočec kao pjesnikinja, književnica, organizatorica javnih istupa žena u okviru Seljačke prosvjete i Seljačke sloge i 3. Mara Matočec kao politička i javna djelatnica u funkciji HSS-a koja je mnogo doprinijela izbornim pobjedama HSS-a na području Podravine koja se danas smatra kolijevkom HSS-a. Iako bez škole Mara Matočec odigrala je značajnu ulogu u osvještavanju seljačke žene, potičući ih na čitanje i učenje a očito je u tome imala izvanrednog uspjeha a to njeno djelovanje ne bi trebalo pasti u zaborav.

Mislim da Mara Matočec pripada kulturnoj baštini Đurđevca ali i Virovitice, i oduševljena sam što ste organizirali ovaj kolokvij koji će ovu izvanrednu ženu vratiti u njen pravi izvorni kulturno-društveni krug. Njena sjećanja, njen govor i njena iskustva vezana su uz Đurđevac ali njena ljubav za narodne vođe, za zemlju, vodu, šume i cvijeće a osobito dom i domovinu su vječni. Život i rad u miru i u ljubavi prema bližnjima sa ženama koje čine više od polovice ljudskog roda za nju je najveća vrijednost života. Znala je dodirnuti srca seljačkih žena koje su zazirale od građanskih žena. Ona je bila predstavница seoskih žena i njihovih problema i politici Hrvatske 1920. do 1941. godine.

Mara Matočec je bila seljanka koja je nadmašila mnoge građanske političarke i ušla u povijest kao HSS-ovska zapravo seoska književnica, uživajući sličan ugled kao i Miškina. Ona je stihovima koji su dolazili iz dubine duše izrazila težnju žena koje su podržavale ono što su naučavala braća Radić, tj. da su seljaci Hrvatske politički narod. Znala je dodirnuti srca seljačkih žena koje su često zazirale od javnog djelovanja i suradnje s građanskim ženama. Razbila je te strahove i uspostavila suradnju, nadomještavajući svoj amaterizam hrabrošću. Osim toga ona pripada Podravini kao i Mihovil Pavlek Miškina. To potvrđuju teme kojima se bavila ali i jezik. Iako njezino najjače kulturno djelovanje i rad za Hrvatsku seljačku stranku spada u vrijeme kada živi u Koriji, njezine najbolje pjesme i originalna djela nastala su ili su vezana tematski uz Đurđevac, pa su nesumnjivo đurđevačka baština i s pravom joj je postavljena spomen-ploča na njenoj kući iza crkve.

³³ Moj pokušaj izrade Bibliografija iz 1992. rađen je u ratnim uvjetima i nije potpun. Ja sam uspjela popisati 194 naslova. (M. Kolar-Dimitrijević, *Mara Matočec*, 1993, str. 129-135.) Nisu mi bile dostupne ni njene bilježnice preko kojih su se mogle korigirati naslovi i dati bolji uvid u njene radove.

SUMMARY

Mara Matočec (1885-1967) was born in Đelekovec, but her activity as a poet of the Croatian republican peasant party prevailed in Đurđevac, whereas after moving to Koriža close to Virovitica she was active in cultural and art events among women in Virovitica and its surrounding area, and since 1935 she was politically and culturally active in a much wider area. She is a promotor of display of difficult life of women in villages and a vocal advocate that men and women should be equal. Her entire life she followed the ideas of Antun Radić, representing his ideas of unifying women through community and political work, but this attachment to the ideas of the Radić brothers pushed her to complete oblivion after the end of World War II. Her scientific papers were important for the analysis of ethnographic life in Podravina, and she also essayed to write poetry, short stories and notes, which, due to their authenticity, became a source for history of village and history of the Croatian Peasant Party.

ODNOS MARE MATOČEC I TOMO JALŽABETIĆA**RELATION OF MARA MATOČEC AND TOMO JALŽABETIĆ****Vladimir MIHOLEK**

Đurđevac, Gajeva 22a

Primljeno / Received: 15. 6. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 11. 2018.

Stručni rad / Professional paper

UDK / UDC: 929Matočec, M.

929Jalžabetić, T.

SAŽETAK

Mara Matočec i Tomo Jalžabetić, prvi hrvatski seljaci političari, bili su susjedi, oboje rodом iz Đurđevca. Premda je između njih postajao generacijski jaz, veže ih podosta sličnosti. Kraće su vrijeme istovremeno djelovali u Radićevoj seljačkoj stranci. Oboje su bili inteligentni i načitani, te dobri govornici. Imali su dar za pisanje. Jalžabetić za političke i gospodarske članke, a Mara Matočec za poeziju i prozu. Također su zapisivali narodne poslovice i običaje. Za razliku od Mare Matočec, Jalžabetić je do osnivanja HPSS-a 1904. godine već bio formiran kao političar na lokalnoj razini. Braći Radić pristupio je zahvaljujući suradnji s Antunom Radićem i JAZU-om na prikupljanju narodnih običaja krajem 1890-ih. Nakon toga bio je osnivač stranke, njezin potpredsjednik, te član vodstava svih stranačkih gospodarskih organizacija do razlaza sa Stjepanom Radićem. S druge strane, Mara je Matočec stupila u kontakt sa Stjepanom Radićem nakon što se javila na književni natječaj objavljen u glasilu Dom 1918. godine. Odmah je postala članicom glavnog odbora stranke, a svoje je političko djelovanje pod okriljem stranke usmjerila prema prosvjetno-kulturnom radu, borbi za ravnopravnost žena, obitelji i protiv nepismenosti u hrvatskim selima. Prema dosadašnjim šturim saznanjima u njihovu odnosu vladala je netrpeljivost, to jest, bio je daleko od idealnog, ali tome nije tako, na što upućuju detalji iz pojedinih objavljenih historijskih radova i njezinih prozih uradaka.¹

Ključne riječi: Mara Matočec, Tomo Jalžabetić, sličnosti, međusobni odnos, Đurđevac**Key words:** Mara Matočec, Tomo Jalžabetić, similarities, mutual relations, Đurđevac**1. MARA MATOČEC I TOMO JALŽABETIĆ KAO ISTRAŽIVAČKA TEMA, I CILJ ISTRAŽIVANJA**

Mara Matočec i Tomo Jalžabetić prvi su hrvatski seljački političari kao muškarac i žena, oboje rodом iz Đurđevca. O ovoj spoznaji malo se zna u današnje vrijeme. Mara Matočec, rođena Jendrašić, rodila se u Drnju 12. rujna 1885. godine, ali je od rane mladosti živjela u Đurđevcu. Brzo je ostala bez muža Stjepana Matočeca koji je za vrijeme Prvoga svjetskog rata umro u vojnoj bolnici u Rusiji. Već 1915. godine došla je u kontakt sa Stjepanom Radićem nakon čega je pristupila Hrvatskoj seljačkoj republikanskoj stranci, kojoj je bila odana do smrti. Odmah je ušla u glavni odbor HSRS-a boreći se za seljačka prava i prosvjeđivanje žena. Istovremeno je pisala i objavljivala svoje književne radove. Nakon rata, a na prijedlog Đure Basaričeka, prodala je ono malo zemlje što je imala i odselila se zajedno s djecom i majkom kao kolonistica u Koriju kraj Virovitice. Tamo je podigla novo gospodarstvo kupivši 7 jutara bivše vlastelinske zemlje. Premda nema pouzdanih podataka, pretpostavlja se da je još u Đurđevcu postala članicom Seljačke sloge, pa je nakon dolaska u Koriju odmah osnovala tamošnji ogranak.

¹ Ovaj rad nastao je na temelju izlaganja na znanstvenom kolokviju posvećenom Mari Matočec u povodu 50. obljetnice smrti, održanom u Đurđevcu 1. prosinca 2017. godine u organizaciji Družbe »Braća Hrvatskoga Zmaja«, Povijesnog društva Koprivnica i Ogranka Matice hrvatske u Đurđevcu.

Slika 1. Mara Matočec u Koriji

Vodila je njegovu glumačku družinu s kojom je davala kazališne predstave širom Hrvatske. Sama je pisala igrokaze, glumila i režirala. Njezini najvjerniji suradnici bili su također kolonisti iz Đurđevca i okolice. U znak zahvale pokrenula je akciju podizanja spomenika Đuri Basaričeku u Okrugljači (1928.). Pisala je poeziju, crtice, novele, novinske članke i igrokaze u brojnim časopisima, glasilima, kalendarima i zbornicima, izdanim uglavnom u Zagrebu, Osijeku, pa i u Sarajevu, Mariboru i Pirotu (Srbija). Do kraja

smrti ostala je vjerna svome Đurđevcu i Đurđevčanima koje je zdušno okupljala u Koriji. Umrla je u Koriji 8. svibnja 1967. godine zaboravljena i ignorirana od tadašnje vlasti.²

Tomo Jalžabetić najznačajnija je osoba u Đurđevcu i Podravini kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća. Rođen je 21. prosinca 1852. godine u Đurđevcu. Trivijalnu školu završio je u Đurđevcu a vojnu u Bjelovaru, gdje je postao dočasnikom. Pozvan je u pripravnu časničku školu, ali je zbog prevelike školarine koju roditelji nisu mogli platiti, odustao te ostao na obiteljskome gospodarstvu. Kao mladi seljak iskazao je velike ambicije i interes za poljoprivredu, osobito govedarstvo, na osnovu čega je stekao veliki ugled među Đurđevčanima. Ubrzo se učlanio u mjesnu podružnicu Gospodarskoga društva te postao njezinim predstavnikom u skupštini Društva u Zagrebu. Od 1898. godine počeo je surađivati sa Antunom Radićem te za JAZU započeo zapisivati narodne običaje u Đurđevcu. Jedan je od osnivača Radićeve Hrvatske pučke seljačke stranke (1904.), njezin potpredsjednik i član glavnog odbora (1905.), suosnivač Hrvatske pučke seljačke tiskare (1906.) u Zagrebu i predsjednik ravnateljstva (1907. – 1912.). Bio je osnivač je i prvi predsjednik Hrvatske seljačke zadruge (1901.) i Hrvatske seljačke gospodarske udruge (1904.), te osnivač Marvogojske udruge (1907.) u Đurđevcu, a potaknuo je osnivanje istih i u okolnim mjestima. To mu je priskrbilo članstvo u ravnateljstvu Saveza hrvatskih seljačkih zadruga (1911. – 1925.), Hrvatskoj seljačkoj zadružnoj banci (1923. – 1925.), Hrvatskom seljačkom gospodarskom društvu i zadrugi Hrvatski seljački dom (1921.). Kao član Radićeve stranke biran je u Hrvatski Sabor 1910. i 1913. godine, te u skupštinu Kraljevine SHS (1920. i 1923.). Zbog neslaganja s vođenjem stranke 1924. godine napustio je Stjepana Radića, što mu srozalo ugled. Ubrzo se vezao uz Hrvatsku federalističku stranku, te postao naklonjen kralju koji mu je dodijelio status banskog vijećnika, a 1932. godine postao je članom Senata u Beogradu. Bio je dugogodišnji član općinskog poglavarstva (od 1898.), te županijski zastupnik (od 1904.). Zaslužen je za osnivanje pučke knjižnice (1906.) i Hrvatskoga seljačkog prosvjetnog društva (1920.) u Đurđevcu. Bio je član ravnateljstva paromlina Podravina d.d. (1899.) i nadzornog odbor Hrvatskog Sokola u Đurđevcu (1926.). Objavio je podosta članaka i polemika o hrvatskoj politici te društvenim i gospodarskim problemima seljaštva u petnaestak novina, časopisa i drugih glasila. Napisao je brošuru *Prijelaz u bolji način gospodarenja s usjevnim redom* (Zagreb 1914.). Umro je u Đurđevcu 31. listopada 1937. godine.³

² KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Mira. *Mara Matočec – hrvatska književnica, seljakinja i njen rad na socijalno-političkom i kulturno-prosvjetnom polju u okviru seljačkog pokreta braće Radić*, Koprivnica-Zagreb, 1993.

³ Hrvatski biografski leksikon, sv. VI., Zagreb, 2005., 287.; Odjel za etnologiju HAZU, Korespondencija Tome Jalžabetića s Antunom Radićem, sign. S.Z. 55; KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Mira. *Trnovit životni put Tome Jalžabetića*, Đurđevački zbornik, Đurđevac, 1996., 247-268; MIHOLEK, Vladimir. *Tomo Jalžabetić do osnivanja Hrvatske pučke seljačke stranke braće Radić*, Podravina, vol. XII, br. 23, Samobor / Koprivnica, lipanj 2013.,

Slika 2. Tomo Jalžabetić u Đurđevcu

opciji nakon raskida sa Stjepanom Radićem i HSS-om 1924. godine, iako time nije pričinio nikakve štete hrvatskoj politici. Činjenica je i ta što se o njima počelo pisati tek u novije vrijeme, pa je i to utjecalo na takav odnos.

Za Maru se Matočec prvi puta čulo nakon što je Mira Kolar Dimitrijević 1993. godine objavila knjigu o njezinu djelovanju, kojom je obuhvatila i djelomičnu bibliografiju. Slično izdanje objavio je i Vlatko Smiljanić 2011. godine, ali je ono nedovoljno pridonijelo novim saznanjima o njezinu životu i stvaralaštvu. Isti je autor uredio i njezina sabrana djela 2017. godine, međutim, ona ne obuhvaćaju sve njezine radove. Mira Kolar Dimitrijević je u svome radu objavljenom u Đurđevčkom *zborniku* 1996. godine također prva progovorila i o Tomi Jalžabetiću. O pojedinim pak segmentima Jalžabetićeva sudjelovanja u političkom i gospodarskom životu na lokalnoj razini pisao je Vladimir Miholek u trima radovima.

Budući da su oboje rodom iz istoga mjesta, i da su djelovali unutar iste stranke, nametnulo se pitanje o njihovoj povezanosti. Stoga je cilj ovoga rada utvrditi postoje li između njih kakve sličnosti, te pokušati rasvijetliti njihov međusobni odnos. Za očekivati je da će rezultati dati barem osnovne naznake njihova odnosa, s obzirom na nedovoljnu istraženost njihova djelovanja.

2. ULAZAK MARE MATOČEC I TOME JALŽABETIĆA U POLITIKU I RADIĆEVU SELJAČKU STRANKU

Kako su oboje uopće dospjeli u političke vode i Radićevu seljačku stranku? Zaslugu treba pripisati braći Antunu i Stjepanu Radiću koji su bili kadri prepoznati seljake sposobne za politički rad u stranci. Jalžabetić je, za razliku od Mare Matočec, puno prije osnivanja HPSS-a 1904. godine već bio gotov političar i spreman za stranku jer je ispekao zanat kao općinski vijećnik i županijski zastupnik. U općinskoj je vijeću kao oporbenjak pravaš nekoliko godina vodio ogorčenu borbu s predstavnicima mađarske narodne stranke. Svojom promišljenošću i upornošću u nepunih deset godina uspio je ući u općinsko vijeće, da bi na kraju prevladao sa svojim pristalicama, mladim ambicioznim seljacima, s kojima je kasnije pristupio Radiću i HPSS-u.⁴ Na neposredan način otkrio ga je Antun Radić kao suradnika na prikupljanju i zapisivanju narodnih običaja za akademijin *Zbornik za narodni život i običaje*, kojem je bio urednik. U međusobnome dopisivanju tijekom 1898. i 1899. godine Radić je doznao o

109-132; Hrvatski sokolski koledar za 1926., Zagreb, 1927.; http://katalog.lzmk.hr/autorski.aspx?box=Kuti-ja_A290, 18.11. 2017.

⁴ MIHOLEK, V. *Tomo Jalžabetić do osnivanja*, 117-125

njegovu političkom radu i kao takvoga preporučio bratu Stjepanu. Ovaj je s njime odmah stupio u kontakt i poslao mu 20 primjeraka svoje brošure (*Moje uzničke uspomene*) 1902. godine, te ga potom uveo među osnivače svoje stranke.⁵

Na sličan način pristupila je i Mara Matočec 1915. godine, kada se javila pjesmom *Sibiriji* na Radićev poziv pjesnikinjama da surađuju u stranačkome glasilu *Dom*. Na natječaj se javilo više žena, ali je Mara jedina ustrajala i nastavila suradnju objavljujući pjesme kojima je stvarala radićevsko raspoloženje, ujedno slaveći Stjepana Radića i stranku.⁶ Radić je odmah shvatio da bi Mara kao žena mogla dati lijep doprinos stranci u radu na okupljanju žena. Tako je Mara Matočec već krajem 1918. govorila u Zagrebu na sjednici glavnog odbora HSS-a, a od iduće godine postala je članicom istoga odbora.⁷ Nakon toga, Mara je sve više pisala i objavljivala svoje radove u kojima je veličala stranačke prvake, govorila na stranačkim skupštinama, te poticala žene na aktivnije društveno djelovanje u stranačkim gospodarskim i kulturnim organizacijama, te je općenito zastupala selo, katolički moral i prava žena.

Radić je štogod o Mari vjerojatno doznao od učitelja Đure Basaričeka, svoga bliskog stranačkog suradnika, koji je bio vezan uz Đurđevac preko prof. Viktora Pogačnika. Naime, Pogačnik je oženio Basaričekovu sestru Anku pa je ovaj često boravio u Đurđevcu, a nakon njegova ubojstva u beogradskoj skupštini 1928. godine, Pogačnik je postao skrbnikom njegova sina Borisa, te se brinuo i o cijeloj obitelji koja se doselila u Đurđevac. Zajedno su i surađivali tijekom Prvoga svjetskoga rata (1916.) na zbrinjavanju gladne hercegovačke djece u Podravinu.⁸ No, posve je sigurno da je Maru Radiću preporučio Jalžabetić, jer ju je vrlo dobro poznao, a i sam je poznao Basaričeka jer su bili bliski Radićevi suradnici. Što je najvažnije, bio je vršnjak Marina oca, a što je zanimljivo – bili su i susjedi. Jalžabetić je rođen 1852., a Luka Jendrašić, Marin otac, 1851. godine. Jendrašicevi su živjeli u današnjoj Ulici bana Jelačića, na lijevome uglu današnje Ulice Eugena Kumičića, odnosno *Jendrašicevoga sokaka*, a Jalžabetić na suprotnoj strani ulice preko puta.⁹

3. NJIHOVE MEĐUSOBNE SLIČNOSTI U POLITIČKOM I DRUŠTVENOM RADU

Premda ih dijeli generacijska razlika, ima podosta sličnost koje ih vežu. Iako bez veće naobrazbe, oboje su bili inteligentni i načitani. To im je omogućilo da se bave pisanjem, svaki u svome području. Mara je napisala brojna književna djela; pjesme, prozu i igrokaze, te ih većinu objavila u čak četrdesetak tiskovina; od raznih časopisa i glasila do kalendarskih izdanja. Njezina djela čitala su se i izvodila diljem cijele ondašnje države. Igrokazi su bili veoma popularni, a ujedno ih je režirala i glumila u njima.¹⁰ Jalžabetić je pisao članke i polemike o hrvatskoj politici te o društvenim i gospodarskim problemima seljaštva u petnaestak novina, časopisa i drugih glasila. Napisao je i jednu gospodarsku brošuru.¹¹

Oboje su se bavili i etnografskim radom. Jalžabetić je radio na rukopisu o narodnim običajima u Đurđevcu, koji je predao Antunu Radiću. Njegov je uradak, premda manjeg obima, vrlo vrijedan jer daje prikaz izgleda đurđevčkoga kraja u 19. stoljeću, s bogatom toponimijom i nazivljem biljnog i životinjskog svijeta, a ponajviše jer sadrži za sada najstariji zapis legende o Picokima i osnovna obiljež-

⁵ KOLAR DIMITRIJEVIĆ, M. *Trnovit životni put...*, 250; Odjel za etnologiju HAZU, Korespondencija Tome Jalžabetića s Antunom Radićem, sign. S.Z. 55

⁶ KOLAR DIMITRIJEVIĆ, M. *Mara Matočec...*, 9

⁷ Isto, 22-23

⁸ KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Mira. Život i rad profesora Viktora Pogačnika, Podravski zbornik 1991., Koprivnica, 1991., 136-138

⁹ CIK, Nikola. *Dokumentacija o projektu »Đurđevac 1868. godine: rekonstrukcija urbanog i demografskog razvoja grada Đurđevca u XIX. stoljeću« i izvještaj o realizaciji prve faze projekta*, Đurđevac, 2013.; Župni arhiv rkt. župe sv. Jurja mučenika u Đurđevcu, Status animmarum (Stališ duša) župe sv. Jurja mučenika u Đurđevcu 1866. – 1917.

¹⁰ KOLAR DIMITRIJEVIĆ, M. *Mara Matočec...*, 129-135; MIHOLEK, Vladimir. *Đurđevčki kazališni amaterizam kroz povijest*, Podravski zbornik 39, Koprivnica, 2013., 96-98; http://katalog.lzmk.hr/autorski.aspx?box=Kutija_A446, 18. 11.2017.

¹¹ Hrvatski biografski leksikon, sv. VI, Zagreb, 2005., 287

ja đurđevečkoga kajkavskoga govora.¹² S druge strane, Mara je na poticaj Rudolfa Hercega zapisivala tekstove narodnih pjesama, a on ih objavljivao u *Seljačkoj prosvjeti*, koju je uređivao.¹³ Zapisivala je i razne poslovice i uzrečice, te ih vrlo vješto uvrštavala u svoje književne radove i tako ih spasila od zaborava. Pogotovo u nekoliko igrokaza u kojima se radnje temelje upravo na narodnim običajima i usmenoj narodnoj predaji.¹⁴

Osim toga, krasila ih je vještina govorništva, oboje su bili vrsni govornici, i gdje god bi se pojavili privlačili su pozornost svojim nastupom; Mara na brojnim skupovima i stranačkim susretima, a Tomo za saborskom i županijskom govornicom i na stranačkim okupljanjima. Može se reći da su posjedovali i organizacijske sposobnost na društvenom planu. Mara je nakon preseljenja u Koriju nedaleko od Virovitice krajem 1927., već iduće godine osnovala ogranak Seljačke sloge. Unatoč brojnim obiteljskim obvezama i podizanju novoga seljačkog gospodarstva, bez muža, s djecom i ostarjelom majkom, vrlo je uspješno vodila ogranak s nekoliko sekcija. Kada je o tome riječ, s njime je gostovala i nastupala od Slavonije i Zagorja pa do Zagreba, a sama proputovala i govorima nastupala od južnih hrvatskih krajeva do Bosne i Hercegovine.¹⁵ Jalžabetić se pak nalazio u vodstvu skoro svih gospodarskih stranačkih organizacija, a u Đurđevcu je osnovao Hrvatsku seljačku zadrugu, Hrvatsku seljačku gospodarsku udrugu i Marvogojsku udrugu, te tako postao pokretač zadrugarstva đurđevečke Podravine. On je također obišao cijelu Hrvatsku, a putovao je i u Švicarsku i Češku.¹⁶

Jalžabetić je u pravom smislu bio političar. Kalio se u općinskom vijeću, a do osnutka Radićeve seljačke stranke bio je vrlo zapažen i u podružnici Gospodarskoga društva i županijskoj skupštini, a najposlije kao narodni zastupnik u Saboru zalažući se za seljačka prava. Jedan je od osnivača stranke, njezin potpredsjednik i član glavnog odbora, te suosnivač i predsjednik ravnateljstva Hrvatske pučke seljačke tiskare u Zagrebu. Potom je ušao u skupštinu Kraljevine SHS, a naposljetku postao i članom Senata u Beogradu.¹⁷ Maru Matočec također možemo smatrati političarkom, ali ne u tom smislu kao Jalžabetića, već kao animatoricu koja je hrvatske žene svojim gorljivim govorima i perom privlačila seljačkom pokretu. Ona je zapravo svoje političko djelovanje usmjerila prema prosvjetno-kulturnom radu, borbi za ravnopravnost žena, obitelji i protiv nepismenosti u hrvatskim selima, ali i to pod okriljem stranke.¹⁸

4. ODNOS IZMEĐU MARE MATOČEC I TOME JALŽABETIĆA

O njihovu odnosu može se govoriti samo u okviru godina koje su zajedno proveli u Đurđevcu, a to je do 1927. godine, kada se Mara Matočec preselila u Koriju. Nekih saznanja o njihovu kontaktu nakon toga, zasad nema. Nakon svega, nameće se pitanje: Kakav je bio njihov međusobni odnos? O tome skoro da i nema nekih saznanja, ali se ponešto može zaključiti na osnovu poznavanja njihove osobnosti i pojedinih podataka iz Marinih dosad neobjavljenih tekstova. O njihovu odnosu javnost zasad najviše sudi temeljem jednog događaja koji se zbio na velikoj stranačkoj skupštini u Koprivnici 1921. godine, na kojoj su se oboje našli za govornicom.¹⁹ Mara o tome svjedoči u jednom tekstu: »Nakon prvih izrečenih govora obrati se predsjednik (misli na Stjepana Radića, op.a.) k meni i reče: »Daj Maro, i ti održi jedan govor ovima dragim seljačkim sestrama! Onako po domaću!« – Ja sam bila spremna ali se u taj čas oglasi jedan ondašnji narodni zastupnik (koji nas je poslije ostavio).« Ne, ne, samo babama ne treba dati govoriti«, odgovorio je dotični«. Pretpostavlja se da je riječ o Tomi Jalžabetiću, premda ga ona ne

¹² Odjel za etnologiju HAZU, JALŽABETIĆ, Tomo. *Gjurgjevac – Narodni život i običaji* (rukopis); sign. S.Z.54

¹³ KOLAR DIMITRIJEVIĆ, M. *Mara Matočec*..., 31

¹⁴ Sabrana djela Mare Matočec, ur. Vlatko Smiljanić, Zagreb, 2017., 145-231

¹⁵ KOLAR DIMITRIJEVIĆ, M. *Mara Matočec*..., 34, 38-44

¹⁶ KOLAR DIMITRIJEVIĆ, M. *Trnovit životni put*..., 249, 268; MIHOLEK, Vladimir. *Hrvatska seljačka zadruga i Marvogojska udruga u Đurđevcu*, Podravski zbornik 2011., Koprivnica, 2011., 186

¹⁷ DIMITRIJEVIĆ, M. *Trnovit životni put*..., 249-250; MIHOLEK, Vladimir. *Podružnica Gospodarskoga društva u Đurđevcu 1891. – 1907.*, Podravski zbornik 2005., Koprivnica, 2005., 203-219

¹⁸ KOLAR DIMITRIJEVIĆ, M. *Mara Matočec*..., 9-46

¹⁹ Isto, 23

spominje imenom. Doduše, među govornicima je osim Jalžabetića bilo više Radićevih političara koji su ga ostavili nakon što je stranku učlanio u Seljačku internacionalu, pa se ne može reći je li zaista bila riječ o njem, ali po svemu sudeći jest.²⁰ Mara o istome događaju piše u još jednom radu, ali ovaj put napominje da je već bilo podosta kasno kad ju je Radić pozvao za govornicu, pa je opravdano što se ovaj bunio.²¹

Prema ovome bi se moglo zaključiti da je njihov odnos bio loš, ako je riječ o Jalžabetiću, ali tome nije tako. To što je Jalžabetić Maru nazvao babom, ne treba gledati s današnjeg stajališta. U ono je vrijeme bilo pravo čudo da žena seljakinja javno govori, a kamoli na političkom skupu, pa tu izjavu Tomi ne treba uzeti zdravo za gotovo. Ipak, kod njega je zasigurno postojala određena doza ljubomore jer se na neki način osjećao ugroženim, ako znamo da je Jalžabetić u općinskome vijeću i u stranci uvijek nastojao biti među glavnima. Mara mu zasigurno to nije zamjerila jer je, kao i sve tadašnje seoske žene, bila odgojena u kršćanskom duhu. Naprotiv, branila ga je ne spominjući mu ime. Mara ga je štitila i u tekstu u kojem opisuje odnos Đurđevčana prema njemu nakon što je 1924. godine napustio Radića i stranku. Metaforički ga je usporedila s Kristom: »Ta znamo što se dogodilo samom Isusu Kristu. Pred njime su bacali cvijeće i granje vičući Hosana sine Davidov, a za par dana vikali su: Razapni ga, razapni«, misleći pritom na njegove goleme zasluge učinjene za Đurđevac, Podravinu i stranku, koje su njegovi mještani odmah zaboravili poslije njegova razlaza s Radićem.²² Kada je u jednom tekstu pisala o seljačkim stranačkim prvacima, Jalžabetića je stavila na prvo mjesto i ukazivala na njegovo predviđanje raspleta jednoga političkog zbivanja, koji se na kraju i obistinio.²³ U drugome je tekstu pohvalno govorila o njegovim zaslugama za rodni kraj, a koje sumještani nisu cijenili.²⁴ Dosadašnja saznanja ukazuju na to da su Jalžabetić i Radić posve prekinuli kontakt nakon političkog razlaza, ali Mara to demantira sjećanjem kako je Jalžabetiću prenosila pozdrave od Radića. Kad je od Radića preuzimala pozdrave, napisala je da su mu tada potekle suze, a kad ih je predavala Tomi i njemu su zasuzile oči. Dakle, politički razlaz nikako nije bio razlogom njihova međusobnog nepoštivanja i uvažavanja, premda je dosad sve ukazivalo na to.²⁵

ZAKLJUČAK

Nakon svega može se zaključiti da je odnos Mare Matočec i Tome Jalžabetića bio dobrosusjedski i prijateljski, jer su se borili za istu stvar, unatoč Jalžabetićevim manjim netrpeljivostima i ljubomorama preko kojih bi ionako prešao svaki ondašnji vjernik katolik. Jalžabetić je Mari zasigurno bio i uzor jer ga je dobro poznavala i znala za sve njegove zasluge, pogotovo jer su ne jednom zajedno sudjelovali na stranačkim skupovima. Isto je tako za očekivati da je i on njoj pomagao i išao joj na ruku jer, na kraju svega, bili su susjedi, a Jalžabetić i njezin otac vršnjaci. Na kraju svakako treba naglasiti još jednu bitnu stvar koja ih veže – danas se za njih oboje još uvijek nedovoljno zna, govori i piše, a to su istinski zaslužili. Što se Mare Matočec tiče, puno je više zastupljena u javnosti od Jalžabetića. Po njoj je nazvana županijska nagrada za promicanje ljudskih prava i jedna uličica u Đurđevcu, premda joj pripada puno veća. Njoj u čast početkom prosinca 2017. godine otkrivena je i spomen-ploča u Đurđevcu, dok Jalžabetić nema ništa od toga, što zaista nije zaslužio. Za sad nas na njega podsjeća samo nadgrobni spomenik na đurđevčkom groblju i on jedino njegovo obilježje u Đurđevcu. Sreća je da grob uređuje i održava njegova daljnja rodbina. O oboje se pisalo u historiografskim radovima, ali je Jalžabetić i u ovom slučaju puno manje zastupljen, premda su mu zasluge velike i za Đurđevac i Hrvatsku, a dijelom i zato jer je u politici djelovao nepunih 50 godina. Dakle, donekle je istražen samo početni dio njegova bavljenja politikom.

²⁰ Žena i politika, *Sabrana djela...*, 103 (objavljeno u: *Naša žena*, III/1937., br. 1, 8-9)

²¹ *Radićeve izreke* (rukopis), *Sabrana djela...*, 2017., 97

²² *Tko je što* (rukopis), *Sabrana djela...*, 96

²³ *Naši, seljačkog roda prvaci* (rukopis), *Sabrana djela...*, 88-89

²⁴ *Tko je što* (rukopis), *Sabrana djela...*, 95-96

²⁵ *Radićeve izreke* (rukopis), *Sabrana djela...*, 2017., 97

IZVORI

1. CIK, Nikola. *Dokumentacija o projektu »Đurđevac 1868. godine: rekonstrukcija urbanog i demografskog razvoja grada Đurđevca u XIX. stoljeću« i izvještaj o realizaciji prve faze projekta*, Đurđevac, 2013.
2. http://katalog.lzmk.hr/autorski.aspx?box=Kutija_A290
3. http://katalog.lzmk.hr/autorski.aspx?box=Kutija_A446
4. Odjel za etnologiju HAZU, JALŽABETIĆ, Tomo. *Gjurjgevac – Narodni život i običaji* (rukopis); sign. S.Z. 54
5. Odjel za etnologiju HAZU, Korespondencija Tome Jalžabetića s Antunom Radićem, sign. S.Z. 55
6. Župni arhiv rkt. župe sv. Jurja mučenika u Đurđevcu, Status animmarum (Stališ duša) župe sv. Jurja mučenika u Đurđevcu 1866. – 1917.

LITERATURA

1. Hrvatski biografski leksikon, sv. VI, Zagreb, 2005.
2. Hrvatski sokolski koledar za 1926., Zagreb, 1927.
3. MIHOLEK, Vladimir. *Đurđevečki kazališni amaterizam kroz povijest*, Podravski zbornik 39, Koprivnica, 2013.
4. MIHOLEK, Vladimir. *Hrvatska seljačka zadruga i Marvogojska udruga u Đurđevcu*, Podravski zbornik 2011., Koprivnica, 2011.
5. MIHOLEK, Vladimir. *Podružnica Gospodarskoga društva u Đurđevcu 1891. – 1907.*, Podravski zbornik 2005., Koprivnica, 2005.
6. MIHOLEK, Vladimir. *Tomo Jalžabetić do osnivanja Hrvatske pučke seljačke stranke braće Radić*, Podravina, vol. XII, br. 23, Samobor / Koprivnica, lipanj 2013.
7. KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Mira. *Mara Matočec – hrvatska književnica, seljakinja i njen rad na socijalno-političkom i kulturno-prosvjetnom polju u okviru seljačkog pokreta braće Radić*, Koprivnica-Zagreb, 1993.
8. KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Mira. *Trnovit životni put Tome Jalžabetića*, Đurđevački zbornik, Đurđevac, 1996.
9. KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Mira. *Život i rad profesora Viktora Pogačnika*, Podravski zbornik 1991., Koprivnica, 1991.
10. Sabrana djela Mare Matočec, ur. Vlatko Smiljanić, Zagreb, 2017.

SUMMARY

Mara Matočec and Tomo Jalžabetić, the first Croatian peasant politicians, were neighbours, both originating from Đurđevac. Although there was a generation gap between them, they are linked by a substantial number of similarities. Both of them were for a brief period active in Radić's peasant party. Both were intelligent and well-read, and both were good public speakers. They were gifted for writing. Jalžabetić for political and economic articles, and Mara Matočec for poetry and prose. They also wrote down folk proverbs and customs. Unlike Mara Matočec, until the foundation of the Croatian peasant Party in 1904, Jalžabetić was already formed as a politician on the local level. He joined the Radić brothers thanks to his cooperation with Antun Radić and JAZU related to collection of folk customs at the end of the 1890s. After that, he was the founder of the party, its vice-president and member of governing bodies of all economic organizations of the party until he and Stjepan Radić split. On the other hand, Mara Matočec established contact with Stjepan Radić after she submitted an application for literary contest published in the journal »Dom« in 1918. She was immediately appointed member of the governing board of the party, and her political activity under the wings of the party was directed towards educational and cultural work, struggle for equality of women and families, and actions to reduce illiteracy in Croatian villages. According to present scarce insight, their relation was governed by intolerance, and it was far from ideal. However, some details published in individual historiographic works and prose pieces testify that their relation might have been different than depicted above.

O FRANJEVCIMA I KOPRIVNICI OD 16. DO POČETKA 18. STOLJEĆA

ABOUT FRANCISCANS AND KOPRIVNICA FROM THE 16TH TO THE EARLY 18TH CENTURY

Hrvoje PETRIĆ

Odsjek za povijest,
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
e-mail: hrvoje.petric@ffzg.hr

Primljeno / Received: 18. 10. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 11. 2018.

Pregledni rad / Review

UDK / UDC: 27-789.32(497.525.1Koprivnica)
"15/17"(091)
272(497.525Podravina)"15/17"

SAŽETAK

Franjevci u Koprivnici odigrali važnu ulogu u učvršćenju katoličanstva u Koprivnici jer je uz njihovu pomoć oko 1603. ili 1604. bio obnovljen katolički pastoralni rad u Koprivnici koja je ranije bila jedno od središta reformacije. Franjevci nisu dugo upravljali koprivničkom župom jer se već 1612. spominje novi koprivnički župnik Matija Šantić koji nije bio franjevac. Franjevci su se iznova vratili u Koprivnicu početkom druge polovice 17. stoljeća. Vrlo brzo su razvili snažnu pastoralnu djelatnost te su izgradili crkvu i samostan.

Ključne riječi: Franjevci, rani novi vijek, Koprivnica

Key words: Franciscans, early modern period, Koprivnica

Cilj rada je, na temelju spoznaja iz historiografije navedenik kroz tekst uz izvornu građu iz arhiva, predstaviti neke aspekte djelovanja franjevacu u Koprivnici od 16. do početka 18. stoljeća. Franjevci su se u Koprivnicu naselili krajem 13. stoljeća. U Koprivnici je tada postojala župna crkva Sv. Nikole. Prva vijest o njoj posredno potječe iz druge polovice 13. stoljeća. Henrik, ban cijele Slavonije je posjed Jakušinec koji je neki Druseth predijalac u vrijeme njegovog oca držao, poklonio župnoj crkvi Sv. Nikole u Koprivnici »od nas utemeljenoj i sagrađenoj«. Cijela isprava glasi: »Mi Henrik ban cijele Slavonije snagom ovoga pisma dajemo na znanje svima kojih se to tiče, da mi nastojeći oko duhovnih stvari a za lijek svojoj duši neku zemlju ili naše selo Jakušinec zvano, koje je neki Druseth predijalac u vrijeme našega oca blage uspomene na način predija držao, crkvi Sv. Nikole ispovjednika u Koprivnici od nas utemeljenoj i sagrađenoj, sa svim prinosima, korisnostima i pripadnostima, Svecu spomenute crkve predajemo, darivamo i predajemo da je trajno posjeduje i ima. Ponajviše, jer smo crkvu Blažene Djevice, nekoć župnu crkvu, predali samostanu Manje Braće u Koprivnice, radi čega se svećeniku spomenute crkve Sv. Nikole priznaje da je nastalo umanje u prihodima, a to mu se u tom dijelu nadoknađuje, da ga se izuzima od svih sabiranja i određenih podavanja i od onih koje će se određivati ili od svakog rada našem kastru i od jurisdikcije i vlasti.«¹

¹ Nos Henricus Banus totius Sclauoniae significamus presentium quibus expedit universis quod nos inuigilantes ad spiritualia, ob remedium animae nostrae quendam terram seu villam Jakussinecz uocatam, quam Druseth quondam Praedialis tempore Patris nostri bonae memoriae more praedialium tenuit, Ecclesiae Sancti Nicolai Confessoris de Caproncza, per nos fundataem et constructaem cum omnibus prouentibus, utilitatibus pertinentii dictae Ecclesiae Sancti eiusdem contulimus, donauimus et tradidimus possidendam perpetuo et habendam. Maxime, quia Ecclesiam Beatae Virginis, priorem Parochialem quondam Ecclessiam, Conuentui Fratrum Minorum de Caproncza contulimus, per quod in prouentibus preiudicium et diminutio Sacredoti dictae Ecclesiae Sancti Nicolai dignoscebatur euenire, supplentes id in hac parte quod diminuebatur per

Tu se radi o novoj župnoj crkvi Sv. Nikole izgrađenoj najvjerojatnije kao zamjena za nekadašnju (staru) župnu crkvu koja je pripala Franjevcima. U istoj nedatiranoj darovnici se spominje da je crkva odnosno samostan Manje braće Blažene Djevice nekoć bio župna crkva. Ovdje se očito radi o pretvaranju stare župne crkve (najvjerojatnije Sv. Nikole) u samostansku crkvu. Iako su, vjerojatno, neki podaci nepouzđani, mogu nam, makar približno poslužiti za otkrivanje vremena kada je župna crkva pretvorena u franjevački samostan. Henrik III. (II.) spomenut kao ban u ovoj darovnici je sin Henrika II. (I.) Gisingovca (1228-1274.) koji je od 1267. do 1270. i od 1273-1274. godine bio ban cijele Slavonije. Henrik III. (II.) je bio ban cijele Slavonije 1301. do 1308. godine, ali i ranije,² npr. od 1290. godine.³ Ova je darovnica mogla nastati u drugoj polovici 13. stoljeća, a to nam posredno može potvrditi podatak iz zapisa Jurja Ratkaja da su banovi Ivan i Henrik u gradu Koprivnici podignuli samostan braće Franjevaca.⁴ Dolazak franjevaca u Koprivnicu u drugoj polovici 13. stoljeća je razumljiv jer su franjevci (kao i dominikanci) općenito običavali osnivati svoje samostane u gradskim naseljima.⁵

Nešto prije osnivanja koprivničkog samostana, osnovana je franjevačka Provincija Ugarskog kraljevstva⁶ koja je bila podijeljena na sedam kustodija. Koprivnički samostan je spadao pod Pečušku kustodiju zajedno sa Varaždinom, Segesdom i Pečuhom (kasnije su ovoj kustodiji osnovani samostani u Semenju, Ludbregu, Falkošu, Kaniži i Ormožu).⁷ Važnost franjevaca je za Koprivnicu tim veća ako se zna da su oni jedini muški katolički red koji se uspio zadržati na koprivničkom tlu.⁸ O djelovanju franjevaca u srednjovjekovnoj Koprivnici je vrlo malo podataka koje je u svojoj knjizi o Koprivnici i franjevcima korektno predstavio Paškal Cvekan.⁹

Rudolf Horvat smatra da su franjevci napustili Koprivnicu prigodom osmanskog zauzimanja Virovitice i Gorbonoka 1552. godine.¹⁰ Paškal Cvekan smatra da su franjevci Koprivnicu napustili vjerojatno između 1552. i 1561. jer »samostanski izvori svi od reda kažu da su braća napustila samostan, koji je bio oplijenjen«. ¹¹ U novijoj knjizi o koprivničkim franjevcima smatra da ako se podatak o 1549. ne odnosi na franjevačku crkvu »onda se Franjevci u Koprivnici nalaze sve do požara 1559. godine.« ¹² No, podatak o 1559. nikako ne bi mogli prihvatiti jer je, kako je sam Paškal Cvekan utvrdio, uzrok napuštanja samostana bila pljenidba, a ne požar. Leander Brozović je mišljenja da su franjevci napustili svoj koprivnički samostan nakon »pada Virovitice u turske ruke g. 1552. (...) iz straha od Turaka.« ¹³ Ivy Lentić-Kugli radeći kronologiju i građu za povijest sakralnih objekata u Koprivnici prihvaća razmišljanja Paškala Cvekana i franjevačko napuštanje Koprivnice stavlja oko 1561. godine,¹⁴ s čime se

Conuentum ante dictum; eximentes ab omnibus collectis et debitis ordinatis et ordinandis seu ab omni opere Castri nostri ac a jurisdictione et potestate. Latinski tekst preuzet iz Diana Vukičević-Samaržija, *Sakralna arhitektura kasnog srednjeg vijeka u Koprivnici, Koprivnica grad i spomenici*, Zagreb-Koprivnica 1986., str. 78.

² M. Švab, *Gisingovci* (Güssing), *Hrvatski biografski leksikon*, 4, Zagreb 1998, 687-688.

³ V. Klaić, *Povijest Hrvata*, knj. 1, Zagreb 1988, 299.

⁴ J. Rattkay, *Spomen na kraljeve i banove*, Zagreb 2001, 166.

⁵ H. Petrić, *Prilog poznavanju srednjovjekovnih puteva u središnjoj Hrvatskoj*, Radovi, Zavod za hrvatsku povijest, 26, Zagreb 1993, 22-23; H. Wolter, *Papinstvo na vrhuncu svoje moći (1198-1216.)*, u: H. Jedin, *Velika povijest crkve*, III/II, Zagreb 1993, 211.

⁶ O veličini ugarske franjevačke provincije i rasporedu njenih samostana usp. *Großer Historischer Weltatlas*, ur. Josef Engel, knj. 2., *Mittelalter*, München 1979., str. 31.

⁷ V. Belaj, *Razvoj franjevaštva na području Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda*, u: *Franjevci Hrvatske provincije sv. Ćirila i Metoda*, Zagreb 1992, str. 18-19.

⁸ D. Sabolović-Krajina, *Vjerske zajednice i vjeroispovijesti na koprivničkom području*, *Podravski zbornik*, sv. 17, Koprivnica 1991., str. 156.

⁹ P. Cvekan, *Koprivnica i Franjevci*, Koprivnica 1989.

¹⁰ R. Horvat, *Povijest slob. i kr. grada Koprivnice*, str. 131.

¹¹ P. Cvekan, *Tristo godina samostana i crkve u Koprivnici*, Koprivnica 1975., str. 6.

¹² P. Cvekan, *Koprivnica i Franjevci*, str. 39.

¹³ L. Brozović, *Građa za povijest Koprivnice*, Koprivnica 1978., str. 76.

¹⁴ I. Lentić-Kugli, *Kronologija i građa za povijest sakralnih objekata u Koprivnici*, Koprivnica – grad i spomenici, Zagreb 1986., str. 217.

slaže Dragutin Feletar koji piše »franjevci su u Koprivnici kontinuirano djelovali kroz cijeli kasni srednji vijek, ili točnije od 1290. (1292) do 1561. godine.¹⁵

Moguće je da su franjevci napustili koprivnički samostan sklanjajući se pred osmanskom opasnošću najvjerojatnije još prije 1549. godine jer se tada u izvještaju kraljeve komisije spominje napuštena crkva. Naravno ovaj podatak je moguće uzeti u razmatranje samo ako bi mogli utvrditi da je spomenuta crkva bila franjevačka,¹⁶ na što su u svojim istraživanjima ukazali Paškal Cvekan¹⁷ i Ranko Pavleš.¹⁸ Kralj Maksimilijan II. je 18. rujna 1561. pisao iz Beča vrhovnom kapetanu Hrvatske i Slavonske krajine Ivanu Lenkoviću te mu zapovjedio neka drugim franjevačkim samostanima po Slavoniji preda one posjede koji su pripadali napuštenom samostanu u Koprivnici.¹⁹

Iako ne postoje podaci gdje su se franjevci sklonili nakon odlaska iz Koprivnice, moguće je da su oni iz koprivničkog franjevačkog samostana uzeli kasnogotičku drvenu Madonu. Taj se kip danas nalazi u franjevačkoj crkvi u Osijeku gdje je početkom 18. stoljeća stigla iz samostana u Siklosu u Ugarskoj kamo je dospjela iz Koprivnice.²⁰ Drvena Madona je danas poznata pod imenom Marija Jud.²¹ Ljubo Karaman datira tu kasnogotičku skulpturu u prvu polovinu 15. stoljeća.²² Na priču o odlasku statue Majke Božje iz Koprivnice upozorio je Paškal Cvekan.²³ Ovaj je kip »starješina samostana u Siklosu o. Elzear Pavić u crkvicu u Judu na brzu ruku uresio sličicama. Time nije bio zadovoljan. Kako se pobožnost širila i sve više ljudi dolazilo otide u Hrvatsku da potraži zgodan kip za Jud. Nađe ga u koprivničkom samostanu. Tamo se obnovio trošan oltar i novi kip postavio, dok su stari kip (vetus statua) uklonili i spremili na crkveni tavan. Kada je dakle spomenuti predstojnik onamo došao i zamolio gvardijana kip, kratko mu je rekao neka ode na tavan crkve i potraži, možda će naći kip Majke Božje, koji je tamo ne tako davno spremljen.« Tamo je spazio kip »koji je odsijevao sunčevim sjajem. Uze ga u ruke... zamota u plahte, odnese u Jud i postavi na oltar.« Ovaj je kip za Rakoczyjeve bune 1703. bio prenesen iz Juda u Siklos, a nakon toga u Osijek gdje se nalazi i danas.²⁴

Franjevci su napustiti gotovo sve samostane na prostoru današnje sjeverozapadne Hrvatske, a od samostana Provincije Sv. Marije jedino je ormoški sačuvao svoj kontinuitet u širem koprivničkom okruženju.²⁵

Franjevački utjecaj na katoličku obnovu je bio znatan.²⁶ Početkom 17. stoljeća postojali su stariji samostani u Senju, Trsatu, Kotarima, Mariji Gorici, Radakovu. Ubrzo su osnivani i novi samostani: u Jastrebarskom (1600.), Koprivnici (1603.), Zagrebu (1607.), Samoboru (1610.) itd. ²⁷ Dio ugarske provincije Sv. Marije je na hrvatskom prostoru pokušao obnoviti provincijal Franjo Drašković.²⁸ Nje-

¹⁵ D. Feletar, Pax et bonum – zanavijek. 700 godina franjevaca u Podravini ili zapis o jednom trajanju, Podravski zbornik, sv. 18, Koprivnica 1992., str. 33.

¹⁶ R. Horvat, Prilozi za povijest Podravine 1538.-1591. god, Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva, god. XV, Zagreb 1913, str. 20-24.

¹⁷ P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, str. 39.

¹⁸ R. Pavleš, Koprivničko i đurđevačko vlastelinstvo, Koprivnica 2001, str. 47, isti, Podravina u srednjem vijeku, Koprivnica 2013., str. 119.

¹⁹ R. Horvat, Povijest slob. i kr. grada Koprivnice, Zagreb 1943., str. 131.

²⁰ M. Barbarić, Die Muttergottesstatue Maria-Jud in Osijek, Osijek 1927., str. 66, sl. 17.

²¹ A. Horvat, Osvrt na urbanizam Koprivnice, Bulletin odjela VII. za likovne umjetnosti JAZU, br. 2-3, Zagreb 1960., str. 98.

²² Lj. Karaman, O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, Historijski zbornik, III, Zagreb 1950., str. 152.

²³ P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, str. 90-92.

²⁴ M. Barbarić, Die Muttergottesstatue Maria-Jud in Osijek, str. 5.

²⁵ V. Belaj, B. Duda, E. Hoško, Začetnici gesla »Mir i dobro«, Mir i dobro. Umjetničko i kulturno naslijeđe Hrvatske franjevačke provincije Sv. Ćirila i Metoda, katalog, Zagreb 2000., str. 15.

²⁶ F. E. Hoško, Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj, Zagreb 2001.

²⁷ V. Belaj, Razvoj franjevaštva, str. 17-28; J. Burić, Biskupija Senjska i Modruška u XVIII. stoljeću, Zagreb 2002., str. 146-149.

²⁸ V. Humski, Franjo Drašković, Hrvatski biografski leksikon, knj. 3, Zagreb 1993, str. 581.

govom su se zaslugom franjevci privremeno vratili u Koprivnicu, nakon toga u Zagreb 1607.²⁹ a ubrzo je slijedio povratak u Varaždin 1617. godine.³⁰ Uz to su franjevci u Križevcima 1628. dobili stari augustinjski samostan³¹, a uz pomoć Ane Marije Erdődi sagrađen je samostan u Krapini 1639. (u kojem su se franjevci naselili 1641. godine)³². Iste 1639. godine franjevci su se vratili u Ivanič³³ i Remetinec³⁴. Provincija je oko 1650. imala šest samostana u Hrvatskoj, trinaest u Ugarskoj i jedan u Štajerskoj. Još je spomenuti Franjo Drašković težio osamostaljenju hrvatskih samostana u zasebnu provinciju.³⁵ Uz podršku zagrebačkog biskupa Petra Petretića je 1654., unatoč protivljenju ugarskih franjevac, osnovana (1655. uspostavljena) samostalna Hrvatska odnosno ilirska kustodija Sv. Ladislava. Godine 1661. se ova kustodija preustrojila u provinciju Sv. Ladislava sa sjedištem u Zagrebu.³⁶ Vjerojatno je osnivanje ove provincije, barem dijelom, olakšalo obnovu franjevačkog samostana u Koprivnici.

Na sreću sačuvao se izgled franjevačke crkve Blažene Djevice Marije koja se u vrijeme gradnje koprivničke utvrde našla unutar zidinama, a danas se na tom mjestu nalazi župna crkva Sv. Nikole. Prema Diani Vukičević-Samaržija tlocrt ove crkve se može »odrediti prema jednom nacrtu utvrde Koprivnica koji se čuva u Österreichische Nationalbibliothek (Handschriften Sammlung, No. 8609, Blatt 20), a vjerojatno je iz 16. stoljeća.« Ovak tlocrt pokazuje da je franjevačka samostanska crkva bila jedini sakralni objekt u koprivničkoj utvrdi. »Prema tom nacrtu crkvu možemo odrediti crkvu možemo odrediti kao jednobrodnu dvoransku crkvu (Saalkirche) s poligonalnim svetištem s potpornjacima, a dva takva potporna također su koso postavljena na pročelje. Iz tog tlocrta, upravo zahvaljujući tim potpornjacima, može se još zaključiti da je crkva bila svođena, odnosno, bolje rečeno, projektirana tako da bude nadsvođena.«³⁷

Spomenuti potpornjaci na pročelju nisu nužno morali biti kosi, na što je upozorio Ranko Pavleš spomenuvši da ih raniji planovi prikazuju okomite na pročelje. Prema njemu ranije spomenuta autorica Diana Vukičević-Samaržija »pobija svjedočenje varošana od 9. IX. 1636. godine i iz 1660. godine te vizitatora iz 1615. godine o tome da je crkvi u XVI. stoljeću bila srušena lađa i da je ostalo samo svetište.«³⁸

U zapisniku kanonskog pohoda zagrebačkog kanonika i komarničkog arhiđakona Benedikta Vinkovića iz 1615. spominje se da je bilo sačuvano samo svetište dok je tada lađa već bila srušena.³⁹ Diana Vukičević-Samaržija piše: »Teza o eventualnom postojanju kasnije srušene lađe zasnivala se na analizi proporcija, odnosno na činjenici da je crkva kraka i široka. Tom načinu analiza proporcija, međutim, suprotstavlja se Krautheimerova tvrdnja da (južnonjemačka) dvoranska crkva uglavnom nije puno dulja nego šira. Mislim da je riječ o cjelovitoj crkvi iz više razloga, formalnih i analitičkih: prvo, Vinković u istoj vizitaciji navodi tri oltara, a znamo da se u svetištu može nalaziti samo jedan; drugo, na crtežu se jasno vide koso postavljene potpornjaci koji označavaju kraj crkve. Ovakva tipologija nije rijetkost u srednjoevropskom krugu.«⁴⁰

Drugačije je vrlo zanimljivo razmišljanje Ranka Pavleša koji piše: »Istina je da je crkva kratka i široka, ali sumnjam da bi i varošani i vizitator (koji je crkvu vidio 1615. godine, dakle prije nego su je

²⁹ R. Horvat, *Prošlost grada Zagreba*, Zagreb 1992, str. 182.

³⁰ K. Filić, *Franjevci u Varaždinu*, Varaždin 1944, str. 27.

³¹ K. Vidačić, *Topografske i pov. crte slob. i kralj. grada Križevaca*, Križevci 1886, str. 24.

³² S. Ortner, *Povjest gradine i trgovišta Krapine*, Zagreb 1899, str. 151-153.

³³ B. Matica, *Samostanski kompleks Svetog Ivana Krstitelja u Kloštar Ivaniću*, u: 900 godina Ivanića, zbornik, Kloštar Ivanić-Ivanić Grad-Križ 1994, str. 107.

³⁴ P. Cvekan, *Franjevci u Remetincu*, Virovitica 1995, str. 22.

³⁵ V. Belaj, *Razvoj franjevaštva*, n. dj., str. 26.

³⁶ F. E. Hoško, *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća*, Zagreb 2000., str. 29.

³⁷ D. Vukičević-Samaržija, *Sakralna arhitektura kasnog srednjeg vijeka u Koprivnici*, Koprivnica – grad i spomenici, Zagreb 1986., str. 73.

³⁸ R. Pavleš, *Koprivničko i Đurđevačko vlastelinstvo*, str. 47.

³⁹ Nadbiskupski arhiv Zagreb, *Kanonske vizitacije (NAZ, KV)*, Prot. 4/IV, fol. 85.

⁴⁰ D. Vukičević-Samaržija, *Sakralna arhitektura kasnog srednjeg vijeka u Koprivnici*, str. 73-74.

Koprivničanci počeli popravljati i dograđivati) mogli toliko pogriješiti. Jer da bi svi oni zaključili da se radi samo o svetištu moralo je nedostajati barem cijelo pročelje crkve; da je ono postojalo svi bi jasno vidjeli da je to čitav objekat.«⁴¹

Nakon što je teza o potpunjacima dovedena u pitanje treba se još osvrnuti na broj oltara u svetištu što je jedan od argumenata o cjelovitosti crkve. Iako je Diana Vukičević-Samaržija kao argument da se radi o cjelovitoj crkvi kao jedan od razloga navela postojanje tri oltara s time da u svetištu može biti samo jedan⁴², što potvrđuju zapisnik kanonskog pohoda iz 1659. godine i sa čime se slaže Rudolf Horvat⁴³ i to je razmišljanje u pitanje doveo Ranko Pavleš. On je mišljenja »da su varošani morali improvizirati i staviti i više oltara tamo gdje je prije bio samo jedan.«⁴⁴ Iako su razmišljanja ovih autora dosta uvjerljiva ipak smatram da pitanje da li je u prvim desetljećima 17. stoljeća u Koprivnici postojala cjelovita franjevačka crkva ili samo ostatak njezinog svetišta još uvijek nije u potpunosti riješeno tim više što još nisu napravljena nužna arheološka istraživanja prostora ove crkve i njenog okruženja.

O povratku franjevaca Rudolf Horvat piše: »početkom 17. stoljeća izpraznilo se mjesto gradskog župnika u Koprivnici. Ovu priliku upotriebi Franjo Drašković, provincijal franjevačke provincije sv. Marije. On pošalje u Koprivnicu bratra Pavla Pribojevića, koga imenuje također gvardijanom obnovljenog samostana koprivničkog.«⁴⁵

Franjevci su se u Koprivnicu vratili početkom 17. stoljeća. Prvi puta se pouzdano spominju 1607. godine, kada se spominje Pavao Pribojević podrijetlom iz Hvara koji je bio »Gvardijan svete Marie kloštra Koprivničkoga, od treh ali četrieh let, postavljen vnoter od Provincijališa našega redapoiмене Bratra Ferenc a l i t e r D r a š k o v i ć a.«⁴⁶ Znači da je Franjo Drašković Pavla Pribojevića poslao u Koprivnicu 1603. ili 1604. godine.

Izgleda da je u samostanima zapadne Hrvatske živjelo »neautentično franjevaštvo«. Trsatski franjevci su npr. 1609. pretukli vizitatora Dominika Andrijaševića pa papinski nuncij u Grazu piše »da ne zna što bi poduzeo za obnovu franjevaca u zapadnoj Hrvatskoj.«⁴⁷

Koprivnički gradski sudac Andrija Moyses je 1633. zajedno sa prisežnicima napisao pismo zagrebačkom biskupu Franji Ergelskom vezano uz pitanja koprivničkih Franjevaca.⁴⁸ O pokušaju povratka Franjevaca u Koprivnicu Rudolf Horvat piše da je to bilo »godine 1635., kada se u Varaždinu sastalo povjerenstvo, da rieši neka krajiška pitanja. U tome povjerenstvu sjedila su 4 Hrvata i 3 Niemca. Franjevci zamoliše povjerenike, neka njima vrate crkvu bl. djevice Marije i ruševni već samostan u Koprivnici. Povjerenstvo pronađe ovu molbu opravdanom. Zato 3. rujna 1635. izdade odluku, da se Franjevcima imade vratiti sve, što je bilo njihovo u Koprivnici. Ali ova odredba ostade samo na papiru, te Franjevci ne dođoše do svoga posjeda u Koprivnici.«⁴⁹

Kralj Ferdinand III. je u Beču 25. kolovoza 1644. dao nalog zagrebačkom biskupu Martinu Bogdanu i gradskom poglavarstvu u Koprivnici neka varaždinskim franjevcima predaju razrušeni koprivnički samostan sa crkvom i sa svime što k tome spada za što postoji rješenje komisije iz 1635. godine.⁵⁰

Prema Rudolfu Horvatu »gradsko poglavarstvo u Koprivnici nije s pokorilo niti tomu nalogu, te je bivša franjevačka crkva blažene djevice Marije i nadalje služila za župnu crkvu. Radi toga pravdala se biskupija s franjevačkim redom. Jedna takva pravda zabilježena je u kanonskim vizitacijama, koje se čuvaju u nadbiskupskom arhivu zagrebačkom. Pravda je prestala godine 1657., kada je neka pobožna

⁴¹ R. Pavleš, Koprivničko i Đurđevečko vlastelinstvo, str. 47.

⁴² D. Vukičević-Samaržija, Sakralna arhitektura kasnog srednjeg vijeka u Koprivnici, str. 74.

⁴³ NAZ, KV, Prot. 89/Ia, str. 1-2; R. Horvat, Poviest slob. i kr. grada Koprivnice, Zagreb 1943, str. 28-29.

⁴⁴ R. Pavleš, Koprivničko i Đurđevečko vlastelinstvo, str. 47.

⁴⁵ R. Horvat, Povijest slob. i kr. grada Koprivnice, str. 132.

⁴⁶ P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, Koprivnica 1989, str. 65.

⁴⁷ V. Belaj, B. Duda, E. Hoško, Začetnici gesla »Mir i dobro«, str. 15,

⁴⁸ Kaptolski arhiv Zagreb (KAZ), ACA, 5/4.

⁴⁹ Hrvatski državni arhiv (HDA), Generalkomanda, Uvezani spisi Varaždinskog generalata, knj. 1, fol. 76; R. Horvat, Povijest slob. i kr. grada Koprivnice, str. 132.

⁵⁰ Državni arhiv Varaždin, Arhiv grada Koprivnice (DAV, AGK), kut. 1.

udovica darovala Franjevcima svoju kuću i posjed unutar bedema koprivničkih prema južnoj strani. Ovdje sagradiše sebi Franjevci samostan s 8 sobica.⁵¹ Iz iste 1657. godine je sačuvan otisak pečata koprivničkog franjevačkog samostana.⁵²

Taj je spor pokušavao razriješiti zagrebački biskup Benedikt (Benko) Vinković što se može vidjeti iz pisama od 6. studenoga 1639. do prosinca 1641. godine.⁵³ Ovaj biskup je bio sklon franjevcima te je nastojao riješiti spor s koprivničkom gradskom upravom. Prema Paškalu Cvekanu »pokušao je utjecati i na Franjevce, koje je tada u Hrvatskoj zastupao o. Gabrijel Kirinić a i na Gradsku upravu i župnika u Koprivnici. Bio je dalekovidan i stvarno je najbolje mislio i Franjevcima a i vjernicima na čelu sa župnikom u Koprivnici... Vidljivo je, da je biskup Vinković želio spor riješiti na ovaj način: 1. Neka Franjevci u Koprivnici slobodno sebi sagrade samostan i crkvu na crkvenom ili gradskom zemljištu, ali svakako u predgrađu Koprivnice a ne u gradu. Razlog vidi u tome, da se spriječe suparništva i sablazni vjernika, a uz to da Franjevci imaju veće i slobodnije područje rada. 2. Prava župe i župnika moraju biti potpuno nedinunata. 3. Neka se Franjevci odreknu prava traženja svoje crkve i samostana. Biskupova nastojanja nijesu uspjela, jer su Franjevci uporno i dalje tražili svoju crkvu i svoj samostan.«⁵⁴ To je biskup Vinković dodatno elaborirao u pismu koprivničkom župniku Matiji Sumeru od 14. svibnja 1640. godine⁵⁵ te svoje mišljenje razvio u čak deset točaka što se vidi iz pisma pisanog 1642. godine.⁵⁶ Koprivnički sudac i prisežnici su 3. veljače 1643. pokušali dati nove argumente kako bi se što prije riješilo otvoreno pitanje oko povratka Franjevaca u Koprivnicu.⁵⁷ Isti su po tom pitanju pisali i biskupu Petru Petretiću 21. prosinca 1654. godine.⁵⁸

Tomo Natulija, vojvoda u Sigecu i koprivnički građanin star 77 godina je u svjedočenju 1660. izjavio da se on »ne sjeća, a niti je od svojih pređa čuo, da bi Franjevci bilo kada imali pravi svoj samostan u Koprivnici.« Spomenuo je da je »u Koprivnicu došao franjevački bjegunac o. Pavao«. On je uz pomoć, još dva franjevca, Ivana i Josipa vršio službu koprivničkog župnika. Pavao je u Koprivnici umro, a njegova braća franjevci su napustila koprivničku župu. Ivan je kasnije umro u Đurđevcu, a Josip je otputovao na prostor Osmanskog Carstva, te kasnije u Dalmaciju. Kada su ovi franjevci boravili u Koprivnici, stanovali su u nekom suhom kupalištu koje je bilo pripojeno zatvoru u kojem su se čuvali osmanski zarobljenici.⁵⁹

Još 1673. nije bilo riješeno pitanje točne lokacije gradnje nove franjevačke crkve, što se vidi iz pisma od 11. ožujka 1673. godine.⁶⁰ Sačuvan je i dopis vojnokrajjskih vlasti pisan u Grazu 20. ožujka 1673. godine u kojem piše da »glede oca franjevaca u Koprivnici i njihove zapuštene župne crkve i molbe da se (ona) ne napusti protiv poštenja« treba još obavijesti.⁶¹

Vrlo brzo nakon toga pristupilo se gradnji franjevačke crkve. Zanimljivo je da je nova franjevačka crkva u Koprivnici bila posvećena Sv. Antunu Padovanskom čije se štovanje na ovim prostorima počelo širiti u drugoj polovici 17. stoljeća.⁶² Koprivnički franjevački samostan s crkvom i zvonikom bio je građen od 1675. do 1685. godine u jugozapadnom dijelu koprivničke utvrde u blizini renesansnog

⁵¹ R. Horvat, Povijest slob. i kr. grada Koprivnice, str. 132-133.

⁵² Muzej grada Koprivnice, Arhivska zbirka.

⁵³ Arhiv Franjevačke provincije Sv. Ćirila i Metoda Zagreb, Dokumentacija samostana Koprivnica, kut. A-26.

⁵⁴ P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, str. 71.

⁵⁵ KAZ, ACA 19/4.

⁵⁶ KAZ, ACA, 87/19/1.

⁵⁷ KAZ, ACA, 100/54.

⁵⁸ KAZ, ACA, 94/54.

⁵⁹ NAZ, KV, Prot. 89/Ia, str. 345-346.; R. Horvat, Povijest slob. i kr. grada Koprivnice, str. 181.

⁶⁰ KAZ, ACA, 87/19/2.

⁶¹ KAZ, ACA, 87/19/3.

⁶² F. E. Hoško, Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj, str. 436. »Sv. Antuna štovatelji smatraju zagovornikom i zaštitnikom, a štovanje mu izriču ne samo pjesmom, molitvom, slavljenjem blagdana, nego stupanjem u bratovštine nekoć, a u novije vrijeme u udruge. Oblicima štovanja sv. Antuna pridružilo se zauzimanje za siromahe i potrebne. Osobitost toga štovanja jest također u tome što je blagdan sv. Antuna jedan od dana cjelovita življenja vjere.«

Dvorskog bastiona. Crkva Sv. Antuna Padovanskog pravilno je orijentirana jednobrodna građevina, smještena na sjevernoj strani samostanskog sklopa.⁶³

U Koprivnici je djelovala razmjerno mala redovnička zajednica pa je i gradnja samostanske crkve bila skromnija u odnosu na reprezentativnije franjevačke samostanske komplekse građene u 17. stoljeću (npr. zagrebački iz 1624., varaždinski iz 1626., križevački iz 1627., čakovečki iz 1659. itd.). Općenito su se franjevačke crkve na prostoru današnje sjeverozapadne Hrvatske gradile dijelom po uzoru na zagrebačku crkvu Sv. Franje. Ova je pak bila, po svemu sudeći, projektirana po tlocrtnom tipu franjevačke crkve u Beču (1603.-1611.). U koprivnička franjevačkoj crkvi je došlo ne samo do reduciranja dimenzija spomenutih crkva, nego je prema Katarini Horvat-Levaj prisutno »nepostojanje za srednjovjekovnu i ranobaroknu franjevačku arhitekturu karakterističnog dugog redovničkoga kora« tako da je njeno svetište kratko »kao u istodobnim župnim crkvama«. Ista autorica smatra da su manje dimenzije i jednostavnija prostorna organizacija nadoknađene 1692. gradnjom loretske kapele (srušene u potresu 1778.). »Ti zahvati, i po građevinskom tipu i po vjerskom kultu (štovanje loretske Gospe), nadahnuti su vjerojatno adekvatnim proširenjem franjevačke crkve na Trsatu.«⁶⁴

Dana 9. ožujka 1657. Ludovik Gonan je ostavio zemljište i kuću svog pok. tasta Nikole Ruklja koprivničkim franjevcima za gradnju samostana. U koprivničkim gradskim zapisnicima je zapisano: »Ludovicus Gonan izruchil ie niegha miloszti in persona rukeh kotereh sze priszttoi hisze y grunt pokoinogha taszta szvoiegha kneza Ruklia Miklovusa patrom reda Szvetogha Ferencza da ie szlobodno zamene ili prodaio naveke komu goder y kada goder, tak y pod tha red, da ako bi ze tem gozponi patri kloszter podignuli iliti zidali ovde v plemenitom Varasu koprivnichkom; gde li ne moghli ili ne hoteli kloszta napravliati, tako da recsene hise i z gruntom na successore nazad opadneio ili per nomina reczenezeh hisi z gruntom.«⁶⁵ Pitanja oko dolaska Franjevaca u Koprivnicu su se počela ubrzavati što se vidi iz biskupovog pisma od 8. veljače 1658. godine.⁶⁶

Dana 5. listopada 1660. došlo je do zamjene kuće između patera Matije Antolovića u ime koprivničkih franjevaca koji daju kuću pok. građanina Rukelja i Mihaela Vajdića. O tome je sačuvan gradski zapisnik: »pred nami Bartol Erblerom, szuczem ovoga plemenitoga Koprivnichkoga szlobodnoga varassa, postuvani gozpon pater Mattias Antolovich, praesidens Residentiae koprivnichke fratrov reda Szvetoga Ferencza, Custodiae one Szvetoga Ladislava kralya, vu kipu vzeh residentiae szvoie fratrov, valual ie y izruchil z fassiami szkupa hisu pokoinoga Ruklya postuvanomu knezu Mihailiu Waydichu, purgaru nassemu koprivnichkomu. Y tulikaise recheni knez Waydich valual ie y izruchil imenuvanom gozponom patrom szvoiu hisu na sze vzemsi terh vzeh kotereh bi sze ova menba his dotikala illi dotikati mogla.«⁶⁷

Prvi predstojnik koprivničke franjevačke rezidencije je 1662. bio o. Gabrijel Kersten, a 1668. se kao prvi gvardijan spominje o. Ladislav Janković.⁶⁸ Nakon njega su, do početka 18. stoljeća, kao gvardijani zabilježeni: o. Abraham Zelinić (prije 1671.)⁶⁹, o. Danijel Zorko (1671.), o. Benigno Buzjaković (1672.), o. David Buday (1673.), o. Pavao Pentić (1674.), o. Danijel Košić (1675.)⁷⁰, o. Timotej Međuřečki (1676.)⁷¹, o. Ladislav Janković (1677., 1681.), o. Krizoston Kayzer (1679.), o. Andrija Franešić

⁶³ P. Cvekan, Koprivnica i franjevci, Koprivnica 1989.

⁶⁴ K. Horvat-Levaj, Barokna franjevačka arhitektura provincija Sv. Ladislava i Sv. Ivana Kapistranskog, Mir i dobro, Umjetničko i kulturno naslijeđe hrvatske franjevačke provincije Sv. Ćirila i Metoda, katalog izložbe, Zagreb 2000., str. 208-210.

⁶⁵ L. Dobronić, Koprivnički gradski zapisnici 17. stoljeća (KGZ), Podravski zbornik, Koprivnica 1988., str. 151.

⁶⁶ KAZ, ACA, 87/19/5.

⁶⁷ KGZ, str. 153.

⁶⁸ P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, str. 107.

⁶⁹ F. E. Hoško, Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj, Zagreb 2002., str. 37.

⁷⁰ P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, str. 107.

⁷¹ Timotej Međuřečki (Varaždin, 1610. – Varaždin, 1678.) osobito je važan organizator franjevaca u kontinentalnoj Hrvatskoj. Bio je profesor teologije i odličan propovjednik. Od 1653. počeo se zalagati za odvajanje hrvatskih samostana Provincije Sv. Marije u samostalnu pokrajinu u čemu je uspio 1661. godine. Rimske vlasti su ga još 1655. imenovala prvim kustosom, a 1661. i provincijalom koju je službu obnašao do 1664. i ponovo

(1683.), o. Paškal Zwerger (1684.), o. Ljudevit Lachner (1686., 1689., 1695., 1698.), o. Rafael Jambreković (1688.), o. Mihael Brestovski (1690.), o. Pavao Levačić (1691.), o. Grga Šargač (1693.), o. Franjo Purgarić (1696.)⁷² i o. Ivan Falussy (1698.-1699.)⁷³ Ljudevit Lachner (1699.), Maksimilijan Sedlmayer (1702.), Matej Werling (1705.), Rafael Schmocz (1706.), Benedikt Marcklpok, Maksimilijan Sedlmayer (1708.), Rajmund Gschwender (1710.), Hilarije Mayr (1722.), Matej Werling (1713.), Adjut Sartori (1715.), Timotej Lorber (1716.), Hilarije Mayr (1718.), Ambrozije Sokačić (1719.), Hilarije Mayr (1720.), Rajmund Gschwender (1721.), Roko Graff (1723.), Filip Cvetković (1724.), Rupert Mandl (1725.).⁷⁴

Prema trenutnom stanju istraženosti, u Koprivnici su tijekom 17. i u prvoj četvrtini 18. stoljeća slijedeći franjevci – o. Antun Vajdić (Koprivnica 1636. – Čakovec, 1673.) i o. Antun Partlec (Koprivnica, 1661. – Varaždin, oko 1702.) i o. Benedikt Zeittl (ređen 1675.) i o. Bernardo Gamba (Koprivnica, 1691. – Ivanić, 1725.), o. Joahim Pettl (Koprivnica, 1690. – Varaždin, 1724.), o. Jakov Vidanec (Koprivnica, 1631. – Križevci, 1680.), o. Leopold Blažić (Koprivnica, 1690. – Krapina, 1754.), o. Marko Banić (Koprivnica 1666., Čakovec, 1704.), o. Matija Bedeković (Koprivnica, 1700. – Varaždin, 1756.), o. Viktorin Kelemen (Koprivnica, 1706. – Varaždin, 1770.), o. Amand Regom (Koprivnica, 1707. – Ivanić, 1786.), o. Benigno Szenyan (Koprivnica, 1723. – Zagreb, 1769.) i o. Makarije Funtak (Koprivnica, 1723. – Koprivnica, 1803.), dok su istovremeno u okolici Koprivnice rođeni o. Adam Hegedušić (Subotica, 1691. – Koprivnica, 1736.), o. Augustin Formacher (Đurđevac, 1706. – Koprivnica, 1758.), o. Emerik Kaczaens (Drnje, 1709. – Zagreb, 1757.) i o. Anđeo Bobovec (Drnje, 1712. – Križevci, 1761.).⁷⁵

Od njih je posebno značajan Antun Partlec (Koprivnica, 1661. – Varaždin, oko 1702.). Franjevac je postao 1679. Studirao je na filozofskom učilištu u Varaždinu (1682.-1684.) i na bogoslovnoj školi Generalnog učilišta drugog razreda u Zagrebu (1684.-1687.). Bio je vrstan organizator pa mu je kao vrlo mladom povjerena služba gvardijana u Varaždinu (1690.-1691.), Krapini (1691.-1693.) i Zagrebu (1694.-1695.). Nakon toga je preuzeo dužnost tajnika koju je obnaša kod dvojice provincijala: Alekse Buzjakovića i Maksimilijana Klarića. Predavao je na filozofskome učilištu u Varaždinu (1689.-1691.) i na Generalnom učilištu u Zagrebu (1698.-1699.). Godine 1699. postao je provincijal franjevačke provincije Sv. Ladislava, a tu je vrlo odgovornu službu vršio do smrti.⁷⁶

Kada je koprivnički franjevački samostan 1668. godine bio formalno proglašen pravim samostanom, provincijal o. Maksimilijan Tkalcjević se založio kod vojne uprave i ishodio da su Franjevci u Koprivnici postali vojni kapelani umjesto župnika. Tu su službu Franjevci u Koprivnici vršili do 1753. godine.⁷⁷ Franjevci se kao koprivnički vojni kapelani spominju od 1672. godine, a za tu su službu dobivali mjesečnu plaću u iznosu od 16 rajnskih forinti.⁷⁸

Imenovanje vojnog kapelana je funkcioniralo na način da je jedan svećenik od uprave franjevačke provincije bio proglašen na tu dužnost. Uvjet je bilo poznavanje njemačkog jezika jer je u Koprivnici

od 1676. do 1678., a neposredno prije ponovnog imenovanja nalazio se na dužnosti gvardijana koprivničkog franjevačkog samostana. F. E. Hoško, *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*, str. 36.

⁷² P. Cvekan, *Koprivnica i Franjevci*, str. 107.

⁷³ Ivan Falussy (Križevci ?, 1667. – Zagreb, 1703.) stupio je u novicijat Provincije Sv. Ladislava u Križevcima. Studirao u Varaždinu, Češkoj i Zagrebu. Posvetio se obrazovnoj službi te predaje na filozofskom učilištu u Zagrebu (1691.-1694.), a potom na školi dogmatske teologije u Križevcima (1694.-1697.) i Varaždinu (1696.-1697.) te na bogoslovnoj školi Generalnog učilišta prvog razreda u Zagrebu (1700.-1703.). Osim gvardijanske dužnosti u Koprivnici (1698.-1699.) istu je službu obavljao u Čakovcu (1697.-1698.), a nakon djelovanja u Koprivnici od 1699. do 1700. bio je odgovorniji novaka u Križevcima. Od 1699. do 1702. sudjelovao je u vodstvu franjevačke provincije Sv. Ladislava kao definitor. F. E. Hoško, *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*, str. 46.

⁷⁴ P. Cvekan, *Koprivnica i Franjevci*, str. 107.

⁷⁵ P. Cvekan, *Koprivnica i Franjevci*, str. 128-129.

⁷⁶ F. E. Hoško, *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*, str. 47, 52.

⁷⁷ P. Cvekan, *Koprivnica i Franjevci*, str. 114.

⁷⁸ Štajerski zemaljski arhiv Graz (STLA), *Militaria*, Sch. 246, 254.

bilo dosta obitelji vojnih dužnosnika koje su govorile njemačkim jezikom.⁷⁹ U 17. i u prvom četvrtini 18. stoljeća su od franjevac koprivničkim vojnim kapelanim bili: 1669. – o. Ladislav Janković, 1671. – o. Danijel Zorko, 1672. – o. Benigno Buzjaković, 1674. o. Mojsije Schloger, 1675. – o. Krizostom Keizer, 1680. – o. Dominik Prukmar, 1681. – Paškal Zwerger, 1684. – o. Ljudevit Lachner (1. imenovanje), 1686. – o. Izaija Mayer, 1689. – o. Ljudevit Lachner (2. imenovanje), 1693. – o. Maksimilijan Sedlmayer, 1696. – o. Hilarije Mayer, 1697. – o. Ljudevit Lachner (3. imenovanje), 1698. – o. Cirjak Hueber, 1701. – o. marijan Hindermayer, 1703. – o. Rajmund Gschwender, 1707. – o. Hipolit Rettmayer, 1708. – o. Rajmund Gschwender, 1713. – o. Adjut Sartori, 1715. – o. Bernadin Gambi, 1716. – Adjut Sartori, 1721. – o. Hadrijan Dorenhoffer, 1723. – o. Adjut Sartori, 1724. – o. Lujo Rauser i 1725. – o. Leo Panz.⁸⁰ Iz ovih se podataka vidi da je većina vojnih kapelana nosila njemačka prezimena, vjerojatno zbog toga jer su bili govornici njemačkog jezika kao i dio vojne posade u Koprivnici.

Bratovština od pojasa Sv. oca Franje Asiškog je u koprivnički samostan uvedena 1677. godine.⁸¹ Prema Franji Emanuelu Hošku »vjernici koji su pohađali franjevačke crkve, ubrzo su usvojili i franjevačke pobožnosti. Da potvrde svoju ljubav prema sv. Franji, primali su franjevački pojas kao izvanjski znak svoje pripadnosti velikoj franjevačkoj obitelji.«⁸²

Članovi su joj bili žene i muškarci, a na čelu bratovštine je bio voditelj. On je uvijek bio iz redova franjevaca-svećenika. Imenovala ga je provincijska uprava svake godine. Prema pisanju Paškala Cvekan »članovi su imali svoje pravilo, mjesečno su se sabirali u samostanskoj crkvi na Misu i pouku. Njihov oltar je bio Sv. Franje i za nj su se oni brinuli svijećama i cvijećem. Imali su svoj barjak i na župnim procesijama, osobito na Tijelovo skupno su sudjelovali. Velika su pomoć bili samostanu.«⁸³ Osnivanje ove bratovštine moguće je promatrati u kontekstu potridentske barokne obnove katoličanstva na ovome prostoru, ali i kao pokazatelj katoličke pučke pobožnosti.⁸⁴

U franjevačku crkvu Sv. Antuna Padovanskog redovito je tražeći duhovnu utjehu i pomoć dolazilo na sv. misu ili ispovijed pučanstvo iz šire koprivničke okolice. Zabilježeni su vjernici koji su primjerice bili iz Ludbrega odnosno Kloštra Podravskega. Koprivnički franjevci su pomagali u duhovnom radu koprivničkim župniku nakon što su se normalizirali odnosi između njih i franjevaca.⁸⁵

Zanimljivo je da su koprivnički franjevci pružili odlučni otpor pri pokušaju dolaska pavlina u Koprivnicu krajem 17. i početkom 18. stoljeća.⁸⁶ U arhivu su sačuvana brojna pisma župnika podravskih župa koji su ih u tome nastojanju pomagali.⁸⁷

Franjevci su bili dušobrižnici njemačkih časničkih obitelji te posebno onoga dijela vojne posade koji je govorio njemačkim jezikom. Da to nije bio problem pokazao sam ranije pokazujući da je većina koprivničkih franjevaca koji su vršili dužnost vojnog kapelana nosila njemačka prezimena. To je bilo moguće jer je provincija Sv. Ladislava imala članove koji su potjecali iz Bavarske, unutarnjoaustrijskih zemalja ili Tirola. Uz to je postojala odredba da su klerici već u klerikatima uz latinski morali dobro poznavati njemački, mađarski i ilirski (hrvatski) jezik. Franjevci su propovjedi držali na njemačkom,

⁷⁹ M. Vanino, *Isusovci i hrvatski narod*, knj. 3, Zagreb 2005., str. 49.

⁸⁰ P. Cvekan, *Koprivnica i Franjevci*, str. 115.

⁸¹ *Monumenta et procesus Provinciae S. Ladislai*, str. 201. Ova bratovština je iste 1677. osnovana u Križevcima, 1642. u Zagrebu, 1668. u Varaždinu.

⁸² F. E. Hoško, *Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj*, str. 99.

⁸³ P. Cvekan, *Koprivnica i Franjevci*, str. 116. Ovu je bratovštinu ukinuo Josip II. 1786. Godine 1890. u koprivničkom kao i u drugim samostanima Ladislavske provincije uspostavljen je Treći red Sv. Franje kao nastavak Bratovštine od pojasa Sv. oca Franje. Inače F. E. Hoško piše da se naziv »Treći red Sv. Franje« upotrebljava od 1732. za zagrebačku, a od 1742. za varaždinsku bratovštinu, usp. F. E. Hoško, *Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj*, str. 99.

⁸⁴ F. E. Hoško, *Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj*, str. 381-387.

⁸⁵ P. Cvekan, *Koprivnica i Franjevci*, str. 114.

⁸⁶ HDA, *Pavlini samostan Lepoglava*, fasc. 703/a.

⁸⁷ Arhiv franjevačke provincije Zagreb, Dokumentacija samostana Koprivnica, kut. A-26.; Arhiv Franjevačkog samostana u Koprivnici.

mađarskom i ilirskom (hrvatskom) jeziku. Prema Paškalu Cvekanu, njemački se redovito propovijedalo u Zagrebu, Varaždinu, Križevcima, Čakovcu, Ivaniću i u Koprivnici.⁸⁸

Franjevci Ladislavske provincije su posebnu pozornost posvećivali prosvjetnom djelovanju. Oni su najveću brigu posvetili odgoju svojeg svećeničkog i redovničkog podmlatka osnivanjem i održavanjem raznih oblika prosvjetne djelatnosti. Franjevačko zakonodavstvo u 17. i 18. stoljeću dopuštalo je da svaka provincija u Redu može imati jedan generalni studij prve klase, a jedan ili dva generalna studija druge klase. Uz to su provincije mogle imati i studij filozofije, teologije, moralne teologije i govornništva na razini provincijskih studija. Generalni studiji su stalno bili u samostanima: u Zagrebu, u Varaždinu i Pečuhu, dok su se provincijski studiji mogli održavati povremeno u onim samostanima, koji su bili sposobni prehranjivati studente - klerike i po jednoga ili dva lektora.⁸⁹

Koprivnički franjevci⁹⁰ su dali nemali doprinos obrazovanju u Koprivnici. U koprivničkom franjevačkom samostanu se početkom 18. stoljeća počeo održavati studij moralne teologije 1717.-1718. godine. Kao prvi lektor je zabilježen o. Ambrozije Sokačić, a kao drugi o. Hilarije Mayr (1721.-1723.).⁹¹ Ubrzo je, 1719.-1720. u Koprivnici počelo s radom filozofsko učilište (studij filozofije) usmjereno prema franjevačkom generalnom učilištu u Zagrebu.⁹²

Za koprivničko školstvo je zanimljivo spomenuti još jedan podatak. Kada su se početkom 18. stoljeća pavlini natjecali za učitelje na koprivničkoj pučkoj školi, franjevci su ponudili gradskoj upravi da će besplatno davati za pučku školu dva učitelja za dva razreda i vjeroučitelja.⁹³

Kako bi se omogućilo što kvalitetnije obrazovanje, franjevci su u koprivničkom samostanu formirali solidnu knjižnicu, koja je u većoj mjeri sačuvana i danas, a od starijih knjiga postoji više od 2000 primjeraka, dio kojih je iz perioda do kraja 17. stoljeća,⁹⁴ a među njima je i jedna inkunabula iz 1497. godine⁹⁵ te 33 naslova knjiga tiskanih u 16. stoljeću.⁹⁶

U koprivničkom franjevačkom arhivu čuva se relativno bogata arhivska zbirka glazbenih notnih zapisa odnosno muzikalija što svjedoči o kontinuiranoj brizi franjevaca za glazbu.⁹⁷ Ladislavska provincija je od svoga utemeljenja 1661. posebnu pozornost posvećivala njegovanju crkvenog pjevanja kako liturgijskog tako i pučkog. Osim toga pažnja je bila usmjerena na gradnju orgulja i orguljanje u samostanskim crkvama. Pojedini novaci su novicijatima, samostanima profesorija i u klerikatima filozofskog i teološkog studija učili pjevati.⁹⁸

U 17. stoljeću i prvog četvrtini 18. stoljeća su franjevci-svećenici doprinijeli koprivničkoj glazbenoj kulturi⁹⁹ kao orguljaši (i pjevači). Prvi orguljaši-franjevci su bili: o. Fortunat Lendvaj (1675.-1677.), o. Ljudevit Lachner (1681.-1685., 1689.-1701.), o. Euzebije Buzjaković (1688.), o. Josip Zetscher (1703.,

⁸⁸ P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, str. 114-115.

⁸⁹ F. E. Hoško, Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća; isti, Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj, Zagreb 2001.

⁹⁰ O poučavanju na franjevačkim visokim školama usp. F. E. Hoško, Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj, str. 86-91.

⁹¹ P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, str. 119-120.

⁹² F. E. Hoško, Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj, str. 24.

⁹³ D. Feletar, Četiri stoljeća pučkog obrazovanja u Koprivnici, Podravski zbornik, sv. 16, Koprivnica 1990, str. 33-36; isti, D. Feletar, Prilozi za povijest školstva u općini Koprivnica, rukopis; P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, str. 120.

⁹⁴ D. Sabolović-Krajina, Knjižnica samostana franjevaca u Koprivnici, Podravski zbornik, sv. 16, Koprivnica 1990, str. 56.

⁹⁵ Š. Jurić, V. Frkin, Katalozi inkunabula crkvenih ustanova u Hrvatskoj, Croatica Christiana Periodica, god. XI, br. 20, Zagreb 1987., str. 141.

⁹⁶ D. Sabolović-Krajina, Knjižnica samostana franjevaca u Koprivnici, str. 57-58.

⁹⁷ S. Tuksar, Pregled rukopisnih i tiskanih muzikalija u franjevačkom samostanu u Koprivnici, Podravski zbornik, sv. 22, Koprivnica 1996., str. 105-110.

⁹⁸ P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, str. 125.

⁹⁹ O glazbenom životu Koprivnice usp. D. Feletar, Glazbeni život Koprivnice, Koprivnica 1977.

1710.-1714., 1719.), o. Timotej Lorber (1715.-1717.), o. Franjo Vogtsperger (1721.), o. Hilarije Bonner (1722., 1724.), o. Konrad Potočnjak (1723.) i o. Lepold Blažić (1725.).¹⁰⁰

Iz 17. i prve četvrtine 18. stoljeća je sačuvano tek nekoliko predmeta iz koprivničke franjevačke kulturne baštine.¹⁰¹ Uz dio samostana i crkve Sv. Antuna Padovanskog¹⁰², koprivničku franjevačku baštinu 17. stoljeća čini i nekoliko pokretnih kulturnih spomenika. Od njih sam ranije spomenuo sačuvanu knjižnu građu.¹⁰³

Izgleda da je po izgradnji samostanske crkve jedan od oltara bio posvećen Majci Božjoj. Prema Paškalu Cvekanu, ovaj je oltar uklonjen kada je izgrađena Lauretanska kapela koju je 1692. dala podignuti udovica Regina Barbara Albacher.¹⁰⁴ Kapela je srušena u potresu 1778. godine.¹⁰⁵ Lauretanska kapela pokazuje da je štovanja Loretske Gospe u koprivnički kraj prošireno još krajem 17. stoljeća.¹⁰⁶ Samostanska spomenica kazuje da su se prigodom svečane procesije na dan Presvetog Trojstva 1692., prigodom posvećenja ove kapelice »na očigled mnoštva vjernika na nebu vidjela tri sunca.«¹⁰⁷ Od izgubljenih umjetnina ne bi bilo na odmet spomenuti i staru propovjedaonicu srušenu u potresu 1778. godine, kasnije zamijenjenu novijom koja postoji i danas.¹⁰⁸

Osim spomenutoga, sačuvana je manja srebrna i djelomično pozlačena pokaznica nastala u drugoj polovici 17. stoljeća u Augsburgu u radionici Georga Reischla (koji je u Augsburgu djelovao od 1654. do 1700.). Isti majstor je 1700. načinio srebrni i djelomično pozlačeni kalež.¹⁰⁹ U franjevačkoj crkvi postoji još jedan srebrni kalež s kraja 17. ili početka 18. stoljeća, rad nepoznatog majstora. Ovaj kalež je dao načiniti Mihael Burić, a predstavlja dar bratovštine od pojasa Sv. oca Franje Asiškog (odnosno bratovštine Trećoredaca). Domaći majstori (varaždinski?) su tijekom druge polovice 17. stoljeća načinili i dva pacifikala.¹¹⁰

U odnosu Franjevaca i Koprivničanaca nije sve uvijek bilo idealno. Franjevci su ponekad dolazili u sukob s koprivničkom gradskom vlasti. To je npr. vidljivo iz dopisa koprivničkog magistrata od 27. srpnja 1673. usmjeren protiv gvardijana franjevačkog samostana Davida Budaja.¹¹¹ Iako je zabilježeno još nekoliko slučajeva sukoba Koprivničanaca i Franjevaca, navesti ću jedan sudski spor za primjer. Godine 1677. je zabilježena parnica Matije Jurena, sindika franjevačkoga samostana u Koprivnici kao tužitelja, protiv Franje Vojvodića i supruge mu Agate Chietko, optuženih, zbog toga što je Franjo pogrdnim riječima vrijeđao oca Fortunata Lindvaja, vikara spomenutoga samostana. Tužitelj traži veliku zadovoljštinu koja, ako se neće moći namiriti iz optuženikovih stvari, namirit će se iz imovine žene i djece, a ako ni to ne bude dosta, traži da optuženik završi u zatvoru. Sud odlučuje da prema gradskim statutarnim odredbama optuženik bude osuđen na kaznu od 10 rajnskih forinti za tužitelja i 100 denara za grad, i ako to ne plati u roku od 5 dana da ide u zatvor. Tužitelj je protestirao što je sud donio presudu po gradskom statutu, a ne po zakonima kraljevine i tražio je novu.¹¹²

¹⁰⁰ P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, str. 126.

¹⁰¹ I. Lentić-Kugli, Inventar sakralnih spomenika u drugi predmeti slikarstva, kiparstva i umjetnog obrta u Koprivnici, Koprivnica – grad i spomenici, Zagreb 1986., str. 174-181.

¹⁰² M. Planić-Lončarić, Odabrani primjeri graditeljskog nasljeđa Koprivnice, Koprivnica – grad i spomenici, Zagreb 1986., str. 93-96.

¹⁰³ D. Sabolović-Krajina, Knjižnica samostana franjevaca u Koprivnici, str. 55-56.

¹⁰⁴ P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, str. 90-93.

¹⁰⁵ Arhiv franjevačkog samostana Koprivnica, Origo antiqui conventus Caproncensis; Liber memorabilium, knj. I; P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, str. 98.

¹⁰⁶ P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, str. 99.

¹⁰⁷ Arhiv franjevačkog samostana Koprivnica, Liber memorabilium, knj. I; P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, str. 98.

¹⁰⁸ P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, str. 93.

¹⁰⁹ I. Lentić, Zlatarstvo u Koprivnici, Podravski zbornik, sv. 9, Koprivnica 1983., str. 128-131.

¹¹⁰ I. Lentić-Kugli, Inventar sakralnih spomenika, str. 177-179; I. Lentić, Zlatarstvo u Koprivnici, str. 128-131; P. Cvekan, Koprivnica i Franjevci, str. 103.

¹¹¹ KAZ, ACA 83/38.

¹¹² DAV, AGK, ZPGK 1676-1687, spis od 17. srpnja 1677.

Moguće je zaključiti da su franjevci u Koprivnici odigrali važnu ulogu u učvršćenju katoličanstva u Koprivnici jer je uz njihovu pomoć oko 1603. ili 1604. bio obnovljen katolički pastoralni rad u Koprivnici koja je ranije bila jedno od središta reformacije. Franjevci nisu dugo upravljali koprivničkom župom jer se već 1612. spominje novi koprivnički župnik Matija Šantić koji nije bio franjevac. Franjevci su se iznova vratili u Koprivnicu početkom druge polovice 17. stoljeća. Vrlo brzo su razvili snažnu pastoralnu djelatnost te su izgradili crkvu i samostan.

SUMMARY

The Franciscans in Koprivnica played an important role in consolidating Catholicism in Koprivnica. With the help of the Franciscans, in 1603 or 1604 the Catholic pastoral work in Koprivnica was renewed, which was formerly one of the centers of reformation. The Franciscans did not manage the Koprivnica parish for a long time. The Franciscans returned to Koprivnica again at the beginning of the second half of the 17th century. They developed a strong pastoral activity very quickly and built a church and a monastery.

STRATEGIC MANAGEMENT OF TOURISM AND CULTURAL RESOURCES IN THE DEVELOPMENT OF LOCAL ENTREPRENEURSHIP WITH GOOD PRACTICE EXAMPLES IN KOPRIVNICA-KRIŽEVCI COUNTY

STRATEŠKO UPRAVLJANJE TURISTIČKIM I KULTURNIM RESURSIMA ZA RAZVOJ LOKALNOG PODUZETNIŠTVA S PRIMJERIMA DOBRE PRAKSE U KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKOJ ŽUPANIJI

Tatjana GREDIČAK, Ph. D.

Scientific Associate

Ministry of Tourism Republic of Croatia,

Prisavlje 14, HR-10000 Zagreb, Croatia

e-mail: tatjana.gredicak@kr.t-com.hr

Primljeno / Received: 15. 2. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 11. 2018.

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

UDK / UDC: 338.486.3(497.525.1)

338.483.12(497.525.1)

Damir DEMONJA, Ph. D.

Senior Research Adviser

Institute for Development and International Relations,

IRMO, Ljudevita Farkaša Vukotinovića 2,

HR-10000 Zagreb, Croatia

e-mail: ddemonja@irmo.hr

ABSTRACT

Tourism and cultural heritage are very complex in their content. Considering that tourism contributes to the overall economic development, tourism valorization of cultural heritage is in the function of entrepreneurship development. Protection and improvement of cultural and historical values, especially those architectural, in terms of market democracy as one of the primary tasks in which tourist destination should build its identity. The focus of the concept of economic development is not only the needs of a particular segment of consumers, but also the needs of the whole society. To create a concept of local tourism development it is essential to determine the possibility of tourist characteristics/features and values as well as the receptive possibilities of all those resources, natural and social, that will meet tourists' needs. This paper discusses the role and importance of cultural heritage, analyzes research results of visitors' attitudes and consumption of cultural attractions and events in the Republic of Croatia, and presents the examples of entrepreneurial projects based on tourism and cultural heritage in Koprivnica-Križevci County that influence local economic development.

Key words: Management, tourism, cultural heritage, resources, entrepreneurship, Koprivnica-Križevci County

Ključne riječi: menadžment, turizam, kulturna baština, resursi, poduzetništvo, Koprivničko-križevačka županija

1. INTRODUCTION

The orientation to a market economy implies overall and thorough restructuring of the total macro-economic environment. It affects the area of tourism as well. Application of a proper strategy can increase the competitive ability, accelerate economic growth, enhance economic development, increase the propulsion of exports and imports, raise living standards, achieve a satisfactory level of well-being and effective engage in international economic relations and processes.¹

Global trends in the tourism market and the competitiveness of certain tourist destinations are strongly connected with the dominant trends in the market. Tourist is now focused on the experiences and stories, he is active. Tourist wants to be a participant and seek for journeys that will contribute to his personal development. Croatian tourism has a distinctive characteristic of seasonality and concentration of tourist traffic on the narrow coastal strip. Such reliance on the product »sun and sea« in the long run cannot contribute to the substantial improvement of the competitive position of the Republic of Croatia as a tourist destination. Also the product »sun and sea« cannot increase tourism consumption, and even better use the total development potentials. Therefore, it is necessary to develop tourism products that will enable the use of available capacities beyond the summer months and activate tourism potentials of the continental Croatia.² The basic premise that tourism becomes successful is well thought-out strategy for valorization of tourism resources. Acceptable strategy for tourism valorization of cultural heritage should enable the revitalization and long-term improvement and development of competitive advantages of the certain region. It is necessary to introduce and adopt a strategy which achieves a certain level of efficiency, realize set goals and proactively direct future development.³

Long-term development of Croatian tourism should be based on the active protection of natural and cultural heritage. In the Republic of Croatia there are possibilities of application and development of culture content in the function of tourism development, but they are not enough explored.⁴ Therefore, the aim of this paper is to show the specific impact of tourism and cultural heritage in the development of local entrepreneurship through good practice examples in the Koprivnica-Križevci County.

2. METHODOLOGY

In the research, formulation and presentation of the results in this paper are used method of analysis, descriptive and historical methods. In order to realize research objectives were used methods for the collection of secondary information. Secondary information was collected by historical method. Applying this method the relevant bibliographic material, papers, publications and websites are analyzed. In the analysis of information and facts relating to the research, method of analysis was used. Descriptive method was recorded and described the facts relating to the development of tourism based on the valorization of cultural heritage in the Koprivnica-Križevci County, as well as in the Republic of Croatia.

¹ GREDIČAK Tatjana, Kulturna baština u funkciji turizma (Cultural heritage in the function of tourism), *Acta Turistica Nova*, 2(2), Utilus visoka poslovna škola, Zagreb, 2008., 151-280.

² DEMONJA Damir, GREDIČAK Tatjana, Contribution to the Research on Rural Resorts in the Function of Tourism Products and Services Distribution: the Example of the Republic of Croatia, *Eastern European Countryside*, 21, 2015., 137-151.

³ GREDIČAK Tatjana, Kulturna baština u funkciji turizma (Cultural heritage in the function of tourism), op. cit., 153.

⁴ DEMONJA Damir, GREDIČAK Tatjana, Tourism and culture in the function of local economic development, *Podravina – časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Meridijani, Samobor, 14(27), 2015., 190-204.

3. DISCUSSION

3.1. The role and importance of cultural heritage and its tourism valorization

Cultural heritage as an expression of human's creation over a long period of time implies a set of material and spiritual values. They are caused by the material and spiritual human intervention in nature, society and thought. Cultural heritage includes all forms of human expression through which man/person presents his experience, ideas and vision.⁵ Cultural heritage involves buildings, locations, people and activities that have the characteristics to enrich the human personality, wider horizons, raise the general cultural level and develop communication. To understand the cultural heritage in the function of tourism development, in the interrelationship should be put terms of cultural heritage and tourism. For example, from tourism can be distinguished by human labor created value, and ignore those natural. Then remain common spaces and phenomena that man created and creates, and which are a reflection of human creativity. What is different in culture and tourism is the place where something happens. Culture, in relation to participants, happens everywhere, in various spaces and times, tourism, however, do not. Tourism, in relation to the tourists, only happens outside the place of permanent residence.⁶

Most developing countries don't have lots of opportunities for participation in the global economy except through tourism. Even then it applies the receptive aspect. Cultural heritage determines and respects the development of tourism, giving him a special social value and impact on increasing its economic effects. Tourism plays a significant role in the evaluation of all elements of cultural heritage. Cultural motives in tourism sometimes are so dominant that shape the specific types and forms of tourism. Tourism of all those that in any way participate in him actively requires a lot of cultural awareness and special knowledge. Tourism so much culturally enriches them that assumes and creates a special culture. Including a growing number of cultural heritage, factors in tourism are expanding his spatial and quantitative dimensions. In some cases, the relationships between cultural heritage and tourism, as well as their mutual influences, are much intertwined. So intense that cultural heritage and tourism on the objectives, functions, effects and external manifestations merge into a single phenomenon. The fact that cultural heritage is executed or may execute significant tourist functions, resulting with possibility and necessity of close cooperation between culture and tourism.⁷

With regard to the quantitative (growth) and qualitative changes (development), modern tourism today is largely determined by the overall social changes and reflects the value system that brings such changes.⁸ Cultural heritage is sufficient and significant resource base for the development of cultural tourism in order to meet the needs of tourists. Cultural heritage makes the passive part of the cultural tourism offer, and contemporary tourism seeking activities, events and excitement, so cultural heritage must be revived by cultural activities. Cultural heritage is one of the main factors of expansion of the tourist phenomenon and makes an important foundation on which tourism began to develop, and still evolving. It is in the sphere of cultural heritage created the first motives for tourist travels and constantly appearing new incentives.⁹ Those elements of cultural heritage, which are attractive because of their

⁵ MAROEVIĆ Ivo, Sadašnjost baštine (The present of the heritage), Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske (The Association of Art Historians of the Socialist Republic of Croatia), Zagreb, 1986., 30.

⁶ GREDIČAK Tatjana, Kulturna baština u funkciji turizma (Cultural heritage in the function of tourism), op. cit., 155.

⁷ DEMONJA Damir, GREDIČAK Tatjana, Kulturní dědictví a cestovní ruch: chorvatské zkušenosti (Cultural Heritage and Tourism: Croatian Experiences), *Narodopisna Revue (Journal of Ethnology)*, 3, 2015., 307-317.

⁸ GREDIČAK Tatjana, Kulturni turizam i segmentacija tržišta (Cultural tourism and market segmentation), in: ZMAIĆ Krunoslav, GRGIĆ Ivo, SUDARIĆ Tihana (eds), *Zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa »Tradicijom usprkos krizi«, Vinkovci, 06.-07. rujna 2012. (Conference Proceedings from the scientific-professional meeting »Tradition despite the crisis«, Vinkovci, September 6-7, 2012)*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Poljoprivredni fakultet u Osijeku (Josip Juraj Strossmayer University, Faculty of Agriculture in Osijek), 2012., 13.

⁹ GREDIČAK Tatjana, Kulturna baština u funkciji turizma (Cultural heritage in the function of tourism), op. cit., 160.

particular historical significance and great cultural, artistic or scientific value always determine the goals, directions, spatial concentration and temporal frequency of the greater number of total tourism trends in the world.

The main characteristic of cultural heritage is that it is tied to a specific area. National cultural heritage is associated with the area of the current/actual state. In this context, taking into account previous historical conditions and events, it is difficult to imagine possible changes already adopted national slant of famous cultural heritage. In determining the cultural heritage must be considered possible fact that cultural heritage on the territory of a country/state or region can be enriched with traces and testimonies of some previous cultures and other nations who have lived in a particular area in the course of historical events and thus influenced on the creation of current cultural environment.¹⁰

The basic strategy that emphasizes possible use of cultural heritage resources includes promotional, tourism and scientific exploitation of cultural heritage. That meant a kind of strategy is a system where there is clearly defined concept designed to attract people. Tourists, guests and visitors encouraged with the values of cultural heritage decide on the destination of their journey. Thus, the use of cultural heritage is ranging from encouraging the interest in various forms of promotion to stimulating that promotion which shows the most efficient in their efforts to create pleasure by visiting the destination. This concrete satisfaction is reflected in imagining the attractive pictures before visiting a particular destination, and especially after the visit.¹¹ Or, the level of satisfaction in concrete form manifests itself through interpretation of seen and experienced. After time spent in the tourist destination it is reflected in the specific behavior of tourists in the area in which they live and work.

Orientation on tourism based on the valorization of cultural heritage is a result of saturation of using only natural sources such as, for example, sea, air, forests, land and mountains. Tourism based on the valorization of the potentials of cultural heritage is also the result of the inclusion of an increasing number of people in tourism which can be viewed as a kind of social and economic phenomenon. This is especially noticeable between the two world wars and after the Second World War. The source of tourism can be linked to the characteristics of people to willingly leave their permanent place of residence in order to stay in other places where they devote to other activities, something different than those practiced at home.¹²

Following the experiences of many countries in the field of tourism economy, decades ago could be seen that the tourist offer focuses on two elements: natural and cultural. Both elements require long and intensive preparations, and later maintenance. That means it takes to create the infrastructure requirements relating to the construction of adequate transport and accommodation infrastructure. It is particularly important relevant promotion that highlights the specifics, understandable and acceptable reasons for selecting exactly one of the many tourist destinations.¹³

The coexistence of cultural heritage and tourism offer proper fit in the phrase sustainable development. The cultural heritage is sensitive to improper use and maintenance as the natural heritage. At the same time, the local population accepts objects/facilities of cultural heritage as objects/facilities from a

¹⁰ GREDIČAK Tatjana, Kulturna baština i gospodarski razvitak Republike Hrvatske (Cultural heritage and economic development of the Republic of Croatia), *Ekonomski pregled (Economic Review)*, 60(3-4), Hrvatsko društvo ekonomista (Croatian Economic Association (CEA)), Zagreb, 2009., 199.

¹¹ DEMONJA Damir, GREDIČAK Tatjana, Kulturni dedictvi a cestovni ruch: chorvatské zkušenosti (Cultural Heritage and Tourism: Croatian Experiences), op. cit., 307-317.

¹² GREDIČAK Tatjana, Upravljanje lokalnim ekonomskim razvojem – Turistička valorizacija kulturne baštine u funkciji ekonomskog razvoja (Management of local economic development – Tourism valorization of cultural heritage in a function of economic development), in: BOŽIĆ Nikša and DUMBOVIĆ BILUŠIĆ Biserka (eds), *Zbornik radova s međunarodnog skupa »Modeli upravljanja procesima obnove i razvoja povijesnih gradova«, Ivanić Grad, 11. studenog 2011. (Proceedings from the international conference »Models for management of historical towns revitalization and development processes«, Ivanić Grad, November 11, 2011)*, Hrvatska sekcija ECOVAST, Zagreb (ECOVAST Croatian Section, Zagreb), 2011., 1-11, Internet, http://www.ecovast.hr/dokumenti/publikacije/Ivanic2009/12_Gredicak.pdf, 12/10/2016.

¹³ GREDIČAK Tatjana, Kulturna baština i gospodarski razvitak Republike Hrvatske (Cultural heritage and economic development of the Republic of Croatia), op. cit., 197.

neighboring yard. So, they find it is quite natural and logical that the object/facility is located exactly where it was conceived and built by previous generations.¹⁴ Over time, changes in the lifestyle of the host are inevitable, especially in the area of agricultural production that bring changes in all the traditional components of life.¹⁵ Therefore, the sensitivity of the maintenance and use of cultural heritage objects/facilities refers to the level of national wealth and everyday life of the local population. Hence the need for rational use of cultural heritage is totally acceptable. From this derive common misunderstandings about the valorization of cultural heritage objects/facilities. Therefore, it must be stressed the needed seriousness or responsibility for creating marketing strategies. The strategy seeks to protect objects/facilities of cultural heritage and at the same time use them as a source of tourism and general economic development.

3.2. Tourism valorization of cultural heritage in the Republic of Croatia: the research results of visitors' attitudes and consumption of cultural attractions and events in the Republic of Croatia

Despite the fact that tourism valorization of cultural heritage in the Republic of Croatia has not been systematically developed, culture has always been an integral part of tourism. One of strategic objectives of Croatian tourism development should be development of tourist destination product offer. This includes the development of cultural resources potentials. The strategic objective is that Republic of Croatia its tourism development base on the preservation of diverse natural and cultural resources, as well as on the principles of sustainable development in planning a quality tourist offer, and was clearly indicated the importance of cultural tourism for the design of future Croatian tourism development. Also, it is necessary to have a clear view to the importance of cultural tourism in Croatia. In all Croatian regions in determining the most important topics of tourism products an important role belongs to the culture.

Basis for a different understanding and systematic research of cultural tourism in Croatia are triggered two strategies, designed and in implementation before and/or simultaneously with this on cultural tourism, and they are Strategy of Cultural Development in Croatia¹⁶ and Development Strategy of Croatian Tourism until 2010.¹⁷ In these strategies the Croatian cultural diversity and national and local cultural resources are recognized as a key selling points in tourism, and then as a very important tourism resources for achieving the long-term sustainability of tourism development. Those two strategies were basis for Development Strategy of Cultural Tourism, designed by the Institute for tourism from Zagreb in 2003.¹⁸ This Strategy was primarily aimed to create preconditions of systematic development of Croatian cultural tourism as a development priority of Croatian tourism, environments and infrastructure that effectively encourage the development of cultural-tourism initiatives and their promotion, and

¹⁴ Ibid., 214.

¹⁵ GREDIČAK Tatjana, Ruralni turizam u funkciji očuvanja tradicionalnog identiteta (Rural tourism in the function of preserving the traditional identity), in: ZMAIĆ Krunoslav, GRGIĆ Ivo, SUDARIĆ Tihana (eds), *Zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa »Tradicijom usprkos krizi«, Vinkovci, 08.-09. rujna 2011. (Conference Proceedings from the scientific-professional meeting »Tradition despite the crisis«, Vinkovci, September 8-9, 2012)*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Poljoprivredni fakultet u Osijeku (Josip Juraj Strossmayer University, Faculty of Agriculture in Osijek), 2011., 22.

¹⁶ Hrvatska u 21. stoljeću, Strategija kulturnog razvitka, Dokument (Croatia in the 21st Century, Strategy of cultural development, Document), Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb (Ministry of culture of the Republic of Croatia, Zagreb), 2003., Internet, <http://www.culturelink.org/news/publics/2009/strategy.pdf>, 12/10/2016.

¹⁷ Strategija razvoja hrvatskog turizma do 2010. godine (Development Strategy of Croatian Tourism until 2010), Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, Zagreb (Ministry of Tourism of the Republic of Croatia, Zagreb), 2003., Internet, <http://www.mint.hr/UserDocsImages/Strategija%20hrvatskog%20turizma%20-%20finalna%20verzija.pdf>, 12/10/2016.

¹⁸ Strategija razvoja kulturnog turizma: Od turizma i kulture do kulturnog turizma (Development Strategy of Cultural Tourism: From tourism and culture to cultural tourism), Institut za turizam (Institute for Tourism), Zagreb, 2003.

through systematic education form Croatia as a destination of high quality cultural-tourism image. That Strategy, its objectives, role of the key state institutions involved in its implementation in the Republic of Croatia and results of the Strategy implementation are detailed analyzed by the authors of this article.¹⁹

The first comprehensive research of visitor's attitudes and consumption of cultural attractions and events in Croatia was conducted in 2008 by the Institute for Tourism, Zagreb, for the purposes of the Ministry of Tourism of the Republic of Croatia in collaboration with the Council for Cultural Tourism of the Croatian National Tourist Board.²⁰ The aim of this research was to collect data on the characteristics of tourism demand and consumption of cultural visitors to cultural attractions and events in Croatia, for which was chosen 37 cultural attractions: 16 cultural-historical sights, 9 museums and galleries, and 12 events, equally allocated in coastal and continental counties in Croatia. This research also bridge the lack of quality statistical data/indicators on the activities related to tourist visits to cultural events and attractions in Croatia. The Croatian Bureau of Statistics monitors only the total number of visitors of selected tourist attractions.²¹ In these attractions are included cultural ones whose attendances are monitored by the number of sold tickets or it is about the number of visitors estimated by the manager of these attractions. However, a number of attractions involved in this kind of statistical monitoring are limited and indicators alone do not reveal anything about the visitor's structure, and such research are incomplete and not authentic.

Indicators obtained from the research of visitor's attitudes and consumption of cultural attractions and events in Croatia reveal that visitors are middle (47%) and younger (30%) age, with a slightly higher share of men (53%). Cultural tourists are mostly university educated (38%) or have completed high school (24%). Most (55%) have total monthly household income in the range of 1000 to 3000 euros. Among the cultural tourists dominate foreign visitors (62%), and individually significant group consists of visitors from Italy (15%), Germany (14%), France (9%) and the UK (9%). Among domestic visitors dominated those from their own county (44%). Cultural tourists mostly spend the night in a place where cultural attraction is located or event is held (43%), or they are excursionists, i.e. arrived from a place of permanent residence (26%). Among foreign cultural tourists increasing share are of those in the first visit to Croatia (30%) compared to summer tourists stationed in Croatian coastal regions (19%).²²

¹⁹ DEMONJA Damir, Institucijska mreža kulturnog turizma (Institutional Network of Cultural Tourism), in: PETROVIĆ LEŠ Tihana i PLETENAC Tomislav (eds), *Etnologija i kulturni turizam (Ethnology and Cultural Tourism)*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju (Faculty of Humanities and Social Sciences University of Zagreb, Department of Ethnology and Cultural Anthropology), Zagreb, 2006., 11-15; DEMONJA Damir, Cultural tourism in Croatia and some European countries: Croatian cultural strategies, scientific texts and institutional framework, *Croatian International Relations Review – CIRR*, 14(50/51), Institute for Development and International Relations (IRMO), Zagreb, 2008., 3-6; DEMONJA Damir, Cultural tourism in Croatia after the implementation of the Strategy of development of cultural tourism, *International Scientific Journal – Turizam*, 17(1), Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Faculty of Science, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia, 2013., 8-13; DEMONJA Damir, GREĐIČAK Tatjana, Kulturni dedictvi a cestovni ruch: chorvatské zkušnosti (Cultural Heritage and Tourism: Croatian Experiences), op. cit., 309-311; DEMONJA Damir, GREĐIČAK Tatjana, Exploring the cultural tourism-sustainable development nexus: the case of Croatia, *Scientific Annals of the »Alexandru Ioan Cuza« University of Iași Economic Sciences*, 61(2), 2014., 166-169; DEMONJA Damir, Kulturni turizam: hrvatska iskustva (Cultural tourism: Croatian experiences), *Antropologija*, 11(1), 2011., 183-197.

²⁰ TOMLJENOVIC Renata, MARUŠIĆ Zrinka, Stavovi i potrošnja posjetitelja kulturnih atrakcija i događanja u Hrvatskoj: TOMAS Kulturni turizam 2008 (Attitudes and Consumption of Cultural Attractions and Events in Croatia: TOMAS Cultural Tourism 2008), Institut za turizam (Institute for Tourism), Zagreb, 2009., Internet, http://www.iztg.hr/UserFiles/File/novosti/2009_TOMAS_Kulturni_turizam_2008_Sazetak_i_Prezentacija.pdf, 12/10/2016. Analysis and comments of performed research see in: DEMONJA Damir, Cultural tourism in Croatia after the implementation of the Strategy of development of cultural tourism, op. cit., 13-14.

²¹ Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2013. (Statistical Yearbook of the Republic of Croatia 2013), Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (Croatian Bureau of Statistics), Zagreb, 2013., 409-426.

²² TOMLJENOVIC Renata, MARUŠIĆ Zrinka, Stavovi i potrošnja posjetitelja kulturnih atrakcija i događanja u Hrvatskoj: TOMAS Kulturni turizam 2008 (Attitudes and Consumption of Cultural Attractions and Events in Croatia: TOMAS Cultural Tourism 2008), op. cit., IV, Internet, http://www.iztg.hr/UserFiles/File/novosti/2009_TOMAS_Kulturni_turizam_2008_Sazetak_i_Prezentacija.pdf, 12/10/2016.

Most visitors of cultural attractions and events are motivated by desire to learn (26%), combined with the image or reputation of attractions/events (18%), curiosity (18%) and the desire to get together with the accompanying persons (17%). Cultural tourists gather information on cultural attraction or event more than a year in advance (46%), or upon arrival at the destination (26%). In doing so, they usually rely on the recommendations of friends, relatives or local residents. From formal channels, they mostly use the internet (21%), printed promotional materials (18%), radio/TV (16%), printed tourist guides (14%) and newspapers/magazines (14%).

Most visitors (59%) are in the first visit to a cultural attraction/event, and 22% in the second visit. Cultural events have the highest proportion of those visitors who are in re-visit (52%). The vast majority of visitors are satisfied with the visit. For the 48% of them visit has surpassed their expectations, while for the 47% is in accordance with expectations. The visitors were satisfied with the quality of settings/programs, opportunities to learn something new, professional staff, and the cleanliness and neatness. Visitors were particularly dissatisfied with signalization on roads, availability of information before travel and upon arrival at the destination.²³

Most visitors have already visited or plan to visit secular (65%) and religious (64%) sites, museums and galleries (59%) and cultural events (42%). Approximately 1/3 of visitors show interest in music and stage performances and themed trails/paths. A large proportion of visitors (60%) expressed interest in participating in creative workshops, among which are the most popular culinary courses (24%), participation in harvests (23%) and archaeological excavations (21%). Most foreign cultural tourists identifies Croatia with a rich cultural and historical heritage (84%), hospitality (82%), relaxed way of life (75%), unique customs, traditions and gastronomy (72%), the richness of museums and galleries (71%) and lively atmosphere (70%). Approximately 50% to 60% of visitors identified Croatia with festivals and events, rich cultural and artistic life and a destination suitable for culture motivated travel/trips.²⁴

One third of visitors may be considered targeted, culture motivated tourists that travel specifically to visit cultural attraction/event or they are on culture motivated vacation. Events attract the largest proportion of culture motivated visitors (46%), followed by cultural heritage (34%) and museums/galleries (30%). Also, cultural attractions and events in continental counties of Croatia attract a significantly higher proportion of culture motivated visitors (49%) compared to those in coastal counties (27%). About 70% of cultural tourists are on a multi-day/several day's journey on which achieved an average of eight nights. Basically they are staying in private accommodation (32%), at friends/relatives (25%) and in hotels (22%). The vast majority of visitors (85%) travels organize independently. Of those who use services of travel agencies, they are mostly book/reserve accommodation (76%) and transportation (74%).²⁵

The average daily consumption of visitors of cultural attractions and events in several days' trips is on average 45 euros. Visitors who have stayed in paid (commercial) forms of accommodation spend per day on average 57 euros (4 euros, or 7% of total daily consumption of culture and entertainment). Those who stay in their own cottage, house or apartment, or with relatives or friends and therefore do not have the cost of accommodation, daily consume significantly less – an average 20 euros (2.5 euros per day or 13% of total daily expenses for culture and entertainment). From a total of 28 euros, as on average spend day visitors of cultural attractions and events, on culture stands 3.5 euros, or 13% of total daily expenses. Considering the type of visited attraction/event, the best consumers are visitors of museums and galleries. On several daily trips they spend an average of 57 euros and 35 euros on one day trips. Considering the location, visitors of cultural attractions and sites on the continent are spending average more on several daily trips with paid overnight stays (on average 65 euros per day compared to 55 euros that spend visitors in coastal areas and islands), and half less of visitors on one day visit/trip in coastal areas and islands (23 euros compared to 47 euros).²⁶

²³ Ibid.

²⁴ Ibid., IV-V.

²⁵ Ibid., V.

²⁶ Ibid.

3.3. The importance of the inclusion of cultural heritage in the tourist offer of the Republic of Croatia

Cultural heritage should be systematically included in the tourist offer of the Republic of Croatia. The existence of cultural heritage in the tourist offer is the result of raising awareness that the whole Adriatic or Blue Croatia is located on almost inexhaustible source of historical events. This claim relates to the continental and to the maritime part of Croatia, because Adriatic Sea for millennia is irreplaceable maritime route of the former, in today's terms, small countries/states. These countries/states in the past centuries created content that can still be intensively used for tourism purposes.²⁷ Therefore, the cultural heritage is excellent source of cultural tourism particularly in Croatia. Cultural tourism complemented by natural conditions must create prestigious, competitive tourist destinations. Despite these historical facts and those about the importance of tourism economy for the development of the Republic of Croatia, the existence of cultural heritage and cultural tourism in the overall tourism offer in Croatia is still not enough and properly used. Tourist trends are basically directed towards areas that have the natural and cultural resources, and other conditions that allow satisfying tourist needs. This means that the creation of effective marketing management in the function of tourism development in tourist destinations and lower spatial units must be based and arise from the attributes, characteristics, tourist values and reception capabilities of these resources. It should also take into account other conditions such as, for example, need, demand and size of the market demand.²⁸

The richness of tangible and intangible cultural heritage of the Republic of Croatia is a resource for the development of Croatian cultural tourism in all its forms. Cultural tourism is a generator of sustainable development, it allows the places that are not solely tourist become interesting for tourists, but also to the local population, with well-thought strategies based on local cultural and artistic potentials. Cultural tourism products as key components of cultural tourism, contribute to enriching the image of the destination, increase consumption, length of stay and tourist satisfaction, which ultimately contributes to sustainable development of the place or region in which those products are consumed.²⁹ The concept of development of tourist destinations, regions, places and sites, is determined by the number of endogenous and exogenous factors which owns the destination itself. Endogenous factors are: resources, location, roads and transport links, demographic and economic conditions, the achieved level of tourism development, the achieved level of general socio-economic development, cultural and civilizational surroundings.³⁰ Exogenous factors are: market demand, position in relation to the market, the connection with the market, the impact of competitive destinations, global economic, developmental and tourism policy of the country and the conditions resulting from those policies.³¹

In the chapter that follows, the good practice examples of entrepreneurial projects based on cultural heritage and tourism in the Koprivnica-Križevci County are presented.

²⁷ GREĐIČAK Tatjana, Kulturna baština i gospodarski razvitak Republike Hrvatske (Cultural heritage and economic development of the Republic of Croatia), op. cit., 202.

²⁸ GREĐIČAK Tatjana, Marketing strategija ruralnog turizma (Marketing strategy of rural tourism), in: KATICA Dijana (ed.), *Zbornik radova Drugog hrvatskog kongresa o ruralnom turizmu »Konceptcija dugoročnog razvoja ruralnog turizma«, 21.-25. travanj 2010., Mali Lošinj (Conference Proceedings from Second Croatian Congress of Rural Tourism »The concept of long-term development of rural tourism«, April 21-25, 2010)*, Hrvatski farmer d.d., Zagreb, 2010., 114.

²⁹ DEMONJA Damir, GREĐIČAK Tatjana, Uloga marketinga u razvoju kulturnog turizma u Hrvatskoj (The role of marketing in the development of cultural tourism in Croatia), *Podravina*, 13(25), Meridijani, Samobor, 2014., 112-128.

³⁰ DEMONJA Damir, GREĐIČAK Tatjana, Exploring the cultural tourism-sustainable development nexus: the case of Croatia, op. cit., 161-179.

³¹ GREĐIČAK Tatjana, Marketing strategija ruralnog turizma (Marketing strategy of rural tourism), op. cit., 111.

3.4. Examples of entrepreneurial projects based on cultural heritage and tourism in Koprivnica-Križevci County

Koprivnica-Križevci County is situated in northwest part of the Republic of Croatia. It is located in a group of Counties of Central Croatia, together with Zagreb County, Krapina-Zagorje County, Varaždin County, Međimurje County, Bjelovar-Bilogora County, Sisak-Moslavina County and Karlovac County. From the northeast side it borders with the Republic of Hungary. Inside the Republic of Croatia, Koprivnica-Križevci County borders with the following counties: Međimurje County, Varaždin County, Zagreb County, Bjelovar-Bilogora County and Virovitica-Podravina County. With the area of 1.748 km² is the seventeenth county by size in Croatia, while by the number of 115.582 inhabitants is sixteenth by size.

According to natural-geographical regionalization of the Republic of Croatia, Koprivnica-Križevci County belongs to Panonia megaregion, and inside it basin of northwest Croatia.

The area of Koprivnica-Križevci County is extremely diverse, and includes few whole areas which mutually distinguish not only by natural-geographical but as well by economic, demographic, traffic and other characteristics.

Northeast part of the County makes Drava river valley. At that part of the County dominates agricultural activity with significant oil fields and natural gas. This part of the space is populated with slightly higher and concentrated settlements, which partially, due to good traffic connections with Koprivnica, adopt certain elements of urbanization. As central settlements of this area stand out in the first instance Koprivnica, traditional center created at the contact of plains and mountain part of the County, and smaller Đurđevac in east part of the ledge.

Mountain part of the County makes area of Kalnik hills and Bilogora, area of the hilly relief. Whole hills is separated with the Valley of Koprivnica River in two parts. Bilogora part (maximum height 307 m s.l.) situated on northwest part, while the other part makes the area of Kalnik hills, with the highest peak of Kalnik (642 m s.l.). In this area dominate small rural settlements (except town Križevci), with highly negative demographic characteristics.

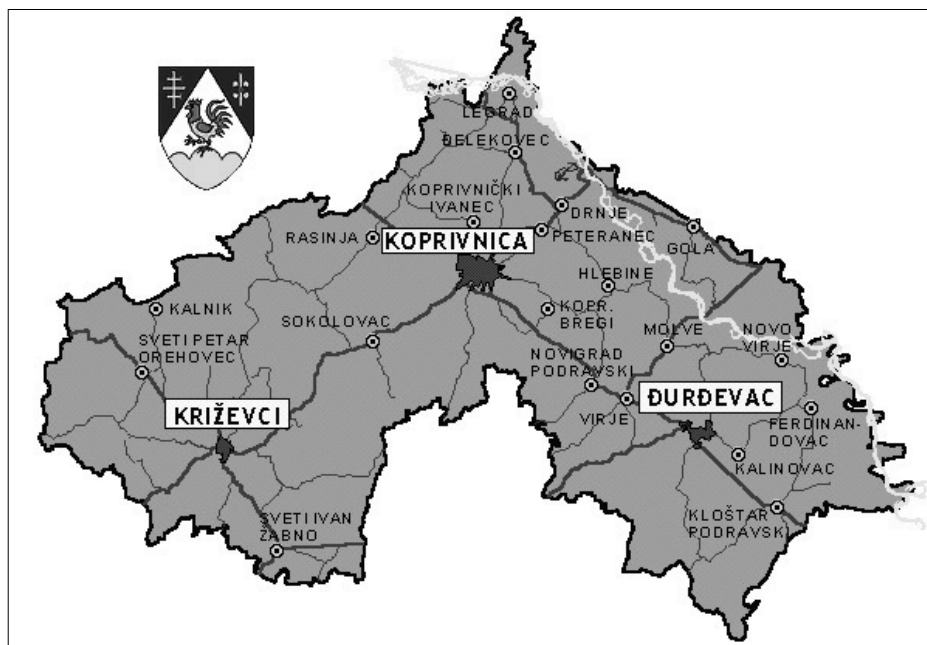
Geographic-traffic position of the County mark two directions: secondary transverse and longitudinal traffic direction. Transverse direction enables connecting of the Republic of Croatia (especially the Adriatic) with central European and east European countries, and at the same time connects Podravina basin with Zagreb. That transverse traffic direction crosses over low Lepavina Previa and represents also natural-geographic favorable route which is not evaluated enough, and at the same time represents lowland communication between Drava and Sava valley. By secondary longitudinal direction which goes on Drava valley is connected central Croatia with east Croatia and west European and central European countries with southeast Europe.

In the Koprivnica-Križevci County some of the positive examples of the organization of tourist services related to cultural heritage and traditional life are: Captain's House (Kapetanova kuća) in Križevci, Farm Sunny Village (Imanje Sunčano selo) in Jagnjedovec, Rural household Jurjević in Peteranec, hotel »Bijela kuća« in Koprivnica, hotel »Podravina« in Koprivnica and hotel »Picok« in Đurđevac.³²

Captain's House (Kapetanova kuća), Križevci

Križevci is one of the oldest Croatian towns, its ancient history dating back to 6.000 BC. Situated in the north-west of the country, on the southern slopes of Mountain Kalnik, Križevci lies 50 km in easterly direction from Zagreb, and is surrounded by Varaždin (50 km) from the north-west, Koprivnica (30 km) in the east, and Bjelovar (30 km) from the south-east. Križevci is the cultural, historic, economic and administrative heart of Prigorje and belongs to Koprivnica-Križevci County. The town itself consists of

³² The presented examples of good entrepreneurial practices in the field of cultural heritage and tourism in Koprivnica-Križevci County represent a small part of the authors of that paper research results, which was conducted in 2015, about the relationship between cultural heritage and tourism in the good practice entrepreneurial examples in the Republic of Croatia.

Picture 1: The map of the Koprivnica-Križevci County

Source: Koprivničko-križevačka županija, About the county. Towns and Municipalities, Internet, <http://kckzz.hr/en/about-the-county/towns-and-municipalities/>, 12/10/2016.

an Upper and Lower Town. In 1252, the Upper Town was granted privileges as Free Royal Town and in 1752 empress Maria Teresia had the two parts united giving them a plural name Križevci. There are many reasons to visit Križevci and its vicinity: business, cultural, sports, religious, health due to the unpolluted environment, and tourism which brings them all together.

Captain's House is settled in the Upper Town ambience of the Town of Križevci.³³ The whole area is covered in greenery, stretching from the south to the north, along chestnut-tree and plane-tree lined road, with vegetable and flower gardens. The Upper Town is the location of many cultural and historic monuments such as the Church of St. Marko Križevčanin, the Greek-Catholic Cathedral of the Holy Trinity, the town cemetery with St. Rock Chapel and others. The Captain's House is made up of an older and a newer part in the garden that can be described as a nature park: the richness and imaginativeness of horticulture make the whole place romantic and relaxing. The lawns carefully mown, the orchard with authentic fruit sorts, the organic vegetable garden, the swings for the children and the grill bower make stay in the Captain's House pleasant. There is, also, two dog boxes for the guests' pets, as well as spacious garage for the cars. The living room on the ground floor is full of details of original arts from all continents situated in the imaginative architectural solution, and the senses of the warmth are achieved by the open fire. The offer includes domestic products as juices, jams, home-baked bread, cakes and other delicacies of local cuisine.

Accommodation capacity consists of two rooms of which one, single room, is on the ground floor adjoining the living room. It is, actually, the Captain's room designed with numerous details of a cabin, of the same size as the one on board. A double room is positioned in the attic and can be reached from the living room by the wooden staircase. That living room could be named the museum of creativity of civilizations. The items displayed show what can be found all over the world throughout the years of voyages and what a family can collect whenever they came on the firm ground they would buy a souvenir typical of the land they visited. The room has double bed surrounded by various details from the East to the West.

³³ Kapetanova kuća (Captain's House) Križevci, Internet, http://www.kapetanova-kuca.hr/index_e.html, 12/10/2016.

Farm Sunny Village (Imanje Sunčano selo), Jagnjedovec

Farm/lodging Sunny Village is located in the village Jagnjedovec, on the slopes of Mountain Bilogora and is 7 kilometers southwest of Koprivnica.³⁴ Through the village passes road Koprivnica-Bjelovar, Koprivnica cycling route 2 and Koprivnica hiking trail. Farm includes traditional buildings from the last century, a playground for various sports, gazebo overlooking the whole area, fishpond and farm buildings. Four rooms to accommodate up to 14 guests can be found in Drava-Prigorje region traditional wooden houses. Farm offers a diverse, autochthonous gastronomic offer based on vegetables and fruits from own breeding in the vegetable garden and orchard with old sorts. The offer also includes day trips for groups of children and adults with a tour of the ethnographic collection, outdoor activities, a small ethnographic workshop tailored to the age and interests and multi-day stays for families and groups with sightseeing the surrounding area on foot or by bicycle.

Rural household Jurjević, Peteranec

Rural household Jurjević is 4 km far from Koprivnica. Gastronomic offer of the Jurjević rural household is based on authentic, local specialties and fish dishes, and wines of the area of Podravina. As part of the household is a fishpond for recreational fishing. In addition to fishpond, guests are offered recreation on small playground, hanging bowling or table tennis. Also, in the vicinity of household is Center of Croatian Naive Art in Hlebine.

Hotel »Bijela kuća«, Koprivnica

Hotel »Bijela kuća« is a modern accommodation and catering facility, located near the bus and train station, and is the ideal choice for travelers that come in Koprivnica by bus or a train. The hotel has 12 rooms and 1 suite, and is only a few minutes away from the center of town with many natural, cultural and historical sights of Koprivnica, such as the main town square and park, Koprivnica fort and armory, churches of St. Anthony of Padua, St. Nicholas and St. Mary, the city museum and a museum of food.

Hotel »Podravina«, Koprivnica

Hotel »Podravina« is located in the center of Koprivnica, and as a city hotel it is the perfect place to vacation for individuals and groups and the organization of various business events and meetings. Guests have at their disposal 60 rooms and 3 suites with bathroom, mini bar, telephone, MAX TV, high-speed wireless Internet access available in each room, air conditioned restaurant, world-class national and international cuisine, a cocktail bar and a hall for the organization of meetings, expert meetings, presentations and seminars, with modern technical equipment. In addition, the hotel offers the possibility to organize weddings, business lunches, banquets, cocktail parties and other festive events.

Hotel »Picok«, Đurđevac

Hotel »Picok« is located in Đurđevac, in the heart of Podravina.³⁵ Hotel accommodation facilities are 180 beds, i.e. 74 double rooms, 4 suites and 2 specially designed rooms for people with special needs, a restaurant, cocktail bar, summer terrace, room for meetings and various celebrations, and one kind of specialty, »Đurđevačka iža«, decorated in the traditional Podravina style. All rooms are air-conditioned, equipped with satellite TV, direct dial telephone, wireless internet, deposit box and mini-bar. Hotel »Picok« has three meeting rooms: the largest fits organizing events up to 250 people, the middle room is ideal for presentations, seminars and training to 100 people, and »Hunting Room« (»Lovačka soba«) for 40 people is ideal for private business meetings. Within the hotel is excursion site »Stara Drava – Lepa Greda« located on the river Drava where it is possible to organize various sports competitions, team building programs and similar events with a comprehensive gastronomic offer. The hotel also has wellness & spa, fitness center, large swimming pool and jacuzzi.

³⁴ Sunčano selo Jagnjedovec 116 (Sunny Village Jagnjedovec), Internet, <http://www.suncanoselo.com/onama.html>, 12/10/2016.

³⁵ Hotel »Picok«, Internet, <http://hotel-picok.hr/>, 12/10/2016.

4. CONCLUSION REMARKS

Elements of cultural heritage which are attractive because of their particular historical significance and of great cultural, artistic or scientific value always define the objectives, directions, spatial concentration and temporal frequency of a good part of the total tourism trends in the world. Tourism as a temporary abandonment of permanent domicile always supposes a certain degree of personal culture. This can be in the form of mere curiosity and simplest desire for knowledge and cognition. From the level/degree of development of subjective culture and culture of consciousness depends power and differentiation of tourist motives and intensity of tourist movements. The World Tourism Organization (WTO) data show that 37% of all international travels involve some form of tourism valorization of cultural heritage, and demand for international travels will rise for 15% until the year 2020.³⁶ Based on this tourism valorization of cultural heritage greatly contributes to the increase in the number of tourists in a tourist destination. This is reflected in the Republic of Croatia, where an increasing number of foreign tourists participate in cultural activities, visit cultural and historical sites, attend concerts, performances and cultural events.

The fact is that the resource attributes and characteristics meet the tourist needs. In this sense some resource will attract and bind to themselves only those segments of tourism demand, which on its attributes and characteristics can satisfy their needs. This leads to the possibility that on the basis of knowing these attributes determine the types and forms of tourism that can be developed in a specific destination. Also, there is no doubt that there are close links between cultural heritage and tourism, which with their own existence and altering significantly affect each other. Cultural heritage has value as a testimony of human skill and art, as a masterpiece of a certain period, as an immediate life frame adjusted to the historical periods and conditioned by the social position of their users.

It can be concluded that the tourism valorization of the cultural heritage is one of the selective forms of tourism that economy gives long-term competitive advantage. For the tourism sector the systematic development of cultural tourism offer brings numerous advantages. That raises the overall quality of the tourism product, attracts tourists with greater spending power, extends the season, and geographically expands demand outside the main tourist flows. This encourages the regional economy of destinations, stimulates demand and consumption because it offers to tourists a bigger, longer and better range of activities and events in the destination where reside which can all be applied to the area of Koprivnica-Križevci County as showed selected presented examples of entrepreneurial projects based on cultural heritage and tourism.

5. BIBLIOGRAPHY AND SOURCES

1. DEMONJA Damir, Cultural tourism in Croatia after the implementation of the Strategy of development of cultural tourism, *International Scientific Journal – Turizam*, 17(1), Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Faculty of Science, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia, 2013., 1-17.
2. DEMONJA Damir, Kulturni turizam: hrvatska iskustva (Cultural tourism: Croatian experiences), *Antropologija*, 11(1), 2011., 181-205.
3. DEMONJA Damir, Cultural tourism in Croatia and some European countries: Croatian cultural strategies, scientific texts and institutional framework, *Croatian International Relations Review – CIRR*, 14(50/51), Institute for Development and International Relations (IRMO), Zagreb, 2008., 1-11.
4. DEMONJA Damir, GREDIČAK Tatjana, Tourism and culture in the function of local economic development, *Podravina – časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Meridijani, Samobor, 14(27), 2015., 190-204.
5. DEMONJA Damir, GREDIČAK Tatjana, Kulturni dedictvi a cestovni ruch: chorvatské zkušenosti (Cultural Heritage and Tourism: Croatian Experiences), *Narodopisna Revue (Journal of Ethnology)*, 3, 2015., 307-317.
6. DEMONJA Damir, GREDIČAK Tatjana, Contribution to the Research on Rural Resorts in the Function of Tourism Products and Services Distribution: the Example of the Republic of Croatia, *Eastern European Countryside*, 21, 2015., 137-151.
7. DEMONJA Damir, GREDIČAK Tatjana, Uloga marketinga u razvoju kulturnog turizma u Hrvatskoj (The role

³⁶ World Tourism Organization UNWTO, Internet, <http://www2.unwto.org/>, 12/10/2016.

- of marketing in the development of cultural tourism in Croatia), *Podravina – časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Meridijani, Samobor, 13(25), 2014., 112-129.
8. DEMONJA Damir, GREDIČAK Tatjana, Exploring the cultural tourism-sustainable development nexus: the case of Croatia, *Scientific Annals of the »Alexandru Ioan Cuza« University of Iași Economic Sciences*, 61(2), 2014., 161-179.
 9. DEMONJA Damir, Institucijska mreža kulturnog turizma (Institutional Network of Cultural Tourism), in: PETROVIĆ LEŠ Tihana i PLETENAC Tomislav (eds), *Etnologija i kulturni turizam (Ethnology and Cultural Tourism)*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju (Faculty of Humanities and Social Sciences University of Zagreb, Department of Ethnology and Cultural Anthropology), Zagreb, 2006., 11-15.
 10. GREDIČAK Tatjana, Kulturni turizam i segmentacija tržišta (Cultural tourism and market segmentation), in: ZMAIĆ Krunoslav, GRGIĆ Ivo, SUDARIĆ Tihana (eds), *Zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa »Tradicijom usprkos krizi«, Vinkovci, 06.-07. rujna 2012. (Conference Proceedings from the scientific-professional meeting »Tradition despite the crisis«, Vinkovci, September 6-7, 2012)*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Poljoprivredni fakultet u Osijeku (Josip Juraj Strossmayer University, Faculty of Agriculture in Osijek), 2012., 7-15.
 11. GREDIČAK Tatjana, Ruralni turizam u funkciji očuvanja tradicionalnog identiteta (Rural tourism in the function of preserving the traditional identity), in: ZMAIĆ Krunoslav, GRGIĆ Ivo, SUDARIĆ Tihana (eds), *Zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa »Tradicijom usprkos krizi«, Vinkovci, 08.-09. rujna 2011. (Conference Proceedings from the scientific-professional meeting »Tradition despite the crisis«, Vinkovci, September 8-9, 2012)*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Poljoprivredni fakultet u Osijeku (Josip Juraj Strossmayer University, Faculty of Agriculture in Osijek), 2011., 17-25.
 12. GREDIČAK Tatjana, Upravljanje lokalnim ekonomskim razvojem – Turistička valorizacija kulturne baštine u funkciji ekonomskog razvoja (Management of local economic development – Tourism valorization of cultural heritage in a function of economic development), in: BOŽIĆ Nikša and DUMBOVIĆ BILUŠIĆ Biserka (eds), *Zbornik radova s međunarodnog skupa »Modeli upravljanja procesima obnove i razvoja povijesnih gradova«, Ivanić Grad, 11. studenog 2011. (Proceedings from the international conference »Models for management of historical towns revitalization and development processes«, Ivanić Grad, November 11, 2011)*, Hrvatska sekcija ECOVAST, Zagreb (ECOVAST Croatian Section, Zagreb), 2011., 1-11, Internet, http://www.ecovast.hr/dokumenti/publikacije/Ivanic2009/12_Gredicak.pdf, 12/10/2016.
 13. GREDIČAK Tatjana, Marketing strategija ruralnog turizma (Marketing strategy of rural tourism), in: KATICA Dijana (ed.), *Zbornik radova Drugog hrvatskog kongresa o ruralnom turizmu »Konceptcija dugoročnog razvoja ruralnog turizma«, 21.-25. travanj 2010., Mali Lošinj (Conference Proceedings from Second Croatian Congress of Rural Tourism »The concept of long-term development of rural tourism«, April 21-25, 2010)*, Hrvatski farmer d.d., Zagreb, 2010., 109-119.
 14. GREDIČAK Tatjana, Kulturna baština i gospodarski razvitak Republike Hrvatske (Cultural heritage and economic development of the Republic of Croatia), *Ekonomski pregled (Economic Review)*, 60(3-4), Hrvatsko društvo ekonomista (Croatian Economic Association (CEA)), Zagreb, 2009., 196-218.
 15. GREDIČAK Tatjana, Kulturna baština u funkciji turizma (Cultural heritage in the function of tourism), *Acta Turistica Nova*, 2(2), Utilus visoka poslovna škola, Zagreb, 2008., 151-280.
 16. Hotel »Picok«, Internet, <http://hotel-picok.hr/>, 12/10/2016.
 17. Hrvatska u 21. stoljeću, Strategija kulturnog razvitka, Dokument (Croatia in the 21st Century, Strategy of cultural development, Document), Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb (Ministry of culture of the Republic of Croatia, Zagreb), 2003., Internet, <http://www.culturelink.org/news/publics/2009/strategy.pdf>, 12/10/2016.
 18. Kapetanova kuća (Captain's House) Križevci, Internet, http://www.kapetanova-kuca.hr/index_e.html, 12/10/2016.
 19. MAROEVIĆ Ivo, Sadašnjost baštine (The present of the heritage), Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske (The Association of Art Historians of the Socialist Republic of Croatia), Zagreb, 1986.
 20. Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2013. (Statistical Yearbook of the Republic of Croatia 2013), Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (Croatian Bureau of Statistics), Zagreb, 2013., 409-426.
 21. Strategija razvoja hrvatskog turizma do 2010. godine (Development Strategy of Croatian Tourism until 2010), Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, Zagreb (Ministry of Tourism of the Republic of Croatia, Zagreb), 2003., Internet, <http://www.mint.hr/UserDocsImages/Strategija%20hrvatskog%20turizma%20-%20finalna%20verzija.pdf>, 12/10/2016.

22. Strategija razvoja kulturnog turizma: Od turizma i kulture do kulturnog turizma (Development Strategy of Cultural Tourism: From tourism and culture to cultural tourism), Institut za turizam (Institute for Tourism), Zagreb, 2003.
23. Sunčano selo Jagnjedovec 116 (Sunny Village Jagnjedovec), Internet, <http://www.suncanoselo.com/onama.html>, 12/10/2016.
24. TOMLJENOVIC Renata, MARUŠIĆ Zrinka, Stavovi i potrošnja posjetitelja kulturnih atrakcija i događanja u Hrvatskoj: TOMAS Kulturni turizam 2008 (Attitudes and Consumption of Cultural Attractions and Events in Croatia: TOMAS Cultural Tourism 2008), Institut za turizam (Institute for Tourism), Zagreb, 2009., Internet, http://www.iztg.hr/UserFiles/File/novosti/2009_TOMAS_Kulturni_turizam_2008_Sazetak_i_Prezentacija.pdf, 12/10/2016.
25. World Tourism Organization UNWTO, Internet, <http://www2.unwto.org/>, 12/10/2016.

SAŽETAK

Turizam i kultura, po svom sadržaju, vrlo su kompleksni. Zaštita i unapređenje kulturno-povijesnih i graditeljskih vrijednosti u uvjetima tržišne demokracije jedan je od primarnih zadataka na kojem turistička destinacija treba graditi svoj identitet. S obzirom da turizam pridonosi cjelokupnom gospodarskom razvoju, turistička valorizacija kulturne baštine u funkciji je lokalnog razvoja poduzetništva. U fokusu koncepcije lokalnog razvoja poduzetništva potrebe su određenog segmenta potrošača i društva u cjelini. Za kreiranje koncepcije lokalnog turističkog razvoja bitno je utvrditi mogućnosti turističkih svojstava, karakteristika i vrijednosti, te prihvatnih mogućnosti svih prirodnih i društvenih resursa koji će zadovoljiti potrebe turista. Učinkovita strategija turističke valorizacije kulturne baštine treba omogućiti revitalizaciju i dugoročno unapređenje razvojnih i konkurentskih prednosti određene regije. Usprkos činjenici da turistička valorizacija kulturne baštine u Republici Hrvatskoj nije sustavno razvijana, kulturna baština oduvijek je bila sastavni dio turističke ponude. Jedan od strateških ciljeva razvoja hrvatskog turizma trebao bi biti razvoj cjelovite ponude turističke destinacije. Također, učinkovito strateško upravljanje treba temeljiti i na principima održivog razvoja u planiranju kvalitetne turističke ponude. Strateški cilj je da Republika Hrvatska svoj turistički razvoj temelji na očuvanju raznolikog prirodnog i kulturnog bogatstva. To uključuje i strateško marketinško upravljanje kulturnim resursima. Turistička kretanja zapravo su usmjerena prema područjima koja posjeduju prirodne i kulturne resurse kao i druge preduvjete koji omogućavaju zadovoljenje turističkih potreba. To znači da se kreiranje učinkovitog marketinškog upravljanja turističkim resursima, u cilju lokalnog razvoja poduzetništva u turističkim destinacijama i nižim prostornim jedinicama, mora temeljiti, i proizaći, iz svojstava, karakteristika, turističkih vrijednosti i prihvatnih mogućnosti tih resursa. U tom kontekstu važno je razvijati znanstvena istraživanja o ovoj temi. Ovaj rad prilog je tome i u njemu je, na primjeru Republike Hrvatske, obrađena uloga i značaj kulturne baštine, i analiziran je razvoj turizma temeljen na elementima kulturne baštine. Također, predstavljeni su primjeri poduzetničkih projekata temeljeni na turizmu i kulturnoj baštini u Koprivničko-križevačkoj županiji koji utječu na lokalni gospodarski razvoj.

THE ROLE OF THE TOUR GUIDE PROFESSION IN THE DRAVA AND SAVA REGIONS: COMMUNICATING ATTRACTIONS IN INCREASINGLY AESTHETICIZED TOURISM CONSUMPTION

ULOGA ZANIMANJA TURISTIČKOG VODIČA NA PODRUČJU RIJEKA SAVE I DRAVE: KOMUNICIRANJE ATRAKCIJA U RASTUĆOJ ESTETIZIRANOJ TURISTIČKOJ POTROŠNJI

Jasna POTOČNIK TOPLER, PhD

Assistant Professor

e-mail: jasna.potocnik1@um.si

University of Maribor, Faculty of Tourism,

Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenia

Primljeno / Received: 25. 3. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 11. 2018.

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

UDK / UDC: [338.48-051:338.481.31]

(282.243)

338.487:659.1

Ksenija KEČA, MSc

Lecturer

e-mail: kkeca@vps-libertas.hr

Libertas International University, Croatia

Violeta ZUBANOV, PhD

Associate Professor

e-mail: violeta.zubanov@tims.edu.rs

Faculty of Sports and Tourism, Tims, Educons, Serbia

Mitja GORENAK, PhD

Assistant Professor

e-mail: mitja.gorenak@um.si

University of Maribor, Faculty of Tourism, Slovenia

Mladen KNEŽEVIĆ, PhD

Professor

e-mail: mknezevic@libertas.hr

Libertas International University, Croatia

ABSTRACT

In the process of sustainable tourism development the role of tour guides is significant. They are not mere presenters of natural and cultural attractions, but ambassadors of cultures, sustainability and intercultural dialogue. It is thus essential that they are well educated, adequately trained and actively involved in the tourism planning processes. Especially important is their role when it comes to presenting attractions to tourists by employing their communication and professional skills. This article describes the experiment of presenting an object (attraction) without a tour guide on the one hand, and the experiments involving tour guides presenting an object (attraction) by using the method of description, and the

experiements involving tour guides using a description of an object (attraction) and an invitation to participants (tourists) to actively participate on the other. The experimental research was focused on the role of tour guides and on the experiencing the beautiful. The results showed that the participants (tourists) evaluated the object (attraction) as more beautiful when it was presented by a tour guide implicating the essential role of the tour guide in the process of presenting attractions, destinations, and cultures.

Key words: tour guide, presentation, communication, attractions, dialogue, aesthetics

Ključne riječi: turistički vodič, prezentacija, komunikacija, atrakcije, dijalog, estetika

INTRODUCTION – TOUR GUIDES AND COMMUNICATION

The momentum of tourism activities that we witness at the present stage of tourism development could, in some ways, be considered as a moment of creative destruction in Schumpeter's (1942) meaning of the term. If it is true for the entire modern economy that the culture in it has become an internal connecting element for productivity and growth (Roemer), then it is far truer for tourism at the national, but also at the international level. Modern tourists are not just passive passengers through a geographical area. In many respects they become co-creators of their tourism experience (Richards and Wilson, 2006). Culture in overall economic activity has become a significant element of creating a value chain (Porter, 1985) and, in particular, this role is indicated in touristic activity. What tourism has added to the whole economic system as its value-added is the increase in the pleasure of the tourist experience (Weiermair, 2000).

The perception of artistic works and the perception of objects in general has intrigued people, philosophers and scientists for centuries. Especially in the tourism industry, aesthetics modes – the beautiful, the sublime, and the picturesque – are significant (Knudsen et al. 2015, 179) and typical within the theoretical corpus of aesthetic judgement since the 18th century (Knudsen et al. 2015, 182). According to Urry (1995, 151), tourism consumption is increasingly aestheticized. What is essential in tourism is the subjective positive impression that stays after the tourist's visit. This subjective positive impression could also be called beauty (Knudsen et al., 2015, 180). Obviously, the aesthetic perception has to be incorporated into tourism planning to enable good memories for tourists (Wang et al., 2008, 207). A specific group of professionals who deal with aesthetic perception is Tour Guides. Their role in presenting the aesthetic dimension, the beautiful to tourists is, in fact, significant. But, what is beautiful? There is a well-known proverb saying that »Beauty is in the eye of the beholder«. Shelley points out David Hume's words that »beauty is no quality in things themselves,« but merely a sentiment in »the mind that contemplates them« (Shelley 2002, 48). Many experiments and treatises have shown that the appreciation of beauty is dependent upon »a wide array of social variables« (Porteous 1996, 24). Also, the art critic Newton (1950, 18) points out that perception of beauty varies according to positional, temporal, and personality variables:

Beauty is a desirable commodity. But not all men are equally susceptible to it. Nor are all men agreed about its abode. Moreover, it varies with the period. It is subject to the laws that govern fashion ... It also varies with its geographical position ... Variations in national or racial standards of beauty are as noticeable as period standards.

Even one of the greatest poets of all times, William Shakespeare, discussed beauty in a similar manner in his Love's Labour's Lost (1588). All these dimensions are also the reason that Tour Guides have presented an important part of the experiment described in the manuscript. The purpose of the experiment has been to induce the perception of the observed object. Prior to the experiment it was assumed that Tour Guides enhance the perception of the object presented to the participants. The participants evaluated a post-modern sculpture by Martina Vrbljanin, a student of arts at the University of Zagreb in Croatia. The sculpture served as a symbol of any observed object or attraction since, according to Carlson (2002, 551), »the new paradigm for aesthetic appreciation of environments is comparable to the new paradigm for appreciation of art«. Carlson (2002, 552) also points out that »environmental aesthetics embody the view that every environment, natural, rural or urban, large or small,

ordinary or extraordinary, offers much to see, to hear, to feel, much to appreciate aesthetically« and that the different world environments »can be aesthetically rich and rewarding as are the very best of our works of art« (ibid.).

Based on the issues described above we have created the following research questions:

1. Does the involvement of the Tour guide in the presentation of an object (which stands for an attraction) increase the perception of beauty with a certain object when observed by tourists?
2. Does the moving activity during the observation of the object (which stands for an attraction) increase the perception of beauty?

ON THE PERCEPTION OF AESTHETICS AND BEAUTY

Perception and attention are significant parts of understanding the response of the viewers. Attention, according to Crary (2000, 5) is the individual observer's means of transcending the subjective limitations and making perception *his own* and, at the same time, a means by which the perceiver becomes open to control by external agencies. Crary (2000, 3) states that the term »perception« is problematic and defines it as a way of indicating a subject in terms of mixed-sense modalities (in terms of sight, hearing, touch etc.).

The beautiful in Western philosophy originates in Greek culture (Plato, 1953 in Knudsen et al, 2015). According to Budd (www.rep.routledge.com/articles/aesthetics), the term is derived from the Greek *aisthanomai*, which means perception by means of the senses, and it was coined by Alexander Baumgarten in the 18th century, but exploring the beautiful goes back to the ancient Greeks (Sporre, 2006). As the subject is now understood, it consists of two parts: The philosophy of art, and the philosophy of the aesthetic experience and character of objects or phenomena that are not art. Non-art items include both artefacts that possess aspects susceptible to aesthetic appreciation, and phenomena that lack any traces of human design by virtue of being products of nature, not humanity (www.rep.routledge.com/articles/aesthetics). Despite the fact that Plato's word »kalon« is translated as »beautiful«, the ancient concept of beauty is quite different from the modern aesthetic concept (Janaway 2002, 8). Plato, Aristotle, and St. Thomas Aquinas asserted that beauty is not subjected to observers' biased evaluations, but that it resides within an object (Beardsley, 1975 and Kirillova et al 2014, Margolis 2002, 33-37) and that beauty is the »expression of a universal quality« (Sporre 2006, 7). On the contrary, Hume (1757/2013) and Kant (1790/1987) believed that beauty involves a judgement and is subjective in nature (Sporre 2006, 7; Crawford 2002, 56). According to Kant (1987), »no argument or appeal to principles can convince us that an object is beautiful without our perceiving the object first-hand« (Goldman 2002, 259). Cekić (1991, 253), however, asserts that, according to many philosophers who follow Kant's thinking, man cannot think and know the world in the divine way because he is restricted to his human sensory organs and categorical structure of thinking. For Hutcheson (1973), the source of the pleasure of beauty lies in us, as well as in objects (Shelley 2002, 42).

Sibley (1959) speaks of aesthetic properties, and his list of properties includes: Being balanced, serene, powerful, delicate, sentimental, graceful and garish (Goldman 2002, 256). This list, which could easily be extended, represents the general concept of an aesthetic property (Goldman ibid.). Goldman (2002, 259) further on asserts that »aesthetic properties are not only relational, but relative« and that »the same objective properties produce different responses or experiences, hence different aesthetic properties for different observers«. Individual experience in aesthetics is also emphasised by Herwitz (2008, 19), who opines that aesthetics adjust art to experience, and experience to something happening in relative abstraction from the larger social ambit of the roles art has played in life (Herwitz 2008, 20-21).

Sporre (2006, 13) argues that the response to sculpture can be physical and mental, and enumerates characteristics of artwork, among them colour, mass, texture etc., which influence the perception of artwork (Sporre 2006, 46-67). Researches have shown that people perceive symmetric and round objects as beautiful (Silvia and Barona, 2009) and that smooth curved contours are preferred over angular contours (Carbon, 2010; Westerman et al. 2012; Palumbo and Bertamini, 2016; Bertamini et al., 2016). Beauty and other aesthetic properties are not only intrinsic properties of objects themselves, but essen-

tially involve responses on the part of the perceiving subjects (Goldman 2002, 260). According to Dewey (1958), aesthetic experience is »unified or coherent, and complete«, and from Kant through Dewey, with experience »the full engagement of all our mental capacities« is connected (Goldman 2002, 260). Dewey (1958) and Beardsley (1981) describe the aesthetic experience in only positive terms, while Zemach (1997) argues that we experience negative aesthetic properties as well (Goldman 2002, 261). Goldman (2002, 263) points out that, when people perceive objects other than artworks aesthetically, for example the natural environment, they use multiple senses and attend completely not only to sensuous and formal properties, but to the natural objects or scenes »as expressive, as uplifting or oppressive, majestic or delicate«. According to him (2002, 265):

To be fully engaged is not simply to pay close perceptual attention to formal detail and complex internal relations in the object's structure, but also to bring to bear one's cognitive grasp of those external and historical relations that inform one's aesthetic experience, and to be receptive to the expressive qualities that emerge through this interaction.

ON AESTHETICS AND BEAUTY IN TOURISM

Aesthetics is vital to the »human sense of well-being« and industries involved in »catering to aesthetic satisfactions /.../ are thriving economic enterprises« (Porteous 1996, 5). It seems that beauty and beautiful represent the essence of tourism and tourism communication, which has always also involved aesthetics, which is, according to Prall (1929, 45), basic to human nature. According to Di et al. (2010), aesthetic values are at the centre of destinations' perception. Aesthetic value is also one of the significant criteria in the evaluation of application for natural areas to be designated as World Natural Heritage Sites by UNESCO (Di Feng et al. 2010, 59). In the first half of the 1980s, Zube et al. (1982) dealt with landscape perception and, in the recent decades, especially since the 1980s, the growth of the tourist industry has led leaders and politicians to reconsider landscapes as revenue generators (Porteous 1996, 10). Aesthetics explores the nature of beauty and comprises one of the five classical fields of philosophical inquiry – together with Epistemology, Ethics, Logic and Metaphysics (Sporre 2006, 7), and is often discussed in tourism literature (Austin, 2007, Knudsen and Greer, 2001, Scarles, 2007, etc.). To create a pleasant experience for travellers and to present attractions and destinations as beautiful is one of the goals of tourism marketing (Kirillova et al. 2014) and, consequently, the aesthetic dimension of an attraction or a destination is significant, despite the fact that the term aesthetics is highly disputable in philosophy (Todd, 2012, 65). Knudsen et. al. (2015, 179) speak of three threads of aesthetics in tourism: 1) Tourism from the point of view of semiotics (MacCannell, 1976), 2) Foucauldian discourse analysis as an ocularcentric activity (Urry, 1990), 3) Anthropologic origin which states that tourism has much in common with ritual performance (Graburn, 2001; Turner, 1969).

Lee, Jeon & Kim (2011) argue that the aesthetic characteristics of an attraction or a destination influence the experiences and satisfaction of tourists and that they also contribute to their wish to return to the destination. According to Alegre and Garau (2010), a destination's aesthetic characteristics have been an essential element of many perception and satisfaction image scales used in tourism research. Herwitz (2008, 25) asks whether beauty is a property of the thing judged (the sculpture) or the person judging. In the current research, the central questions are responses to the object, artwork – sculpture, which stands for an attraction, and perception of the artwork. Thus, the question of experience, which is also »a critical concept in tourism marketing and management literature« (Kirillova 2012, 282). In the experiment the research team tried to imitate the tourism experience. One of the essential questions was how the sculpture stimulated the senses of the observers. It should be noted, however, that tourism aesthetics could possess its own characteristics in that »the tourism experience involves the full immersion of an individual into an environment that may be distinct from his/her everyday living surroundings« (Volo, 2009 in Kirillova, 2016, 283). Whether tourists perceive an attraction as beautiful could be related to their home environments (Maitland and Smith, 2009). On the other hand, facility aesthetics are also significant (Wakefield and Blodgett, 1996; Ha and Jang, 2012).

It should be observed, however, that »sometimes we are simply struck by the aesthetic qualities of an art work or natural scene« (Goldman 2002, 265-266). What is more, in appreciation of the observed

landscape, »what is aesthetically relevant is knowledge of why it is, what it is, and what it is like, whether or not that knowledge is, strictly speaking, scientific« (Carlson 2002, 549). Thus, according to Carlson (ibid.), who speaks of the »aesthetic relevance of information«, information about an observed object's histories, functions, their roles in our lives, is crucial, and Tour Guides are those who provide that significant information. Consequently, a lot is dependent upon how the presentations of objects/attractions are presented by the Tour Guides. In fact, the Tour Guides' information plays a central role in the perception of an object/attraction. »The aesthetic relevance of such information seems especially evident for environments that constitute important places in the histories and cultures of particular peoples« (Carlson 2002, 550). What is important is »an emotionally and cognitively rich engagement with a cultural artifact, intentionally created by a designing intellect, informed by both art-historical traditions and art-critical practices, and deeply embedded in a complex, many-faceted art world« and/or »emotionally and cognitively rich engagement with an environment, created by natural and cultural forces, informed by both scientific knowledge and cultural traditions« (Carlson 2002, 551).

Since the aesthetic component as judged by consumers was neglected in the past (Kirillova 2014, 283), the experiment focused on this component specifically. According to Ittelson (1978), tourism aesthetics involves multi-sensory experiences, which may incorporate many relations besides that between a tourist and the environment. Also, a tourist's background is a factor (Kirillova 2014, 283). In the past several models of nature appreciation were developed (Natural environmental model - Carlson 1979, Arousal model - Carroll 1995, Sceptical view - Budd 2002, Mystery model - Godlovitch 2004, Engagement model - Berleant 2005). However, it should be noted that aesthetic judgements are relative as is nature itself (Kirillova 2016, 284). According to Todd (2009), tourism experience is often dominated by oversimplification, falsification, romanticization and lack of authenticity.

When discussing the role of Tour Guides, communication of the landscape and its attractions is of great importance. According to Brochu and Merriman (2008, 1) the world »relies on interpersonal communication«, and modern society teaches about cultural topics in many ways, also with Tour Guides, who help audiences connect with history, culture, and the attractions on Earth (Brochu and Merriman, 2008, 3). As far as interpreting is concerned, the authors point out the following:

There is always more to know about the resources to be interpreted, the audiences to be served, or the variety of communication techniques available. The journey of self-improvement in the interpretative profession will never grow old because of this continual effort to change and apply new and innovative ideas. The responsibility to improve belongs to each individual as a professional (Brochu and Merriman, 2008, 4).

On tours, tourists are confronted by images and objects, many of which are unfamiliar to them and must be interpreted (Eco, 1976). As the experiment has shown, languages play a significant role in understanding and in the perception of the world. Cohen (1985, 16) points out Tour Guide's interpretation skills and the representation of attractions »through the use of appropriate language«. According to Arbib (2012, 31), languages »are acquired anew (and may be modified slightly thereby) in each generation«. Further on he mentions co-speech gestures and sign language (2012, 39-40), which can be used to complement the speech. Also Topolinski et al. (2013, 174) discuss sign language in a way, claiming that »motor components play a key role in fluency effects«. It can be concluded that signs and movements (gestures) are additional factors in tourism communication, more precisely in the communication of Tour Guides. Topolinski (2011: 260) argues that bodily processes are significant for »several essential mental faculties, such as processing emotions /.../, representing abstract meaning /.../, or building memory /.../.« According to Topolinski (ibid.), »sensorimotor processes contribute to memory retrieval, to metacognitive judgements concerning memory content, and to recognising emotional faces.« The brain also has an important role in understanding and interpreting art (Livingstone, 2002). And, what is more, aesthetics is an important form of additional knowledge that helps in shaping interpretations (Knudsen et al., 2015, 188), and also creating stories.

Interestingly enough, the word »interpret« comes up often when it comes to tour guiding. Tilden (1957) described interpretation as an educational activity aimed at revealing meanings and relationships to people. Weiler and Ham (2001) transferred this knowledge of interpretation into the relation between

Tour Guides and tourists or, as they call them, visitors, by introducing the following five principles of interpretation within this relation:

- Interpretation is not teaching or »instruction« in an academic sense.
- Interpretation must be enjoyable for visitors.
- Interpretation must be relevant for visitors.
- Interpretation must be well organised so that visitors can follow it easily.
- Interpretation should have a theme not just a topic.

The profession of a Tour Guide may seem relatively new, but it is not, as Pond (1993) explains that the first forms of tour guiding were already seen as far back as Ancient Greece and Ancient Roman times, where there was a professional that they named an »interpreter«. Those were people that interpreted the history of certain towns or areas to people who came through these towns or areas for payment, as it seems it was also on the other side of the world in Asia where, as indicated by Hu (2007, 14), we have written testimonies of people who had the job of interpreting the history of certain areas to rulers who travelled around the country. In both cases we can see the role of a Tour Guide being focused on a narrow group of people or even an individual; this is quite some distance apart from the profession of a Tour Guide as we know it today. Cohen (1985, 10) has found that the mediatory sphere of the tourist guide's role, noted later, »is much wider and more complex than the simple direction of tourists' attention to such objects« and, in a way, an extension of the earlier role, so the tourist guide has to be »a teacher, a confidant and guru,« (McKean, 1976, 13) and Schmidt (1979, 458) compares him to a shaman. The Cohen's model (1985) of two basic roles (»outer-directed« and »inner-directed« tourist's guides roles) has been expanded (Wiler & Davis, 1993) with the third, which is »resource management«, but the communicative role of the tourist guides has not yet clearly been investigated (Rendall & Rollins, 2008).

The theme of guidance (spiritual and geographical) is present also in literature. Cohen (1985, 8) mentions Virgil and Beatrice in Dante's *Divine Comedy*, the Interpreter in Bunyan's *Pilgrim's Process*, and Mephisto in Goethe's *Faust*, but there are many more works of literature, also contemporary ones, dealing with the guiding and guides, among them J. R. R. Tolkien's *Lord of the Rings* (Gandalf is a mentor/guide to Frodo) and J. K. Rowling's *Harry Potter* (Albus Dumbledore is a Professor). It was not until the late 18th century when the first organised trip that could be considered as a tourist product was made in Great Britain, where Thomas Cook made an organised trip by train from Leicester to Loughborough that attracted some 570 people, and this is the time where we can say that the profession of a Tour Guide emerged. Cohen (1985, 6 -13) argues that »guiding is a complex concept« (6), involving many roles and activities, among them organizing, leading the way, taking responsibility for the safety of a group, animating the group, etc. In addition, the Tour Guide's is »a boundary role« (Cohen 1985, 22) – the Tour Guide is the connection between the employer, the tourists and the natives of the site visited. Also »the demands and expectations of twenty-first century visitors have grown and evolved« (Weiler and Walker, 2014, 91) and the significance of public speaking skills, i. e. the quality of voice, diction, etc. is therefore crucial. The communicative aspect of guiding, and especially the knowledge of languages is very important in the profession of guides, who are significant actors in »the process of folklorizing, ethnicizing, and exoticizing a destination« (Salazar, 2006, 834). Tour Guides need to be able to choose the appropriate from a given code - in order to satisfy the needs of a certain selected situation (Turner, 1973, 7). However, for tourist guides not only the knowledge of their mother tongues and foreign languages is significant, but also the mastering of »the currently popular global discourse« (Salazar, 2006, 240).

Huang and others (2010) have confirmed that tour guide performance has a direct effect on tourists' satisfaction with the guiding service and an indirect effect on tourism experience, and that the tourist guide has to be able to »to provide tourists with a transformative tourism experience, leading to positive change in attitudes and values by offering tourists a different way of seeing the world« (Io, 2013, 904). Also, during the onsite activities, their role is to create happiness, let them to experience positive emotions (joy, interest and contentment) (Filep & Deery, 2010) which is connected with positive psychology

and satisfaction (Pearce, 2009) and to get emotional, rather than educational experience (Poria et al., 2009).

The purpose of the research was to understand the more precise role of a tourist guide when presenting art facilities on tourist destinations. Thus, in theory, it is possible to find out which form of tourist guide activity is deeper into the experience of beauty with people who are listening to it. Whether it is academic accuracy and precision of data, or an attempt to experience a beautiful experience by inviting tourists to some form of activity associated with the object being watched. The practical purpose of this research is to deepen and expand the education of tourist guides in order to make a deeper impression of tourist trips on tourists. If tourism activity is to develop into something more than the desire of organizers to make profits, then the tourist's experience of beauty is the main goal of designing every tourist product.

METHODOLOGY

In the years 2015 and 2016, the study was conducted according to the experimental design involving two groups and the so-called pretest-posttest technique. The experiment was of laboratory type. Instead of the real objects of a tourist offer, an art sculpture was used as a laboratory tool. As the experimental facility the sculpture, titled »Together« was chosen by the young lady-sculptor Martina Vrbljanin from Zagreb, Croatia. The research team reviewed a series of sculptures that was offered generously by the Academy of Fine Arts in Zagreb, Croatia. In the experiment Vrbljanin's was used from among the five shortlisted sculptures which were chosen.

The sculpture was a three-dimensional full-round object, made of terracotta. Two separate figures are connected by threads of wool. In further research of this topic it will surely be necessary to carry out experimental research in the field with real and concrete objects of cultural heritage located around and offered to tourists during the tourist visits, according to the experiences obtained in the laboratory experiment.

The study involved professional Tourist Guides who volunteered for the study and undertook the task of the experimenters. The target and the method of the experiment were explained to them. Then they were asked to self-reflect on how to perform their tasks in front of the participants of the experiment. The idea proposed by the Tourist Guides was coordinated carefully with the research design. Then all the details were trained and coordinated with the members of the research team.

Two groups of participants were formed randomly out of the participants who agreed to take part. When the participants entered the room where the experiment was being carried out, they were directed to the sculpture that stood on a table in the middle of the room. The participants were asked to take a good look at the sculpture from all sides.

Simultaneously, a short video was projected presenting the sculpture from all perspectives. Students were asked to rate the beauty of the sculpture using the scale provided. The experiment was performed in a large room, so that every student could find their own »private« space from which they could observe the sculpture from their own perspective and rate its beauty. The participants could observe the details of the sculpture from the video that was projected continuously, and they had the opportunity to be closer to the sculpture if they had need of a more direct contact with the object. Once they had made the assessment of the sculpture they were asked to put their papers into an envelope. After that, the students participated in the performance of the second part of the experiment.

To Group 1 a tour guide was presented who described the sculpture in the usual form used by the majority of Tour Guides. This means that the Tour Guide stood in front of the whole group, sometimes pointing a hand at the object that was presented and told the story of this object.

To group 2 a Tour Guide was introduced who, in addition to the description of the sculpture, asked the participants to take part in the presentation of the sculpture by their movements. The Tour Guide asked the participants to cooperate so as to get a ball of ropes, and everyone was asked to tell a member of the group a few phrases associated with the object of the research and deliver the ball to a partner – another participant, the partner should wrap the rope around them twice and then deliver the ball with a few sentences associated with the sculpture. Thus, a closed circle of interconnectedness was created

between group members. At the end of the story the Tour Guide cut the rope with which they connected participants during the experiment with scissors.

INSTRUMENT

The instrument was used to examine the extent to which respondents evaluated the displayed object as a beautiful one. The respondents evaluated 45 words that are synonyms in all three languages (Croatian, Serbian and Slovenian) and refer to some of the dimensions of beauty. The scale was five-degree, with rating 1 in the sense that the respondent does not in any case experience sculpture as beautiful, and the grade 5 that the respondent perceived the sculpture as perfectly beautiful. The terms are divided into five factors: 1. Authenticity, 2. Colouring 3. Fascination, 4. Perfection and the fifth component is 5. Characteristics of the person. Internal scale consistency is very high, Crombach's alpha is .97.

PARTICIPANTS

The participants in the experiment were students of the Faculties of Tourism in Brežice, (Slovenia), in Zagreb (Croatia) and in Novi Sad (Serbia). The first group involved 27 students from Zagreb, 59 students from Brežice and 30 students from Novi Sad. In the second group 23 students participated from Zagreb, 40 from Brežice and 35 from Novi Sad. The first group included a total of 116 students, and 98 students participated in the second group. A total of 214 students participated in this project. Of these, a total of 125 were young women and 61 men. A total of 28 had not marked their gender in the protocols. The proportion of young men and young women corresponds to the proportions of sexes at the Faculties of Tourism in this region. Proportionally, a far greater number of women than men choose to study Tourism in this region. The average age of students is 21,86 with a Standard Deviation of 3,34. The Value Mode was 20, which means that the largest number of students was 20 years old. This figure corresponds to the real extent of the reality as well. The largest numbers of students at the universities in the region are students in the first year of studies and, in the subsequent years, that number is decreasing.

As in most other experimental researches of similar nature this was a student convenience sample (Tucisny, 2017:416). Groups were formed randomly from the sample. But the nature of experimental research in social sciences generally and tourism use of the results are not direct and immediate. Groups were composed of students who were in the facilities of the university on the day of the experiment. They were invited to participate voluntarily in the experiment. Before starting the experiment the experimenter explained to them that the aim of the project was to explore the best model of work of the tourist guides. After the experiment, students were told in detail the techniques of experimental design of this project.

RESULTS AND DISCUSSION

In order to check whether the test results in groups affected only the independent variable and not some other factor, the difference between the arithmetic mean of both groups was calculated at the pretest. This means that we compared whether the sculpture which was chosen as the independent variable had the same effect on the participants in the two different groups. In the pretest phase the participants of both groups had the opportunity to see the sculpture and then evaluate the beauty of these sculptures on a scale of 1 to 5.

As can be seen from Table 1 rating the beauty of the sculpture was equal in both groups of participants in the experiment before the Tour Guides presented the sculpture, so that means that the sculpture was liked equally by all research participants. This is a key result for the further course of the study. In the next step of the experiment the participants will be affected by independent variables differing in their content. In the pretest phase of study in the two separate groups of participants their assessment of the beauty of the sculpture was influenced only by their personal experience of the sculpture, and no other effect. If this situation is projected as an event in the tourism industry, then it would represent

tourists who find themselves in front of an object of local culture and assess the beauty of that object without any kind of influence from the Tour Guide.

The average score for each of the factors was calculated that made an overall assessment of the concept of beautiful. They are represented in the following Table. As the number of items in the different components is different, the arithmetic mean was calculated in order to compare between components.

It is very interesting that the greatest value was achieved on the item of fascination, and the lowest on the item authenticity. We would say that the students acted on the model of an average tourist, who is very interested in the feeling of beautiful and less for the authenticity of art objects. Tourists are searching for a sense of the beautiful.

The basic idea of performing this experiment was to examine whether the experience of beauty depends on the level of participation of tourists during a visit to a cultural object. Therefore, one group of participants in the experiment had a »classic« treatment. In that treatment a professional Tour Guide introduced the object by the most commonly used method. She stood in front of the participants of the experiment and spoke of the sculpture in the same way as she would work explaining to tourists some of the cultural monuments of southern Italy to which she most often travels with tourists. The central part of this presentation was the story told by the creator of the sculpture on how the sculpture was created.

In the experimental group the Tour Guide asked for the active participation of the students during the tour of the object. The Guide who participated with the experimental group, told the participants of the experiment the same story as his colleague on the origins of the sculpture. In addition to that, he invited them to participate in the way that was already described.

The Multiple analysis of variance (MANOVA) test was applied to identify possible statistical differences in the respondents' perceptions of beauty based on their participation in the experimental groups. The main hypothesis was that students who participated in the group in which they were required to participate actively in the observation of artistic artefacts had a more intense experience of the beauty than the students who were just watching and listening to the Guide.

All multivariate tests are significant which means that the hypothesis should be rejected that there was no statistically significant difference between groups of respondents. This means that there was a statistically significant difference between groups that experimented using a different model.

In the first place it should be emphasised that the experience of beauty associated with observing the sculpture has changed in both groups. In both groups the sense of the beauty connected with a view of the sculpture increased significantly statistically. The importance of Tour Guides in modern tourism is not emphasised sufficiently in literature. In an earlier survey that is now in the stage of publishing the results, we proved the very important position of the Tour Guides as cultural ambassadors. The contemporary influence of neo-liberal logic in tourism weakened the importance of Tour Guides significantly. An almost sacrosanct demand for reduction of operating costs, which appears to be the general trend of neoliberal capitalism in particular, struck

Table 1: Rating beauty of the sculpture before the participation of Tour Guides

Group	Mean	St. Deviation	Significance
Story only	127.82	36.64	.119
Story with participation	119.67	31.02	.124

	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Fascination	1,00	4,67	3,00	,899
Colourful	1,00	4,90	2,92	,888
Perfection	1,00	4,50	2,70	,910
Personality	1,00	5,00	2,69	,941
Authenticity	1,00	4,25	2,29	,715

Multivariate tests

Test	Value	F	Sig.
Pillai's Trace	,301	6,441	,000
Wilks' Lambda	,723	6,589	,000
Hotelling's Trace	,351	6,696	,000
Roy's Largest Root	,199	11,519	,000

MANOVA

		Mean Square	F	Sig.
Beauty	Between Groups	9809,025	7,846	,000
	Within Groups	1250,271		
Authenticity	Between Groups	3111,765	10,132	,000
	Within Groups	307,112		
Colourful	Between Groups	1274,530	15,613	,000
	Within Groups	81,635		
Fascinating	Between Groups	308,644	4,849	,003
	Within Groups	63,656		
Perfection	Between Groups	62,443	3,824	,010
	Within Groups	16,329		
Characteristics of the person	Between Groups	17,823	4,920	,002
	Within Groups	3,622		

exactly the position of guides in tourism. The costs were, in fact, mostly decreased just by engaging Tour Guides, who have become more technical companions of tourists than their guides.

With the help of Scheffel's method, we identified differences in values between the pretests and potests in these two different experimental situations.

As can be seen from the Table 2, in all the components and the general assessment of beauty, better results were obtained in the experimental group in which participants were invited to the activity. Thus, participation in activities linked to some cultural objects is a factor that would implant perception of that object as beautiful deeper and stronger in the memory of tourists. Participation of tourists in an activity in tourism is nothing new. Tour Guides have long been trying in very different ways to activate and animate tourists, and this is not just the question of the interest of tourists in the activity itself. Here is

Table 2

Group	Number of participants	Mean	Standard Deviation
Beauty - general			
Story only	83	138,83	35,89
Story with participation	102	143,05	36,84
Authenticity			
Story only	93	53,77	17,61
Story with participation	110	59,80	18,67
Colourful			
Story only	110	34,86	8,80
Story with participation	92	36,71	9,63
Fascinating			
Story only	113	29,47	7,80
Story with participation	92	30,52	8,39
Perfection			
Story only	96	10,49	4,07
Story with participation	113	12,20	4,13
Characteristic of the person			
Story only	116	6,16	1,92
Story with participation	96	6,22	1,89

a discussion about a more sensitive and a lot more sensible process in the tourism industry. This process seems to us only at the beginning in those dimensions of tourism activities that are related to art and different artefacts of art that Tour Guides are presenting to the tourists on tourists' trips.

CONCLUSION

The current experiment unveils a new understanding of the significance of Tour Guides in perceiving attractions as beautiful by exploring the dimensions of the observer's (tourist's) aesthetic judgement. The results have answered the first research question and confirmed that the objects (which stood for an attraction in the experiment) are perceived as more beautiful when they are presented by Tour Guides. Thus, this pioneering experiment makes an essential contribution to the existing knowledge of the significance of aesthetics in the tourist experience. The experiment also showed that the participants evaluated the object as more beautiful when it was presented by a Tour Guide organising an activity in which the participants were involved actively in the presentation of the object. Those participating actively had a deeper and stronger implant of the object as beautiful in their memories, the results showed. The research obviously gave a positive answer to the second research question. Thus, it was confirmed that the Engagement model, which emphasised »the subject's active, multisensory engagement in the environment, and the holistic, perceptual unity of the subject immersed in and continuous with their surroundings« (Todd 2009, 161) is relevant in aesthetic judgement in tourism. It was also confirmed in the experiment not only that the perception of beauty varies, but also that the perception of beauty can be influenced. The latter is a central finding for the tourism industry. When Tour Guides were involved in the presentation of an object, the object was perceived as more beautiful. Consequently, it can be assumed that objects and attractions/destinations are perceived as more beautiful when they are presented by professional Tour Guides. Thus, it can be concluded that the profession of a Tour Guide is still among the essential ones in the tourism sector. Tour Guides, providing that they do their job professionally, are ambassadors of destinations, and what is more, ambassadors of cultures.

REFERENCES

1. Alegre, J. and Garau, J. 2010. Tourism satisfaction and dissatisfaction. *Annals of Tourism Research*, 37 (1), 52-73.
2. Arbib, A. Michael. 2012. *How the Brain got Language: The Mirror System Hypothesis*. Oxford, New York: Oxford University Press.
3. Austin, L. M. 2007. Aesthetic embarrassment: The reversion to the picturesque in nineteenth-century English tourism. *ELH*, 74(3), 629-653.
4. Arnheim, Rudolf. 1997. *Visual Thinking*. BerkeleyA and Los Angeles. University of California Press.
5. Bertamini, M. et al. 2016. Do observers like curvature or do they dislike angularity? *British Journal of Psychology*, 107(1), 154-178.
6. Brochu, Lisa and T. Merriman. 2008. *Personal Interpretation: Connecting Your Audience to Heritage Resources*. InterPress. 2nd Ed.
7. Budd, M. Aesthetics. *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. DOI: 10.4324/9780415249126-M046-1. Retrieved from: <https://www.rep.routledge.com/articles/aesthetics>, 7 September 2016.
8. Carbon, C. C. 2010. The Cycle of Preference: Long term dynamics of aesthetic appreciation. *Acta Psychologica*, 134(2), 233-244.
9. Carlson, A. 2002. Environmental aesthetics. In Gaut, B., Lopes McIver D. (Ed.). 2002. *The Routledge Companion to Aesthetics, 2nd Edition*.. London and New York: Routledge, pp. 541-555.
10. Cekić, M. 1991. Art as Communication. In: Ed. (Tymieniecka, A.) *New Queries in Aesthetics and metaphysics. Time, Historicity, Art, Culture, Metaphysics, the Transnatural, Book 4: Phenomenology in the World Fifty Years after the Death of Edmund Husserl*, pp. 247-259.
11. Cohen, E. 1985. The tourist guide: The origins, structure and dynamics of a role. *Annals of Tourism Research*, 12 (1), 5-29.
12. Crary, Jonathan. 2000. *Suspensions of Perception: Attention, Spectacle, and Modern Culture*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

13. Di, F., Yang, Z., Liu, X. et al. Chin. Geogr. Sci. (2010) 20: 59. doi:10.1007/s11769-010-0059-3
14. Eco, U. 1976. *A theory of semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
15. Filep, S., & Deery, M. (2010). Towards a picture of tourists' happiness. *Tourism Analysis*, 15, 399–410.
16. Gaut, B., Lopes McIver D. (Ed.). 2002. *The Routledge Companion to Aesthetics, 2nd Edition*. London and New York: Routledge.
17. Ha, J. and Jang, S. 2012. The effects of dining atmospherics on behavioural intentions through quality perception. *Journal of Services Marketing*, 26(3), 204-215.
18. Herwitz, D. 2008. *Aesthetics: key concepts in philosophy*. London and New York: Continuum.
19. Hu, W. 2007. *Tour guides and sustainable development: the case of Hainan, China*. PhD Thesis. Ontario, University of Waterloo.
20. Huang, S., Hsu, C. H. C., & Chan, A. (2010). Tour guide performance and tourist satisfaction: A study of the package tourism in Shanghai. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 34(1), 3–33.
21. Io, M.-U. (2013). Testing a model of effective interpretation to boost the heritage tourism experience: a case study in Macao. *Journal of Sustainable Tourism*, 21(6), 900-914. <http://dx.doi.org/10.1080/09669582.2012.750328>.
22. Ittelson, W. 1978. Environmental perception and urban experience. *Environment and Behavior*, 10 (2), 193-213.
23. Janaway, C. 2002. History of aesthetics: Plato. In Gaut, B., Lopes McIver D. (Ed.). 2002. *The Routledge Companion to Aesthetics, 2nd Edition*. London and New York: Routledge, pp. 3-15.
24. Kant, I. (1790/1987). *Critique of Aesthetic Judgement*, trans. W.S. Pluhar, Indianapolis, IN and Cambridge: Hackett Publishing Company, 1987.
25. Kirillova, K., Fu X., Lehto X. and L. Cai. 2014. What makes a destination beautiful? Dimensions of tourist aesthetic judgement. *Tourism management*, (42), 282-293.
26. Knudsen, D. C. and Greer, C. E. 2011. Tourism and nostalgia for the pastoral on the island of Fyn, Denmark. *Journal of Heritage Tourism*, 6(2), 87-98.
27. Knudsen, D. C. et al. 2015. Tourism, Aesthetics, and Touristic Judgement. *Tourism Review International*, Vol. 19, pp. 179-191
28. Livingstone, Margaret. 2002. *Vision and Art: the Biology of Seeing*. New York: Harry N. Abrams.
29. Maitland, R. and Smith, A. 2009. Tourism and the aesthetics of the built environment. In J. Tribe (Ed.), *Philosophical issues in tourism*, pp. 171-190. Bristol: Channel View Publishing.
30. Margolis, J. 2002. History of aesthetics: Medieval aesthetics. In Gaut, B., Lopes McIver D. (Ed.). 2002. *The Routledge Companion to Aesthetics, 2nd Edition*. London and New York: Routledge, pp. 29-41.
31. Mc Kean, P. F. (1976). *An Anthropological Analysis of the Culture Brokers of Bali: Guides, Tourists and Balinese*. Washington: Paper. Joint
32. Newton, E. 1950. *The meaning of beauty*. New York: Whittlesey House.
33. Palumbo, L. and Bertamini, M. 2016. The curvature effect: A comparison between preference tasks. *Empirical Studies of the Arts*, 34 (1), 35-52. doi: 10.1177/0276237415621185
34. Pearce, P. (2009). The relationship between positive psychology and tourist behaviour studies. *Tourism Analysis*, 14, 37–48.
35. Pond, K. 1993. *The Professional Guide: Dynamics of Tour Guiding*. New York: Van Nostrand Reinhold.
36. Poria, Y., Biran, A., & Reichel, A. (2009). Visitors' preferences for interpretation at heritage sites. *Journal of Travel Research*, 48(1), 92–105.
37. Porteous, J. D. 1996. *Environmental Aesthetics: ideas, politics and planning*. London and New York: Routledge.
38. Porter, M. 1985. *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. London: Collier Macmillan.
39. Prall, D. 1929. *Aesthetic Judgement*. New York: Crowell.
40. Randall, C., & Rollins, R. B. (2008). Visitor perceptions of the role of tour guides in natural areas. *Journal of Sustainable Tourism*, 17(3), 357–374.
41. Richards, G., Wilson, J. (2006). Developing creativity in tourist experiences: A solution to the serial reproduction of culture? *Tourism Management* 27:1209–1223
42. Roemer, J.E. (1988). *Free to Lose: An Introduction to Marxist Economic Philosophy*. Cambridge: Harvard University Press.

43. Salazar, N. B. (2006). Touristifying Tanzania: Local Guides, Global Discourse. *Annals of Tourism Research*, Vol. 33, No. 3, 833-852.
44. Scarles, C. (2004). Mediating landscapes: The processes and practices of image construction in tourist brochures of Scotland. *Tourist Studies*, 4, 43-67.
45. Schumpeter, J. A. (1942). *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper and Brothers.
46. Silva, P. and Barona, C. 2009. Do people prefer curved objects? Angularity, expertise, and aesthetic preference. *Empirical Studies of the Arts*, 27(1), 25-42. doi: 10.2190/EM.27.1.b
47. Shakespeare, W. 1588. *Love's Labour's Lost*, Act II, Scene 1. Retrieved from: http://www.opensourceshakespeare.org/views/plays/play_view.php?WorkID=loveslabours&Act=2&Scene=1&Scope=scene
48. Shelley, J. 2002. Emoiricism: Hutcheson and Hume. In Gaut, B., Lopes McIver D. (Ed.). 2002. *The Routledge Companion to Aesthetics, 2nd Edition*. London and New York: Routledge, pp. 41-53.
49. Sporre, J. D. 2006. *Perceiving the Arts: An Introduction to the Humanities, Eighth Edition*. New Jersey: Pearson Prentice Hall.
50. Tilden, F. 1957. *Interpreting out heritage: Principles and practices for visitor services in parks, museums, and historical places*. University of North Carolina Press Chapel Hill.
51. Todd, C. 2009. Nature, beauty and tourism. In J. Tribe (Ed.), *Philosophical issues in tourism*, pp. 154-170. Bristol: Channel view Publishing.
52. Todd, C. 2012. The importance of the aesthetic In Holden A., Fennel, D. A. (Eds.), *The Routledge Handbook of Tourism and the Environment*, pp. 65-74. London and New York: Routledge.
53. Topolinski, Sascha. 2012. »The Sensorimotor Contributions to Implicit Memory, Familiarity, and Recollection.« *Journal of Experimental Psychology: General* 2012, 141, 2, pp. 260-281.
54. Topolinski, Sascha et al. 2013. »Popcorn in the cinema: Oral interference sabotages advertising effects.« *Journal of Consumer Psychology* 24, 2 (2013), pp. 169 – 176.
55. Tucisny, A. (2017). Reciprocity and Discrimination: An Experiment of Hindu-Muslim Cooperation in Indian Slums. *Political Psychology*. 38(3):409-426.
56. Turner, G. W. 1973. *Stylistics*. Harmondworth: Penguin Books.
57. Urry, J. 1995. *Consuming places*. London: Routledge.
58. Wakefield, K. and Blodgett, J. 1996. The effect of the servicescape on customers' behavioural intentions in leisure service settings. *Journal of Services Marketing*, 10(6), 45-61.
59. Wang, Y. et al. 2008. Aesthetic Values in Sustainable Tourism Development: A Case Study in Zhangjiajie National Park of Wuling Yuan, China. *Journal of China Tourism Research*, 4(2), 205-218. Retrieved from <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/19388160802313837>.
60. Weiler, B., & Davis, D. (1993). An exploratory investigation into the roles of the nature-based tour leader. *Tourism Management*, 14(2), 91-98.
61. Weiler, B., and Ham, S. H. 2001. *Tour guides and interpretation*. Encyclopedia of ecotourism, 549-563.
62. Weiermair, K. (2000) »Tourists' perceptions towards and satisfaction with service quality in the cross-cultural service encounter: implications for hospitality and tourism management«, *Managing Service Quality: An International Journal*, Vol. 10(6):397 - 409
63. Westerman, J. S. et al. 2012. Product design: Preference for Rounded versus Angular Design Elements. *Psychology and Marketing*, 29(8), 595-605.
64. Zube, E. H., Sell, J. L. and Taylor, G. 1982. Landscape perception: research, application and theory. *Landscape planning* 9, 1-33.

APPENDIX

EXPERIMENT 1

The story about two connected people presented by the guides in the Croatian language:

Two connected people, the author Martina Vrbljanin. The author was born in Zagreb, where she finished her studies at the Academy of Fine Arts of the University of Zagreb. She has the need to express herself, which is why she has chosen the study of sculpture. There are some artists who are her inspiration, including Maja Ujčević, Kiki Smith, Niki de Sanfali, but her main inspiration is always her life and everything that happens in it.

Here, in front of you, you can see a sculpture, which we might call *two connected people*. This is a figurative sculpture, where you can see a face clearly, which means that we are talking about two people. There is some space between the sculptures, and the space is defined exactly. Each person is wrapped in lots of rope, but with only one thin piece of rope connected to the second figure (person). There could be many ropes but, because of aesthetics there is only one. The sculpture is small, so it's more personal, and the material of the sculpture is terracotta (baked clay), which expresses warmth through colour. The rope is woollen, since wool is warm and soft.

The author got her inspiration for this sculpture in her dreams. She dreamed of strangers who followed her around the narrow streets of Dubrovnik (associations to the film *Game of Thrones*), she heard some mumbling and got scared. Because she could not understand what her followers wanted, she had negative feelings and thus she decided to communicate with them. Communication turned out to be a positive decision and the negative feelings disappeared. It was these dreams that became the motive for the sculpture you are observing.

The connection happens when you communicate something that you keep inside yourself and put it in the form of conversation. The end, which is wrapped around the body figures. The thread around the two sculptures presents a conversation and the sculptures communicate with each other. This is what we could all understand. We would also say that communication can occur in different ways. It is important to talk, to say things, because only in this way can the connection happen. Is the sculpture perhaps very topical? What does the object represent in your opinion?

SAŽETAK

Uloga zanimanja turističkog vodiča na području rijeka Save i Drave: komuniciranje atrakcija u rastućoj estetiziranoj turističkoj potrošnji

U procesu razvoja održivog turizma uloga turističkog vodiča iznimno je značajna. Turistički vodiči nisu samo prezenter prirodnih i kulturnih atrakcija, već ambasadori kulture, održivosti i interkulturalnog dijaloga. Iz tog je razloga od ključne važnosti da vodiči imaju dobro obrazovanje, da su dobro obučeni za svoj posao i da su aktivno uključeni u proces planiranja razvoja turizma. Njihova je uloga osobito značajna kada govorimo o prezentiranju atrakcija turistima pomoću komunikacijskih i stručnih vještina. Ovaj rad opisuje testiranje prezentiranja objekta (atrakcije) bez vodiča i testiranje gdje su objekt (atrakciju) prezentirali turistički vodiči, i to pomoću metode deskripcije, te testiranja gdje su turistički vodiči koristili opis objekta (atrakcije), i pozivali sudionike (turiste) na aktivno sudjelovanje. Eksperimentalno istraživanje bilo je fokusirano na ulogu turističkih vodiča i na doživljaj ljepote. Rezultati istraživanja ukazuju da su sudionici (turisti) ljepšim ocijenili onaj objekt (atrakciju) kojeg je prezentirao turistički vodič, čime se implicira ključna uloga turističkih vodiča u procesu prezentiranja atrakcija, destinacija i kultura.

REGIONALNE RAZLIKE U ULAGANJU U ISTRAŽIVANJE I RAZVOJ I PRODUKTIVNOSTI U HRVATSKIM PODUZEĆIMA

REGIONAL DIFFERENCES IN INVESTMENT IN RESEARCH AND DEVELOPMENT AND PRODUCTIVITY IN CROATIAN COMPANIES

Valerija BOTRIĆ

znanstvena savjetnica

Ekonomski institut, Zagreb,

Trg J. F. Kennedyja 7, 10000 Zagreb

Primljeno / Received: 28. 6. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 11. 2018.

Pregledni rad / Review

UDK / UDC: 330.35(497.5)

338.486.4(497.5)

Ljiljana BOŽIĆ

viša znanstvena suradnica

Ekonomski institut, Zagreb,

Trg J. F. Kennedyja 7, 10000 Zagreb

Tanja BROZ

viša znanstvena suradnica

Ekonomski institut, Zagreb,

Trg J. F. Kennedyja 7, 10000 Zagreb

SAŽETAK

Ulaganje u istraživanje i razvoj, kao i produktivnost, važni su čimbenici ukupnog gospodarskog rasta. Njihovo kretanje na regionalnoj razini može utjecati na povećanje ili smanjenje budućih regionalnih razlika. U ovom se radu analizira njihovo kretanje na županijskoj razini u Hrvatskoj tijekom razdoblja koje uključuje posljednju gospodarsku krizu. Primjenom podataka Financijske agencije o nefinancijskim poduzetnicima, analizirani su podaci o udjelima poduzetnika koji imaju ulaganja u istraživanje i razvoje u ukupnom broju poduzetnika na razini županije. Također, ekonometrijski je procijenjena ukupna faktorska produktivnost na razini poduzetnika, temeljem čega su dobiveni podaci o kretanju ukupne faktorske produktivnosti na razini županija. Oba pokazatelja su zatim promatrana na razini županija i to posebno za četiri kategorije poduzetnika: mikro, mali, srednji i veliki. Rezultati su ukazali da je moguće identificirati učinke krize u oba pokazatelja, odnosno da su oba pokazatelja bila povezana s ukupnim negativnim gospodarskim kretanjima. Međutim, posebno negativni učinci se primjećuju kod velikih poduzetnika i srednje velikih poduzetnika. Identificirana kretanja upućuju na nedostatak konvergencijskih mehanizama na županijskoj razini kod analiziranih čimbenika gospodarskog rasta. Iako i drugi čimbenici rasta mogu biti presudni, ovakvi nalazi upućuju na mogućnost daljnjeg rasta regionalnih razlika u Hrvatskoj.

Ključne riječi: ulaganja u istraživanje i razvoj, ukupna faktorska produktivnost, regionalne razlike, Hrvatska

Key words: investment in research and development, overall factorial productivity, regional differences, Croatia

UVOD

Brojne studije ukazuju na činjenicu da je istraživanje i razvoj (IR) poduzetnika važno za tehnološki napredak i ekonomski rast¹. Istovremeno, unatoč brojnim težnjama za ravnomjernim gospodarskim rastom – bilo između zemalja ili unutar zemlje – podaci često pokazuju da su regionalne razlike značajne i dugotrajne. Masso i Vahter² su utvrdili da se tranzicijske zemlje razlikuju od ostalih europskih zemalja po tome što su poduzeća u ovim zemljama uslijed procesa konvergencije inovacijske aktivnosti³ u većoj mjeri usmjerena na nabavku opreme nego na aktivnosti istraživanja i razvoja. U skladu s tim se za tranzicijske zemlje u većoj mjeri očekuje povezanost istraživanja i razvoja s kretanjem produktivnosti. Međutim, ovo se pitanje relativno rijetko pojavljuje u literaturi, a posebno nedostaju istraživanja kretanja u hrvatskom gospodarstvu.

Hrvatska se u pogledu istraživanja i razvoja ne razlikuje od ostalih tranzicijskih zemalja. Podaci za 2012. i 2014. godinu pokazuju kako je daleko veći postotak inovativnih poduzeća koja su nabavljala nove strojeve i opremu u odnosu na ona koja su provodila ostale inovacijske aktivnosti. Čak 80 posto poduzeća koja su inovirala u 2012. i 83,7 njih koja su inovirala u 2014. ulagalo je u nabavku novih strojeva, opreme i softvera. U isto je vrijeme 55,6 odnosno 43,5 posto inovativnih poduzeća provodilo vlastite aktivnosti istraživanja i razvoja. Podaci o uključenosti hrvatskih poduzeća u druge inovacijske aktivnosti navedeni su u Tablici 1.

Većina istraživanja o karakteristikama istraživanja i razvoja se temelji na podacima istraživanja o inovacijskim aktivnostima poduzeća⁴ (engl. Community Innovation Survey, CIS) koji ne uključuju mikro poduzetnike. Doprinos ovog rada nalazi se u tome što analizira regionalne razlike u istraživanju i razvoju na razini hrvatskih županija, ali isto tako poseban naglasak stavlja na pitanje veličine poduzetnika, pri čemu su mikro poduzetnici jedna od izdvojenih kategorija. Također, po prvi puta se u hrvatskoj literaturi analizira kretanje ukupne faktorske produktivnosti na razini hrvatskih županija i prema veličini poduzetnika.

Rad je podijeljen u pet poglavlja. U sljedećem poglavlju nalazi se kratki pregled relevantne literature. Poglavlje 3 sadrži opis korištene metodologije i izvora podataka. Poglavlje 4 sadrži pregled rezultata i diskusiju, dok posljednje poglavlje sadrži zaključke.

Tablica 1: Istraživanje i razvoj u hrvatskim poduzećima, postotak inovativnih poduzeća

	2012.	2014.
Vlastite aktivnosti istraživanja i razvoja	55,6	43,5
Kontinuirane vlastite aktivnosti IR	15,1	14,9
Vanjske usluge IR	30,6	23,7
Nabava strojeva, opreme i softvera	80,0	83,7
Uvođenje inovacija na tržište	39,7	36,0
Nabava znanja od drugih subjekata	31,6	26,6
Trening za inovacijske aktivnosti	60,2	58,5
Ostale inovacijske aktivnosti	37,0	31,0

Izvor: Eurostat, Science and technology data, Community Innovation Survey, <http://ec.europa.eu/eurostat/web/science-technology-innovation/data/database>

¹ Vidjeti, na primjer: Aghion, P., Howitt, P., 1998: Capital Accumulation and Innovation as Complementary Factors in Long-Run Growth. *Journal of Economic Growth*, vol. 3, str. 111–130. Mansfield, E., 1962: Entry, Gibrat's Law, Innovation and the Growth of Firms. *American Economic Review*, vol. 52, br. 5, str. 1023–1051. Romer, P. M., 1990: Endogenous Technical Change. *Journal of Political Economy*, vol. 98, br. 5, str. 71–102.

² Masso, J., Vahter, P., 2008: Technological Innovation and Productivity in Post-Transition Estonia: Econometric Evidence from Innovation Surveys. *European Journal of Development Research*, vol. 20, br. 2, str. 240–261.

³ Inovacijske aktivnosti, kako ih definira Oslo Manual, obuhvaćaju aktivnosti istraživanja i razvoja koje se provode unutar poduzeća, usluge istraživanja i razvoja koje pružaju drugi subjekti, ali i nabavku novih postrojenja i opreme, pribavljanje novih tehnologija putem licenci, patenata, žiga, industrijskog dizajna i dr.

⁴ Za Hrvatsku ovo istraživanje prema CIS metodologiji provodi Državni zavod za statistiku i redovito objavljuje rezultate u okviru priopćenja broj 8.2.5.

PREGLED LITERATURE

Općenito se smatra da veličina poduzeća ima utjecaja na odluku o ulaganjima u istraživanje i razvoj. Naime, ulaganja u istraživanje i razvoj najčešće podrazumijevaju velike fiksne troškove, koje velika poduzeća lakše podnesu u odnosu na mala⁵. Istraživanja također ukazuju na postojanje značajnih regionalnih razlika u inovacijskoj aktivnosti koje su posljedica njihove ovisnosti o stupnju regionalnog tehnološkog kapitala i apsorpcijskih sposobnosti⁶.

Isto tako, za rast ukupne faktorske produktivnosti⁷ ekonomija obujma, posebno u nekim sektorima gospodarstva, može biti od presudne važnosti. Tako Key⁸ nalazi da veće farme u SAD-u imaju veću ukupnu faktorsku produktivnost, što dovodi do okrupnjivanja farmi i do zabrinutosti za održivost manjih farmi. I Rada i Fuglie⁹ smatraju da je za rast ukupne faktorske produktivnosti u poljoprivrednom sektoru važna ekonomija obujma, ali samo u slučajevima razvijenijeg tržišta i cjelokupne ekonomije. Kada to nije slučaj, tada manje farme mogu imati prednosti, budući da mogu biti dinamičnije. Slični nalazi pozitivne veze između ukupne faktorske produktivnosti i ekonomije obujma su pronađeni, između ostalog, u energetsom sektoru¹⁰ i sektoru prometa¹¹.

Ulaganja poslovnog sektora u istraživanje i razvoj u Hrvatskoj, prema podacima Eurostata, porasla su s 29,9 eura po stanovniku 2005. godine na 42 eura po stanovniku u 2016. Međutim, Bečić i Dabić¹² primjećuju da unatoč rastu ulaganja u istraživanje i razvoj Hrvatska tehnološki zaostaje za drugim zemljama djelomično i zbog gubitka tehnološke akumulacije u vremenu tranzicije. Regije u Hrvatskoj se značajno razlikuju obzirom na inovacijski potencijal koji je najveći u Gradu Zagrebu, Primorsko-goranskoj, Istarskoj i Dubrovačko-neretvanskoj županiji¹³. Što se tiče stranih poduzeća u Hrvatskoj, ona uglavnom ne provode aktivnosti istraživanja i razvoja u Hrvatskoj niti svoje poslovanje temelje na ovim aktivnostima¹⁴.

Recentni podaci o ulaganjima u istraživanje i razvoj u hrvatskim poduzećima ukazuju da su velika poduzeća više uključena u njihovo provođenje. Prema podacima Eurostata za 2012. godinu prikazanim u Tablici 2¹⁵, istraživanje i razvoj više provode poduzeća s više od 250 zaposlenih. To se jednako odnosi na sve oblike istraživanja i razvoja, ne samo vlastite. Letimičnim pogledom na podatke iz ove tablice može se uvidjeti veza između veličine poduzeća i njihove uključenosti u provođenje aktivnosti istraživanja i razvoja.

Nadalje, velika poduzeća prednjače i po iznosima ulaganja u istraživanje i razvoj (Tablica 3). Iznosi ulaganja velikih poduzeća u sve oblike istraživanja i razvoja u 2012. višestruko premašuju iznose koje su uložila mala i srednja poduzeća. Poznato je kako se mala i srednja poduzeća suočavaju s problemima

⁵ Cohen, W. N., Klepper, S., 1996: A Reprise of Size and R&D. *The Economic Journal*, vol. 106, br. 437, str. 925–951.

⁶ Lopez-Rodriguez, J., Martinez-Lopez, D., 2017: Looking beyond the R&D effects on innovation: The contribution of non-R&D activities to total factor productivity growth in the EU. *Structural Change and Economic Dynamics*, vol. 40, str. 37–45.

⁷ Engl. Total factor productivity (TFP).

⁸ Key, N., 2018: Farm size and productivity growth in the United States Corn Belt, *Food Policy*, in press, DOI <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2018.03.017>.

⁹ Rada, N. E., Fuglie, K. O., 2018: New perspectives on farm size and productivity. *Food Policy*, in press, DOI <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2018.03.015>.

¹⁰ Oh, D., 2015: Productivity growth, technical change and economies of scale of Korean fossil-fuel generation companies, 2001–2012: A dual approach. *Energy Economics*, vol. 49, str. 113–121.

¹¹ Wu, W.-M., Lin, J.-R., 2015: Productivity growth, scale economies, ship size economies and technical progress for the container shipping industry in Taiwan. *Transportation Research Part E*, vol. 73, str. 1–16.

¹² Bečić, E., Dabić, M. 2008: Analiza ulaganja poslovnog sektora Republike Hrvatske u istraživanje i razvoj. *Revija za sociologiju*, vol XXXIX, br. 1–2, str. 69–84.

¹³ Bačić, K., Aralica, Z., 2017: Regional competitiveness in the context of »New industrial policy« – the case of Croatia. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci*, vol. 35, br. 2, str. 551–582.

¹⁴ Aralica, Z., Račić, D., Redžepagić, D., 2008: R&D Activities as a Growth Factor of Foreign-Owned SMEs in Croatia. *Croatian Economic Survey*, vol. 10, br. 1, str. 73–93.

¹⁵ Istraživanjem Community Innovation Survey nisu obuhvaćena poduzeća s manje od 10 zaposlenih.

Tablica 2: Postotak inovativnih poduzeća prema veličini uključenih u aktivnosti istraživanja i razvoja 2012. godine

	Broj zaposlenih		
	10-46	50-249	250+
Vlastite aktivnosti istraživanja i razvoja	50,7	61,4	71,6
Kontinuirane vlastite aktivnosti IR	10,8	17,1	37,2
Vanjske usluge IR	25,5	34,6	53,0
Nabava strojeva, opreme i softvera	77,1	84,6	87,4
Uvođenje inovacija na tržište	35,6	40,0	63,9
Nabava znanja od drugih subjekata	28,0	35,7	44,3
Trening za inovacijske aktivnosti	57,8	60,5	74,3
Ostale inovacijske aktivnosti	33,0	37,6	60,7

Izvor: Eurostat, Science and technology data, Community Innovation Survey 2012.

(EU) te zaključuju da se mogu identificirati tri grupe zemalja: (i) nove članice koje ostvaruju snažan rast produktivnosti, (ii) stare članice koje imaju visoku produktivnost, ali rast produktivnosti nije tako snažan kao kod novih članica i (iii) južne članice EU koje ostvaruju pad produktivnosti. Razloge za snažan rast produktivnosti u novim članicama autori pronalaze u izravnim ulaganjima, dostupnosti kredita, kvaliteti poslovnog okruženja i kvaliteti radne snage, dok uzroke pada produktivnosti u južnim članicama pronalaze u nepovoljnom i restriktivnom zakonodavnom sustavu. Pires i Garcia¹⁹ istražuju razlike u produktivnosti na uzorku 75 zemalja te ustanovljuju da postoje značajne razlike u produktivnosti između zemalja te da su one odgovorne za razlike u gospodarskom rastu između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Do sličnih zaključaka su došli i Šeker i Saliola²⁰, te i Jerzmanowski²¹.

S druge strane, rjeđe se istražuju razlike u produktivnosti unutar pojedine zemlje. U tom kontekstu Aiello, Pupo i

poput visoke izloženosti riziku, visokih fiksnih troškova i financijskih ograničenja zbog kojih ne ulažu uopće u istraživanje i razvoj ili im je ono dosta otežano¹⁶. Treba napomenuti i da ulaganja malih i srednjih poduzeća u istraživanje i razvoj više trpe zbog vanjskih ograničenja u pristupu financijama nego što je to slučaj s velikim poduzećima¹⁷.

Već se dugo vremena istraživači bave problemom regionalnih razlika u produktivnosti te njihovim uzrocima. Istraživanja na tu temu većinom su usmjerena na razlike u produktivnosti među zemljama. Dall'Olio, Iootty, Kanehira i Saliola¹⁸ istražuju produktivnost unutar Europske Unije

Tablica 3: Ulaganja u IR 2012, tis. eura

	Broj zaposlenih		
	10-49	50-249	250+
Vlastite aktivnosti istraživanja i razvoja	27.717	28.175	1.007.828
Vanjske usluge IR	3.091	6.154	22.479
Nabava strojeva, opreme i softvera	77.176	113.213	254.474
Nabava znanja od drugih subjekata	1.361	2.117	8.635
Dizajn, trening, marketing i ostale relevantne aktivnosti	6.180	13.047	22.638

Izvor: Eurostat, Science and technology data, Community Innovation Survey 2012.

¹⁶ Rammer, C., Czarnitzki, D., Spielkamp, A., 2009: Innovation success of non-R&D-performers: substituting technology by management in SMEs. *Small Business Economics*, vol. 33, no.1, str. 35–58.

¹⁷ Czarnitzki, D., Hottenrott, H., 2011: R&D investment and financing constraints of small and medium-sized firms. *Small Business Economics*, vol. 36, br. 1, str. 65–83.

¹⁸ Dall'Olio, A., Iootty, M., Kanehira, N., Saliola, F., 2014: Enterprise productivity – a three speed Europe. ECB Working paper, No. 1748.

¹⁹ Pires, J. O., Garcia, F., 2012: Productivity of Nations: A Stochastic Frontier Approach to TFP Decomposition. *Economics Research International*, vol. 2012, str. 1-19.

²⁰ Šeker, M., Saliola, F., 2018: A cross-country analysis of total factor productivity using micro-level data. *Central Bank Review*, vol. 18, str. 13-27.

²¹ Jerzmanowski, M., 2007: Total factor productivity differences Appropriate technology vs. Efficiency. *European Economic Review*, vol. 51, str. 2080-2110.

Ricotta²² istražuju utjecaj regionalnih karakteristika na ukupnu faktorsku produktivnost u talijanskim prerađivačkim poduzećima te identificiraju značajan utjecaj lokacija. Preciznije, ustanovili su da dobra infrastruktura, učinkovitost lokalne administracije i veća regionalna ulaganja u istraživanje i razvoj imaju pozitivan učinak na ukupnu faktorsku produktivnost, odnosno da u prosjeku poduzeća koja se nalaze u regijama koje zadovoljavaju navedene kriterije imaju i veću razinu ukupne faktorske produktivnosti. Bačić, Rašić Bakarić i Slijepčević²³ analiziraju utjecaj urbanizacije i lokalizacijske ekonomije na razlike u produktivnosti poduzeća u prerađivačkoj industriji zemalja jugoistočne Europe, uključujući i Hrvatsku. Zaključuju da poduzeća koja su locirana u gradovima koji su diversificirani i koji imaju veći udio stanovnika zaposlen u industrijama visoke tehnologije imaju i veću produktivnost. Hornbeck i Moretti²⁴ istražuju kako lokalne razlike u rastu produktivnosti utječu na zarade radnika, njihove troškove stanovanja i kupovnu moć te zaključuju da koristi koje radnici imaju od rasta ukupne faktorske produktivnosti ne ovise o obrazovanju radnika već o tome u kojem gradu radnici žive.

Istraživanja koja se bave pitanjem produktivnosti u Hrvatskoj uglavnom su vezana uz analizu produktivnosti cjelokupnog gospodarstva ili razlika u produktivnosti između sektora. Raguž Krištić, Družić i Tica²⁵ se bave kretanjem ukupne faktorske produktivnosti kroz duže vremensko razdoblje te analiziraju utjecaj tranzicije na stopu rasta TFP-a i kretanje njezinog udjela u stopi rasta BDP-a. Ustanovili su da je tranzicija imala pozitivan učinak na stopu rasta ukupne faktorske produktivnosti, ali da se njezin udio u stopi rasta BDP-a tijekom vremena nije povećao, zbog sličnog utjecaja tranzicije na ostale faktore rasta. Tica i Grgurev²⁶ su također analizirali ukupnu faktorsku produktivnost te su zaključili da je ona najznačajniji čimbenik gospodarskog rasta. Gelo i Družić²⁷ istražuju ukupnu faktorsku produktivnost u različitim sektorima hrvatskog gospodarstva u razdoblju 2011. – 2014. te ukazuju na velike razlike između sektora. Tako je u financijskom sektoru ostvaren snažan rast produktivnosti, dok se u prerađivačkoj industriji, koja je ujedno i najvažniji sektor s aspekta udjela u BDP-u, produktivnost smanjila. Jedino Iooty, Correa, Radas i Škrinjarić²⁸ analiziraju, između ostalog, produktivnost hrvatskih poduzeća u dvije regije, te prema veličini poduzetnika. Ustanovili su da postoji razlika u produktivnosti rada između jadranske i kontinentalne regije, odnosno da su poduzeća u jadranskoj regiji manje produktivna od poduzeća u kontinentalnoj regiji. Slično tome, zaključili su i da postoji razlika u produktivnosti rada između manjih i većih poduzeća, s tim da su našli da su mala poduzeća produktivnija od velikih.

IZVORI PODATAKA I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U analizi su korišteni podaci Financijske agencije o godišnjem financijskom izvještaju poduzetnika u razdoblju 1999.-2016. Iako podaci Financijske agencije obuhvaćaju veliki dio nefinancijskog sektora hrvatskog gospodarstva, ipak ne obuhvaćaju cjelokupnu populaciju hrvatskih poduzeća. Naime, unatoč tome što postoji zakonska obveza poduzetnika (ne uključujući obrtnike) da predaju godišnje financijske izvještaje Financijskoj agenciji, određeni broj poduzetnika ipak to ne čini. Vjerojatnost nepredavanja financijskih izvještaja je veća u slučaju malih poduzetnika i poduzetnika koji se nađu u poslovnim teš-

²² Aiello, F., Pupo, V., Ricotta, F., 2014: Explaining Total Factor Productivity at Firm Level in Italy: Does Location Matter? *Spatial Economic Analysis*, vol. 91, br. 1, str. 51-70.

²³ Bačić, K. Rašić Bakarić, I., Slijepčević, S., 2018: Sources of productivity differentials in manufacturing in post-transition urban South-East Europe. *Post-Communist Economies*, vol. 30, br. 4, str. 526-548.

²⁴ Hornbeck, R., Moretti, E., 2018: Who Benefits From Productivity Growth? Direct and Indirect Effects of Local TFP Growth on Wages, Rents, and Inequality. *NBER Working paper*, No. 24661.

²⁵ Raguž Krištić, I., Družić, I., Tica, J., 2016: Impact of the transition on the total factor productivity in Croatia. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci*, vol. 34, br. 2, str. 271-308.

²⁶ Tica, J., Grgurev, I., 2014: Relativna važnost faktora rasta u Republici Hrvatskoj. *Serijski članak u nastajanju*, Br. 14-02.

²⁷ Gelo, T., Družić, M., 2015: Ukupna faktorska produktivnost sektora hrvatskog gospodarstva, *Ekonomski misao i praksa*, vol. 24, br. 2, str. 327-344.

²⁸ Iooty, M., Correa, P., Radas, S., Škrinjarić, B., 2014: Stylized Facts on Productivity Growth - Evidence from Firm-Level Data in Croatia. *WB Policy Research Working Paper*, No. 6990.

koćama. Stoga, iako bi teoretski obuhvat trebao biti 100% populacije, ne možemo doista tvrditi da analiziramo ukupnu populaciju poduzetnika.²⁹ Međutim, korišteni izvor podataka u najvećoj mogućoj mjeri može osigurati identificiranje stvarnih kretanja u hrvatskom gospodarstvu.

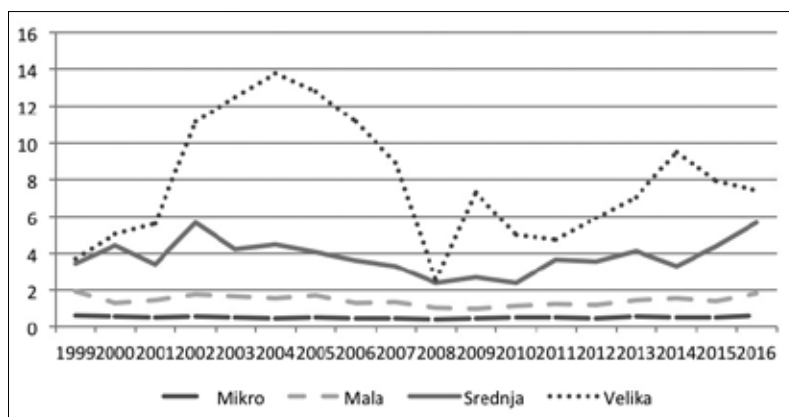
Analiza je provedena odvojeno za mikro, mala, srednja i velika poduzeća. Pritom je za određivanje veličine korišten kriterij broja zaposlenih³⁰, na način da se mikro poduzećima smatraju ona do 10 zaposlenih, mala do 50 zaposlenih, srednja do 250 zaposlenih i velika ona s više od 250 zaposlenih.

Osnovna pitanja analize su u kojoj mjeri su poduzetnici u Hrvatskoj ulagali u istraživanje i razvoj, jesu li prisutne razlike obzirom na veličinu poduzeća, te u kojoj mjeri su se poduzetnici odlučivali na ulaganja u istraživanje i razvoj tijekom posljednje gospodarske krize. Slika 1 pokazuje udio poduzetnika koji su iskazali ulaganja u istraživanje i razvoj u svojim financijskim izvješćima u tekućoj godini, tijekom razdoblja 1999.-2016. Ti podaci jasno pokazuju da postoji korelacija između veličine poduzetnika i udjela poduzetnika koji ulažu u istraživanje i razvoj. Očekivano, kod mikro poduzeća je udio poduzetnika koji imaju ulaganja u istraživanje i razvoj najmanji, dok je taj udio najveći u slučaju velikih poduzetnika. Također, kod većih poduzetnika se može primijetiti izraziti utjecaj krize. Naime, tijekom razdoblja 2001.-2004. udio poduzetnika koji su ulagali u istraživanje i razvoj među velikim poduzećima je rastao, da bi zatim bio zabilježen značajan pad, s najnižim udjelom zabilježenim 2008. godine, kada je i neizvjesnost zbog nadolazeće gospodarske krize i njezinih potencijalnih efekata bila velika. Iako se udio od tog razdoblja povećao, još uvijek nije dosegao pred-kriznu razinu.

Kod srednje velikih poduzetnika također možemo primijetiti određeno pro-cikličko kretanje u udjelu poduzetnika koji se odlučuju na ulaganja u istraživanje i razvoj, iako su amplitude značajno manje. No, ohrabruje činjenica da se krajem promatranog razdoblja udio srednjih poduzetnika koji ulažu u istraživanje i razvoj značajno povećao.

Uvažavajući rezultate prethodnih istraživanja s kojima je dokazana važnost kontinuiranog ulaganja u istraživanje i razvoj za povećanje produktivnosti³¹ promatrali smo i u kojoj mjeri su poduzetnici ustrajni u ulaganjima u istraživanje i razvoj. Međutim, analizom nismo uspjeli identificirati poduzetnike koji su ulagali u istraživanje i razvoj tijekom cijelog promatranog razdoblja. Posebno smo zatim promatrali postoje li pojedinačni poduzetnici koji su bili ustrajni u ulaganjima u istraživanje i razvoj tijekom

razdoblja negativnih stopa ukupnog gospodarskog rasta u Hrvatskoj – konkretno u razdoblju 2009.-2014. – te ponovo utvrdili da ne postoje poduzetnici koji su sustavno tijekom cijelog tog razdoblja ulagali u istraživanje i razvoj. Kad je riječ o ustrajnosti u inovacijskim aktivnostima, ona je izraženija kod poduzeća koja značajno inoviraju dok su ostala poduzeća manje ustrajna u

Slika 1. Udio poduzetnika koji su imali ulaganja u istraživanje i razvoj, 1999.-2016.

Izvor: izračun autora na temelju podataka FINA.

²⁹ Broj poduzeća koja su dostavila financijska izvješća Financijskoj agenciji u 2016. godini radi javne objave iznosi 114.643, dok je ukupni broj aktivnih trgovačkih društava prema Registru poslovnih subjekata kojeg vodi Državni zavod za statistiku iznosio 115.414. Potrebno je naglasiti da su se u samoj bazi Financijske agencije nalazili i određeni podaci u kojima je prema identifikatoru dolazilo do dupliciranja podataka. Svi takvi slučajevi su isključeni iz daljnje analize.

³⁰ Za definiranje veličine poduzeća mogu se koristiti i drugi kriteriji: godišnji promet, odnosno vrijednost aktive ili dugotrajne imovine.

³¹ Johansson, B., Löf, H., 2010: Innovation Strategy and Firm Performance – What is the long-run impact of persistent R&D. CESIS Electronic Working Paper Series, Paper No. 240.

svojim inovacijskim naporima³². Imajući u vidu nisku razinu inovativnosti hrvatskih poduzeća razumljivo je odsustvo kontinuiranih ulaganja u R&D.

Temeljem podataka Financijske agencije izračunat je zatim pokazatelj ukupne faktorske produktivnosti za pojedina poduzeća. Ukupna faktorska produktivnost se definira kao varijacija u outputu koja se ne može pripisati varijacijama u proizvodnim inputima. Budući da se ona ne može opaziti direktno, mora se procijeniti. Pristup koji se najčešće koristi u literaturi oslanja se na procjenu TFP-a pomoću proizvodne funkcije:

$$y_{it} = \beta_0 + \beta_k k_{it} + \beta_l l_{it} + \beta_m m_{it} + \omega_{it} + \eta_{it} \quad (1)$$

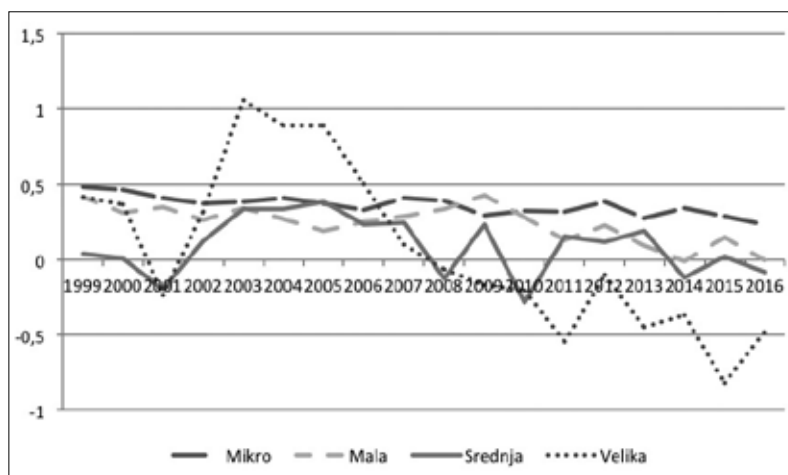
gdje y označava proizvodnju koja se aproksimira s prihodima od prodaje, k označava kapital, rezerve i zadržanu dobit, l su troškovi rada, m su materijalni troškovi, bez troškova rada i amortizacije. ω označava produktivnost, a η grešku procjene, obje neopazive varijable.

Budući da je ukupna faktorska produktivnost neopaziva varijabla, postoje metodološki izazovi povezani s njezinom ekonometrijskom ocjenom, pogotovo s korelacijom između inputa i produktivnosti. Zbog toga u procjeni koeficijenata proizvodne funkcije koristimo metodologiju koju predlažu Levinsohn i Petrin³³, a odnosi se na korištenje međufaznih proizvoda³⁴ kako bi riješili problem korelacije između inputa i neopazive produktivnosti na razini poduzeća.

Sve varijable korištene za procjenu ukupne faktorske produktivnosti su deflacionirane koristeći sektorske deflatore iz baze AMECO te su izražene u prirodnim logaritmima. Kako bi dobili što preciznije procjene, umjesto ocjene jednadžbe (1) za cjelokupni uzorak poduzeća, jednadžba (1) je ocijenjena za različite djelatnosti prema NKD-u na dvije razine. To znači da je jednadžba (1) ocijenjena za više od 80 različitih djelatnosti. Nakon što smo procijenili koeficijente iz jednadžbe (1) za svaku djelatnost, koristimo te procijenjene koeficijente kako bi izračunali ukupnu faktorsku produktivnost za svako pojedino poduzeće. U nastavku su, slijedom navedenog, prikazane logaritmirane vrijednosti procijenjene ukupne faktorske produktivnosti.

Veza između ulaganja u istraživanje i razvoj i produktivnosti nije jednoznačna. Štoviše, iako smo kod ulaganja u istraživanje i razvoj mogli zamijetiti izraženu korelaciju s veličinom poduzetnika, u slučaju kretanja ukupne faktorske produktivnosti to nije tako. Rast prosječne faktorske produktivnosti za sve poduzetnike (bez obzira jesu li imali ulaganja u istraživanje i razvoj ili ne³⁵) u pravilu nema izraženo prociklično kretanje, osim u slučaju velikih poduzetnika gdje se može primijetiti izrazita faza rasta u razdoblju 1999.-2003., iza koje slijedi pad u razdoblju do 2007.

Kada se promatra kretanje ukupne faktorske pro-

Slika 2. Ukupna faktorska produktivnost za poduzetnike različite veličine (poduzetnici koji su imali R&D), 1999.-2016.

Izvor: izračun autora na temelju podataka FINA.

³² Cefis, E., Orsenigo, L., 2001: The Persistence of Innovative Activities: A Cross-countries and Cross-sectors Comparative Analysis. *Research Policy*, vol. 30, br. 7, str. 1139–1158.

³³ Levinsohn, J., Petrin, A., 2003: Estimating Production Functions Using Inputs to Control for Unobservables. *Review of Economic Studies*, vol. 70, str. 317–341.

³⁴ Budući da vrijednost međufaznih proizvoda nije dostupna u financijskim izvještajima, koristili smo materijalne troškove, što je uobičajena praksa u literaturi.

³⁵ Zbog sažetosti teksta prikaz izostavljen, podaci dostupni od autora na zahtjev.

duktivnosti samo za poduzetnike koji su imali ulaganja u istraživanje i razvoj (Slika 2), tada se može primijetiti da je u razdoblju nakon krize niža u odnosu na prosjek svih poduzetnika. Iako je kod većine (s izuzetkom poduzetnika srednje veličine), ukupna faktorska produktivnost u razdoblju gospodarskog rasta bila veća kod poduzetnika koji su imali ulaganja u istraživanje i razvoj u odnosu na prosjek skupine, u razdoblju nakon ekonomske krize ne samo da se situacija promijenila, već su i u slučaju velikih i srednjih poduzetnika koji su imali ulaganja u istraživanje i razvoj zabilježena i negativna kretanja ukupne faktorske produktivnosti. Podaci, dakle, ukazuju na određene strukturne promjene koje su se naročito kod skupine velikih poduzetnika zbivale tijekom i nakon razdoblja krize.

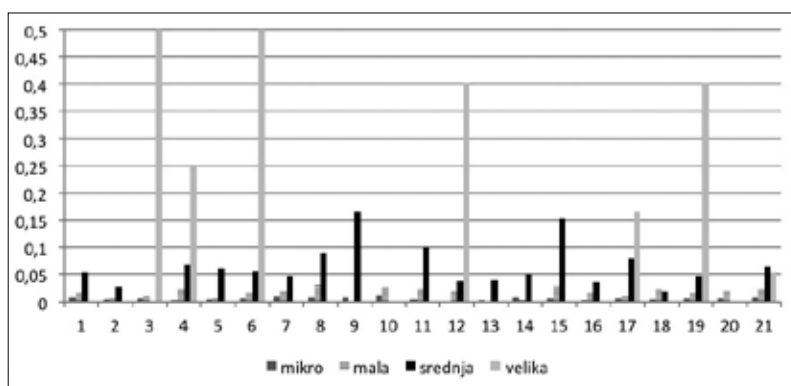
U nastavku je pažnja usmjerena na regionalne razlike u ulaganjima u istraživanje i razvoj. Za svaku županiju i svaku veličinu poduzetnika smo tijekom analiziranog razdoblja identificirali udio poduzetnika koji je imao ulaganja u istraživanje i razvoj. Na taj način smo identificirali inovacijske aktivnosti na razini županije po veličini poduzetnika. Također, na razini županija i prema veličini poduzetnika promatrali smo i ukupnu faktorsku produktivnost. S obzirom da i na ulaganje u istraživanje i razvoj, a i na ukupnu faktorsku produktivnost, utječe ekonomija obujma, ocijenili smo da je nužno analizirati kretanja za svaku skupinu poduzetnika odvojeno.

REZULTATI I DISKUSIJA

Razlike u inovacijskim aktivnostima identificirane su obzirom na udio poduzetnika koji je ulagao u istraživanje i razvoj u ukupnom broju poduzetnika u županiji. U toj mjeri se iskazuju razlike u inovacijskim aspiracijama poduzetnika. Iako se podaci iz godine u godinu razlikuju, za prikaz na slikama su odabrani podaci u posljednjoj godini analize – 2016.

Na sličan način prikazani su i podaci o regionalnim razlikama u ukupnoj faktorskoj produktivnosti. Jedna od poteškoća analize na regionalnoj razini proizlazi i iz činjenice da se lokacija poduzetnika u podacima identificira prema sjedištu, a ne prema aktivnosti koju provodi u nekoj regiji. Stoga je moguće da poduzetnik ima sjedište u jednoj županiji, dok gospodarsku djelatnost obavlja (i) u drugoj županiji, a ta se gospodarska aktivnost i pripadajuća ukupna faktorska produktivnost pripisuju županiji u kojoj se nalazi sjedište poduzetnika. Stoga i podaci koji su prikazani na Slici 4 imaju isto ograničenje.

Kako bi provjerili divergenciju u kretanjima ukupne faktorske produktivnosti između županija kori-

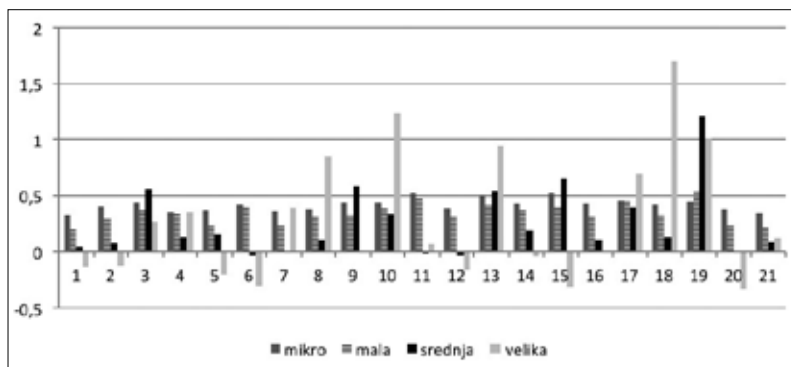
Slika 3. Udio poduzetnika koji su imali istraživanje i razvoj 2016. godine, prema veličini poduzetnika i po županijama

Izvor: autori prema podacima Financijske agencije.

Napomena: 1 – Zagrebačka, 2 – Krapinsko-zagorska, 3 – Sisačko-moslavačka, 4 – Karlovačka, 5 – Varaždinska, 6 – Koprivničko-križevačka, 7 – Bjelovarsko-bilogorska, 8 – Primorsko-goranska, 9 – Ličko-senjska, 10 – Virovitičko-podravska, 11 – Požeško-slavonska, 12 – Brodsko-posavska, 13 – Zadarska, 14 – Osječko-baranjska, 15 – Šibensko-kninska, 16 – Vukovarsko-srijemska, 17 – Splitsko-dalmatinska, 18 – Istarska, 19 – Dubrovačko-neretvanska, 20 – Međimurska, 21 – Grad Zagreb.

stili smo standardnu devijaciju. Standardna devijacija u ovom slučaju mjeri koliko je produktivnost u pojedinim županijama u svakoj godini udaljena od regionalnog prosjeka. Što je standardna devijacija manja, to je manja divergencija između županija. Također, pad standardne devijacije kroz vrijeme ukazuje na povećanje sličnosti između županija u pogledu produktivnosti, odnosno smanjenje divergencije.

Podaci u Tablici 4 pokazuju da postoje razlike u ukupnoj faktorskoj produktivnosti između županija za

Slika 4. Prosječna ukupna faktorska produktivnost 2016. godine, prema veličini poduzetnika i po županijama

Izvor: autori prema podacima Financijske agencije.

Napomena: 1 – Zagrebačka, 2 – Krapinsko-zagorska, 3 – Sisačko-moslavačka, 4 – Karlovačka, 5 – Varaždinska, 6 – Koprivničko-križevačka, 7 – Bjelovarsko-bilogorska, 8 – Primorsko-goranska, 9 – Ličko-senjska, 10 – Virovitičko-podravska, 11 – Požeško-slavonska, 12 – Brodsko-posavska, 13 – Zadarska, 14 – Osječko-baranjska, 15 – Šibensko-kninska, 16 – Vukovarsko-srijemska, 17 – Splitsko-dalmatinska, 18 – Istarska, 19 – Dubrovačko-neretvanska, 20 – Međimurska, 21 – Grad Zagreb.

Tablica 4. Divergencija u produktivnosti poduzeća između županija, mjerena standardnom devijacijom

	Mikro	Mali	Srednje veliki	Veliki
1999.	0,04	0,16	0,29	0,40
2000.	0,05	0,09	0,17	0,60
2001.	0,06	0,08	0,25	0,69
2002.	0,05	0,09	0,27	0,62
2003.	0,06	0,12	0,19	0,85
2004.	0,06	0,11	0,24	0,89
2005.	0,06	0,07	0,34	0,67
2006.	0,07	0,06	0,25	0,67
2007.	0,07	0,07	0,30	0,71
2008.	0,07	0,07	0,28	0,61
2009.	0,06	0,08	0,21	0,43
2010.	0,06	0,13	0,28	0,54
2011.	0,07	0,11	0,30	0,53
2012.	0,07	0,12	0,38	0,89
2013.	0,06	0,11	0,29	0,79
2014.	0,06	0,10	0,31	0,73
2015.	0,05	0,10	0,29	0,72
2016.	0,06	0,09	0,31	0,58

Izvor: autori prema podacima Financijske agencije.

sve veličine poduzetnika,³⁶ s tim da je divergencija između županija najveća kod velikih poduzetnika. Iako postoje velike oscilacije tijekom vremena, kod svih veličina poduzetnika, osim kod malih poduzetnika, divergencija se povećava kroz vrijeme, što ukazuje na povećanje regionalnih razlika u produktivnosti poduzeća.

Analiza inovacijskih aktivnosti i ukupne faktorske produktivnosti prema veličini poduzetnika i županiji se nalazi u nastavku poglavlja.

ANALIZA MIKRO PODUZETNIKA

Prema podacima prikazanim na Slici 3 možemo primijetiti da je, očekivano, udio mikro poduzetnika koji su imali ulaganja u istraživanje i razvoj u svakoj od hrvatskih županija najmanji i zapravo je taj udio zanemariv. Drugim riječima, velik broj mikro-poduzetnika ne ulaže u istraživanje i razvoj. No, ipak je potrebno naglasiti da postoje određene razlike među županijama. Specifično, podaci ukazuju na to da se u nekim županijama svake godine tijekom promatranog razdoblja pojavljuju neki mikro poduzetnici koji imaju ulaganje u istraživanje i razvoj³⁷. Konkretno, ustrajnost na županijskoj razini može se primijetiti u: Zagrebačkoj, Karlovačkoj, Varaždinskoj, Primorsko-goranskoj, Splitsko-dalmatinskoj, Istarskoj i Dubrovačko-neretvanskoj županiji i Gradu Zagrebu. Županija u kojoj su mikro poduzetnici tijekom promatranog razdoblja imali relativno najrjeđe ulaganja u istraživanja i razvoj je Požeško-slavonska županija.

Nadalje, ukupna kretanja udjela mikro poduzetnika koji se odlučuju na ulaganje u istraživanje i razvoj u razdoblju 1999.-2016. pokazuju da je u razdoblju 2007.-2009. došlo do općenito

³⁶ Vrijednost standardne devijacije 0 bi ukazivala na savršenu usklađenost između županija u pogledu produktivnosti poduzeća.

³⁷ Podaci dostupni na zahtjev.

nižeg udjela u svim županijama. Stoga se čak i na tim relativno niskim vrijednostima udjela mikro poduzetnika koji ulažu u istraživanje i razvoj može primijetiti učinak krize. Ipak, neke županije ostvaruju pozitivne pomake nakon krize te se u njima povećava udio mikro poduzetnika koji ulažu u istraživanje i razvoj. To se posebno odnosi na Bjelovarsko-bilogorsku županiju i Grad Zagreb gdje se taj udio od 2008. do 2016. godine povećao za 284, odnosno 187 posto.

Tijekom cijelog promatranog razdoblja korelacija između udjela poduzetnika koji ulažu u R&D u županiji i ukupne faktorske produktivnosti mikro poduzetnika na razini županija bila je zanemariva (iznosila je -0,02).³⁸ Stoga ne možemo utvrditi da postoji statistički značajna veza između ova dva važna čimbenika gospodarskog rasta na županijskoj razini.

Zanimljivo je primijetiti da je ukupna faktorska produktivnost mikro poduzetnika u nekim županijama 2016. godine bila veća od prosječne ukupne faktorske produktivnosti ostalih poduzetnika (Slika 4). Taj slučaj se može zamijetiti u Zagrebačkoj, Krapinsko-zagorskoj, Varaždinskoj, Koprivničko-križevačkoj, Požeško-slavonskoj, Brodsko-posavskoj, Osječko-baranjskoj, Vukovarsko-srijemskoj i Međimurskoj županiji i Gradu Zagrebu. U tim je županijama mikro poduzetništvo u 2016. godini bilo pokretač rasta ukupne produktivnosti. S obzirom da smo u Zagrebačkoj, Karlovačkoj, Varaždinskoj županiji i Gradu Zagrebu također identificirali ustrajnost mikro poduzetnika u ulaganjima u istraživanje i razvoj, mogli bismo implicitno utvrditi da se radi o županijama s jače izraženim aktivnostima mikro poduzetništva.

Nakon početka krize, kada je produktivnost mikro poduzeća pala u svim županijama osim u Krapinsko-zagorskoj, mikro poduzeća su se s različitim uspjehom pokušavala vraćati na predkriznu razinu produktivnosti. Mikro poduzeća u Ličko-senjskoj, Požeško-slavonskoj i Vukovarsko-srijemskoj županiji ostvarila su u 2016. najveći rast produktivnosti od 2008. godine (između 20 i 32 posto porasta). S druge strane, mikro poduzeća u Dubrovačko-neretvanskoj i Istarskoj županiji u istom razdoblju bilježe pad produktivnosti za 14 odnosno 13 posto.

ANALIZA MALIH PODUZETNIKA

U slučaju malih poduzetnika, ustrajnost u ulaganjima u istraživanje i razvoj na razini županije u razdoblju 1999.-2016. zabilježena je u: Zagrebačkoj, Primorsko-goranskoj, Splitsko-dalmatinskoj, Istarskoj županiji i Gradu Zagrebu. Zanimljivo je za primijetiti da su to županije u kojima i mikro poduzetnici prosječno na razini županije pokazuju ustrajnost u ulaganjima u istraživanje i razvoj. U ukupnim kretanjima na razini svih županija može se također primijetiti značajan utjecaj krize. Naime, u razdobljima prije krize, u nekim su se županijama javljala razdoblja s relativno visokim udjelima malih poduzetnika koji se odlučuju na istraživanje i razvoj – na primjer, Šibensko-kninska, Brodsko-posavska ili Varaždinska županija. Međutim, aktivnosti su značajno umanjene u svim županijama u razdoblju 2008.-2012. Iako nakon toga dolazi do određenog porasta u nekim županijama (Vukovarsko-srijemska i Primorsko-goranska županija), općenito su aktivnosti značajno manje nego prije kriznog razdoblja.

Kretanje ukupne faktorske produktivnosti također i u slučaju malih poduzetnika bilježi usporavanje tijekom razdoblja gospodarske krize, iako su i prije i poslije tog razdoblja neke županije bilježile veće pozitivne promjene u ukupnoj faktorskoj produktivnosti malih poduzetnika. Porast produktivnosti malih poduzetnika između 2008. i 2016. godine ostvaren je u četiri županije, i to u Koprivničko-križevačkoj (29 posto), Dubrovačko-neretvanskoj (18 posto), Splitsko-dalmatinskoj (11 posto) te Osječko-baranjskoj (6 posto). Mali poduzetnici u ostalim županijama su istom razdoblju imali pad produktivnosti, a najveći pad je zabilježen u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji, gdje se produktivnost malih poduzetnika gotovo prepolovila.

Korelacija između udjela malih poduzetnika koji ulažu u istraživanje i razvoj i prosječne faktorske produktivnosti malih poduzetnika na razini županije tijekom razdoblja 1999.-2016. je u ovom slučaju pozitivna i iznosila je 0,24. Unatoč tome što je identificirana pozitivna veza, njezina jakost j i dalje vrlo

³⁸ Analizirali smo i korelaciju između ukupne faktorske produktivnosti u razdoblju t i udjela poduzetnika koji ulažu u istraživanje i razvoj u razdoblju t-1, međutim i ta veza je također bila izuzetno slaba.

slaba, te zapravo ne možemo tvrditi da postoji izražena veza između ovih čimbenika gospodarskog rasta.

ANALIZA SREDNJE VELIKIH PODUZETNIKA

Podaci očekivano pokazuju da je među srednje velikim poduzetnicima relativno veći udio onih koji ulažu u istraživanje i razvoj. Podaci za 2016. godinu pokazuju da je relativno najveći udio onih koji ulažu u istraživanje i razvoj zabilježen među poduzetnicima u Ličko-senjskoj i Šibensko-kninskoj županiji. Kod srednjih je poduzeća, međutim, relativno mali broj županija u kojima su tijekom cijelog analiziranog razdoblja bila prisutna poduzeća koja su ulagala u istraživanje i razvoj – tek u Splitsko-dalmatinskoj županiji i Gradu Zagrebu, dakle županijama u kojima ustrajnost u ulaganjima u istraživanje i razvoj postoji i u manjim poduzećima. Iako se nakon krize općenito povećao udio srednje velikih poduzetnika koji ulažu u istraživanje i razvoj, najveći porast je zabilježen u Gradu Zagrebu, gdje se taj udio upeterostručio te u Šibensko-kninskoj i Primorsko-goranskoj županiji gdje se taj udio udvostručio.

Kod srednjih poduzeća možemo primijetiti da u ponekim županijama tijekom krize dolazi do negativnih vrijednosti ukupne faktorske produktivnosti – u Požeško-slavonskoj županiji, na primjer, tijekom cijelog razdoblja 2005.-2010. i zatim ponovo 2013.-2014. i 2016. U drugim pak županijama ukupna faktorska produktivnost se tijekom cijelog analiziranog razdoblja nalazi na relativno visokim razinama – na primjer u Dubrovačko-neretvanskoj županiji. Tako dolazi do divergencije u kretanju produktivnosti, odnosno do povećavanja regionalnih razlika.

ANALIZA VELIKIH PODUZETNIKA

Iako nalazi u literaturi upućuju na zaključak da su velika poduzeća sklonija ustrajnom provođenju inovacijskih aktivnosti³⁹, to u Hrvatskoj nije slučaj. Niti u jednoj županiji veliki poduzetnici kao skupina nisu ulagali u istraživanje i razvoj tijekom cijelog promatranog razdoblja. Na početku analiziranog razdoblja, 1999.-2000., u svega četiri županije je relativno mali udio velikih poduzetnika ulagao u istraživanje i razvoj. Iako su u razdoblju prije krize u dvije županije svi veliki poduzetnici imali ulaganja u istraživanje i razvoj (Ličko-senjska i Šibensko-kninska), ta se aktivnost nije nastavila nakon krize. Nakon krize su također zabilježene županije u kojima svi veliki poduzetnici imaju ulaganja u istraživanja i razvoj (Koprivničko-križevačka i Vukovarsko-srijemska). Međutim, općenito se može primijetiti da ulaganje u istraživanje i razvoj nije kontinuirana aktivnost, već se hrvatski veliki poduzetnici povremeno odlučuju na takav poduhvat. Također, s obzirom na njihov relativno manji apsolutni broj, manja je vjerojatnost da će se pronaći barem jedan veliki poduzetnik spreman na IR ulaganja.

Kod velikih poduzetnika značajno je veći broj županija u kojima je tijekom promatranog razdoblja ukupna faktorska produktivnost bila negativna. Štoviše, u nekim županijama nije zabilježena pozitivna ukupna faktorska produktivnost tijekom cijelog analiziranog razdoblja – na primjer, u Ličko-senjskoj županiji. Drugim riječima, u toj županiji su tijekom cijelog razdoblja veliki poduzetnici negativno doprinosili kretanju ukupne produktivnosti na razini cijele županije. S druge strane, u županijama koje su u razdoblju od 2008. do 2016. godine zabilježile porast produktivnosti, taj porast je bio vrlo snažan. U velikim poduzećima u Virovitičko-podravskoj županiji produktivnost je porasla za 127 posto, u Gradu Zagrebu za 77 posto, u Splitsko-dalmatinskoj za 75 posto te u Primorsko-goranskoj za 63 posto.

ZAKLJUČAK

U ovom se radu po prvi puta analiziraju dva važna faktora gospodarskog rasta na razini hrvatskih županija – ulaganja u istraživanja i razvoj i kretanje ukupne faktorske produktivnosti. S obzirom da je

³⁹ Peters, B., 2009: Persistence of innovation: Stylised facts and panel data evidence, *Journal of Technology Transfer*, vol. 34, br. 2, str. 226-243.

i za produktivnost i za ulaganje u IR važna veličina poduzetnika, provedena analiza je usmjerena upravo na identificiranje tih razlika.

Utvrđeno je da hrvatski poduzetnici sporadično ulažu u istraživanje i razvoj, ali i da u slučaju mikro i malih poduzetnika postoje županije u kojima se ti poduzetnici kontinuirano u većoj mjeri odlučuju na takvu vrstu aktivnosti. U slučaju mikro poduzetnika radi se o: Zagrebačkoj, Karlovačkoj, Varaždinskoj, Primorsko-goranskoj, Splitsko-dalmatinskoj, Istarskoj i Dubrovačko-neretvanskoj županiji i Gradu Zagrebu. U slučaju malih poduzetnika to su Zagrebačka, Primorsko-goranska, Splitsko-dalmatinska, Istarska županija i Grad Zagreb. Budući da se neke županije ponavljaju i u slučaju mikro i u slučaju malih poduzetnika, može se zaključiti da se radi o inovacijskim SME centrima u Hrvatskoj.

Analiza ukupne faktorske produktivnosti nije utvrdila zajednička kretanja na razini županija – ne može se utvrditi da je za bilo koju veličinu poduzetnika utvrđena velika sličnost. Iako se kod mikro i malih poduzeća zapravo ne može govoriti o posebnom zajedničkom trendu, u slučaju srednjih i velikih poduzeća uočavaju se značajne razlike – dok poduzetnici u nekim županijama bilježe značajan rast ukupne faktorske produktivnosti, u drugim županijama je ukupna faktorska produktivnost negativna. Na taj se način povećavaju regionalne razlike, te se može primijetiti da upravo srednje veliki i veliki poduzetnici doprinose budućem povećanju regionalnih razlika.

Analizirajući oba ova faktora na županijskoj razini u razdoblju koje uključuje i dugotrajnu gospodarsku krizu u Hrvatskoj, može se primijetiti da se u većoj mjeri ističu divergentna kretanja. Potrebno je naglasiti da na regionalne razlike koje su analizirane u ovom radu sigurno utječu i brojni drugi čimbenici. Sasvim sigurno, sama je sektorska struktura gospodarstva neke regije povezana s inovacijskim aktivnostima i razlikama u produktivnošću. Međutim, budući uravnoteženi regionalni razvoj nije moguće planirati bez uvida u postojeća strukturna ograničenja. Stoga je potrebno usmjeriti daljnje istraživačke napore kako bi se analiza produbila uzimajući u obzir i sektorske razlike na županijskoj razini.

LITERATURA

1. Aghion, P., Howitt, P., 1998: Capital Accumulation and Innovation as Complementary Factors in Long-Run Growth. *Journal of Economic Growth*, vol. 3, str. 111–130.
2. Aiello, F., Pupo, V., Ricotta, F., 2014: Explaining Total Factor Productivity at Firm Level in Italy: Does Location Matter? *Spatial Economic Analysis*, vol. 91, br. 1, str. 51-70.
3. Aralica, Z., Račić, D., Redžepagić, D., 2008: R&D Activities as a Growth Factor of Foreign-Owned SMEs in Croatia. *Croatian Economic Survey*, vol. 10, br. 1, str. 73-93.
4. Bačić, K., Rašić Bakarić, I., Slijepčević, S., 2018: Sources of productivity differentials in manufacturing in post-transition urban South-East Europe. *Post-Communist Economies*, vol. 30, br. 4, str. 526-548.
5. Bačić, K., Aralica, Z., 2017: Regional competitiveness in the context of »New industrial policy« – the case of Croatia. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci*, vol. 35, br. 2, str. 551-582.
6. Bečić, E., Dabić, M. 2008: Analiza ulaganja poslovnog sektora Republike Hrvatske u istraživanje i razvoj. *Revija za sociologiju*, vol XXXIX, br. 1–2, str. 69–84.
7. Cefis, E., Orsenigo, L., 2001: The Persistence of Innovative Activities: A Cross-countries and Cross-sectors Comparative Analysis. *Research Policy*, vol. 30, br. 7, str. 1139–1158.
8. Cohen, W. N., Klepper, S., 1996: A Reprise of Size and R&D. *The Economic Journal*, vol. 106, br. 437, str. 925–951.
9. Czarnitzki, D., Hottenrott, H., 2011: R&D investment and financing constraints of small and medium-sized firms. *Small Business Economics*, vol. 36, br. 1, str. 65–83.
10. Dall'Olio, A., Ilo, M., Kanehira, N., Saliola, F., 2014: Enterprise productivity – a three speed Europe. ECB Working paper, No. 1748.
11. Gelo, T., Družić, M., 2015: Ukupna faktorska produktivnost sektora hrvatskog gospodarstva, *Ekonomika misao i praksa*, vol. 24, br. 2, str. 327-344.
12. Hornbeck, R., Moretti, E., 2018: Who Benefits From Productivity Growth? Direct and Indirect Effects of Local TFP Growth on Wages, Rents, and Inequality. NBER Working paper, No. 24661.
13. Ilo, M., Correa, P., Radas, S., Škrinjar, B., 2014: Stylized Facts on Productivity Growth - Evidence from Firm-Level Data in Croatia. WB Policy Research Working Paper, No. 6990.
14. Jerzmanowski, M., 2007: Total factor productivity differences Appropriate technology vs. Efficiency. *European*

- Economic Review, vol. 51, str. 2080-2110.
15. Johansson, B., Lööf, H., 2010: Innovation Strategy and Firm Performance – What is the long-run impact of persistent R&D. CESIS Electronic Working Paper Series, Paper No. 240.
 16. Key, N., 2018: Farm size and productivity growth in the United States Corn Belt, Food Policy, in press, DOI <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2018.03.017>.
 17. Levinsohn, J., Petrin, A., 2003: Estimating Production Functions Using Inputs to Control for Unobservables. Review of Economic Studies, vol. 70, str. 317-341.
 18. Lopez-Rodriguez, J., Martinez-Lopez, D., 2017: Looking beyond the R&D effects on innovation: The contribution of non-R&D activities to total factor productivity growth in the EU. Structural Change and Economic Dynamics, vol. 40, str. 37-45.
 19. Mansfield, E., 1962: Entry, Gibrat's Law, Innovation and the Growth of Firms. American Economic Review, vol. 52, br. 5, str. 1023-1051.
 20. Masso, J., Vahter, P., 2008: Technological Innovation and Productivity in Post-Transition Estonia: Econometric Evidence from Innovation Surveys. European Journal of Development Research, vol. 20, br. 2, str. 240-261.
 21. Oh, D., 2015: Productivity growth, technical change and economies of scale of Korean fossil-fuel generation companies, 2001-2012: A dual approach. Energy Economics, vol. 49, str. 113-121.
 22. Peters, B., 2009: Persistence of innovation: Stylised facts and panel data evidence, Journal of Technology Transfer, vol. 34, br. 2, str. 226-243.
 23. Pires, J. O., Garcia, F., 2012: Productivity of Nations: A Stochastic Frontier Approach to TFP Decomposition. Economics Research International, vol. 2012, str. 1-19.
 24. Rada, N. E., Fuglie, K. O., 2018: New perspectives on farm size and productivity. Food Policy, in press, DOI <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2018.03.015>.
 25. Raguž Krištić, I., Družić, I., Tica, J., 2016: Impact of the transition on the total factor productivity in Croatia. Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci, vol. 34, br. 2, str. 271-308.
 26. Rammer, C., Czarnitzki, D., Spielkamp, A., 2009: Innovation success of non-R&D-performers: substituting technology by management in SMEs. Small Business Economics, vol. 33, no.1, str. 35-58.
 27. Romer, P. M., 1990: Endogenous Technical Change. Journal of Political Economy, vol. 98, br. 5, str. 71-102.
 28. Šeker, M., Saliola, F., 2018: A cross-country analysis of total factor productivity using micro-level data. Central Bank Review, vol. 18, str. 13-27.
 29. Tica, J., Grgurev, I., 2014: Relativna važnost faktora rasta u Republici Hrvatskoj. Serija članaka u nastajanju, Br. 14-02.
 30. Wu, W-M., Lin, J-R., 2015: Productivity growth, scale economies, ship size economies and technical progress for the container shipping industry in Taiwan. Transportation Research Part E, vol. 73, str. 1-16.

SUMMARY

Investments in research and development, as well as in productivity, is a key factor of the overall economic growth. Their scope on regional level can significantly influence the increase and decrease of the future regional differences. This paper provides an analysis of their scope on the county level in Croatia during the period that includes the last economic crisis. By means of applying data obtained from the Croatian financial agency regarding non-financial entrepreneurs, we analyzed data regarding the share of entrepreneurs that invest in research and development based on the total number of entrepreneurs on the county level. The overall factorial productivity on the level of individual entrepreneurs was also econometrically assessed, resulting in data on dynamics of the overall factorial productivity on the level of the respective counties. Both indicators were subsequently observed on county level with four categories observed individually for the four types of entrepreneurs: micro, small, medium and big. Research results indicate that it is possible to identify effects of crisis for both indicators, i.e. that both indicators were connected with the overall negative economy shifts. However, distinctively large negative effects were observed with big entrepreneurs and medium-sized entrepreneurs. Identified shifts in economy point to the lack of convergence mechanisms on county level in terms of analyzed factors of economic growth. Although other growth factors can be decisive too, these findings point to the possibility of further growth of regional differences in Croatia.

UTJECAJ DRUŠTVENO ODGOVORNOG POSLOVANJA PODRAVKE D.D. NA POTROŠAČE KOPRIVNIČKO- KRIŽEVAČKE ŽUPANIJE

INFLUENCE OF SOCIALLY RESPONSIBLE BUSINESS PRACTICE OF PODRAVKA D.D. ON CONSUMERS IN KOPRIVNICA-KRIŽEVCI COUNTY

Manuel MAĐERIĆ

Sveučilište Sjever

Trg dr. Žarka Dolinara 1

HR – 48000 Koprivnica

e-mail: manuel.maderic@gmail.com

Primljeno / Received: 15. 10. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 11. 2018.

Pregledni rad / Review

UDK / UDC: 005.35(497.525.1)“20”

338(497.525.1)“20”

Saša PETAR

Sveučilište Sjever

Trg dr. Žarka Dolinara 1

HR – 48000 Koprivnica

e-mail: sasa.petar@unin.hr

Krešimir BUNTAK

Sveučilište Sjever

Trg dr. Žarka Dolinara 1

HR – 48000 Koprivnica

e-mail: kresimir.buntak@unin.hr

SAŽETAK

Primjena društveno odgovornog poslovanja danas je sve popularnija i postala je suvremenom poslovnom praksom koju primjenjuju sve veći broj tvrtki. Odnosno možemo reći da se društveno odgovorno poslovanje javilo kao trend koji se proširio cijelim svijetom pa tako i kod nas. Implementiranje DOP-a postaje sve značajniji element u postizanju konkurentnosti i efikasnog poslovanja suvremenih tvrtki. Tvrtke su shvatile da je bitno za njihov imidž da su društveno odgovorne, a da je to istodobno i najbolji način da se doprinosi društvu. Većina potrošača više vjeruje kompanijama za koje znaju da su društveno korisne. Ovim istraživanjem pokušat će se utvrditi koliku ulogu ima društveno odgovorno poslovanje odnosno utječe li te u kojoj mjeri utječe društveno odgovorno poslovanje kompanije Podravka d.d. na ponašanje potrošača Koprivničko-križevačke županije. Najvažniji dio ovog rada je utjecaj kompanije Podravke d. d. na lokalnu sredinu u kojoj posluje odnosno Koprivničko-križevačku županiju. Podravka d. d. je zaslužna za gospodarski razvitak lokalne sredine te politički i demografski razvitak tog područja. Kroz svoje društveno odgovorno poslovanje i mnogobrojne humanitarne projekte i sponzorstva koje je ostvarila i potpomognula, Podravka d.d. je vrlo bitna i značajna za ljude i kraj u kojem posluje.

Ključne riječi: društveno odgovorno poslovanje, potrošači, kompanija, Koprivničko-križevačka županija

Key words: socially responsible business, consumers, companies, Koprivnica-križevci County

UVOD

Društveno odgovorno poslovanje (DOP) predstavlja poseban koncept poslovanja u kojem poduzeća dobrovoljno i bez ikakve zakonske prisile nastoje uskladiti svoje poslovanje s potrebama društva u najširem mogućem smislu. Pri tome se podrazumijeva da poduzeće, iznad strogo zakonom propisanih obaveza, integrira brigu za okoliš i društvo u sustav donošenja odluka bez ikakve dodatne zakonske prisile. Kako bi se moglo reći da je poduzeće društveno odgovorno, te da su usvojeni novi poslovni procesi (koji poduzeće definiraju kao društveno odgovorno, poput: na koji način poduzeće proizvodi, što proizvodi, koje resurse upotrebljava, kako utječe na okoliš, kako zapošljava, kako se odnosi prema zaposlenicima, na koji ih način osposobljava za rad, kakvi su radni uvjeti, kako ulaže u društvenu zajednicu te poštuje li ljudska i radna prava samo su neka od pitanja koja određuju ukupni utjecaj tvrtke na društvo.

»DOP je koncept u kojem poslovni subjekt odlučuje na dobrovoljnoj osnovi doprinositi boljem društvu i čišćem okolišu, u interakciji s ostalim dionicima« (Pavić-Rogošić, 2006, str. 1). Pod pojmom dionici podrazumijevamo: »Dionici (engl. stakeholders) – pojedinci, zajednice, organizacije koje utječu ili na njih utječu aktivnosti poduzeća. Mogu biti interni (npr. zaposlenici) ili eksterni (npr. potrošači, dobavljači, dioničari, lokalne zajednice)« (Srbljinović, 2012, str. 714).

Za potpuno implementaciju DOP-a poduzeće bi u svoje poslovanje trebalo ugraditi procese koji će objediniti društvena, etična pitanja, okolišna, ljudska prava i odnose s potrošačima u njihove strategije i poslovne procese blisko surađujući s dionicima. Uspjeh svake tvrtke ovisi o njezinim odnosima s vlastitim dionicima, a ponajviše s potrošačima. Da bi bila uspješna, marketinška strategija poduzeća treba polaziti od potpunog razumijevanja ponašanja potrošača. Na koji način utječe društveno odgovorno poslovanje kompanije Podravka d.d. na stajališta svojih potrošača Koprivničko-križevačke županije te kako grade njihovo povjerenje, pokušat će se saznati kroz ovaj rad.

Predmet i ciljevi rada

Predmet rada je upoznati se s teorijom društveno odgovornog poslovanja i ponašanja potrošača, istražiti upoznatost, interese, mišljenja i stavove potrošača te utjecaj društveno odgovornog poslovanja kompanije Podravke d.d. na potrošače Koprivničko-križevačke županije.

Ciljevi istraživanja:

1. utvrditi opću upoznatost te razinu znanja potrošača na području Koprivničko-križevačke županije s pojmom društveno odgovornog poslovanja te da li su i u kojoj mjeri upoznati sa provođenjem društveno odgovornog poslovanja od strane kompanije Podravka d.d.
2. istražiti koje je područje unutar društveno odgovornog poslovanja kompanije najvažnije za potrošače u Koprivničko-križevačke županije
3. istražiti da li potrošači prilikom odabira i kupovine proizvoda razmatraju društvenu odgovornost kompanije
4. istražiti utječu li medijske objave o društveno odgovornom poslovanju kompanije na ponašanje potrošača.
5. istražiti da li provođenje društveno odgovornog poslovanja, prema mišljenju potrošača utječe na cijenu proizvoda

Metode istraživanja

Kao metode istraživanja u radu su primijenjene deskriptivna i anketna metoda istraživanja.

Primarni izvori podataka odnose se na rezultate istraživanja provedenog metodom anketiranja u razdoblju od 20.06.2018. do 03.07.2018. godine na uzorku od 110 ispitanika.

MARKETINŠKA DIMENZIJA DRUŠTVENO ODGOVORNOG POSLOVANJA

Društveno odgovorni marketing podrazumijeva: » marketinško ponašanje koje nije orijentirano isključivo prema ostvarenju marketinških-tržišnih, prodajnih, profitnih ciljeva gospodarskih subjekata, već istovremeno teži zaštiti i jačanju interesa društva«¹

VEZA MARKETINGA I DRUŠTVENE ODGOVORNOSTI PODUZEĆA

Vežu između društveno odgovornog poslovanja i marketinga moguće je uočiti tako da se ključno izdvoje tri stavke: ²

1. Hopkinsovu definiciju društveno odgovornog poslovanja kao "pažnje s kojom se na etičan i društveno odgovoran način odnosimo prema interesno-utjecajnim skupinama koje se nalaze izvan, ali i unutar organizacije. Cilj društvene odgovornosti je da uz očuvanje profitabilnosti istovremeno omogućiti stvaranje visokih standarda života za interesno-utjecajne skupine izvan i unutar poduzeća."

2. Definiciju marketinga iz 2007. godine, koja marketing definira kao "aktivnost, skup institucija i procesa s ciljem stvaranja, komuniciranja, isporučivanja i razmjene dobara koji imaju vrijednost za potrošače, klijente, partnere i društvo u cjelini."

3. »Konceptiju društvenog marketinga kao posljednju razvojnu etapu marketinga u praksi koja osim razmjene i koristi na relaciji poduzeće-korisnik, obuhvaća i dobrobit društva u cjelini«.

Na primjeru definicija društveno odgovornog poslovanja i definicija marketinga može se doći do zaključka da one ni u kojem slučaju nisu u suprotnosti već naprotiv one se nadopunjuju. Samim definiranjem marketinga se vidi da se on kroz svoju praksu pokazuje kroz konceptiju društvenog marketinga. Kao glavni preduvjet za ostvarivanje koristi za sve sudionike razmjene i ostalih pojedinaca i skupina koji utječu ili mogu utjecati na nju se ističe u svim navedenim definicijama, a tipično interesno utjecajne skupine u jednoj profitnoj organizaciji uključuju ulagače kapitala, dobavljače, konkurenciju, zaposlenike, zajednicu u kojoj posluju, kupce/klijente, različite skupine za pritisak i ostalu široku javnost. A, kako bi se uspostavila kontinuirana suradnja i odnos, potrebno je komunicirati sa svim dionicima te na taj način ostvariti razmjenu i stvaranje vrijednosti.

INTEGRACIJA DRUŠTVENO ODGOVORNOG POSLOVANJA U MARKETINŠKE AKTIVNOSTI

Kako bi poduzeće uspješno komuniciralo sa svim interesno utjecajnim skupinama u samom konceptu odgovornog marketinga ona mora primijeniti neke marketinške aktivnosti te prema Kotleru i Lee, šest je načina da organizacija svoje društveno odgovorno djelovanje integrira u marketinške aktivnosti i poslovanje:³

- **Korporativno promoviranje društvenih ciljeva (podrška rastu brige i svijesti za stanje u društvu)** – Organizacija nastoji pomoći u prikupljanju priloga i poticanju volonterstva tj. društveno korisnog rada i to osiguranjem sredstava, priloga u naturi ili bilo kojih drugih resursa potrebnih za jačanje svijesti, povećanje interesa ili razumijevanja za neki društveni problem. Poduzeće može sama inicirati promociju i njome upravljati ili pak može biti glavni partner u nekoj od aktivnosti. Iako je u širem smislu povezan s filantropijom, on obuhvaća i više od novčanog priloga i volontiranja zaposlenika, a od društveno odgovorne prakse ga razlikuje veliki naglasak na komunikaciju.
- **Korporativni društveni marketing (marketinške kampanje s ciljem promjene ponašanja u društvu)** – unaprjeđenjem javnog zdravlja, sigurnosti, životne okoline i dobrobiti društva, organizacije poduzimaju aktivnosti vezane za društveni marketing koji za cilj, pored podizanja svijesti o određenom problemu, ima i dobrovoljnu promjenu ili modifikaciju ponašanja od stra-

¹ Previšić, J. i Ozretić-Došen, Đ., (2007), Osnove marketinga, str.53.

² Hubak, D., Marketinška dimenzija društveno odgovornog poslovanja. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/136961>, [04.07.2018.]

³ Kotler, P. i Lee, N., (2009), DOP - društveno odgovorno poslovanje, suvremena teorija i najbolja praksa, Zagreb: MEP d.o.o., str. 33-35.

ne potrošača i članova društva. Znači ovdje je najbitnije od svega da se sva pažnja usmjeri na promjenu ponašanja. Korporacija može sama razviti i provesti kampanju s ciljem promjene ponašanja okoline, ali se sve češće odlučuje za rješenje da u kampanje uključuje partnere iz javnog sektora ili iz neprofitnih organizacija.

- **Marketing povezan s društvenim ciljem (donacije ovisne o opsegu prodaje)** – Od svih ostalih načina koji integriraju društvenu odgovornost u marketinške aktivnosti, marketing povezan s društvenim ciljem tj. marketing uzajamne koristi predstavlja direktnu vezu između određenog proizvoda ili proizvodne linije i određenog društvenog cilja. korporacija se obvezuje da će određeni postotak od prihoda koje je ostvarila prodajom proizvoda priložiti za unaprijed određeni društveni cilj. Ovaj pristup najčešće uključuje partnerstvo i zajedničku koordinaciju aktivnosti s nekom neprofitnom organizacijom u određenom vremenskom razdoblju te iako je svaka pomoć neprofitnim organizacijama važna, poželjno je da one za partnere imaju poduzeća koja imaju veliku bazu kupaca, široke distributivne kanale te masovno tržište robe široke potrošnje
- **Korporativna filantropija (dobročinstvo prema drugima u zajednici)** - Od svih modela, odnosno inicijativa društveno odgovornog poslovanja, ovakve inicijative imaju najdužu tradiciju, jer su se već stoljećima poduzimale u različitim prigodama. Noviju korporativnu filantropiju obilježava strateški pristup pri izboru društvenih problema prema kojima će resursi biti usmjereni, orijentacija na praćenje i mjerenje rezultata te dugoročne partnerske odnose koji nastaju kroz suradnju. U današnje, moderno doba poslovanja u kojemu je na snazi nova paradigma, novac ne predstavlja jedino sredstvo pomoći, već se ona, uz intenzivnu uključenost zaposlenika, očituje kroz davanje viška proizvoda, edukativne programe, stipendiranje, davanje opreme na korištenje i slično.
- **Društveno koristan rad (zaposlenici=volonteri)** –predstavlja inicijativu u okviru tvrtke u kojoj se zaposlenike i partnere potiče da svoje vrijeme i sposobnosti volonterskim radom posвете lokalnim humanitarnim organizacijama. Ove aktivnosti mogu biti samostalne ili se mogu provoditi u suradnji s nekom neprofitnom organizacijom. Volonterske aktivnosti mogu organizirati korporacije ili pak sami zaposlenici mogu odlučiti koje će aktivnosti provesti. Zauzvrat za njih dobivaju podršku od tvrtke bilo da je to u obliku plaćenog radnog vremena ili pak kroz besplatno ustupanje odgovarajućih baza podataka.
- **Društveno odgovorna poslovna praksa (redovno poslovanje temeljeno na povišenoj društveno odgovornosti)** – ovim oblikom inicijative korporacija po vlastitom nahođenju usvaja i primjenjuje poslovnu praksu koja podržava određeni društveni cilj pomoću kojeg će se unaprijediti život lokalne zajednice i zaštititi životna okolina. Ovu inicijativu organizacija može provesti sama ili zajedno s drugim korporacijama.

Među svih šest inicijativa postoje sličnosti odnosno postoje: slični ciljevi koje se podržavaju, komunikacijski kanali koje koriste i partnerstva u koje ulaze, svaka se od njih je zbog neke karakteristike specifična. Tako na primjer kod promoviranja društvenih ciljeva karakteristično je to što promocije podržavaju neki cilj jačajući pri tome društvenu svijest o njemu i potičući davanje priloga. Marketing povezan s društvenim ciljem jedinstven je po vezanjem obujam prodaje proizvoda tvrtke sa donacijama. Korporativni društveni marketing usmjeren je na promjenu ponašanja. Društveno koristan rad je doniranje vremena zaposlenika podržavajući neku lokalnu akciju. Korporativna filantropija podrazumijeva novčane priloge a korporativna društveno odgovorna praksa podrazumijeva slobodno izabrano investiranje i poslovnu praksu. Zaključno možemo reći da razdvajanje ovih podkategorija olakšava razumijevanje i primjenu svega što je potrebno za uspjeh neke od pojedinih inicijativa.⁴

PROCES PLANIRANJA DRUŠTVENO ODGOVORNOG MARKETINGA

Proces planiranja društveno odgovornog marketinga sadrži korake koji su prikazani sljedećom tabelom:

⁴ Kotler, P. i Lee, N., (2011), DOP - društveno odgovorno poslovanje, suvremena teorija i najbolja praksa, Zagreb: MEP d.o.o., str.55.

GDJE SMO?	Utvrđiti fokus programa Utvrđiti svrhu kampanje Provesti SWOT analizu Pregledati prošle i slične akcije
KOJI JE NAŠ CILJ?	Odabrati ciljnu publiku Odrediti ciljeve Analizirati ciljnu publiku i konkurenciju
KAKO ĆEMO GA OSTVARITI	Proizvod: osmisliti tržišnu ponudu Cijena: upravljati troškovima promjene ponašanja Distribucija: učiniti proizvod dostupnim Komunikacija: osmisliti poruke i odabrati medij
KAKO ĆEMO ODRŽATI USREDOTOČENOST NA CILJ?	Razviti plan procjene i praćenja Utvrđiti količinu sredstava i pronaći izvore financiranja Ispuniti provedbeni plan

Tablica 1: Proces planiranja društvenog marketinga
Izvor: Kotler P., Keller K.L.(2008) Upravljanje marketingom. MATE, Zagreb, str 714.

Društveni marketing da bi postigao svoje ciljeve može upotrijebiti niz različitih taktika a neki od ključnih faktora za uspjeh u razvoju programa društvenog marketinga su neki od sljedećih koraka: proučavanje prethodnih kampanja, proučavanje literature, odabir ciljnih tržišta koja su najspremnija reagirati, promidžba na jasan i nedvosmislen način, objašnjavanje koristi kampanja, osmišljavanje poruka i medija koji privlače pažnju i razmatranje obrazovno-zabavnog pristupa.⁵

Poduzeće donosi marketinške odluke u skladu sa načelom koncepcije društvenog marketinga uvažavajući želje i dugoročne interese potrošača, zahtjeve same tvrtke i dugoročne njene interese. Svako zanemarivanje dugo-

ročnih interesa potrošača i društva je štetno za same potrošače i samo društvo. Te u sprečavanju negativnog učinka marketinga, mediji su ti koji trebaju omogućiti pristup argumentima protiv npr. pušenja, alkohola, masne hrane i tako dalje. Također u same procese poslovanje potrebno je implementirati propise kako vlastite tako i zakonske kako bi se izbjegao negativan učinak marketinga.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Radi analize utjecaja društveno-odgovornog poslovanja poduzeća Podravka d.d. na potrošače Koprivničko-križevačke županije, provedena je anketa. Ukupno je bilo 110 ispitanika, koji su dali sljedeće odgovore na demografska pitanja:

Kad je u pitanju spol ispitanika može se uočiti kako je 36,4% ispitanika muškog spola, dok je 63,6% ispitanika ženskog spola.

Pogledaju li se podatci za dob ispitanika može se uočiti kako prosječna dob ispitanika iznosi 35,61 godina uz standardnu devijaciju 11,597, minimalna promatrana dob iznosi 20 godina, dok je maksimalna dob 68 godina.

1. Spol

Tablica 2: Spol

		N	%
Spol	muško	40	36,4%
	žensko	70	63,6%
	Ukupno	110	100,0%

Izvor: autori - obrada odgovora iz ankete

2. Dob

Tablica 3: Dob (godine)

N	Valjanih	110
	Nedostaje	0
x		35,61
Sd		11,597
Min		20
Max		68

Izvor: autori - obrada odgovora iz ankete

⁵ Kotler, P. i Keller, K.L., (2008), Upravljanje marketingom, Zagreb: MATE, str. 714.

Tablica 4: Dobne kategorije

		N	%
Dobne kategorije	do 25 godina	31	28,2%
	26 - 50 godina	67	60,9%
	51 i više godina	12	10,9%
	Ukupno	110	100,0%

Izvor: autori - obrada odgovora iz ankete

Kod dobni kategorija može se uočiti kako 28,2% ispitanika ima do 25 godina, 60,9% ispitanika ima 26 - 50 godina, dok 10,9% ispitanika ima 51 i više godina.

3. Stupanj obrazovanja

Tablica 5: Stupanj obrazovanja

		N	%
Stupanj obrazovanja	Završena osnovna škola	0	0,0%
	Završena jednogodišnja/dvogodišnja/trogodišnja srednja škola	12	10,9%
	Završena četverogodišnja srednja škola	36	32,7%
	Završen dodiplomski studij	23	20,9%
	Završen diplomski studij	38	34,5%
	Završen poslijediplomski ili doktorski studij	1	0,9%
	Ukupno	110	100,0%

Izvor: autori - obrada odgovora iz ankete

Kod promatranog stupnja obrazovanja 10,9% ispitanika ima završenu jednogodišnju/dvogodišnju/trogodišnju srednju školu, 32,7% ispitanika ima završenu četverogodišnju srednju školu, 20,9% ima završen dodiplomski studij, 34,5% ispitanika ima završen diplomski studij, dok 0,9% ima završen poslijediplomski ili doktorski studij.

4. Radni status

Tablica 6: Radni status

		N	%
Status	Student /ica	28	25,5%
	Zaposlen /a	70	63,6%
	Nezaposlen /a	9	8,2%
	Umirovljenik /ica	3	2,7%
	Ukupno	110	100,0%

Izvor: autori - obrada odgovora iz ankete

Kod *statusa* se može uočiti kako je 25,5% ispitanika student /ica, 63,6% je zaposlen /a, 8,2% je nezaposlen /a, dok je 2,7% umirovljenik /ica.

Tablica 7: Anketna pitanja od 5 do 7

		N	%
5. Jeste li ikada čuli za pojam društveno odgovorno poslovanje (DOP) poduzeća	Da	95	86,4%
	Ne	15	13,6%
	Ukupno	110	100,0%
6. Zanimaju li Vas informacije o društveno-odgovornom poslovanju (DOP) prehrambenih kompanija	Da	96	87,3%
	Ne	14	12,7%
	Ukupno	110	100,0%
7. Prehrambena kompanija koja promovira i provodi poslovanje temeljeno na DOP-u, doprinosi njegovoj pozitivnoj reputaciji i imidžu	Da	86	78,2%
	Ne	3	2,7%
	Ne znam, ne mogu procijeniti	21	19,1%
	Ukupno	110	100,0%

Izvor: autori - obrada odgovora iz ankete

Kod pitanja *jeste li ikada čuli za pojam društveno odgovorno poslovanje (DOP) poduzeća* 86,4% ispitanika navodi da, nadalje dok pitanja *zanimaju li Vas informacije o društveno-odgovornom poslovanju (DOP) prehrambenih kompanija* 87,3% ispitanika navodi da, dok kod pitanja *prehrambena kompanija koja promovira i provodi poslovanje temeljeno na DOP-u, doprinosi njegovoj pozitivnoj reputaciji i imidžu* 78,2% ispitanika navodi da.

8. Što za Vas znači pojam društveno odgovorno poslovanje poduzeća (DOP)

Tablica 8: Što za Vas znači pojam društveno odgovorno poslovanje poduzeća (DOP)

		N	%
8. Što za Vas znači pojam društveno odgovorno poslovanje poduzeća (DOP)	Briga o društvu, zajednici i ljudima	66	60,0%
	Briga o zaposlenicima	9	8,2%
	Poštenje, moralnost, obazrivost	5	4,5%
	Briga o okolišu/ prirodnim resursima	9	8,2%
	Poštivanje zakona	1	0,9%
	Odgovornost	6	5,5%
	Briga o potrošačima	0	0,0%
	Korektan odnos radnika prema dužnosti	2	1,8%
	Nešto pozitivno	5	4,5%
	Dobro/uspješno poslovanje	3	2,7%
	Odgovornost prema državi	0	0,0%
	Ne znam	4	3,6%
	Ukupno	110	100,0%

Izvor: autori - obrada odgovora iz ankete

Kod pitanja *što za Vas znači pojam društveno odgovorno poslovanje poduzeća (DOP)* može se uočiti kako najveći udio ispitanika navodi *briga o društvu, zajednici i ljudima* (60,0%), zatim *briga o zaposlenicima* (8,2%) i *briga o okolišu/ prirodnim resursima* (8,2%).

9. Smatrate li da Podravka ima odgovornost u regionalnoj zajednici (Koprivničko-križevačke županije) prema zaposlenima i potrošačima

Tablica 9: Smatrate li da Podravka ima odgovornost u regionalnoj zajednici (Koprivničko-križevačke županije) prema zaposlenima i potrošačima

		N	%
Smatrate li da Podravka ima odgovornost u regionalnoj zajednici (Koprivničko-križevačke županije) prema zaposlenima i potrošačima	Ima veliku	83	75,5%
	Nema nikakvu	2	1,8%
	Nisam siguran/a	25	22,7%
	Ukupno	110	100,0%

Izvor: autori - obrada odgovora iz ankete

Kod pitanja *da li smatrate da Podravka ima ogromnu odgovornost u regionalnoj zajednici (Koprivničko-križevačke županije) prema zaposlenima i potrošačima* može se uočiti kako 75,5% ispitanika navodi ima veliku, 1,8% ispitanika navodi nema nikakvu, dok 22,7% navodi nisam siguran/a.

U sljedećim tablicama bit će prikazani deskriptivni pokazatelji za promatrane skale u istraživanju za svako će pitanje biti prikazane frekvencije i postotci, aritmetička sredina i standardna devijacija. Komentirati će se pitanja kod kojih je zabilježena najmanja i najveća vrijednost aritmetičke sredine odgovora ispitanika.

10. Što mislite koja su prioritetna područja donacija Podravke d.d.

Tablica 10: Što mislite koja su prioritetna područja donacija Podravke d.d.

Prioritetna područja		N	%
Obrazovanje, talent, stipendiranje, inovacije	da	94	85,5%
	ne	16	14,5%
	Ukupno	110	100,0%
Briga za djecu, briga za osobe s posebnim potrebama	da	90	81,8%
	ne	20	18,2%
	Ukupno	110	100,0%
Kultura i zaštita spomeničke baštine	da	16	14,5%
	ne	94	85,5%
	Ukupno	110	100,0%
Zdravstvo	da	15	13,6%
	ne	95	86,4%
	Ukupno	110	100,0%
Sport	da	44	40,0%
	ne	66	60,0%
	Ukupno	110	100,0%
Zaštita okoliša	da	41	37,3%
	ne	69	62,7%
	Ukupno	110	100,0%

Izvor: autori - obrada odgovora iz ankete

Kod *prioretnih područja donacija Podravke d.d.* najveći udio ispitanika navodi poticanje izvrsnosti (obrazovanje, talent, stipendiranje, inovacije) (85,5%) i humanitarni projekti i udruge (briga za djecu, briga za osobe s posebnim potrebama) (81,8%).

11. Preko kojeg ste medija najčešće saznali o društveno odgovornim aktivnostima kompanije Podravka d.d.

Tablica 11: Preko kojeg ste medija najčešće saznali o društveno odgovornim aktivnostima kompanije Podravka d.d.

Vrsta medija	N	%
Preko interneta	50	45,5%
TV-a	15	13,6%
Novina i časopisa	24	21,8%
Radija	1	0,9%
Preko poznanika	3	2,7%
Preko samih proizvoda	4	3,6%
Usluga poduzeća	2	1,8%
Nisam nikada ništa saznao/la	11	10,0%
Ukupno	110	100,0%

Izvor: autori - obrada odgovora iz ankete

Kod pitanja *preko kojeg ste medija najčešće saznali o društveno odgovornim aktivnostima kompanije Podravka d.d.* može se uočiti kako najveći udio ispitanika navodi preko interneta (45,5%), 21,8% navodi novina i časopisa, dok 13,6% navodi TV.

12. Da li su mediji utjecali na Vaše mišljenje o Podravki kao kompaniji koja se bavi društveno odgovornim aktivnostima

Tablica 12: Da li su mediji utjecali na Vaše mišljenje o Podravki kao kompaniji koja se bavi društveno odgovornim aktivnostima

12. Da li su mediji utjecali na Vaše mišljenje o Podravki kao kompaniji koja se bavi društveno odgovornim aktivnostima	Da	71	64,5%
	Ne	28	25,5%
	Nisam nikada ništa pročitao/la o DOP-u	11	10,0%
	Ukupno	110	100,0%

Izvor: izradio autor

Nadalje, kod pitanja *da li su mediji utjecali na Vaše mišljenje o Podravki kao kompaniji koja se bavi društveno odgovornim aktivnostima* 64,5% navodi da, 25,5% navodi ne, dok 10,0% navodi nisam nika- da ništa pročitao/la o društveno odgovornim aktivnostima poduzeća.

13. U procesu odabira prehrambenih proizvoda uvijek biram poduzeće pozitivnog imidža prema preporuci bližnjih, informacijama iz medija i sl.

14. U kojoj mjeri smatrate da su općenito poduzeća iz Koprivničko Križevačke županije društveno odgovorna

15. Proizvodi prehrambenih kompanija koje provode aktivnosti DOP-a u pravilu su skuplji u odnosu na proizvode konkurentskih kompanija koje takve aktivnosti ne provode

Tablica 13: Anketna pitanja od 13 do 15

		N	%	x	Sd
13. U procesu odabira prehrambenih proizvoda uvijek biram poduzeće pozitivnog imidža prema preporuci bližnjih, informacijama iz medija i sl.	Izrazito se ne slažem	5	4,5%		
	Ne slažem se	13	11,8%		
	Niti se slažem, niti se ne slažem	31	28,2%		
	Slažem se	53	48,2%		
	Izrazito se slažem	8	7,3%		
	Ukupno	110	100,0%	3,42	0,95
14. U kojoj mjeri smatrate da su općenito poduzeća iz Koprivničko Križevačke županije društveno odgovorna	uopće nisu odgovorna	6	5,5%		
	2	5	4,5%		
	3	37	33,6%		
	4	48	43,6%		
	Izrazito su odgovorna	14	12,7%		
	Ukupno	110	100,0%	3,54	0,96
15. Proizvodi prehrambenih kompanija koje provode aktivnosti DOP-a u pravilu su skuplji u odnosu na proizvode konkurentskih kompanija koje takve aktivnosti ne provode	Izrazito se ne slažem	4	3,6%		
	Ne slažem se	39	35,5%		
	Niti se slažem, niti se ne slažem	39	35,5%		
	Slažem se	22	20,0%		
	Izrazito se slažem	6	5,5%		
	Ukupno	110	100,0%	2,88	0,96

Izvor: izradio autor

Kod pitanja u *procesu odabira prehrambenih proizvoda uvijek biram poduzeće pozitivnog imidža prema preporuci bližnjih, informacijama iz medija i sl.* može se uočiti kako aritmetička sredina odgovora ispitanika iznosi 3,42 dok standardna devijacija iznosi 0,95, kod pitanja *u kojoj mjeri smatrate da su općenito poduzeća iz Koprivničko Križevačke županije društveno odgovorna* može se uočiti kako aritmetička sredina odgovora ispitanika iznosi 3,54 dok standardna devijacija iznosi 0,96, kod pitanja *proizvodi prehrambenih kompanija koje provode aktivnosti DOP-a u pravilu su skuplji u odnosu na proizvode konkurentskih kompanija koje takve aktivnosti ne provode* može se uočiti kako aritmetička sredina odgovora ispitanika iznosi 2,88 dok standardna devijacija iznosi 0,96.

16. Koliko na Vas osobno pri odabiru pojedinih Podravkinih proizvoda utječe svaka od sljedećih karakteristika:

Tablica 14: Koliko na Vas osobno pri odabiru pojedinih Podravkinih proizvoda utječe svaka od sljedećih karakteristika

		N	%	x	Sd
Kvaliteta	slabo utječe	0	0,0%		
	2	4	3,6%		
	3	8	7,3%		
	4	12	10,9%		
	vrlo jako utječe	86	78,2%		
	Ukupno	110	100,0%	4,64	0,77

Cijena	slabo utječe	4	3,6%		
	2	5	4,5%		
	3	14	12,7%		
	4	22	20,0%		
	vrlo jako utječe	65	59,1%		
	Ukupno	110	100,0%	4,26	1,08
Dostupnost	slabo utječe	2	1,8%		
	2	10	9,1%		
	3	9	8,2%		
	4	46	41,8%		
	vrlo jako utječe	43	39,1%		
	Ukupno	110	100,0%	4,07	1,00
Marka	slabo utječe	6	5,5%		
	2	15	13,6%		
	3	20	18,2%		
	4	55	50,0%		
	vrlo jako utječe	14	12,7%		
	Ukupno	110	100,0%	3,51	1,06
DOP	slabo utječe	9	8,2%		
	2	14	12,7%		
	3	17	15,5%		
	4	51	46,4%		
	vrlo jako utječe	19	17,3%		
	Ukupno	110	100,0%	3,52	1,16

Izvor: autori - obrada odgovora iz ankete

Najvišu vrijednost aritmetičkih sredina odgovora ispitanika bilježimo za pitanje: *koliko na Vas osobno pri odabiru pojedinih Podravkinih proizvoda utječe svaka od sljedećih karakteristika: kvaliteta* gdje aritmetička sredina odgovora ispitanika iznosi 4,64 dok standardna devijacija iznosi 0,77. Najnižu vrijednost aritmetičkih sredina odgovora ispitanika bilježimo za pitanje: *koliko na Vas osobno pri odabiru pojedinih Podravkinih proizvoda utječe svaka od sljedećih karakteristika: marka* gdje aritmetička sredina odgovora ispitanika iznosi 3,51 dok standardna devijacija iznosi 1,06.

17. Možete li se sjetiti slučaja kada je pri izboru nekog Podravkinog proizvoda prevagnula činjenica daje Podravka društveno odgovorna poduzeće

18. Biste li platili proizvod više kad biste znali da je proizvođač društveno odgovoran

19. Društveno odgovorna prehrambena kompanija ima direktan utjecaj na cijenu proizvedenih proizvoda

Tablica 15: Anketna pitanja 17 do 19

		N	%
17. Možete li se sjetiti slučaja kada je pri izboru nekog Podravkinog proizvoda prevagnula činjenica daje Podravka društveno odgovorna poduzeće	Dogodilo se više puta	11	10,0%
	Dogodilo se jedanput ili dvaput	14	12,7%
	Ne sjećam se	75	68,2%
	Nije se dogodilo nikad	10	9,1%
	Ukupno	110	100,0%

18. Biste li platili proizvod više kad biste znali da je proizvođač društveno odgovoran	Da	26	23,6%
	Ne	69	62,7%
	Nisam siguran/a	15	13,6%
	Ukupno	110	100,0%
19. Društveno odgovorna prehrambena kompanija ima direktan utjecaj na cijenu proizvedenih proizvoda	Izrazito se ne slažem	2	1,8%
	Ne slažem se	41	37,3%
	Niti se slažem, niti se ne slažem	31	28,2%
	Slažem se	28	25,5%
	Izrazito se slažem	8	7,3%
	Ukupno	110	100,0%

Izvor: autori - obrada odgovora iz ankete

Kod pitanja *možete li se sjetiti slučaja kada je pri izboru nekog Podravkinog proizvoda prevagnula činjenica da je Podravka društveno odgovorna poduzeće* najveći udio ispitanika navodi kako se ne sjeća (68,2%), kod pitanja *biste li platili proizvod više kad biste znali da je proizvođač društveno odgovoran* najveći udio ispitanika navodi ne (62,7%), najzad kod pitanja *društveno odgovorna prehrambena kompanija ima direktan utjecaj na cijenu proizvedenih proizvoda* može se uočiti da se najveći udio ispitanika ne slaže (37,3%).

ZAKLJUČAK

Društveno odgovorno poslovanje predstavlja koncept u kojem poduzeće odlučuje na dobrovoljnoj osnovi doprinositi boljem društvu i čistijem okolišu, u interakciji s ostalim dionicima. DOP je poslovna praksa koja sve više dobiva na važnosti jer između drugih prednosti koje donosi predstavlja i mogućnost da se poduzeće istakne među ostalom konkurencijom. Prilikom implementiranja DOP-a u svoje poslovne procese sve aktivnosti moraju biti u skladu s interesima društva, temeljiti se na etičkom ponašanju i biti u skladu sa zakonom i ostalim pravnim regulativama.

Poduzeće Podravka d. d. je jedan od vrlo dobrih primjera uspješnog poslovanja velikog poduzeća i implementiranja DOP-a, koje je utjecalo i utječe na razvoj Koprivnice i Koprivničko-križevačke županije. Promicanje korporativne društvene odgovornosti i implementacija DOP-a u svoju poslovnu praksu upravo je jedno od najvažnijih načela kompanije. Korporativna politika Podravke d.d. brojnim inicijativama podupire različite segmente društva i gotovo da ne postoji ni jedno područje u kojem nije djelovala u skladu s društvenom odgovornošću, vodeći prije svega brigu o održivom razvoju te brojnim projektima zdravstvenog, edukativnog, sportskog, kulturnog i humanitarnog karaktera. Promiče primjenu normi društveno odgovornog poslovanja te usklađenost gospodarstva s razvojnim ciljevima društvene zajednice i očuvanjem okoliša za buduće generacije.

Samo istraživanje je pokazalo da su većina ispitanika čula za pojam društveno odgovornog poslovanja i da sama kompanija Podravka d.d. ima ogromnu odgovornost prema Koprivničko-križevačkoj županije (regionalnoj zajednici, zaposlenima i potrošačima). Također je utvrđeno da većina potrošača, s obzirom na spol nisu spremna platiti više za proizvod iako razmatraju i informiraju se za proizvode o DOP-u. Ispitivanjem se došlo do saznanja da potrošači najčešće novosti o društveno odgovornom poslovanju dobiju putem Interneta, novina pa TV-a. Što nam govori da mediji imaju velik utjecaj na javno mnijenje te su općenito mediji moćan instrument komunikacije između tvrtke i potrošača. Također je zanimljivo vidjeti da ipak samo manji broj potrošača smatra da provođenje DOP-a ima direktan utjecaj na cijenu ali ipak nisu spremni platiti veću cijenu za proizvod, za koji je proizvođač društveno odgovoran.

Općenito zaključno možemo reći da tvrtke u Hrvatskoj još uvijek ne posvećuje dovoljno pozornosti implementiranju DOP-a u svoje poslovne procese, što potvrđuje i mali broj empirijskih istraživanja na tu temu, ali se isto tako može primijetiti da se zadnjih godina u Hrvatskoj sve više počinje prihvaćati

koncept društvene odgovornosti kao i od strane samih tvrtki tako i kod samih potrošača postaje kao takvo sve više prepoznato.

LITERATURA

KNJIGE

1. Kotler, P. i Lee, N. (2011). Društveno odgovorno poslovanje. Zagreb: M.E.P d.o.o.
2. Krkač, K. (2007). Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost. Zagreb: Mate d.o.o.
3. Kotler, P. i Keller, L. K. (2008). Upravljanje marketingom. Zagreb: Mate d.o.o., 12 izdanje
4. Kesić, T. (2006). Ponašanje potrošača. Zagreb: Opino d.o.o.
5. Petar, S. i Horbec, K. (2010.). Tajna nestalog kupca. Zagreb: Status Prosper.
6. Petar, S. i Perkov, D. (2013.). Inteligencija poslovne promjene. Zagreb: Školska knjiga.
7. Petar, S. (2016.). Prodano!. Split: Redak.
8. Previšić, J. i Ozretić-Došen, Đ. (2007). Osnove marketinga. Zagreb: ADVERTA d.o.o.

ČLANCI

1. Hubak, D. (2010). Marketinška dimenzija društveno odgovornog poslovanja, <https://hrcak.srce.hr/136961>, dostupno 04.07.2018.

ZNANSTVENI I STRUČNI RADOVI

1. Bagić, A. et al. (2006). Pregled društvene odgovornosti poduzeća u Hrvatskoj. Zagreb: AED - Academy for Educational Development.
2. Glavočević, A. i Radman – Peša, A. (2/2013). Društveno odgovorno poslovanje i CRM kao način integriranja društvene odgovornosti u marketinške aktivnosti. *Oeconomica Jadertina*, str. 30, <https://hrcak.srce.hr/file/170022>, dostupno 28.06.2018.
3. Srbiljnović, M. (2012). Utjecaj društvene odgovornosti poduzeća na ponašanje potrošača u Hrvatskoj. Zagreb: Stručni rad

WEB STRANICE

1. Pavić-Rogošić, L. (2006). Društveno odgovorno poslovanje (DOP). ODRAZ, <http://www.odraz.hr/media/21845/dop.pdf>, dostupno 01.07.2018.
2. Gospodarstvo Koprivničko-križevačke županije u 2016. godini, <https://kckzz.hr/wp-content/uploads/2012/01/Gospodarstvo-Koprivni%C4%8Dko-kri%C5%BEva%C4%8Dke-%C5%BEupanije-u-2016.-godini.pdf>, dostupno 10.07.2018.
3. Fina, Rezultati poduzetnika Koprivničko-križevačke županije u 2016. godini, <https://www.fina.hr/fgs.axd?id=19618>, dostupno 10.07.2018.
4. HGK, Gospodarstvo Koprivničko-križevačke županije, <http://www.hgk.hr/zupanijska-komora-koprivnica/gospodarstvo-koprivnicko-krizevacke-zupanije>, dostupno 10.07.2018.
5. Podravka d.d., Podravki nagrada SJAJ – za afirmaciju društveno odgovornog poslovanja i održivosti tvrtke, <https://www.podravka.hr/kompanija/mediji/priopcenja/podravki-nagrada-sjaj-za-afirmaciju-drustveno-odgovornog-poslovanja-i-odrzivosti-tvrtke/>, dostupno 14.07.2018.
6. Dobra Hrvatska, Uključenost 88 ključnih dionika u poslovanje u temelju nefinancijskog izvještavanja Grupe i pretpostavke za razvoj DOP-a, <http://odgovorno.hr/dop-price/podravka-ukljucenost-88-kljucnih-dionika-u-poslovanje-u-temelju-nefinancijskog-izvjestavanja-grupe-i-pretpostavke-za-razvoj-dop-a/>, dostupno 14.07.2018.
7. Podravka d.d., Održiv razvoj, <https://www.podravka.hr/kompanija/odgovornost/odrzivi-razvoj/>, dostupno 14.07.2018.
8. Izvješće o održivom razvoju Grupe Podravke za 2016. godinu, <https://podravka-cdn.azureedge.net/repository/files/6/f/6f76f99fc3e1ab2762b92203f4c13062.pdf>, dostupno 14.07.2018.

SUMMARY

Application of socially responsible business practice is increasingly popular and it has become a contemporary business practice applied by an increasing number of companies. It can be stated that socially responsible business practice is widespread in the world and in our country as well. Implementation of socially responsible practice is becoming increasingly significant in achieving competitiveness and efficient business activity of contemporary companies. The companies have realized that being socially responsible is important for their image, and this is also the best way to contribute to society. Most consumers believe more in companies that are socially useful. This research aims at establishing the extent of importance of socially responsible business activity, i.e. it aims at determining whether socially responsible business activity of the company Podravka d.d. affects consumer behaviour in Koprivnica-Križevci County. The most important part of this paper is related to the influence of the company Podravka d.d. on local community where it administers its business activity, i.e. on Koprivnica-Križevci County. Podravka d. d. is the main stakeholder of economic development of the local community, as well as political and demographic development of that area. Through its socially responsible business activity and numerous humanitarian projects and sponsorships it implemented and supported, Podravka proved its importance for the people and region where it administers its business activity.

GOSPODARENJE MINERALNIM SIROVINAMA VARAŽDINSKE ŽUPANIJE

MINERAL RAW MATERIAL MANAGEMENT IN VARAŽDIN COUNTY

Melita SRPAK

Varaždinska županija,
Zavod za prostorno uređenje,
Mali Plac 1a, 42 000 Varaždin
e-mail: melita.srpak@gmail.com

Primljeno / Received: 5. 9. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 11. 2018.

Pregledni rad / Review

UDK / UDC: [338.23:005.936.41] (497.523)
553.3/.9(497.523)

Silvija ZEMAN

Međimursko veleučilište u Čakovcu,
Bana Josipa Jelačića 22a, 40000 Čakovec
e-mail: silvija.zeman@mev.hr

SAŽETAK

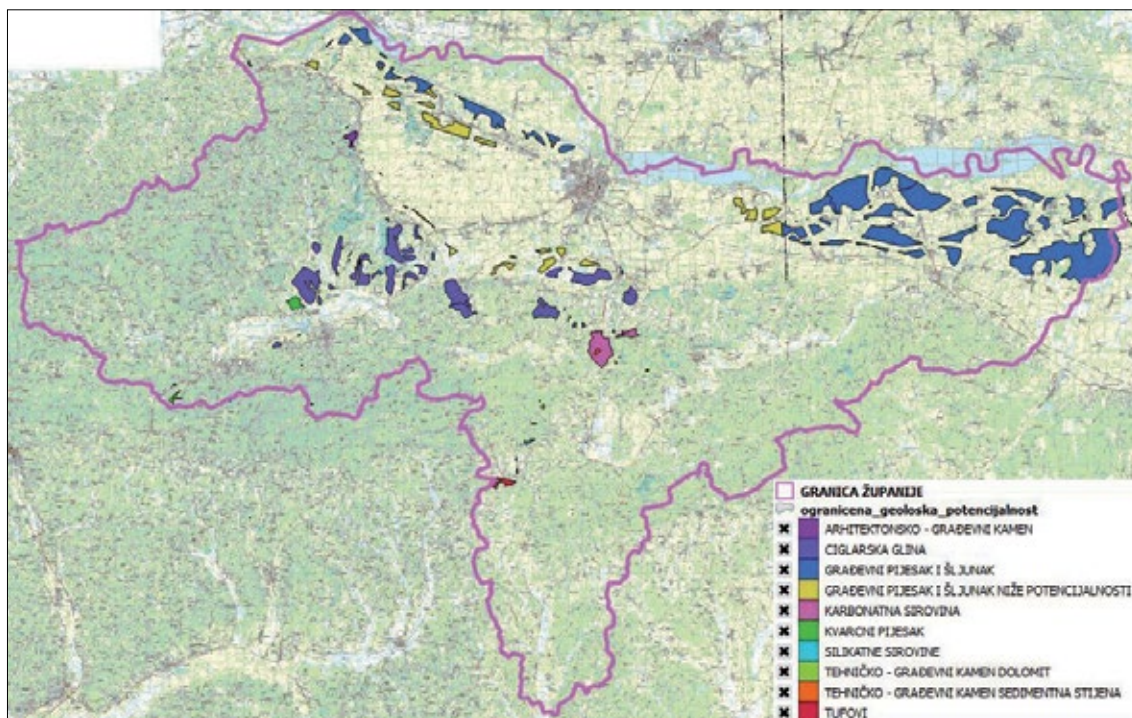
Rudarstvo je jedna od najstarijih grana gospodarstva koja se bavi istraživanjem i eksploatacijom mineralnih sirovina. Mineralne sirovine predstavljaju neobnovljiv prirodni resurs. Uporabna vrijednost mineralnih sirovina stalno se mijenja, ovisno o potrebama, te je zadatak struke da stalno valorizira njihovu vrijednost. Mineralne sirovine obično se definiraju kao prirodni agregati minerala i / ili prirodnih spojeva koji se mogu koristiti za različite gospodarske potrebe, te se prvenstveno razmatraju s aspekta mogućnosti stavljanja u funkciju, odnosno kroz moguću eksploataciju. Mineralni resursi Republike Hrvatske omogućavaju eksploataciju i preradu mineralnih sirovina u naftnoj, kemijskoj, staklarskoj, keramičkoj, cementnoj, vatrostalnoj, ciglarskoj te u industriji arhitektonsko-građevnog kamena, a posebice u graditeljstvu. Mogućnosti, odnosno ograničenja iskorištavanja mineralne sirovine ovise o geološkim, genetskim, tehničko-eksploatacijskim, regionalnim, tržišnim i društveno gospodarskim faktorima. Bilo koja aglomeracija stijena smatra se ležištem mineralne sirovine tek ako se utvrdi da postoji tehnologija kojom bi se iz nje ekstrahirale korisne tvari ili energija, da je ima u dovoljnim količinama za ekonomičnu eksploataciju, te da ležišni uvjeti omogućuju ekonomičnost tj. eksploataciju mineralnih sirovina.

Ključne riječi: mineralne sirovine, istražni prostori, eksploatacijska polja,

Key words: mineral raw material, area of research, exploitation fields

UVOD

Mineralne sirovine predstavljaju prirodni resurs od interesa za Republiku Hrvatsku te se mogu iskorištavati isključivo pod uvjetima i na način propisan Zakonom o rudarstvu (NN br. 56/13. i 14/14.). Radi velikog interesa za eksploatacijom mineralnih sirovina na području Varaždinske županije, posebice šljunka i pijeska, Varaždinska županija je dala izraditi, te usvojila *Studiju potencijala i osnove gospodarenja mineralni sirovinama na području Varaždinske županije* (izrađivač: Hrvatski geološki institut, Zagreb, studeni 2007., Zaključak Županijske skupštine objavljen u »Službenom vjesniku Varaždinske županije« broj 9/08.). Studija je izrađena s ciljem da se održivo gospodari mineralnim sirovinama na području Županije, uz uvažavanje zaštite prostora i okoliša, a time je ujedno izvršena i zakonska obveza izrade rudarsko-geološke studije na područnoj (regionalnoj) razini sukladno Zakonu o rudarstvu. Studi-

Slika 1. Ograničene potencijalnosti mineralnih sirovina na području Varaždinske Županije

Izvor: Studija potencijala i osnove gospodarenja mineralnim sirovinama na području Varaždinske županije (Hrvatski geološki institut, Zagreb, studeni 2007.)

ja je služila kao osnova za utvrđivanje i planiranje eksploatacije mineralnih sirovina u Županiji, a zaključkom Županijske skupštine o prihvatanju Studije, Županija se odredila u pogledu rješavanja zahtjeva za istraživanje mineralnih sirovina i osiguranje uvjeta za to kroz prostorno-plansku dokumentaciju.

Studijom su se za područje cijele Županije analizirane potrebe i potencijali mineralnih resursa i određen način racionalnog i održivog gospodarenja mineralnim resursima kako u gospodarskom tako i u prostorno - planskom pogledu. Utvrdila su se nalazišta, pretpostavile zalihe i mogućnosti iskorištavanja svih mineralnih sirovina na području Varaždinske županije. Posebno značajan rezultat Studije bio je kartografski prikaz: »Ograničene potencijalnosti mineralnih sirovina na području Varaždinske županije«, koji ukazuje na prostore koji mogu biti od interesa za istraživanje i eksploataciju mineralnih sirovina, a nisu u koliziji s drugim namjenama, ograničenjima i zabranama. (Studiju potencijala i osnove gospodarenja mineralni sirovinama na području Varaždinske županije, Zagreb, studeni 2007). Ta područja ograničenih potencijala su se na odgovarajući način ugrađivala u prostorne planove uređenja općina i gradova prilikom njihovih izmjena i dopuna (Slika 1).

Radi usklađivanja gospodarenja mineralnim sirovinama s uvjetima zaštite okoliša, prirodne baštine, poljoprivrednog zemljišta, kao i s novim propisima o rudarstvu, Varaždinska županija pokrenula je inicijativu revizije/izrade nove Studije potencijala i osnove gospodarenja mineralnim sirovinama na području Varaždinske županije. Prema Zakonu o rudarstvu, rudarsko-geološke studije jedinica područne (regionalne) samouprave moraju biti u skladu s državnim *Strategijom gospodarenja mineralnim sirovinama* iz 2008. godine.

PLANSKI DOKUMENTI GOSPODARENJA MINERALNIM SIROVINAMA

Prema odredbama Zakona o rudarstvu, osnovni dokument kojim se utvrđuje gospodarenje mineralnim sirovinama i planira rudarska gospodarska djelatnost na državnoj razini je *Strategija gospodarenja mineralnim sirovinama* koju donosi Hrvatski sabor na prijedlog Vlade Republike Hrvatske. Propisano

je da će Vlada Republike Hrvatske najkasnije u roku tri godine od dana stupanja na snagu Zakona u rudarstvu, odnosno do svibnja 2016. podnijeti prijedlog Strategije na usvajanje Hrvatskom saboru. Županije, gradovi i općine dužni su u svojim razvojnim dokumentima osigurati provedbu Strategije u roku tri godine od dana usvajanja Strategije u Hrvatskom saboru. Isto tako Županije su dužne za svoja područja, u roku tri godine od dana usvajanja Strategije u Hrvatskom saboru, izraditi rudarsko-geološke studije koje obuhvaćaju postojeća i potencijalna ležišta mineralnih sirovina i koje moraju biti u skladu sa Strategijom, te ih dostaviti ministarstvu nadležnom za rudarstvo, ministarstvu nadležnom za prostorno uređenje i ministarstvu nadležnom za zaštitu prirode i okoliša.

Nova Rudarsko geološka studija Varaždinske županije (lipanj 2016) predstavlja polazište za aktivnosti na planiranju i odobravanju istraživanja i eksploatacije mineralnih sirovina u Varaždinskoj županiji, te sanaciji napuštenih i zatvorenih kopova i eksploatacijskih polja. U skladu s važećim propisima iz područja prostornog planiranja, planiranje istražnih prostora i eksploatacijskih polja mineralnih sirovina biti će tema prostorne razrade koja će se obrađivati budućim Planom prostornog razvoja Republike Hrvatske. Do donošenja Plana prostornog razvoja Republike Hrvatske kao i u slučaju da ona ne bude u cijelosti predmetom obrade Plana prostornog razvoja Republike Hrvatske, Rudarsko geološka studija se koristiti u postupcima izrade prostornih planova te njihovih izmjena i dopuna na razini Varaždinske županije i njenih JLS-ova. U svim tim postupcima potrebno je uvažavati preporuke i smjernice Rudarsko geološko studije na način da se zahtjevi za istraživanjem i eksploatacijom mineralnih sirovina usklade sa zahtjevima zaštite prirode, okoliša i kulturno - povijesne baštine, pri čemu je od najvećeg prioriteta zaštita ležišta pitke vode.

Isto tako treba naglasiti da određivanje lokacija za buduće istraživanje i eksploataciju mineralnih sirovina nije moguće svugdje osigurati u prostoru jer postoje zabrane, ograničenja i posebni uvjeti koji utječu na izbor potencijalnih lokacija i njihovu veličinu. U provođenju postupaka određivanja lokacija potrebno je koristiti podatke iz Rudarsko geološke studije koji govore o geološkoj potencijalnosti mineralnih sirovina, a naročito uvažavati podatke koji ukazuju na geološku potencijalnost u zonama pogodnosti koje su određene udaljenostima od građevinskih područja, infrastrukturnih objekata i drugih datosti u prostoru. Prioritet u odabiru daje se područjima s višom geološkom potencijalnošću. (Rudarsko geološka studija Varaždinske županije (lipanj 2016).

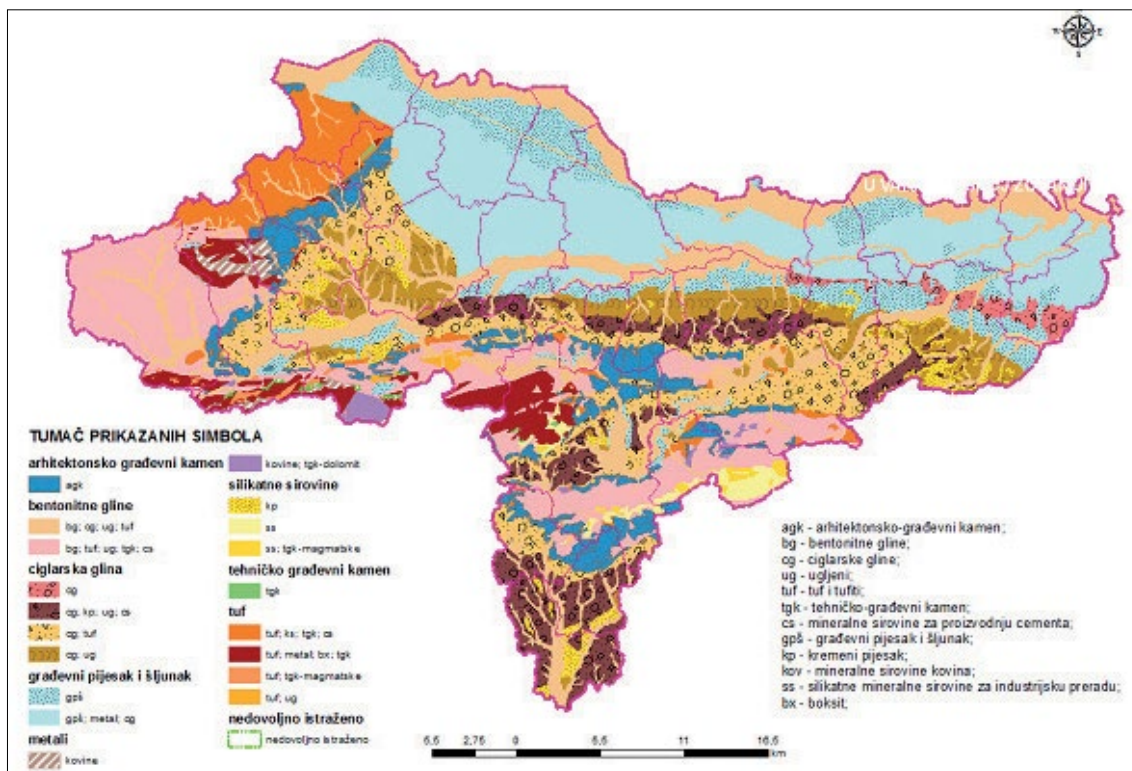
Prostornim planovima se eksploatacija mineralnih sirovina tretira kao prijelazno razdoblje (bez obzira na dugoročnost eksploatacije) i u tim se dokumentima u pravilu određuje konačna namjena prostora (uglavnom športsko-rekreacijske namjene na prostorima eksploatacije šljunka i pijeska, gospodarske namjene – proizvodne zone na prostorima eksploatacije kamena, gline i dr., *eventualno turističke namjene* i sl., a gdje to nije realno niti svrhovito definirana je rekultivacija ili prepuštanje prirodnoj sukcesiji).

PRIKAZ GEOLOŠKE POTENCIJALNOSTI MINERALNIH SIROVINA

Na temelju geološke građe i litoloških karakteristika stijena koje mogu sadržavati korisne nakupine mineralne tvari (sirovine), istraživanja na postojećim eksploatacijskim poljima ili istražnim prostorima, bazi podataka o napuštenim kopovima i ležištima (dobivenim terenskim radom) te njihovim vrstama i učestalosti, mogu se izdvojiti slijedeće grupe mineralnih sirovina s geološkom potencijalnošću koje se nalaze na području Varaždinske županije (Rudarsko geološka studija Varaždinske županije lipanj 2016., slika 2).

1. Nemetalne mineralne sirovine:

- a. ciglarska glina
- b. tuf
- c. bentonitna glina
- d. građevni pijesak i šljunak
- e. mineralne sirovine za proizvodnju cementa
- f. kremeniti pijesak
- g. tehničko-građevni kamen
- h. arhitektonsko-građevni kamen

Slika 2. Karta geološke potencijalnosti Varaždinske županije

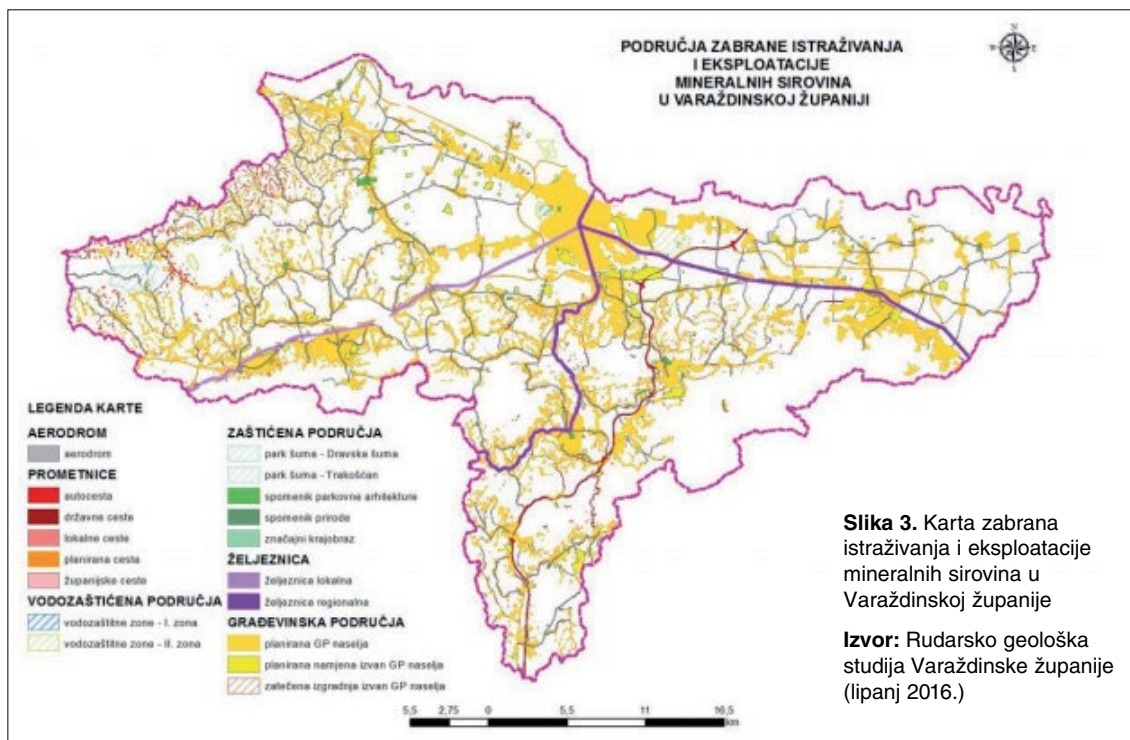
Izvor: Rudarsko geološka studija Varaždinske županije (lipanj 2016.)

- i. karbonatna sirovina za industrijsku preradu
- j. silikatne mineralne sirovine za industrijsku preradu
2. *Energetske mineralne sirovine:*
 - a. ugljen (smeđi ugljen, lignit)
 - b. geotermalne vode iz kojih se može koristiti akumulirana toplina u energetske svrhe
 - c. ugljikovodici (nafta i prirodni plin, plinski kondenzat);
3. *Mineralne sirovine kovina:*
 - a. kovine (olovna ruda, zlato, željezna ruda, manganska ruda, cinkova ruda)
4. *Geološki nedovoljno istraženi prostori:*
 - a. trenutno bez geološkog potencijala (paleozojske stijene)

Karta geološke potencijalnosti (slika 2.) prikazuje prirodno prostiranje pojedinih zona mineralnih sirovina (čvrstih mineralnih sirovina) bez prostorno planskih ili zakonskih ograničenja ili zabrana u prostoru. Zbog vrijednosti mineralnih sirovina te njihove neobnovljivosti kad se jednom eksploatiraju trebamo ih promatrati na način da kada ih eksploatiramo znamo njihove mogućnosti iskoristivosti kako bi toj primarnoj mineralnoj sirovini u konačnici dali dodanu vrijednost.

PROSTORI POGODNI ZA ISTRAŽIVANJE U SVRHU EKSPLOATACIJE MINERALNIH SIROVINA

U procesu određivanja zona namijenjenih za istraživanje i eksploataciju mineralnih sirovina definirani su prostori u kojima se mineralne sirovine ne mogu istraživati i eksploatirati odnosno područja ograničenja ili zabrana istraživanja i eksploatacije mineralnih sirovina ili područja u kojima se mogu istraživati i eksploatirati mineralne sirovine ali u posebnim uvjetima.

Slika 3. Karta zabrana istraživanja i eksploatacije mineralnih sirovina u Varaždinskoj županiji

Izvor: Rudarsko geološka studija Varaždinske županije (lipanj 2016.)

Rudarsko geološka studija Varaždinske županije (lipanj 2016.) određuje prostore odnosno područja ograničenja ili zabrana istraživanja i eksploatacije mineralnih sirovina koji su prikazani na karti ograničenja ili zabrana istraživanja i eksploatacije mineralnih sirovina (Slika 3.), te isto tako uključuju i slijedeće uvjete:

1. pojas uz cestovnu infrastrukturu - ograničen zaštitnim pojasom cesta (širina zaštitnog pojasa sa svake strane autoceste i brze ceste 40 m, državne ceste 25 m, županijske 15 m i lokalne ceste 10 m).
2. pojas uz željezničku infrastrukturu - ograničen zaštitnim pojasom željezničkih pruga, (širina željezničkog pojasa iznosi 100 m s obje strane željezničke pruge, odnosno kolosijeka.)
3. pojas minimalnih udaljenosti od građevinskih područja (naselja) i građevinskih područja izvan naselja, gdje istraživanje i eksploataciju mineralnih sirovina treba dopustiti na najmanjim udaljenostima od postojećih građevina, odnosno granica građevinskih područja koja uključuju područja različitih namjena: stambeno mješovita namjena, ugostiteljsko-turistička namjena, javna i društvena namjena, mješovita namjena, poslovna namjena, sportsko-rekreacijska namjena, groblja.

Ovdje je važno naglasiti vrstu mineralne sirovine, te način istraživanja i eksploatacije mineralne sirovine, ali i na dinamičnost promjene prostora. Za određene mineralne sirovine nisu potrebne velike udaljenosti od građevinskih područja (arhitektonsko-građevni kamen, opekarske gline i itd.), dok je za tehničko-građevni kamen potrebna veća udaljenost, zbog aktivne rudarske djelatnosti (miniranja), iako kvaliteta miniranja ovisi isključivo o stručnosti rudarskih djelatnika, te onda kao takva ima minimalni štetni utjecaj na okoliš.

4. zaštićene dijelove prirode i okoliša (park prirode, park šume, posebni rezervati, spomenik parkovne arhitekture, spomenik prirode, strogi rezervat i zaštićeni krajolik)
5. zone sanitarne zaštite izvorišnih voda sa zahvaćanjem podzemne vode iz vodonosnika s pukotinskom i pukotinsko-kavernoznom poroznošću (I. II. i III.), sukladno Zakonu o vodama (NN 153/09, 63/11, 130/11, 56/13 i 14/14) i Pravilniku o uvjetima za utvrđivanje zona sanitarne zaštite izvorišta (NN 66/11 i 47/13) u kojima je zabranjena rudarska djelatnost (podzemna i površinska eksploatacija mineralnih sirovina osim geotermalnih voda i mineralnih voda). Izni-

mno od odredbi Pravilnika koji zabranjuju rudarsku djelatnost, prema članku 36. Pravilnika (mikrozoniranje) mogu se dopustiti određeni zahvati u prostoru odnosno određene djelatnosti u zonama sanitarne zaštite podzemnih vodonosnika: ako se provedu detaljni vodoistražni radovi kojima se ispituje utjecaj užega prostora zone sanitarne zaštite u kojem se namjerava izvesti zahvat u prostoru odnosno obavljati određena djelatnost (mikrozona) na vodonosnik, odnosno ako se na temelju detaljnih vodoistražnih radova izradi poseban elaborat koji ima za svrhu dokazati neštetnost zahvata u prostoru mikrozone odnosno ne štetnost obavljanja djelatnosti u mikrozonu (elaborat mikrozoniranja). Isto tako ako se elaboratom mikrozoniranja predvide odgovarajuće mjere zaštite vodonosnika u mikrozonu.

6. pojasevi oko dalekovoda, plinovoda, naftovoda, vodovoda, pravaca odvodnje otpadnih voda te vođeni sustavi (retencije, ribnjaci)
7. vizualnu zaklonjenost kopova (nova eksploatacijska polja određivat će se na najmanje vizualno osjetljivim lokacijama uz uvjet izrade studije krajobrazne analize).

SADAŠNJE STANJE ISTRAŽIVANJA I EKSPLOATACIJE MINERALNIH SIROVINA U VARAŽDINSKOJ ŽUPANIJI

Danas se na području Varaždinske županije sukladno propisima o rudarstvu, eksploatiraju mineralne sirovine s isključivom primjenom u graditeljstvu: eksploatacija i prerada tehničkog građevnog kamena, građevnog pijeska i šljunka, te ciglarske gline, i to temeljem odobrenja, odnosno rješenja nadležnog tijela (Ured državne uprave u Varaždinskoj županiji, Služba za gospodarstvo) o istražnim prostorima i eksploatacijskim poljima, odnosno dodijeljenim koncesijama za eksploataciju.

U Varaždinskoj županiji bilježi se najveći postotak eksploatacije šljunka i pijeska u Hrvatskoj (30% proizvedenih/iskopanih sirovina u 2006. godini prema zadnjem raspoloživom podatku iz Studije potencijala i osnove gospodarenja mineralnim sirovinama na području Varaždinske županije, 2007.godina). Veći dio iskopanih sirovina koristi se za potrebe izvan Varaždinske županije. Na području Županije je s jedne strane prisutna prekomjerna eksploatacija, dok je s druge strane Studijom utvrđena prisutnost malih količina rezervi šljunka.

Sukladno Zakonu o rudarstvu iz 2013. god. podaci o postojećim eksploatacijskim poljima i istražnim prostorima vode se u Registru odobrenih istražnih prostora i Registru utvrđenih eksploatacijskih polja mineralnih sirovina, a vode ih Uredi državne uprave u županijama (za mineralne sirovine: tehničko-građevni kamen, građevni pijesak i šljunak i ciglarsku glinu) i nadležno Ministarstvo za energetske mineralne sirovine, mineralne sirovine za industrijsku preradu, arhitektonsko-građevni kamen i mineralne sirovine kovina.

Prema istom Zakonu propisana je i obveza Ministarstva nadležnog za rudarstvo da vodi jedinstveni informacijski sustav mineralnih sirovina koji još nije uspostavljen.

U Registrima koje vodi Ured državne uprave u Varaždinskoj županiji (za mineralne sirovine za koje je nadležan sukladno Zakonu), na području Varaždinske županije evidentirano je ukupno 17 aktivnih eksploatacijskih polja (7 tehničko-građevnog kamena, 7 građevnog pijeska i šljunka i 3 ciglarske gline), te 5 istražnih prostora građevnog šljunka i pijeska. Za neka od eksploatacijskih polja i istražnih prostora ovlaštenicima je oduzeto pravo eksploatacije/istraživanja mineralne sirovine, te nadležno tijelo takva polja smatra pasivnima.

Prema podacima Zavoda za prostorno uređenje Varaždinske županije (temeljem podataka dobivenih od Ureda državne uprave u Varaždinskoj županiji, Službe za gospodarstvo, a koji također nisu potpuno usklađeni, te temeljem podataka Ministarstva gospodarstva, Uprave za energetiku i rudarstvo), na području Županije se istražuju i eksploatiraju mineralne sirovine na slijedećim istražnim prostorima (IP), odnosno eksploatacijskim poljima (EP), kako je opisano u nastavku po vrstama mineralnih sirovina.

Tehničko - građevni kamen

Na prostoru Varaždinske županije značajna je eksploatacija i prerada tehničko-građevnog kamena. Ležišta tehničko građevinskog kamena građena su uglavnom od karbonatnih stijena, vapnenaca i dolo-

mita. Ležišta dolomita vezana su uz trijaskie naslage Ivančice i Ravne gore. Najznačajnija eksploatacija dolomita je kamenolom Očura (Lepoglava) građen od trijaskih dolomita, koji se oplemenjuju u cestogradnji i industriji.

U Podevčevu se eksploatira tehničko - građevni kamen - dolomit, koji se koristi kao sirovina za zidanje i žbukanje.

Ležišta vapnenaca vezana su uz naslage trijasa i tortona. Trijaski vapnenci eksploatirali su se u Bel-skom Dolu (Novi Marof), a vapnenci i dolomitizirani vapnenci se eksploatiraju u kamenolomu Špica (Ljubeščica), a koji se koriste u građevinarstvu, cestogradnji i visokogradnji. Vapnenac ležišta Špica ima industrijsku primjenu kao stočna kreda i za kalcitizaciju teških tala.

U kamenolomu Marčan (Vinica) eksploatirala se karbonatna sirovina (tortonski vapnenac), koja je imala industrijsku primjenu, te se prerađivala za stočnu kedu i za kalcitizaciju tala.

Od eruptivnih su stijena najzastupljeniji dijabazi koji se eksploatiraju u kamenolomu Hruškovec (Ljubeščica) i koriste kao sirovina u cestogradnji i za proizvodnju kamene vune, te u kamenolomu Črlena zemlja (Breznički Hum). Na području Županije eksploatirale su se vrlo male količine arhitek-tonskog građevnog kamena pod nazivom »vinicit« i to na lokalitetu Pečina kraj Vinice.

Prema Registru eksploatacijskih polja koji vodi Ured državne uprave u Varaždinskoj županiji, Služ-ba za gospodarstvo (nadležno tijelo prema Zakonu o rudarstvu za ovu vrstu mineralne sirovine), u funkciji su slijedeća eksploatacijska polja tehničko građevni kamena:

1. Belski dol
2. Črlena zemlja
3. Hruškovec
4. Hruškovec IV - Jazvina
5. Očura II
6. Podevčevo
7. Špica.

Tablica II-1. –Tehničko - građevni kamen

Br.	Eksploatacijsko polje	Mineralna sirovina	Površina (ha)	JLS	Rješenje o EP/ IP (datum)	Ovlaštenik
1.	Očura	Teh.-građ. kamen - dolomit	20,34**	Grad Lepoglava	12.06.1985. i 5.12.1989.	IGM Kamenolom Očura d.o.o. Lepoglava •
2.	Očura II	Teh.-građ. kamen - dolomit	17,23**	Grad Lepoglava	10.05.2000.	Holcim mineralni agregati d.o.o. Očura
3.	Hruškovec	Teh.-građ. kamen - dijabaz	54,29*	Općina Ljubeščica	23.03.2015.	Kaming d.d. Ljubeščica
4.	Hruškovec IV-Jazvina	Teh.-građ. kamen - dijabaz	15,7* 15,73** 9,9*** (na području Opć. Ljubeščica)	Općina Ljubeščica	5.08.1988.	Kaming d.d. Ljubeščica •
5.	Belski dol	Teh.-građ. kamen - vapnenac	6,06 * (10 rali i 856 čhv) 5,97 prema veličini parcele 6,685 ***	Grad Novi Marof	5.05.1980. i 19.07.1987.	Vodogradnja d.d. Varaždin
6.	Špica	Teh.-građ. kamen - vapnenac	46,8 ** 46,0 ***	Općina Ljubeščica	9.01.1993.	Kaming d.d. Ljubeščica

Br.	Eksploatacijsko polje	Mineralna sirovina	Površina (ha)	JLS	Rješenje o EP/IP (datum)	Ovlaštenik
7.	Podevčevo	Teh.-građ. kamen - dolomit	6,3* 6,1**	Grad Novi Marof	10.05.1995.	"Graditelj" Vlado Puškadija, Novi Marof
8.	Črlena zemlja	Teh.-građ. kamen - dijabaz	1,27** 1,22***	Općina Breznički Hum	12.12.2001. i 13.12.2004.	Mežnar d.o.o. Karlovac
9	Očura III	Teh.-građ. kamen	11,23* 11,24**	Grad Lepoglava	11.06.2008.	Holcim mineralni agregati d.o.o. •

Izvor: Dokumentacija dobivena od Ureda državne uprave u Varaždinskoj županiji, Službe za gospodarstvo i Dokumentacija koju posjeduje Zavod za prostorno uređenje Varaždinske županije

Napomene:

• - Ovlaštenik izgubio pravo eksploatacije/istraživanja, kao novi ovlaštenik utvrđuje se RH

EP - eksploatacijsko polje

IP - istražni prostor

* - Površina EP/IP prema rješenju

** - Površina iščitana prema koordinatama EP/IP iz rješenja

*** - Površina EP/IP prema Registru

Prema podacima iz prethodne Tablice proizlazi da ukupna površina (maksimalna) svih eksploatacijskih polja tehničko-građevnog kamena na području Varaždinske županije iznosi **162,815 ha**, a ukupna površina aktivnih eksploatacijskih polja 126,745 ha.

Na području Varaždinske županije (Grada Lepoglave) nalazi se vrlo mali dio eksploatacijskog polja »Lovno – Lovno 2«, na kojem se eksploatira tehničko-građevni kamen dolomit, a koje se pretežitim dijelom nalazi na području Krapinsko-zagorske županije, u Općini Novi Golubovec. Eksploatacijsko polje »Lovno – Lovno 2« odobreno je rješenjem Ureda državne uprave u Krapinsko-zagorskoj županiji, Službe za gospodarstvo i imovinsko-pravne poslove, Ispostave Zlatar, 24.01.2005. god., te je ukupne površine 31,00 ha, a na području Varaždinske županije nalazi se samo oko 0,49 ha (točna površina se ne može iskazati zbog različitih podataka o teritorijalnim granicama).

U Belskom dolu eksploatirao se vapnenac i dolomitizirani vapnenac trijaskе starosti pogodan za utvrđivanje obala (kamenolom Vodogradnje). Zbog izvorišta i utvrđenih vodozaštitnih zona ta eksploatacija je prestala. PPUG-om Novog Marofa ovo eksploatacijsko polje se više ne planira, odnosno postojeće polje koje je unutar sanitarnih zona zaštite izvorišta Belski dol se planira zatvoriti i sanirati.

Do 2003. god. bilo je u funkciji i eksploatacijsko polje tehničko-građevnog kamena – vapnenačke breče »Čanjevo« u Općini Visoko (eksploatacija odobrena rješenjem iz 1998. god. Cesti Varaždin d.d. u površini od 7,0 ha), no na istom je eksploatacija obustavljena temeljem rješenja Ministarstva gospodarstva iz 2003. god., te presude Upravnog suda RH iz 2007. god. a na inicijativu Ministarstva kulture radi zaštite kulturnog dobra Utrvrde Čanjevo.

U Općini Vinica postoje dva eksploatacijska polja kamena, no ista se ne vode u Registru eksploatacijskih polja nadležnog Ureda državne uprave u Varaždinskoj županiji, a prema dostupnim informacijama na istima se više ne vrši eksploatacija. Prema dokumentaciji koju posjeduje Zavod za prostorno uređenje Varaždinske županije, eksploatacija karbonatne sirovine za industrijsku preradu na eksploatacijskom polju Marčan bila je odobrena Zagorju-Kamen d.o.o. Marčan, rješenjem od 30.10.1995. god., u površini od 2,29 ha, a eksploatacija ukrasnog kamena na eksploatacijskom polju Pećina (»Vinica«) Ivanečkim ugljenokopima Ivanec, rješenjem od 8.06.1977. god., pri čemu je za eksploatacijsko polje Pećina u Vinici u spomenutom rješenju evidentno došlo do pogreške u dimenziji površine eksploatacijskog polja (upisana je površina od 22,6 ha, dok je stvarna površina polja prema utvrđenim granicama iznosila oko 0,18 ha). Ove vrste mineralnih sirovina su prema važećem Zakonu o rudarstvu iz 2013. god. u nadležnosti Države tj. nadležnog Ministarstva.

Zavod za prostorno uređenje Varaždinske županije posjeduje dokumentaciju koja ukazuje na postojanje dvaju istražnih prostora tehničko-građevnog kamena: »Belski dol Gornji« na području Grada

Novog Marofa (rješenje od 5.10.1995. god., ovlaštenik GTP Sudovec d.o.o., površina istražnog prostora 7,6 ha) i »Ljubelj« na području Općine Ljubešćica (rješenja iz 2003. god. kojima se oduzima pravo istraživanja, odnosno ne dozvoljava se produljenje odobrenja za istraživanje ovlašteniku IGM Kamennom Očura d.o.o). Međutim nema saznanja o eventualnim daljnjim aktivnostima na tim istražnim prostorima (da li su na istima zatražena/odobrena eksploatacijska polja s obzirom da prostori nisu upisani u Registre koje vodi nadležno tijelo, niti u Registar istražnih prostora, niti u Registar eksploatacijskih polja), odnosno da li su prostori sanirani ukoliko je istraživanje završeno ili su isti napušteni.

Građevni pijesak i šljunak

Na području Varaždinske županije postoje značajne količine građevnog pijeska i šljunka vezane uz aluvij rijeke Drave. Debljina šljunkovitog-pjeskovitog horizonta povećava se od zapada prema istoku, te kod Otok Virja iznosi 8 m, kod Varaždina 60 m, a kod Hrastovljana preko 100 m. Odobrena eksploatacijska polja, prema Registru eksploatacijskih polja koji vodi Ured državne uprave u Varaždinskoj županiji, Služba za gospodarstvo u funkciji su slijedeća eksploatacijska polja građevnog pijeska i šljunka:

1. Hrastovljan
2. Jamičak
3. Molve
4. Prudnica
5. Škareški lug
6. Trstika
7. Turnišće.

Tablica II-2. – Građevni pijesak i šljunak

Br.	Eksploatacijsko polje	Mineralna sirovina	Površina (ha)	JLS	Rješenje o EP/IP (datum)	Ovlaštenik
1.	Trstika	Grad. pijesak i šljunak	32,9**	Općina Veliki Bukovec	27.10.2000.	Šljunčara transporti "Smontara" Veliki Bukovec
2.	Jamičak	Grad. pijesak i šljunak	42,9* 42,94** 40***	Općina Sveti Đurđ	27.03.2001.	Bagerkop-Roberto d.o.o. Novi Marof
3.	Turnišće	Grad. pijesak i šljunak	8,61*	Općina Sračinec	12.12.2001. i 27.06.2006.	Šljunčara Turnišće d.o.o. Varaždin
4.	Škareški lug	Grad. pijesak i šljunak	16,0* 15,89**	Općina Veliki Bukovec	09.03.2007.	LTK d.o.o. Kapela Podravska
5.	Hrastovljan	Grad. pijesak i šljunak	46,4* 47,9**	Općina Martijanec	3.09.2002. i 14.02.2011.	Colas Mineral d.o.o. Varaždin
6.	Lešće	Grad. pijesak i šljunak	19,78**	Općina Sveti Đurđ	10.02.2003.	Cesta-Mineral d.o.o. Varaždin •
7.	Prudnica	Grad. pijesak i šljunak	14,99** 15***	Općina Mali Bukovec	19.07.2004.	Šljunčara i prijevoznčki obrt "JOLE" Mali Bukovec
8.	Molve	Grad. pijesak i šljunak	24,0* 24,08**	Općina Petrijanec	04.02.2005.	Obrt Niskogradnja Hudek Petrijanec
9.	Krtinje	Grad. pijesak i šljunak	9,5* 9,58**	Općina Mali Bukovec	14.05.2008.	Balija d.o.o. Novo Selo Podravsko •
10.	Brezine	Grad. pijesak i šljunak	4,5* 4,23**	Općina Veliki Bukovec	20.04.2007.	Cesta Mineral d.o.o. Varaždin •
11.	Prundica 2	Grad. pijesak i šljunak	8,3*	Općina Mali Bukovec	12.03.2010., 20.05.2010. i 20.10.2011.	Šljunčara i prijevoznčki obrt "JOLE" Mali Bukovec

Br.	Eksploatacijsko polje	Mineralna sirovina	Površina (ha)	JLS	Rješenje o EP/IP (datum)	Ovlaštenik
2.	Černjak	Građ. pijesak i šljunak	38,3278*	Općina Sveti Đurđ	5.01.2012.	Trgograd d.o.o. Varaždin
3.	Dolenščak	Građ. pijesak i šljunak	50,4* 48,75**	Općina Sveti Đurđ	20.03.2012.	Smontara d.o.o. V. Bukovec
4.	Peski gornji	Građ. pijesak i šljunak	10,4*	Općina Cestica	28.05.2014.	Sirik Beton j.d.o.o. Gornje Vratno
5.	Hrastovljan I	Građ. pijesak i šljunak	23,56*	Općina Martijanec	29.07.2015.	Colas Mineral d.o.o. Varaždin

Izvor: Dokumentacija dobivena od Ureda državne uprave u Varaždinskoj županiji, Službe za gospodarstvo i Dokumentacija koju posjeduje Zavod za prostorno uređenje Varaždinske županije

Napomene:

• - Ovlaštenik izgubio pravo eksploatacije/istraživanja, kao novi ovlaštenik utvrđuje se RH

EP - eksploatacijsko polje

IP - istražni prostor

* - Površina EP/IP prema rješenju

** - Površina iščitana prema koordinatama EP/IP iz rješenja

*** - Površina EP/IP prema Registru

Prema podacima iz Tablice vidljivo je da ukupna površina (maksimalna) svih eksploatacijskih polja građevnog pijeska i šljunka na području Varaždinske županije iznosi **221,02 ha**, a ukupna površina aktivnih eksploatacijskih polja 187,16 ha. Ukupna površina istražnih prostora ove mineralne sirovine na području Županije iznosi 130,9878 ha.

Zavod za prostorno uređenje Varaždinske županije posjeduje dokumentaciju o odobrenom eksploatacijskom polju Hrastovljan Stovrag (površine 19,07 ha, odobreno rješenjem od 31.08.1981. god., ovlaštenik Cesta Mineral d.o.o. Varaždin) za koje nema podataka o daljnjim aktivnostima, a uvidom u grafički prikaz eksploatacijskog polja vidljivo je da je isto gotovo u potpunosti uključeno u postojeće eksploatacijsko polje Hrastovljan, odobreno 2002. god., a izmijenjeno 2011. god.

Isto tako, Zavod posjeduje dokumentaciju iz koje proizlazi pokretanje osnivanja istražnog prostora građevnog pijeska i šljunka Turnišće I na području Općine Sračinec (površine 22,51 ha, povodom zahtjeva Meteor Šljunčare d.o.o. Varaždin), koje se ne vodi u Registru istražnih prostora, te nema saznanja o eventualnim daljnjim postupcima vezanim uz ovaj istražni prostor.

Do 2013. god. bilo je u funkciji i eksploatacijsko polje građevnog pijeska i šljunka »Motičnjak« u Općini Trnovec Bartolovečki (odobreno rješenjem od 15.11.1978. god., površine 53 ha, ovlaštenik Cesta Mineral d.o.o. Varaždin), na kojem je završena eksploatacija te je isto brisano iz Registra eksploatacijskih polja.

Na području Varaždinske županije postoji i veći broj napuštenih šljunčara (primjerice Strmec, Sračinec), kao i šljunčara koje je koristilo lokalno stanovništvo.

Ciglarska glina

Ciglarska glina eksploatira se na više lokacija u Varaždinskoj županiji gdje postoje određeni kapaciteti i potencijali, ali kvaliteta sirovine varira, a količine su ograničene. Procjenjuje se da jedino ciglana u Cerju Tužnom ima dostatne sirovine za dulju eksploataciju.

Prema Registru eksploatacijskih polja koji vodi Ured državne uprave u Varaždinskoj županiji, Služba za gospodarstvo u funkciji su slijedeća eksploatacijska polja ciglarske gline:

1. Cerje Tužno
2. Cukavec II
3. Ludbreški Vinogradi.

Tablica II-3. – Ciglarska glina

Br.	Eksploatacijsko polje	Mineralna sirovina	Površina (ha)	JLS	Datum rješenja	Ovlaštenik
1.	Cerje Tužno	Ciglarska glina	54,47** 54,5***	Općina Maruševac	4.05.1981.	Ciglana Cerje Tužno d.o.o. Cerje Nebojse
3.	Cukavec	Ciglarska glina	12,96**	Općina Gornji Kneginec	25.08.1988.	Leier-Leitl d.o.o., Turčin •
4.	Cukavec II	Ciglarska glina	7,4** 7,36***	Općina Gornji Kneginec	17.03.2005. i 17.05.2013.	Leier-Leitl d.o.o., Turčin
5.	Lukavec	Ciglarska glina	32,85**	Grad Ivanec	28.02.2002.	IGM Ciglana Cerje Tužno d.o.o. Lepoglava•
6.	Ludbreški Vinogradi- sjever	Ciglarska glina	1,95*	Grad Ludbreg	27.03.2001.	Ciglana Kovačić d.o.o. Ludbreg
7.	Ludbreški Vinogradi - jug	Ciglarska glina	6,8*	Grad Ludbreg	27.03.2001.	Ciglana Kovačić d.o.o. Ludbreg

Izvor: Dokumentacija dobivena od Ureda državne uprave u Varaždinskoj županiji, Službe za gospodarstvo i Dokumentacija koju posjeduje Zavod za prostorno uređenje Varaždinske županije

Napomene:

• - Ovlaštenik izgubio pravo eksploatacije/istraživanja, kao novi ovlaštenik utvrđuje se RH

EP - eksploatacijsko polje

IP - istražni prostor

* - Površina EP/IP prema rješenju

** - Površina iščitana prema koordinatama EP/IP iz rješenja

*** - Površina EP/IP prema Registru

Iz Tablice je vidljivo da ukupna površina (maksimalna) svih eksploatacijskih polja ciglarske gline na području Varaždinske županije iznosi **116,46 ha**, a ukupna površina aktivnih eksploatacijskih polja 70,65 ha.

Prema Registru eksploatacijskih polja koji vodi nadležni Ured državne uprave u Varaždinskoj županiji vodi se jedinstveno eksploatacijsko polje ciglarske gline »Ludbreški Vinogradi - sjever i Ludbreški Vinogradi - jug«, površine 8,77 ha. PPUG-om Ludbrega utvrđeno je da se na eksploatacijskom polju uz postojeću ciglanu (EP Ludbreški Vinogradi – sjever) više ne vrši eksploatacija, te isto nije više planirano kao eksploatacijsko polje već građevinsko područje naselja, međutim Zavod za prostorno uređenje Varaždinske županije ne posjeduje dokumentaciju iz koje bi bilo vidljivo da li je to polje zatvoreno i brisano iz Registar eksploatacijskih polja.

Zavod posjeduje dokumentaciju prema kojoj je odobren istražni prostor ciglarske gline Cerje Tužno II u Općini Maruševac (odobreno rješenjem od 22.05.2000. god., površine 49,0 ha, ovlaštenik IGM Ciglana Cerje Tužno d.o.o. Lepoglava), te nema saznanja o daljnjim aktivnostima na tom istražnom prostoru, osim da 2006. god. nije odobreno proširenje eksploatacijskog polja Cerje Tužno na dio istražnog prostora ovog istražnog prostora u površini od 8,08 ha.

Do 2012. god. bilo je u funkciji i eksploatacijsko polje ciglarske gline »Čret« u Gradu Lepoglavi (odobreno rješenjem od 24.01.1980. god., površine 27,4 ha, ovlaštenik IGM Cerje Tužno Čret d.o.o. Lepoglava.), na kojem je završena eksploatacija te je isto brisano iz Registra eksploatacijskih polja.

Na području Varaždinske županije istražuju se i iskorištavaju i energetske mineralne sirovine (uglji-kovodici/nafta i fosilne gorive tvari/geotermalna voda) i mineralne sirovine za industrijsku preradbu (pijesak) za koje je nadležno Ministarstvo gospodarstva. Zavod za prostorno uređenje Varaždinske županije posjeduje samo djelomičnu dokumentaciju vezano uz istraživanje i eksploataciju navedenih mineralnih sirovina, pa su u istom korišteni podaci dobiveni od Ministarstva gospodarstva, Uprave za energetiku i rudarstvo, podaci koje posjeduje Zavod, te podaci iz Studije potencijala i osnove gospodarenja mineralnim sirovinama na području Varaždinske županije i Izvješća o stanju okoliša za razdoblje 2010. – 2013. god.

Geotermalna voda

Tablica II-4. – Geotermalna voda

Br.	Eksploatacijsko polje	Mineralna sirovina	Površina (ha)	JLS	Datum rješenja	Ovlaštenik
1.	Varaždinske Toplice	Termomine-ralna voda	- točkasti izvor – bušotina •	Varaždinske Toplice	/	/
2.	Lunjkovec-Kutnjak	Geotermalna voda	10.000,00*	Mali Bukovec	06.04.2006.	MB GEOTHERMAL d.o.o. Zagreb
3.	Topličica	Geotermalna voda	- točkasti izvor •	Novi Marof	/	/
4.	Mali Bukovec	Geotermalna voda	5. 248,00 *	Mali Bukovec	26.07.2012.	Vis Viridis d.o.o. Zagreb

Izvori: • Studija potencijala i osnove gospodarenja mineralnim sirovinama na području Varaždinske Županije i Izvješće o stanju okoliša za razdoblje 2010. – 2013. god.

Napomene:

/ - Zavod za prostorno uređenje Varaždinske županije ne posjeduje podatke

* - Površina EP prema rješenju

Studija potencijala i osnove gospodarenja mineralnim sirovinama na području Varaždinske županije navodi i postojanje izvora geotermalne vode u Podvčevu (Grad Novi Marof) na istočnoj strani ceste Remetinec – Podevčevo, no nema podataka koji bi ukazivali na značajnije istraživanje i korištenje geotermalne vode iz ovih izvora.

Pijesak

Tablica II-5. – Pijesak

Br.	Eksploatacijsko polje	Mineralna sirovina	Površina (ha)	JLS	Datum rješenja	Ovlaštenik
1.	"Tiglin - Horvacka" (Jerovec)	Kvarcni pijesak	19,75*	Grad Ivanec	17.11.1975.i 13.04.2011.	IGM Pješčara Jerovec d.o.o Ivanec
2.	Jarek	Dolomitni pijesak	1,72 **	Grad Novi Marof	1999. god.	»Graditelj« Vlado Puškadija, Novi Marof

Izvor: Ministarstvo gospodarstva, Uprava za energetiku i rudarstvo i Dokumentacija koju posjeduje Zavod za prostorno uređenje Varaždinske županije (Rješenje Republičkog sekretarijata za energetiku, industriju i zanatstvo iz 1975. god. uz napomenu da je u tekstu rješenja navedena površina eksploatacijskog polja od 420,00 ha, što je očito pogrešno s obzirom na okolni prostor, a u istom rješenju su date koordinate vršnih točaka polja prema kojima je površina eksploatacijskog polja bila 21,1 ha, što je realno u odnosu na okolni prostor. Rješenjem Ministarstva gospodarstva, rada i poduzetništva iz 2011. EP je smanjeno na 19,75 ha.

Izvor: Ministarstvo gospodarstva, Uprava za energetiku i rudarstvo i Dokumentacija koju posjeduje Zavod za prostorno uređenje Varaždinske županije (Zaključak Ureda državne uprave u Varaždinskoj županiji, Ureda za gospodarstvo, o održavanju javne rasprave, 1999. god.)

Napomene:

* - Površina EP prema rješenju

** - Površina iščitana prema koordinatama EP/IP iz rješenja

Ugljikovodici / nafta

Tablica II-6. – Ugljikovodici

Br.	Eksploatacijsko polje	Mineralna sirovina	Površina (ha)	JLS	Datum rješenja	Ovlaštenik
1.	Cvetkovec	Ugljikovodici	423,00	Grad Ludbreg i Općina Rasinja	22.5.2015.	INA – Industrija nafte d.d. Zagreb

Izvor: Rješenje Ministarstva gospodarstva, Uprave za energetiku i rudarstvo, Sektora za rudarstvo, 2015. god.

Prema podacima koje posjeduje Zavod za prostorno uređenje Varaždinske županije, a temeljem podataka od Ureda za gospodarstvo Varaždinske županije iz 2000. god., bio je pokrenut postupak za istraživanje nafte na području Općine Petrijanec, te vezano uz to postoji samo oznaka na kopiji katastarskog plana (katastarska općina Družbinec) i topografskoj karti mjerila 1:25.000, koja je unesena simbolom i označava aproksimativnu lokaciju **istražne bušotine nafte** (Strmec Podravski I).

Prema navedenim podacima u izvještajnom razdoblju nova su slijedeća eksploatacijska polja: eksploatacijsko polje kamena (Hruškovec) i eksploatacijsko polje ugljikovodika (Cvetkovec), te 5 istražnih prostora šljunka i pijeska (Prudnica 2, Černjak, Dolenščak, Peski gornji i Hrastovljan 1) i istražni prostor geotermalne vode (Mali Bukovec). Za pojedine istražne prostore u tijeku su aktivnosti za ishođenje odobrenja za eksploatacijsko polje. (Izvešće o stanju u prostoru Varaždinske županije za razdoblje 2010. – 2015. god. »Službeni vjesnik Varaždinske županije« br. 9/16.)

Isto tako, u izvještajnom razdoblju neka od eksploatacijskih polja su brisana iz Registra eksploatacijskih polja, kako je prikazano u Izvešću. (Izvešće o stanju u prostoru Varaždinske županije za razdoblje 2010. – 2015. god. »Službeni vjesnik Varaždinske županije« br. 9/16., Tablici 7.).

Tablica II-7. – Eksploatacijska polja brisana iz Registra EP

Br.	Eksploatacijsko polje	Mineralna sirovina	Površina (ha)	JLS	Rješenje o brisanju iz Registra EP (datum)	Ovlaštenik
1.	Motičnjak (briše se iz Registra EP - list br. 2.)	šljunak	55,5	Općina Trnovec Bartolovečki	7.06.2013.	Cesta-Mineral d.o.o. Varaždin
2.	Čret (briše se iz Registra EP)	glina	27,1	Grad Lepoglava	13.07.2012.	IGM Lepoglava

Izvor: Dokumentacija dobivena od Ureda državne uprave u Varaždinskoj županiji, Službe za gospodarstvo i Dokumentacija koju posjeduje Zavod za prostorno uređenje Varaždinske županije

Prema gore navedenim podacima i saznanjima evidentno je da postoji prilična zbrka i nesklad između podataka, izdanih dokumenata i stvarnog stanja eksploatacijskih polja i istražnih prostora mineralnih sirovina, što značajno otežava planiranje, pa je nužno provesti usklađivanje i ažuriranje podataka u nadležnim javnopravnim tijelima.

U prostorne planove uređenja općina i gradova ugrađena su (osim područja ograničene potencijalnosti mineralnih sirovina prema Studiji potencijala) i postojeća eksploatacijska polja i istražni prostori mineralnih sirovina, sukladno dobivenim podacima, tj. na temelju stanja u vrijeme izrade, odnosno izmjena i dopuna prostornih planova. Eksploatacijska polja i istražni prostori definirani su u prostornim planovima kao postojeća gospodarska namjena – površine za istraživanje i iskorištavanje mineralnih sirovina, te ukupna površina ove namjene u prostornim planovima JLS-a iznosi cca 660,44 ha (postojeća eksploatacijska polja kamena 161,24 ha, gline 148,43 ha, šljunka i pijeska 244,25 ha i kvarcnog pijeska 19,21 ha, te planirani prostori za eksploataciju kamena 12,98 ha, gline 44,99 ha i šljunka i pijeska 29,34 ha). Za eksploatacijska polja je uglavnom definirana i konačna namjena (sportsko-rekreacijska, gospodarska – proizvodna, turistička i dr.), posebice u novijim izmjenama i dopunama prostornih

planova. (Izvješće o stanju u prostoru Varaždinske županije za razdoblje 2010. – 2015. god. (»Službeni vjesnik Varaždinske županije« br. 9/16.)

Izuzetno je važno da se nakon završene eksploatacije ili pojedine faze eksploatacije zaista izvrši sanacija područja, te realizira planirana konačna namjena prostora.

Vezano uz istraživanje i eksploataciju mineralnih sirovina prisutna je određena problematika, posebice u odnosu prema okolišu, s obzirom na specifičnost ovih djelatnosti.

Naime, eksploatacija mineralnih sirovina neminovno znači određenu degradaciju prostora u odnosu na prvobitno stanje, s obzirom da se slika prostora trajno mijenja. Premda se nakon prestanka djelatnosti eksploatacije mineralnih sirovina područja saniraju (ili planiraju sanirati prema projektu sanacije koji je sastavni dio dokumentacije za odobrenje eksploatacijskog polja) mogućnosti korištenja i namjene prostora nakon eksploatacije često su ograničene, posebice nakon eksploatacije šljunka i pijeska (zbog prisutnosti podzemne vode), te kamena. Nešto su povoljnije mogućnosti korištenja prostora nakon eksploatacije gline. Stoga se prostornim planovima, kao što je već navedeno, planira i konačna namjena prostora eksploatacijskih polja nakon završene eksploatacije.

Isto tako, prisutni su tragovi nelegalnih eksploatacija u prošlosti, nakon kojih su prostori napušteni, a nisu sanirani. Na području Varaždinske županije postoji više lokacija napuštenih kopova /ostataka prethodnih uglavnom nelegalnih rudarskih radova, koje su izraz negativnog odnosa prema okolišu i prirodnim vrijednostima. Lokacije se nalaze na područjima Gradova: Ivanca, Ludbrega i Lepoglave, te Općina: Breznički Hum, Gornji Kneginec, Martijanec, Maruševac, Sračinec, Sveti Đurđ, Trnovec Bartolovečki, Veliki Bukovec, Vinica i Visoko. (Studiju potencijala i osnove gospodarenja mineralni sirovinama na području Varaždinske županije (Hrvatski geološki institut, Zagreb, studeni 2007).

Prostornim planovima općina i gradova na takvim se lokacijama također planirala odgovarajuća namjena u cilju sanacije (primjerice građevinska područja gospodarskih i sportsko-rekreacijskih namjena, ili vraćanje u prirodno stanje), dok je na pojedinim od tih kopova već dijelom započela prirodna rekultivacija prostora, pa druge namjene nisu posebno definirane.

Propisima o rudarstvu definirana je i obveza da se višak iskopa (materijal iz iskopa nastao prilikom građenja građevina sukladno propisima o gradnji, koji se ne ugrađuje u obuhvat te građevine, a sadrži mineralnu sirovinu) stavlja na raspolaganje Republici Hrvatskoj kao vlasniku, o čemu evidencije vodi tijelo nadležno za upravljanje državnom imovinom. Također je definirano da JP(R)S-e određuju lokacije za odlaganje viška iskopa, a ukoliko ih one ne odrede dužne su ih odrediti JLS-e. Temeljem provedene ankete Upravnog odjela za gospodarstvo, regionalni razvoj i europske integracije Varaždinske županije na području Županije 10 JLS-a ima određene lokacije za višak iskopa, 14 JLS-a nema određene lokacije, a 4 JLS-e nisu dale podatke. (Izvješće o stanju u prostoru Varaždinske županije za razdoblje 2010. – 2015. god. »Službeni vjesnik Varaždinske županije« br. 9/16.).

ZAKLJUČAK

Sa današnjeg aspekta gospodarenja mineralnim sirovinama, postoje naznake da će se namjena prostora vezana uz istraživanje i eksploataciju mineralnih sirovina odrediti Državnim planom prostornog razvoja, a u postupku njegove izrade predlaže se racionalno odrediti područja na kojima je moguć daljnji razvoj ovih djelatnosti poštujući zahtjeve zaštite okoliša i prirode i u skladu sa stvorenim vrijednostima, i to na temelju nove Rudarsko geološke studije.

Kako je za Varaždinsku županiju izuzetno važna poljoprivreda i šumarstvo potrebno je što više devastiranog prostora (istraživanjem i eksploatacijom) sanirati na način vraćanja, a ponegdje i dovodenja prostora u gospodarsku funkciju. Osim najčešće predloženih mjera sanacije i rekultivacije površinskih kopova šljunka i pijeska u aluvijalnom području (turizam i rekreacija), nastala jezera, gdje je to moguće, trebalo bi dovesti npr. u funkciju ribarstva. Nadalje, mogu se dijelom ili potpuno zatrpiti kako bi se dijelom ili u cijelosti vratili u početnu namjenu (npr. poljoprivredno zemljište, pošumljivanje, jezersko močvarno područje s povećanjem bioraznolikosti).

LITERATURA

1. Prostorni plan Varaždinske županije (»Službeni vjesnik Varaždinske županije« br. 8/00., 29/06. i 16/09.)
2. Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske (27. lipnja 1997. god. i NN br. 76/13.)
3. Program prostornog uređenja Republike Hrvatske (NN br. 50/99. i 84/13.)
4. Strategija gospodarenja mineralni sirovina RH (iz 2009. godine)
5. Zakon o rudarstvu (NN br. 66/13. i 14/14.)
6. Pravilnik o uvjetima za utvrđivanje zona sanitarne zaštite izvorišta (NN br.66/11 i 47/13)
7. Izvješće o stanju u prostoru Varaždinske županije za razdoblje 2010. – 2015. god. (»Službeni vjesnik Varaždinske županije« br. 9/16.)
8. Izvješće o stanju okoliša za razdoblje 2010. – 2013. god. (Zaključak o prihvatanju Izvješća »Službeni vjesnik Varaždinske županije« br. 29/14.)

SUMMARY

Mining is one of the oldest branches of economy that deals with research and exploitation of mineral raw materials. Mineral raw materials represent a non-renewable natural resource. Utility value of mineral raw materials constantly changes and it is the task of science to constantly valorize their value. Mineral raw materials are usually defined as natural aggregates of minerals and/or natural compounds which can be used for various economic purposes, and are primarily assessed from the aspect of being put into function, i.e. through the possibility of their exploitation. Mineral resources of the Republic of Croatia enable exploitation and processing of mineral raw materials in oil, chemical, glass, ceramic, fireproof glass and brick industry, as well as in the industry of architectural stone material, especially in the construction industry. Possibilities and limitations related to utilization of mineral raw material primarily depend on geological, genetic, technical, exploitation, regional, market and social and economic factors. Any kind of rock agglomeration is considered as finding site of mineral raw material after establishing availability of technology that would enable extraction of useful substance or energy in sufficient quantities for economic exploitation, as well as after establishing that the site conditions enable efficiency, i.e. exploitation of the mineral raw material. Keywords: mineral raw material, area of research, exploitation fields

MEHANIČKI OTPOR TLA U ŠUMSKOM I LIVADNOM EKOSUSTAVU

MECHANICAL RESISTANCE OF SOIL IN THE FOREST AND GRASSLAND ECOSYSTEMS

Andrija ŠPOLJAR

Ivka KVATERNJAK

Vlado KUŠEC

Visoko gospodarsko učilište u Križevcima

Katedra za bilinogojstvo

M. Demerca 1, 48 260 Križevci

e-mail: aspoljar@vguk.hr

Primljeno / Received: 15. 9. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 11. 2018.

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

UDK / UDC: 630*114(497.525.1Kalnik)

630*12(497.525.1Kalnik)

SAŽETAK

S ciljem utvrđivanja zbijenosti tla u prirodnim uvjetima na luvisolu i rendzini u šumskom i livadnom ekosustavu tijekom 2014. i 2015. godine na području Kalnika provedena su istraživanja mehaničkog otpora i trenutne vlažnosti tla. U razmatranoj 2014. godini najmanja vrijednost mehaničkog otpora tla u humusno akumulativnom A horizontu zabilježena je kod rendzina u šumskom ekosustavu tijekom sva tri mjerenja, a najveća vrijednost bila je u livadnom ekosustavu kod luvisola. Slični rezultati zabilježeni su i u narednoj godini istraživanja. Najmanja vrijednost mehaničkog otpora tla također je zabilježena tijekom sva tri mjerenja kod rendzina u šumskom ekosustavu. Međutim, statistički opravdano manja vrijednost mehaničkog otpora tla kod rendzina u šumskom ekosustavu bila je samo kod trećeg mjerenja u odnosu na sve druge istraživane varijante ($p < 0,05$). Tijekom istraživanja također je utvrđen prosječno veći sadržaj trenutne vlage u tlu kod rendzine u šumskom ekosustavu, a najmanja vrijednost zabilježena je kod luvisola u šumskom ekosustavu. Općenito nepovoljniji uvjeti zbijenosti tla te prosječno manje vrijednosti trenutnog sadržaja vlage u tlu zabilježeni su u klimatski nepovoljnijoj 2015. godini istraživanja. Temeljem navedenoga, može se konstatirati da su kod rendzina u odnosu na luvisol utvrđeni povoljniji uvjeti zbijenosti, kao i prosječno veći sadržaj vlage u tlu.

Ključne riječi: zbijenost tla, trenutni sadržaj vlage u tlu, Kalnik

Key words: soil compaction, current moisture content in the soil, Kalnik

UVOD I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Brojni se autori kod nas i u svijetu bave istraživanjima zbijenosti tla, međutim uglavnom se ta istraživanja odnose na antropogeno zbijanje tla na obradivim poljoprivrednim površinama i u industrijskim plantažama šumskih biljnih vrsta (Batey, 2009; Botta i sur., 2012; Frey i sur., 2009; Gomez i sur., 2002; Hamza i Anderson 2005; Krebstein i sur., 2013; Kvaternjak i sur., 2012; Špoljar i sur., 2014; Špoljar i sur., 2017). Handayani (2004) na tlima praškasto ilovaste teksture utvrđuje najmanju vrijednost gustoće pakiranja čestica tla (PD) u šumskim ekosustavima, a najveća je zabilježena na obradivim površinama. Najveći sadržaj trenutne vlage u tlu, kako navodi autor, također je bio u šumskom, a najmanji u livadnom ekosustavu.

Hamza i Anderson (2005) navode da povećanu zbijenost tla uzrokuje malen sadržaj organske tvari i učestali prohodi mehanizacije. Rezultat toga je, kako ističu autori, povećana čvrstoća tla te manja konzervacija vlage i hranjivih tvari, što umanjuje njegovu plodnost. Zbijenost tla ima za posljedicu

slabiji rast i razvoj biljaka sa znatno manjim unosom svježije organske tvari u tlo, a zbog slabije aktivnosti mikroorganizama suzdržani su i procesi mineralizacije. Shah i sur., (2017) upozoravaju kako velika mehanička opterećenja i neadekvatni način korištenja zemljišta dovode do zbijanja tla s nizom negativnih posljedica. Zbog zbijanja tla povećava se njegova volumna gustoća i čvrstoća, a smanjuju se poroznost, indeks stabilnosti agregata, hidraulička provodljivost i pristupačnost hranjiva, što nepovoljno utječe na zdravlje tla. Kao posljedica toga slabije se razvija korijenov sustav biljaka. Nepovoljan utjecaj povećane zbijenosti tla na rast korijena također utvrđuju Tracy i sur., (2011). Autori ističu, kako zbijanje uvjetuje povećanu čvrstoću tla s istovremenim smanjenjem njegove prozračnosti i hidrauličke provodljivosti.

Kozłowski (1999) navodi da zbijanje tla nepovoljno utječe na strukturu tla i mijenja njegovu hidrologiju pri čemu se povećava volumna gustoća, smanjuje poroznost, aeracija i infiltracija vode u tlo te se pospješuju otjecanje vode i erozijski procesi. Ono također dovodi do fizioloških poremećaja u biljkama, smanjuje se apsorpcija vode, dolazi do poremećaja ravnoteže hormona rasta, otežano je primanje hranjiva, a zbog manje površine listova smanjena je i fotosintetska aktivnost biljka. Kod jako zbijenih tala zbog anaerobnih uvjeta otežana je respiracija korijena, smanjena je klijavost sjemena i ograničen je rast i razvoj biljaka. Da antropogeno zbijanje tla ima negativan utjecaj na istraživane značajke tla upozoravaju i drugi autori (Cambi i sur., 2015; Evrendilek i sur., 2004; Frey i sur., 2009; Kozłowski 1999; Li i Shao 2006 i dr.).

Razvidno je, da se autori pretežno bave negativnim posljedicama antropogenog zbijanja, a manje su provedena istraživanja zbijenosti tla u prirodnim ekosustavima. Stoga su na području Kalnika tijekom 2014. i 2015. godine provedena istraživanja mehaničkog otpora i trenutne vlažnosti tla na luvisolu i rendzini u šumskom i livadnom ekosustavu. Temeljem navedenoga, ciljevi istraživanja obuhvatili su utvrđivanje zbijenosti tla i njezinog utjecaja na konzervaciju vlage u prirodnim ekosustavima.

METODE ISTRAŽIVANJA

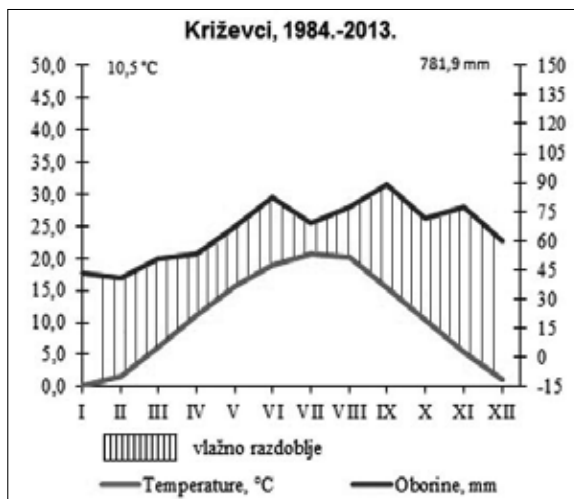
Na luvisolu i rendzini (Husnjak, 2014) u šumskom i livadnom ekosustavu tijekom 2014. i 2015. godine obavljena su na području Kalnika mjerenja mehaničkog otpora tla i njegove trenutne vlažnosti. Ranije je tijekom 2014. godine određena količina humusa prema metodi Tjurina i mehanički sastav tla u natrijevom pirofosfatu (Špoljar i Kvaternjak, 2017). Pedološka istraživanja provedena su prema prihvaćenim međunarodnim standardima (Pernar i sur., 2013).

Tijekom vegetacijskog razdoblja u tri su navrata na dubini humusno akumulativnoga A horizonta obavljena mjerenja mehaničkog otpora tla uporabom digitalnog penetrometra (*Penetrologger, Eijkelkamp*). Za istu dubinu također je istovremeno određena trenutna vlažnost tla »*Theta probe*« senzorem u četiri ponavljanja. Istraživane su dvije tipološke jedinice tla i dva načina korištenja zemljišta (varijante): lesivirano u livadnom ekosustavu (LSL), lesivirano u šumskom ekosustavu (LSŠ), rendzina u livadnom ekosustavu (RSL) i rendzina u šumskom ekosustavu (RSŠ). Srednje vrijednosti mehaničkog otpora i trenutne vlažnosti za tri mjerenja tijekom vegetacije po istraživanim varijantama u 2014. i 2015. godini te srednje vrijednosti za obje razmatrane godine statistički su obrađene analizom varijance i testirane HSD Tukey testom. Statistička analiza provedena je pomoću programskog paketa Statistica 12 (StatSoft Inc. 2012).

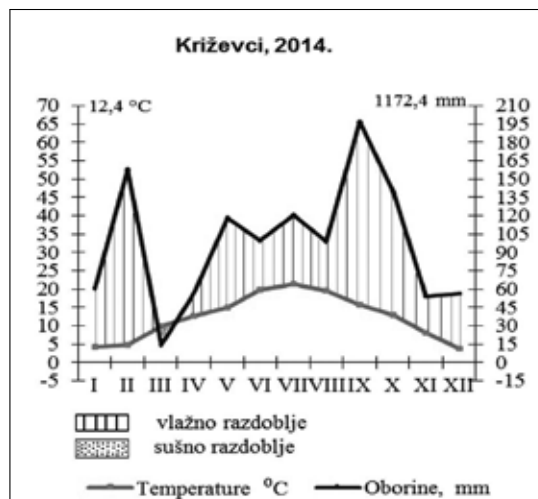
REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Klimatski uvjeti

Hod mjesečnih količina oborina i srednjih mjesečnih temperatura zraka za tridesetogodišnje razdoblje od 1984. do 2013. godine prikazuje grafikon 1., a grafikoni 2. i 3. prikazuju hod mjesečnih količina oborina i srednjih mjesečnih temperatura zraka u razmatranoj 2014. i 2015. godini. Srednja godišnja temperatura zraka u tridesetogodišnjem razdoblju iznosila je 10,5 °C, a prosječna količina oborina bila je 781,9 mm. Razvidno je, na temelju klima dijagrama prema Walteru, kako u višegodišnjem razdoblju nisu zabilježeni sušni uvjeti, dok su u istraživanoj 2014. godini sušni uvjeti bili u ožujku.

Grafikon 1. Hod oborina i temperatura za višegodišnje razdoblje prema Walteru

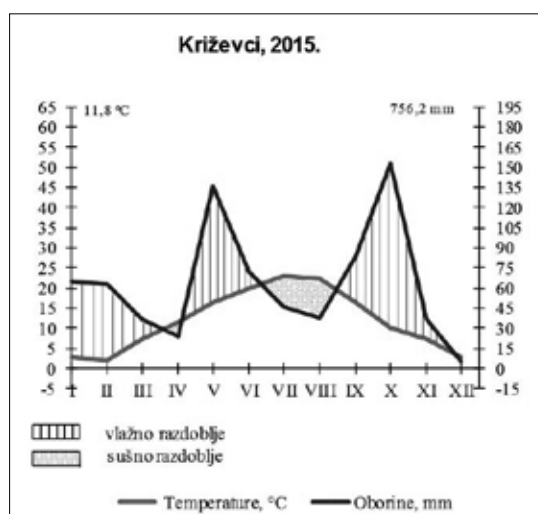

Grafikon 2. Hod oborina i temperatura za razmatranu 2014. godinu prema Walteru

Godišnja količina oborina u toj godini bila je veća u odnosu na višegodišnji prosjek za čak 390,5 mm, a srednja mjesečna temperatura zraka za 1,9 0C. U narednoj 2015. godini zabilježena su dva sušna razdoblja, krajem ožujka i početkom travnja te u lipnju, srpnju i kolovozu. U toj godini godišnja količina oborina bila je u odnosu na višegodišnji prosjek manja za 25,7 mm, a srednja godišnja temperatura zraka bila je veća za 1,3 0C. Zabilježena sušna razdoblja u ovoj godini imala su nepovoljan utjecaj na izmjerene vrijednosti mehaničkog otpora i trenutne vlažnosti tla.

Rezultati mehaničkog otpora i trenutne vlažnosti tla

Istraživanja su provedena na luvisolu pjeskovi-to glinasto ilovaste teksture i na rendzini ilovaste teksture (Špoljar i Kvaternjak, 2017). Tablice 1. i 2. prikazuju rezultate analize varijance mehaničkog otpora i trenutne vlažnosti tla za 2014. i 2015. godinu, a u tablici 3. daju se prosječne vrijednosti za obje istraživane godine. U razmatranoj 2014. godini najmanja vrijednost mehaničkog otpora tla u humusno akumulativnom A horizontu zabilježena je kod rendzina u šumskom ekosustavu tijekom sva tri mjerenja, a najveća vrijednost bila je u livadnom ekosustavu kod luvisola, Tablica 1. Slični rezultati zabilježeni su i u narednoj godini istraživanja. Najmanja vrijednost mehaničkog otpora tla također je zabilježena tijekom sva tri mjerenja kod rendzina u šumskom ekosustavu. Međutim, statistički opravdano manja vrijednost mehaničkog otpora tla kod rendzina u šumskom ekosustavu bila je samo kod trećeg mjerenja u odnosu na sve druge istraživane varijante, Tablica 2. Prosječne vrijednosti za obje godine istraživanja također ukazuju na manje vrijednosti mehaničkog otpora tla kod rendzina u šumskom ekosustavu, Tablica 3. Na temelju dvogodišnjeg istraživanja rezultati mehaničkog otpora tla mogu se prikazati u sljedećem nizu: LSL > LSŠ > RZL > RZŠ. Kako je iz podataka vidljivo, rendzine u šumskom i livadnom ekosustavu manje su zbijene u odnosu na lesivirana tla u šumskom i livadnom ekosustavu. Iz podataka je razvidno, kako su kod svih istraživanih varijanata utvrđene veće vrijednosti mehaničkog otpora tla u 2015. godini kod koje su zabilježena dva sušna razdoblja, Grafikon 3.

Grafikon 3. Hod oborina i temperatura za razmatranu 2015. godinu prema Walteru

Batey (2009) navodi kako do zbijanja tla može doći i u prirodnim uvjetima bez utjecaja čovjeka, a štetni učinci povezani su sa smanjivanjem propusnosti tla za zrak i vodu te slabijim razvojem korijenovog sustava. Autor ističe, kako rendzine i druga karbonatna tla nemaju problema sa zbijanjem. Celik (2005) također utvrđuje najveće vrijednosti volumne gustoće kod obradivih tala, a manje vrijednosti zabilježene su u šumskom ekosustavu i kod pašnjaka. Utvrđena je također veća stabilnost strukturnih agregata u šumskom ekosustavu i kod pašnjaka naspram obradivih površina. Slično tome Gregory i sur., (2009) utvrđuju veću otpornost travnjaka izloženih zbijanju i biološkom toplinskom stresu u odnosu na obradiva tla. Autori ističu, kako su postignuti povoljni rezultati, poglavito rezultat utjecaja gospodarenja tlom na sadržaj organske tvari. Dorner i sur., (2011) navode kako intenziviranje korištenja zemljišta dovodi do većih mehaničkih i hidrauličkih naprezanja u tlu, što rezultira smanjenjem poroznosti te povećanjem gustoće tla. Kao posljedica manjeg sadržaja makro pora u tlu, kako ističu autori, smanjuje se njegova propusnost za zrak.

Najveći sadržaj trenutne vlage u tlu u 2014. godini zabilježen je kod rendzina, osim prilikom trećeg mjerenja. Međutim, statistički opravdano veće vrijednosti trenutnog sadržaja vlage u tlu bile su kod drugog mjerenja u odnosu na druge istraživane varijante. Prosječno veći sadržaj trenutne vlage u tlu bio je kod rendzine u šumskom ekosustavu i iznosio je 23,44% vol., a najmanja vrijednost zabilježena je kod luvisola u šumskom ekosustavu (14,26 % vol.), Tablica 1. U narednoj godini istraživanja utvrđeni su slični rezultati mjerenja sadržaja trenutne vlažnosti tla. Prosječno veća vrijednost sadržaja trenutne vlage u tlu zabilježena je kod rendzina u šumskom ekosustavu, Tablica 2. Kod svih istraživanih varijanata u ovoj je godini trenutni sadržaj vlage u prosjeku bio manji u odnosu na 2014. godinu, što je dakako, poglavito u svezi s klimatskim uvjetima koji su vladali tijekom istraživanja. Naime, u 2015. godini, evidentirane su nepovoljnije klimatske prilike s dva sušna razdoblja, što se odrazilo na manje vrijednosti trenutnog sadržaja vlage kod svih istraživanih varijanata. Prosječne vrijednosti za obje godine istraživanja ukazuju na veće vrijednosti trenutnog sadržaja vlage u tlu kod rendzina u šumskom ekosustavu, Tablica 3. Na temelju dvogodišnjeg istraživanja moguće je rezultate trenutnog sadržaja vlage u tlu po varijantama prikazati u sljedećem nizu: RZŠ > RZL > LSL > LSŠ. Temeljem navedenoga, može se konstatirati da su kod rendzina utvrđeni povoljniji uvjeti zbijenosti tla, kao i prosječno veći sadržaj vlage u tlu.

U ranijim istraživanjima, na istim lokacijama tijekom 2013. godine, Špoljar i Kvaternjak (2017), utvrđuju prosječno veći sadržaj humusa i trenutnog sadržaja vlage u tlu kod rendzina u odnosu na lesivirana tla. Autori navode kako je mehanički otpor tla u negativnoj korelacijskoj vezi sa sadržajem humusa i s trenutnim sadržajem vlage u tlu. Najveće vrijednosti negativnog korelacijskog koeficijenta

Tablica 1. Analiza varijance mehaničkog otpora i trenutne vlažnosti tla u 2014. godini

Varijabla	Mjerenje	Varijanta			
		LSL	LSŠ	RZL	RZŠ
Mehanički otpor tla, MPa	1. mjerenje (22. svibnja)	1,75a	1,63a	1,38b	1,34b
Mehanički otpor tla, MPa	2. mjerenje (21. srpnja)	0,53b	0,67a	0,56b	0,29c
Mehanički otpor tla, MPa	3. mjerenje (24. rujna)	0,39a	0,36a	0,32ab	0,27c
Trenutna vlažnost, % mas.	1. mjerenja (22. svibnja)	18,22a	18,22a	18,83a	20,63a
Trenutna vlažnost, % mas.	2. mjerenje (21. srpnja)	12,00b	9,00c	13,47b	33,37a
Trenutna vlažnost, % mas.	3. mjerenje (24. rujna)	19,67a	15,56b	19,66a	16,33ab

Tumač kratica: LSL - lesivirano, livada; LSŠ – lesivirano, šuma; RZL – rendzina, livada; RZŠ – rendzina, šuma

*** Vrijednosti u redovima označene različitim slovima značajno se razlikuju ($p < 0,05$)

Tablica 2. Analiza varijance mehaničkog otpora i trenutne vlažnosti tla u 2015. godini

Varijabla	Mjerenje	Varijanta			
		LSL	LSŠ	RZL	RZŠ
Mehanički otpor tla, MPa	1. mjerenje (6. svibnja)	3,08a	2,40b	2,13bc	1,74c
Mehanički otpor tla, MPa	2. mjerenje (10. srpnja)	1,61a	1,47a	1,43a	1,23a
Mehanički otpor tla, MPa	3. mjerenje (24. rujna)	1,93a	1,84a	1,70a	1,43b
Trenutna vlažnost, % mas.	1. mjerenje (6. svibnja)	6,64c	13,22a	11,21ab	9,33c
Trenutna vlažnost, % mas.	2. mjerenje (10. srpnja)	13,33b	8,11c	11,66bc	21,83a
Trenutna vlažnost, % mas.	3. mjerenje (24. rujna)	8,90b	8,89c	11,75a	10,33ab

Tumač kratica: LSL - lesivirano, livada; LSŠ – lesivirano, šuma; RZL – rendzina, livada; RZŠ – rendzina, šuma

*** Vrijednosti u redovima označene različitim slovima značajno se razlikuju ($p < 0,05$)

Tablica 3. Analiza varijance mehaničkog otpora i trenutne vlažnosti tla za 2014. i 2015. godinu

Varijabla	Mjerenje	Varijanta			
		LSL	LSŠ	RZL	RZŠ
Mehanički otpor tla, MPa	1. mjerenje	2,42a	2,02b	1,75bc	1,53c
Mehanički otpor tla, MPa	2. mjerenje	1,07a	0,99a	0,99a	0,75a
Mehanički otpor tla, MPa	3. mjerenje	1,16a	1,10a	1,14a	0,96b
Trenutna vlažnost, % mas.	1. mjerenje	12,43a	15,72a	15,02a	15,00a
Trenutna vlažnost, % mas.	2. mjerenje	12,67a	8,56b	12,42a	27,60c
Trenutna vlažnost, % mas.	3. mjerenje	14,28ab	11,06b	15,71a	13,33ab

Tumač kratica: LSL - lesivirano, livada; LSŠ – lesivirano, šuma; RZL – rendzina, livada; RZŠ – rendzina, šuma

*** Vrijednosti u redovima označene različitim slovima značajno se razlikuju ($p < 0,05$)

između mehaničkog otpora tla i sadržaja humusa utvrđene su kod rendzina u šumskom ekosustavu, a između mehaničkog otpora i sadržaja trenutne vlage u tlu najveći negativni korelacijski koeficijent bio je kod rendzina u livadnom ekosustavu. Autori ističu, kako mehanički otpor tla u prirodnim ekosustavima manje ovisi o načinu korištenja, a više je pod utjecajem drugih okolišnih čimbenika, odnosno više je značajka tipa tla.

Slične korelacijske odnose između mehaničkog otpora i sadržaja organske tvari u tlu utvrđuju Askin i sur., (2003). Autori navode, kako je volumna gustoća tla, kao indikator njegove zbijenosti, u negativnoj korelacijskoj vezi sa sadržajem gline i organske tvari u tlu. Krzic i sur., (2004), također dobivaju jaku negativnu korelacijsku vezu između maksimalnih vrijednosti volumne gustoće tla i gravimetrijskog sadržaja vlage u tlu te ukupnog sadržaja ugljika. Povećani sadržaj organske tvari u tlu, kako ističu autori, smanjuje rizik od zbijanja. U ranijim istraživanjima provedenim na istim lokacijama tijekom 2013. godine dobiveni su slični rezultati glede zbijenosti tla i trenutnog sadržaja vlage u tlu. Naime kod rendzina u šumskom ekosustavu s većim sadržajem humusa utvrđena je ujedno i najmanja zbijenost tla, te najveća konzervacija vlage u tlu (Špoljar i Kvaternjak 2017). U naredne dvije godine istraživanja dobiveni su glede ovih parametara slični rezultati. Također su zabilježene prosječno manje vrijednosti mehaničkog otpora tla kao i najveće vrijednosti trenutnog sadržaja vlage u tlu kod rendzina u šumskom ekosustavu naspram drugih istraživanih varijanata.

ZAKLJUČAK

Temeljem navedenoga može se zaključiti sljedeće:

- Najmanja vrijednost mehaničkog otpora tla tijekom istraživanja u sva tri mjerenja zabilježena je u humusno akumulativnom A horizontu kod rendzina u šumskom ekosustavu, a najveća vrijednost bila je u livadnom ekosustavu kod luvisola. Međutim, statistički opravdano manja vrijednost mehaničkog otpora tla kod rendzina u šumskom ekosustavu bila je samo kod trećeg mjerenja u odnosu na sve druge istraživane varijante u 2015. godini ($p < 0,05$). Na temelju dvogodišnjeg istraživanja rezultati mehaničkog otpora tla mogu se prikazati u sljedećem nizu: $LSL > LSŠ > RZL > RZŠ$.
- Tijekom istraživanja utvrđen je prosječno veći sadržaj trenutne vlage u tlu kod rendzine u šumskom ekosustavu, a najmanja vrijednost zabilježena je kod luvisola u šumskom ekosustavu. Na temelju dvogodišnjeg istraživanja moguće je rezultate trenutnog sadržaja vlage u tlu po varijantama prikazati u sljedećem nizu: $RZŠ > RZL > LSL > LSŠ$.
- Općenito nepovoljniji uvjeti zbijenosti tla te prosječno manje vrijednosti trenutnog sadržaja vlage u tlu zabilježeni su u klimatski nepovoljnijoj 2015. godini istraživanja. Temeljem navedenoga, može se konstatirati da su kod rendzina u odnosu na luvisole utvrđeni povoljniji uvjeti zbijenosti, kao i prosječno veći sadržaj trenutne vlage u tlu.

LITERATURA

1. Askin, T., Ozdemir, N. (2003): Soil bulk density as related to soil particle size distribution and organic matter content. *Agriculture*, 9: 1-4.
2. Batey, T. (2009): Soil compaction and soil management – a review. *Soil Use and Management*, 25 (4): 335-345.
3. Botta, G.F., Vazquez, A., Becerra, A.T., Balbuena, R., Stadler, S. (2012): Soil compaction distribution under land clearing in calden (*Prosopis Caldenia Buirkat L.*) forest in Argentinean pampas. *Soil and Tillage Research*, 119: 70-75.
4. Cambi, M., Certini, G., Neri, F., Marchi, E. (2015): The impact of heavy traffic on forest soils: A review. *Forest Ecology and Management*, 338 (15): 124-138.
5. Celik, I. (2005): Land-use effects on organic matter and physical properties of soil in a southern Mediterranean highland of Turkey. *Soil and Tillage Research*, 83 (2): 270-277.
6. Dorner, J., Dec, D., Zuniga, F., Sandoval, P., Horn, R. (2011): Effect of land use change on Andosol's pore functions and their functional resilience after mechanical and hydraulic stress. *Soil and Tillage Research*, 115-116: 71-79.
7. Evrendilek, F., Celik, I., Kilic, S. (2004): Changes in soil organic carbon and other physical soil properties along adjacent Mediterranean forest, grassland, and cropland ecosystems in Turkey. *Journal of Arid Environments*, 59 (4): 743-752.
8. Frey, B., Kremer, J., Rudt, A., Sclacca, S., Mathies, D., Luscher, P., (2009): Compaction of forest soils with heavy machinery affects soil bacterial community structure. *European Journal of Soil Biology*, 45 (4): 312-320.
9. Gomez, A., Powers, R.F., Singer, M.J., Horwath, W.R. (2002): Soil Compaction Effects on Growth of Young Ponderosa Pine Following Litter removal in California, s Sierra Nevada. *Soil Science Society of America Journal Abstract - DIVISION S-7 - Forest and Range Soils*, 66 (4): 1334-1343.
10. Gregory, A.S., Watts, C.W., Griffiths, B.S., Hallett, P.D., Kuan, H.L., Whitmore, A.P., (2009): The effect of long-term soil management on the physical and biological resilience of range of arable and grassland in England. *Geoderma*, 153 (1-2): 172-185.
11. Hamza, M.A., Anderson, W.K. (2005): Soil compaction in cropping system: A review of nature, causes and possible solutions. *Soil and Tillage Research*, 82 (2): 121-145.
12. Handayani, L.P. (2004): Soil quality changes following forest clearance in Bengkuku, Sumatra. *Biotropia*, 22 (3): 15-28.
13. Husnjak, S. (2014): *Sistematika tala Hrvatske*. Udžbenik, Sveučilište u Zagrebu, 373 str.
14. Kozlowski, T. T. (1999): Soil Compaction and Growth of Woody Plants. *Scandinavian Journal of Forest Research*, 14 (&): 596-619.
15. Kriebstein, K., Von Janowsky, K., Reintam, E., Horn, R., Leeduks, J., Kuht, J. (2013): Soil compaction in a Cambisol under grassland in Estonia. *Zemdirbyste – Agriculture*, 100 (1): 33-38.

16. Krzic, M., Bulmer, C.E., Teste, F., Dampier, L., Rahman, S. (2004): Soil properties influencing compactability of forest soils in British Columbia. *Canadian Journal of Soil Science*, 84 (2): 219-226.
17. Kvaternjak, I., Kisić, I., Špoljar, A., Kamenjak, D., Jelen, R. (2012): Mehanički otpor tla odabranih vinograda različite starosti na području Kalnika. 47. hrvatski i 7. međunarodni simpozij agronoma u Opatiji, Opatija, str. 74-77.
18. Li, Y.Y., Shao, M.A. (2006): Change of soil physical properties under long-term natural vegetation restoration in the Loess Plateau of China. *Journal of Arid Environments*, 64 (1): 77-96.
19. Pernar, N., Bakšić, D., Perković, I. (2013): Terenska i laboratorijska istraživanja tla. Sveučilište u Zagrebu, udžbenik, 192 str.
20. Shah, A.N., Tanveer, M., Shahzad, B., Yang, G., Fahad, S., Ali, S., Bukhari, M.A., Tung, S.A., Hafez, A., Soliyanah, B. (2017): Soil compaction effects on soil health and crop productivity: an overview. *Environmental Science and Pollution Research*, 24 (11): 10056-10067.
21. Špoljar, A., Kvaternjak, I., Slunjski, D. (2014): Mehanički otpor tla u vinogradima različite starosti. *Agronomski glasnik*, 76 (6): 267-276.
22. Špoljar, A., Kvaternjak, I. (2017): Mehanički otpor tla u prirodnim ekosustavima. 52. hrvatski i 12. međunarodni simpozij agronoma u Dubrovniku, str. 96-99.
23. Tracy, S.R., Black, C.R., Roberts, J.A., Mooney, S.J. (2011): Soil compaction: a review and present techniques for investigation effects on root growth. *Science of Food and Agriculture*, 91(9): 1528-1537.
24. *** Statistica 12 (StatSoft Inc. 2012)

SUMMARY

In order to establish the level of soil compaction in natural conditions on Luvisol and Rendzina in forest and meadow ecosystem of Kalnik area research of mechanical soil resistance and current moisture content was conducted in 2014 and 2015. In 2014 the lowest value of mechanical soil resistance in humus accumulative horizon A was observed in Rendzina in the forest ecosystem in all three measurements, whereas the highest value was observed in the Luvisol of the meadow ecosystem. Similar results were observed in the following year of research. The lowest value of mechanical soil resistance was also observed in Rendzina of the forest ecosystem in all three measurements. However, statistically justifiable lower value of mechanical soil resistance of Rendzina in the forest ecosystem was observed only in the third measuring in relation to all other researched variants ($p < 0,05$). The research also established average higher content of current moisture in the soil for Rendzina in the forest ecosystem, whereas the lowest value was observed in Luvisol in the forest ecosystem. Less favourable conditions of soil compaction and lower average values of the current moisture content in the soil were generally observed in 2015. Based on the above stated it can be concluded that for Rendzina, in comparison with Luvisol, more favourable conditions of soil compaction were observed, as well as higher average moisture content.

VARAŽDINSKE VIJESTI OD 1945. DO 1990. GODINE**VARAŽDIN NEWS FROM 1945 TO 1990****Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ**

Martina Konjević Možanić

Ulica braće Radić 29, 42 000 Varaždin

e-mail: martyna.konjevic@gmail.com

Primljeno / Received: 7. 10. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 11. 2018.

Pregledni rad / Review

UDK / UDC: 050(497.523Varaždin)(05)“530*1”
070(497.523Varaždin)“1945/1990”**SAŽETAK**

Članak govori o povijesti tjednika Varaždinske vijesti koji je pokrenut 1945. godine, a izlazi – uz kratak prekid u samim počecima – sve do danas. U tekstu se obrađuje razdoblje povijesti lista do kraja socijalističkog razdoblja 1990. godine. U članku se opisuje povijest lista, smješta ga se u širu priču o povijesti hrvatskih medija toga razdoblja, prati promjene uvjeta njegova izlaženja. Također, oslikava se poziciju lokalnih medija u političkom i društvenom sustavu socijalističke Hrvatske i Jugoslavije. Istaknuta je uloga državne, odnosno partijske politike prema lokalnom tisku s naglaskom na situaciju u razdoblju neposredno nakon rata, to jest u vrijeme djelovanja Agitpropa, ali i neka kasnija značajna razdoblja hrvatske povijesti, poput Hrvatskog proljeća. Radi se o specifičnom razdoblju povijesti hrvatskog novinarstva. Uvjeti djelovanja novinstva i rada novinara u to vrijeme bili su vezani uz uspostavu komunističkog režima i monopola komunističke partije u medijima. To se odražavalo izravno i na lokalne i regionalne medije. Ipak, razdoblje od 1945. do 1990. nije bilo jedinstveno, a razina novinarskih sloboda, pa čak i samo razumijevanje medija u društvu u tom su razdoblju bili podložni promjenama, što se vidi i na primjeru Varaždinskih vijesti.

Ključne riječi: *Varaždinske vijesti*, KPH/SKH, Agitprop, povijest novinarstva**Key words:** *Varaždinske vijesti*, KPH, SKH, Agitprop, history of journalism

Zbivanja iz razdoblja Drugog svjetskog rata na području tadašnje Jugoslavije, koja su neposredno prethodila pokretanju *Vijesti* (preteče današnjih *Varaždinskih vijesti*) 1945. godine, bila su od iznimnog značaja kako za sam list, odnosno tisak općenito, tako i za društveni život u Hrvatskoj. Proces stvaranja snažnog novog državnog aparata koji će upravljati svim djelatnostima započeo je odmah po završetku Drugog svjetskog rata (u nekim oblicima i prije njegova kraja), a bio je brz i radikalan. Sva vlast bila je u rukama Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), koja je svoju vlast popratila intenzivnom propagandom.¹ Kako su javni mediji u totalitarnim sustavima bili u rukama vladajuće stranke (što je bio slučaj i u Jugoslaviji), oni nisu bili slobodni, niti su mogli samostalno objavljivati i javno izražavati mišljenje novinara ako nije bilo u skladu sa službenom linijom Partije. Njihova glavna zadaća bila je promicanje partijskih ideja i interesa. Također, bili su kontrolirani i prisiljeni objavljivati informacije koje im je naredio partijski vrh.

U godinama neposredno nakon rata glavni nadzor nad medijima obavljalo je Odjeljenje za agitaciju i propagandu Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, odnosno Agitprop, u kojem je glavnu funkciju obnašao sekretar CK KPJ Milovan Đilas. Odjeljenje za agitaciju i propagandu u svojoj nadležnosti imalo je ideološki rad u Partiji i izvan nje, kao i nadzor nad područjem kulture, prosvjete, tiska, izdavačke djelatnosti.² Što se uloge medija tiče, KPJ je preko njih, a prvenstveno preko novina,

¹ Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije (1918-1991)*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003., str. 272-288.

² Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u*

mobilizirala javnost i oblikovala javno mnijenje u skladu s politikom i ideologijom koju je zastupala.³ Aktivnosti Agitpropa mogu se također podijeliti na one koje su bile vezane uz izdavanje naputaka (što i kako treba pisati), cenzorske (sprječavanje onoga što bi moglo štetno djelovati za nove vlasti) te kontrolu tiska, odnosno određivanje uredničke politike.⁴ Komunistička partija Hrvatske (KPH), koja je bila izvršitelj i prenositelj ideoloških poruka s više razine odnosno Centralnog komiteta KPJ u Hrvatskoj, već je 1945. godine uspostavila kontrolu nad svim ondašnjim glasilima i moglo bi se reći da je na taj način stvorila mrežu sebi podređenih medija. To su uglavnom bile informativno-političke publikacije. Valja spomenuti da, iako je 24. kolovoza 1945. godine donijet Zakon o štampi, kojim je zajamčena sloboda tiska, on je ipak bio samo formalne naravi, jer je tadašnja komunistička vlast u Jugoslaviji i dalje imala potpuni nadzor nad tiskom.⁵

Kao i u drugim slučajevima u zemlji, nova glasila koja su tiskana u sjevernoj Hrvatskoj nakon završetka rata naslanjala su se na tradiciju i kadrove ilegalnih izdanja iz vremena Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP). O novinskim izdanjima u okviru NOP-a u socijalističkom se razdoblju uvijek pisalo u superlativima i uz očekivane hvalospjeve, pa je bez dodatnih istraživanja teško ocijeniti što od toga je objektivno i pouzdano. Primjerice, Antun Golob u svome tekstu o varaždinskom tisku piše o intenzivnoj izdavačkoj djelatnosti partizanskih jedinica. Navodi primjerice da je već 1943. godine Tehnika Agitpropa Okružnog komiteta KP Varaždin bila vrlo produktivna te da je samo do sredine te godine, pored *Radio-vijesti*, *Naročitih vijesti* i *Izvanrednih vijesti*, svakih po 150 primjeraka izdavan i *Radio-vjesnik* i to u preko tisuću komada. Prema njemu bilo je i raznih letaka, objava, obavijesti, govora Tita omladini, kao i drugih objava i letaka u ukupnoj nakladi preko 21.000 primjeraka, na preko 41.000 stranica.⁶

Isto tako on tvrdi da su onda sazreli uvjeti i da se krene ka izdavanju stalnih novina te je početkom rujna 1943. godine izašao prvi broj lista *Odjeci borbe*, glasila narodnooslobodilačkih odbora varaždinskog okruga. Na dvanaest stranica list je sadržavao štošta, od običnih vijesti, drugih manjih informacija, do složenijih novinarskih oblika. Nekoliko mjeseci kasnije, u siječnju 1944. Godine, izašao je 4/5. broj *Odjeka borbe*, štampan u tiskari u Koprivnici. Imao je 36 stranice, a sadržajno je bio orijentiran na drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu. Zbog samog izgleda i sadržaja može se zaključiti kako se očekivalo da će te novine izlaziti duže vrijeme, ali ratne neprilike to su ponovno onemogućile.⁷

Među drugim partizanskim listovima Golob spominje i *Vijesti*, tiskane navodno 1943. godine u zemunici kod Segovine na Kalniku, za što tvrdi da »ima dokaza i izjava«. Iako ne postoji ni jedan sačuvani primjerak, pretpostavlja se da su one preteča današnjih *Varaždinskih vijesti*.⁸ Moglo bi se reći kako je prepoznato da su novine, kako su tada isticali, »snažno oružje u borbi protiv neprijatelja« jer su se osnovne teze i stavovi Partije kontinuirano prenosili u svim tim izdanjima, biltenima, vijestima i drugim publikacijama na prostoru tadašnje Hrvatske.

POČECI VARAŽDINSKIH VIJESTI

Prvi broj novog lista nakon završetka Drugoga svjetskog rata pod nazivom *Vijesti* izašao je 19. svibnja 1945. godine u varaždinskoj Svobodinoj Narodnoj tiskari. Ime je – kako se tvrdi – naslijedio od kalničkih *Vijesti*, iako je samo ime vrlo tipično za »antifašističke« tiskovine izdavane u okviru NOP-a

Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti, Matica hrvatska, Zagreb 2013., str. 24.

³ Katarina SPEHNJAK, *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske*, Hrvatski institut za povijest: Dom i svijet, Zagreb, 2002., str. 102-104.

⁴ M. NAJBAR-AGIČIĆ, *Kultura, znanost, ideologija*, str. 51

⁵ K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda*, str.119-122. Način uspostave kontrole Partije nad medijima u hrvatskoj detaljno je prikazan u: Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, Agitprop među novinarima. Uspostava komunističke vlasti i nadzor nad medijima, u: *Stvaranje socijalističkog čovjeka*, ur. Duda I., Srednja Europa, Zagreb-Pula, 2017., str. 177-200.

⁶ Antun GOLOB, Novinstvo Varaždina (1862-1962), *Varaždinski zbornik*, JAZU i Skupština općine Varaždin, Varaždin, 1983., str. 543.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

diljem Hrvatske. Tiskan je na malom formatu 32x25 centimetara, na četiri stranice bez fotografija, a imao je nakladu od 1.200 primjeraka. (Slika 1) Tema nepotpisanog uvodnika, koji je prema nekim izvorima napisao dr. Hinko Krizman bila je »7. V. 1945.«, dan kada su jedinice III. armije oslobodile grad Varaždin.⁹ Također, na naslovnoj strani vidljiv je i određen moto lista: »Očistimo naše redove od izdajica, petokolonaša i špekulanata«. Kao i druge novine u zemlji, i ove su imale za cilj propagirati partijske ideje i interese. *Vijesti* je pokrenuo Zlatko Vrančić koji je bio imenovan i glavnim urednikom, dok je uz njega redakciju još vodio i član Okružnog komiteta Agitpropa Milan Rajačić. Redakciju je činila još nekolicina njih kojima je, budući da su bili nevješti u pisanju, trebalo jedanaest dana da naprave prvi broj od četiri stranice. Treba spomenuti kako je kod izlaženja prvog broja *Vijesti* bilo problema i sa slagarskim strojem, koji je oštećen nekoliko dana prije nego što su partizanske snage ušle u Varaždin i oslobodile ga od njemačke vojske, pa je list sagan ručno.¹⁰ Cijena prvog broja iznosila je tadašnjih 100 kuna, a službeno je kao izdavač naveden Okružni odbor Jedinствene narodnooslobodilačke fronte (JNOF) Varaždin, dok kao uredništvo – njegov »Prop. Odjel«. Većina tekstova u listu je nepotpisana. Jedino je članak »Prva otkrića ustaških zvjerstava u Lepoglavi« potpisan inicijalima »I. M.«, a na drugoj i trećoj stranici objavljen je ulomak teksta Ilije Erenburga »Odmazda«.¹¹

Drugi broj *Vijesti*, koji je izašao 24. svibnja 1945. godine, donio je širi izvještaj o posjetu Josipa Broza Tita Varaždinu. Upravo je taj drugi broj *Vijesti* i jedini dokument o boravku Tita u Varaždinu 19. svibnja 1945. godine i o njegovom prvom govoru u oslobođenoj Jugoslaviji.¹² Cijena mu je, za razliku od prvog broja, iznosila tadašnjih 50 kuna, a list je bio tiskan na šest stranica. Osim izvještaja o boravku Josipa Broza u Varaždinu, teksta na temu »Vojskovođa, državnik, učitelj i drug – naš Tito« potpisan J. Sarajčić,¹³ list je između ostalog donio i vijesti o izborima za JNOF i narodnooslobodilačke odbore (NOO), sportske vijesti, vijesti o zboru omladine kotara Varaždin, ali i poziv da novine traže nove suradnike. Službeni je izdavač lista i dalje bio Okružni odbor JNOF-a.¹⁴ Ponovljena je praksa objavljivanja ulomaka iz književnih djela, naravno – aktualne tematike. U drugom je broju objavljen tekst Vladimira Nazora »O Titu« (iz knjige *S partizanima*).¹⁵ Kasnije se od toga odustaje.

I dok treći broj nije donio znatne promjene, one su uočljive s izlaskom četvrtog broja *Vijesti*, koji se ponovno tiskao na četiri stranice. Međutim, u ovom broju dolazi do promjene veličine papira, tako da se list tiska na formatu 30x42 centimetra, a uvedene su i rubrike poput sindikalnih vijesti, zadrugarstva, gospodarstva, gradskih vijesti, sporta i slično.

Sa sedmim brojem konačno dolazi do promjene naziva iz *Vijesti* u *Varaždinske vijesti* pod kojim novine izlaze i danas. I dalje su postojale rubrike kao što su sindikalne vijesti, zadrugarstvo, gospodarstvo, a vijesti su obuhvaćale i događanja u Sutinskim Toplicama i Budinščini, što je zna-

Slika 1: Naslovna stranica prvog broja *Vijesti*, od 19. svibnja 1945.

izvor: <https://library.foi.hr/novine/broj1.aspx?v=0&z=563&C=3&godina=1945&broj=000001&F=&H=&vrsta=&grupa=&lang=&stranica=001>, pristupano lipanj 2015.

⁹ Magdalena LONČARIĆ, Ernest FIŠER, *Novinstvo Varaždina: Uz 50. obljetnicu izlaženja »Varaždinskih vijesti«*, Varaždin, 1995., str. 26.

¹⁰ A. GOLOB, *Novinstvo Varaždina*, str. 544.

¹¹ *Varaždinske vijesti*, br. 1, 19. svibnja 1945., str. 2-3.

¹² A. GOLOB, *Novinstvo Varaždina*, str. 544.

¹³ Nije jasno radi li se možda o kasnijem šefu Agitpropa Ivi Sarajčiću.

¹⁴ *Varaždinske vijesti*, br. 2, 24. svibnja 1945., str. 1.

¹⁵ Ibidem, str. 3-4.

Slika 2: Naslovna stranica novina preimenovanog imena u Varaždinske vijesti

Izvor: <https://library.foi.hr/novine/broj1.aspx?v=0&z=563&C=3&godina=1945&broj=000007&F=&H=&vrsta=&grupa=&lang=&stranica=001>, pristupano lipanj 2015.

Slika 3: Naslovna stranica Varaždinskih vijesti s prvom fotografijom

Izvor: <https://library.foi.hr/novine/broj1.aspx?v=0&z=563&C=3&godina=1945&broj=000011&F=&H=&vrsta=&grupa=&lang=&stranica=001>, pristupano lipanj 2015.

čilo da su vijesti počele stizati iz okolice. (Slika 2)

Pod brojem 10 tiskan je i redovni broj 22. srpnja 1945. i posebni izvanredni broj koji je već na naslovnici posvećen 27. srpnja, odnosno Danu ustanka, s tekstovima posvećenima NOP-u i pozivima na proslavu. U jedanaestom se broju izvještava o proslavi na prvoj stranici. U tekstu posvećenome proslavi govori se o tome da se slavi Dan ustanka, ali se ne spominje koji se konkretno događaj time obilježava.¹⁶ Jedanaesti broj lista, koji je izašao 29. srpnja 1945. godine, bio je pripremljen na popravljenom »Tipografu« te mu je izgled bio bolji od prijašnjih izdanja. Po prvi puta, u tom broju objavljena je i fotografija – slika dvorca Maruševac, u kojem je otvoren dječji

dom. Vijesti su stizale sa svih strana (npr. rubrika: »Širom slobodnog Međimurja«), ali najviše ih je i dalje bilo iz Varaždina. Osim popisa rođenih i umrlih list je objavljivao i male oglase, te javne zahvale. (Slika 3)

Zadnji broj u 1945. godini obiluje božićnim i novogodišnjim čestitkama. Božić i Novu godinu čestitaju trgovačke i obrtničke radnje te veća poduzeća. Pune četiri stranice lista popunjene su tim čestitkama.¹⁷ Skromne božićne čestitke prisutne su i u zadnjem broju 1947. godine (božićni broj za 1946. godinu nije pronađen), no radi se o dvjema malim čestitkama na zadnjoj stranici lista, jednoj stanovite krojačke radnje, a drugoj same redakcije lista.¹⁸ Naredne, 1948. godine, više nema uopće božićnih čestitaka, već se u zadnjem broju prije kraja godine čestita Nova godina, u velikoj mjeri kao »treća godina Petoljetke«.¹⁹ Pojavljuju se ponovno tri cijele stranice posvećene tome i grafički elementi borovih grančica, ali samo vezano uz Novu godinu. Ista je situacija u nerednim godinama, sve do 1990. godine.

UKIDANJE LISTA 1946. GODINE I NJEGOVO PONOVO POKRETANJE

Nakon godinu i pol izlaženja krajem 1946. dolazi do prekida u izlaženju *Varaždinskih vijesti*. Zadnji broj koji se čuva u Varaždinu (i koji je u digitaliziranoj formi dostupan preko interneta) je br. 81 od 5. prosinca 1946. godine. Naredne 1947. list je ponovno pokrenut, no prvi je broj iz te godine, koji se čuva u Varaždinu i digitaliziran je, broj 87. Raniji se brojevi izašli iste godine, čuvaju u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, gdje pak nema ranijih godišta. Na taj način nedostupan nam je samo br. 82, koji je bio zadnji izdan 1946. godine, a ne postoji ni u zbirci NSK.

¹⁶ *Varaždinske vijesti*, br. 10, 22. srpnja 1945, br. 10' 27. srpnja 1945, br. 11, 29. srpnja 1945.

¹⁷ *Varaždinske vijesti*, br. 32, 24. prosinca 1945.

¹⁸ *Varaždinske vijesti*, br. 95, 24. prosinca 1947.

¹⁹ *Varaždinske vijesti*, br. 148, 30. prosinca 1948.

Prekid u izdavanju *Varaždinskih vijesti* dogodio se iznenada, iako je naklada broja 81 dosegla četiri tisuće primjeraka. Kako je u svojim uspomena istaknuo Antun Golob: »Bilo je to veliko iznenađenje ne samo za našu malu redakciju, nego i za čitaoce.«²⁰ Razlog je bio političke prirode. Naime, tadašnja komunistička vlast odlučila je centralizirati sav tisak u zemlji. Golob se očito neprecizno sjećao tog razdoblja, jer prema njemu u izlaženju *Varaždinskih vijesti* postojao je prekid od prosinca 1946. do jeseni 1947. godine. Vjerojatno je prekid najvećim dijelom bio vezan uz nedostatak kadrova u koje bi se vrh Partije mogao pouzdati, što je rezultiralo nedovoljnom kadrovskom ekipiranošću lokalnih podružnica Agitpropa, koje su – kako se priznavalo u jednom izvještaju – postojale samo »na papiru«.²¹ Kasnije je ograničenje broja lokalnih tiskovina bilo kritizirano. Primjerice, o tom potezu kritički je govorio Vladimir Bakarić na III. kongresu Narodne fronte Hrvatske naglasivši: »Posljedica ukidanja lokalnih i drugih listova bila je, naravno, da manje štampe dolazi na teren, da se manje čita i da od toga trpi i prosvjetni i politički rad... Tu će pogrešku trebati ispraviti.«²²

Međutim, tu valja spomenuti kako se upravo u to vrijeme kritički raspravljalo općenito o stanju u agitaciji i propagandi, o organizacijskim problemima, pitanju kadrova i problemima pojedinih sektora agitacije i propagande. Konkretno što se tiče novinarstva, problem kadrova u novinstvu smatrao se »akutnim«, pisanje novina površnim, a novinarski kadar nezadovoljavajućim. Primjerice, u jednoj od rasprava u Politbirou CK KPH Vladimir Bakarić istaknuo je kako je u izvještaju precijenjena organizacijska strana, a podcijenjena politička, i zbog toga je tražio da rad s Agitpropom treba postaviti na nove temelje i da nije problem u kadrovima, jer je u pitanju politički rad. Za postavljanje novih temelja, prema njegovom mišljenju, bio je potreban veći angažman članova Centralnog komiteta u radu agitacije i propagande.²³

Varaždinske vijesti ponovno su pokrenute s brojem 83 u travnju 1947. godine. Međutim, do ljeta su izašla četiri broja (83-86) prilično neujednačenim ritmom te se dogodio novi prekid. Broj 87. izdan je s datumom 30. listopada 1947. Kao razlog ponovnog pokretanja u tom broju stoji: »Kako svaki kotar nije u mogućnosti, da izdaje svoj list, odlučili smo ponovno pokrenuti 'Varaždinske vijesti', koje bi imale zadaću da obavještavaju narod o svem zbivanju kako iz grada Varaždina, tako iz kotareva i sela Međimurja, Zagorja i Gornje Podravine«.²⁴ Također, u tom broju istaknuto je i kako će novine od sada ići direktno na adresu pretplatnika te da će se obrađivati teme vezane uz industriju, seljačko gospodarstvo, zadrugarstvo, obrt, prosvjetu i slično. Redakcija je bila smještena u Gradskom odboru Narodne fronte u Kukuljevićevoj ulici, dok se list tiskao u Narodnoj tiskari, u Gajevoj ulici, gdje su bili smješteni strojevi i uredi svih ujedinjenih nekadašnjih varaždinskih tiskara od Svobodine, Lovrecove, Vežičeve i Suligojeve, a od kojih je 1946. formirana nova tiskara u državnom vlasništvu, tzv. Okružna narodna tiskara Varaždin, preimenovana 1947. u Narodnu tiskaru.²⁵

KONTROLA TISKA

Kao i drugi listovi koji su u to vrijeme izdavani u Hrvatskoj i Jugoslaviji, i *Varaždinske vijesti* podložne su bile strogoj kontroli vlasti, prvenstveno preko pouzdanih »kadrova«, odnosno toga što je rad u novinama povjeren pouzdanim ljudima, najčešće članovima Partije. Među mjerama koje su poduzimane radi kontrole tiska bilo je stalno praćenje njihova pisanja. Ove aktivnosti postale su redovitije u okolnostima »povećane budnosti« nakon 1948. godine i sukoba s Informbiroom. Onda je isticano kako će »Agitprop morati osigurati dnevno praćenje štampe, kako republičke, tako i lokalne.«²⁶ Ured za infor-

²⁰ A. GOLOB, Novinstvo Varaždina, str. 545.

²¹ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske*, pripr. Branislava Vojnović, sv. 1, HDA, Zagreb 2005, str. 285.

²² A. GOLOB, Novinstvo Varaždina, str. 545.

²³ M. NAJBAR-AGIČIĆ, *Kultura, znanost, ideologija*, str. 34.

²⁴ *Varaždinske vijesti*, br. 87, 30. listopad 1947., str. 1.

²⁵ Magdalena LONČARIĆ, *Tiskarstvo u Varaždinu 1586-1946*, Gradski muzej Varaždin, Varaždin 2007., str. 42.

²⁶ HR HDA 1220, CK SKJ, Serija: Agitprop, kut. 7., Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949?).

macije analizirao je i na dnevnoj bazi izvještavao o tome kako bi »agitprop imao dnevni uvid« u sve listove. Osvrtni na pisanje pojedinih listova slali su se i redakcijama.²⁷ Dodatno, kontrola rada zagrebačkih redakcija vršila se preko redovnih sastanaka urednika koji su se održavali svakog tjedna u Agitpropu i preko povremenih sastanaka šireg aktiva novinara.²⁸ To se kasnije ustalilo kao praksa, pri čemu su se sastanci s urednicima republičkih listova održavali redovito i mnogo češće od onih s urednicima lokalnih listova.²⁹ Kontrola lokalnih listova odvijala se prvenstveno preko Ureda za informacije.³⁰ Ipak, Ured za informacije pri Predsjedništvu Vlade NRH bio je samo produžena ruka Agitpropa.³¹

Kako se ističe u jednom od izvještaja iz 1949. godine, tada je izvršena »detaljna analiza svih republičkih i lokalnih listova (dnevnik, tjednik i drugih) kao i listova raznih kolektiva.«³² Obavljena analiza otkrila je slabosti sistema, odnosno njegovu propusnost. Jednom od slabosti u radu Agitpropa prije 1949. godine smatralo se to da su na teritoriju NR Hrvatske izlazili neki lokalni bilteni (primjerice državnih poljoprivrednih dobara i masovnih organizacija) koji su »izlazili sa znanjem partijskih organizacija na terenu«, ali »mimo znanja i kontrole agitpropa CK KPH«, pritom im neka rukovodstva nisu »poklanjala potrebnu pažnju«, pa su bili »uglavnom slabo pripremljeni«. Samokritički se tada tvrdilo: »Kako se prema ovom vidi, agitprop nije imao svu novinsku izdavačku djelatnost u svojim rukama, on nije dovoljno inicirao i s njom određeno rukovodio preko nižih organizacija i rukovodstava. Zbog toga se u pogledu ove djelatnosti otišlo mnogo u širinu, bez dovoljno garancije da će širina biti i kvalitetno dobra.«³³

Ipak, i nakon toga u sklopu intenzifikacije rada Agitpropa na polju medija razmatralo se pokretanje niza novih lokalnih listova. Stavovi prema takvoj politici očito nisu bili potpuno jedinstveni unutar partijskog sustava. Autor koji izvještava o aktivnostima Agitpropa CK KPH ističe da je manjak papira vrlo ograničavajući faktor u tome. Štoviše, u svoje ime tvrdi da – iako mnogi kotarevi, sindikati i radne organizacije žele izdavati svoj list – on smatra da od toga »nema mnogo koristi«, te kaže: »Ja ne vidim nikakve koristi od 'Brodskog lista', 'Jedinstva Sisak', 'Varaždinskih vijesti' (pogrešno navodi 'Varaždinski vjesnik', op. a.), 'Glasa Zadra', 'Šibenskog lista' i čitavog niza listova radnih kolektiva, kakvi su oni danas«. Smatra da lokalno ne trebaju listovi kada postoje regionalni listovi poput *Glasa Slavonije* ili *Slobodne Dalmacije* te da se treba koncentrirati u radu na glavne listove i na njihovu distribuciju.³⁴ S obzirom na pokretanje brojnih novih lokalnih listova u to vrijeme možemo zaključiti da je prevladalo suprotno stajalište.

POTEŠKOĆE LOKALNOG TISKA POČETKOM 1950-IH

Varaždinske vijesti sve do početka 1950-ih godina ulazile su u ipak rijetke lokalne listove. Novi val pokretanja listova dogodio se tek nakon 1950., primjerice *Glas Podravine* pokrenut je 1950., a *Požeški list* 1953. godine. Svi su se ti listovi nosili s velikim kadrovskim i organizacijskim poteškoćama, a ove poteškoće možemo promatrati i na primjeru *Varaždinskih vijesti*.

Dok je novi period izlaženja lista dobro počeo, to se nije dugo održalo. Prvenstveni razlog tome bio je odlazak glavnog urednika Josipa Gazdića u Zagreb, pa su stoga novine bile prepuštene urednicima volonterima. Stoga je veliki dio redakcijskog posla pao na leđa Antuna Goloba. Često se mijenjao i

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

²⁹ HR HDA, CK SKH, Serija Agitprop, kut. 7, »Pripremamo jednu solidnu čitaonicu u centru Zagreba« Izvještaj o radu Agitpropa CK KPH, b. d. (1949).

³⁰ HR HDA 1220, CK SKJ, Serija: Agitprop, kut. 7., Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949?).

³¹ M. NAJBAR-AGIČIĆ, Agitprop među novinarima, str. 192.

³² HR HDA, CK SKH, Serija Agitprop, kut. 7, »Pripremamo jednu solidnu čitaonicu u centru Zagreba« Izvještaj o radu Agitpropa CK KPH, b. d. (1949).

³³ HR HDA 1220, CK SKJ, Serija: Agitprop, kut. 7., Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949?).

³⁴ HR HDA 1220, CK SKJ, Serija: Agitprop, kut. 7, Prikaz rada Odjeljenja za agitaciju i štampu, 3.VI.1950.

format lista, a dopisnici su odlazili. U takvim uvjetima list je bio skroman ne samo po svom izgledu, već i po obliku i sadržaju. Izlazio je na svega četiri stranice, formata 41x28 centimetara. Kritiku takvim izdanjima *Varaždinskih vijesti*, koje su izlazile u nakladi od tri tisuće primjeraka, 1953. godine komentirao je i politički sekretar Gradskog komiteta SK Hrvatske Gabrijel Santo, istaknuvši kako su *Varaždinske vijesti* inače jako čitane novine, previše prepuštene same sebi, pa se iz tog razloga i pojavljuju određene slabosti.³⁵

Da je kritika bila na mjestu potvrdio je kasnije i sâm Antun Golob koji je 1952. godine imenovan glavnim i odgovornim urednikom lista. U cilju poboljšanja lista u redakciju je došlo dvoje prvih profesionalnih novinara: Mirjana Svoboda i Alozije Rozmarić, a za list je počeo pisati i Mario Porobija – novinar koji je kasnije tijekom svog profesionalnog poziva odgojio više generacija mladih novinara i za svoj rad primio brojna priznanja. Počelo se pisati raznovrsnije o problemima, posebice onima koji su se ticali privrede, pristupalo se na analitički način. Međutim, veliki pomak, i to upravo u novogodišnjem broju *Varaždinskih vijesti* iz 1954. godine, vidio se prvo po povećanom formatu novina 30x45 cm, većem broju stranica (18), s dosta fotografija, reportaža, komentara, vijesti i uvodnikom koji je napisao Gabrijel Santo osvrćući se na uspjehe postignute u 1953. godini, dok je deset stranica bilo rezervirano samo za oglase. Tako su u tom broju čitatelji između ostalog mogli pročitati reportažu na temu »Stanovi u našem gradu – nekad, danas i u budućnosti«, ili pak saznati što nastavnici i đaci diskutiraju na temu o društvenom položaju i odgojnom djelovanju škole. Posebno zanimljiv naslov, koji bi danas bio izrazito diskriminirajući i ne bi se kao takav smio objaviti u medijima, bila je reportaža »Posljednji nomadi – Ciganske oaze zaostalosti i primitivnosti u Prekmurju i Međimurju«.³⁶ U tom broju najavljeno je i kako su iz Njemačke naručene nove matrice za tipograf i svega nekoliko brojeva nakon toga, 28. siječnja 1954. godine, list je tiskan s novim slovima. Tako su *Varaždinske vijesti* i po izgledu i po sadržaju bile najkvalitetnije novine poslije oslobođenja grada Varaždina, odnosno od završetka Drugog svjetskog rata.

Nakon ukidanja Agitpropa 1952. godine pitanja vezana uz upravljanje medijima našla su se u nadležnosti Komisije za štampu Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN). Ona se povremeno bavila i problemima lokalnog tiska, posebno u kontekstu rasprava o tome koliko je opravdano pokretanje cijelog niza lokalnih listova početkom 1950-ih godina. Prevladavao je pritom stav da su lokalni listovi ipak korisni, da »imaju svoj rezon i svoje mjesto u našem novinstvu«, a diskusije o tome jesu li potrebni »izlišne« su zbog različitih »specifičnih problema pojedinih krajeva i nemogućnosti da se to obuhvati tjednom štampom«. Bilo je ipak jasno da su uz djelovanje lokalnog tiska vezane brojne slabosti. Kritike smislenosti postojanja lokalnih novina polazile su upravo od »tih slabosti i to vrlo krupnih slabosti sa kojima je stvarno opterećena naša lokalna štampa«.³⁷

Godine 1956. u Hrvatskoj je izlazilo 19 lokalnih listova, organa Socijalističkog saveza, među kojima bilo je 13 tjednika, 5 polumjesečnika i 1 mjesečnik. Njihova tiraža iznosila je šezdeset tisuća primjeraka, a primijećen je i porast od 15.000 u odnosu na prethodnu godinu. Među njima su se, isticala *Varaždinske vijesti* kao primjer uspješnog lista s nakladom od 6.000 primjeraka.³⁸

U analizi lokalnog tiska, koja je provedena za potrebe Komisije za štampu SSRN-a, kao slabosti tog tipa novina isticalo se prevladavanje »suhoparne informativnosti i didaktičke note« te »premalom komentara i kritičkih osvrtu na rad organa vlasti i na administraciju i na onaj život kakav jeste na terenu«. Razlog tih slabosti pronađen je u previše uskoj povezanosti redakcija listova s organima lokalnih vlasti. Radilo se o višestrukoj personalnoj vezi: urednici u listovima bili su često sami obnašatelji različitih visokih lokalnih funkcija.³⁹

Lokalni tisak pokazivao je pritom i niz tehničkih i kadrovskih slabosti, koje su bile posljedica »slabe tehničke baze« i premalog broja ljudi u redakcijama. Ni stručna novinarska razina lokalnih novinara nije

³⁵ A. GOLOB, Novinstvo Varaždina, str. 545.

³⁶ *Varaždinske vijesti*, br. 408, 1. siječnja 1954., str. 5.

³⁷ AJ, 142, SSRNJ, k. 58, Stenografski zapisnik savetovanja s urednicima lokalnih listova, 5. V. 1956.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

bila odgovarajuća, što ne čudi jer je i na republičkoj razini nedostajalo stručnih kadrova u novinarstvu.⁴⁰ Tijekom 1950-ih došlo je do prave eksplozije lokalnog tiska što se povezivalo s »jačanjem uloge komunika u našem društveno-političkom životu«. Do 1959. Izlazila su već 24 komunalna lista, većinom pokrenuta samo nekoliko godina ranije. Svojevrsna moda na pokretanje lokalnih listova nije svugdje bila utemeljena na racionalnoj prosudbi o vlastitim materijalnim i kadrovskim uvjetima.⁴¹ Čak i u relativno jakim sredinama, poput Koprivnice, listovi su se uređivali »na amaterskoj osnovi«, jer uredništva nisu zapošljavala niti jednog stalnog novinara.⁴²

DESET GODINA IZLAŽENJA VARAŽDINSKIH VIJESTI

Godina 1955. bila je po mnogočemu važna za *Varaždinske vijesti*. U toj godini list je obilježio deset godina svog izlaženja te je 29. rujna izašao i njegov petstoti broj. U samom uvodniku istaknuto je kako se ovakvim jubilejom može pohvaliti vrlo mali broj tjednika. »To je neprekidan rad od petsto tjedana, to je petsto četvrtka, 20.000 kartica napisanih i složenih rukopisa. Svaki naš broj sadrži 3.300 redaka, 19.800 riječi, 99.000 slova. A mi smo izdali petsto brojeva, što iznosi 1,650.000 redaka, 9,900.000 riječi, 49,500.000 slova«. ⁴³ Deseta obljetnica izlaženja *Varaždinskih vijesti* označavala je određenu prekretnicu povezanu s poboljšanjem kvalitete novina. S četiri, novine su narasle na šest, a zatim na osam stranica. Poboljšao se tehnički izgled, a povećala se i njegova naklada. Broj se tako tiskao u pet tisuća primjeraka. Uvedene su brojne rubrike, a *Varaždinske vijesti* postaju otvorenije i prema svojim čitateljima. Tako su i uveli rubriku »Dopisi čitalaca«. ⁴⁴ Potkraj 1955. godine u sklopu novina počinje izlaziti i šaljivi prilog »Klopotec« koji je počeo okupljati kasnije novinare, ali i humoriste i crtače i izvan Varaždina.

Sve veći broj zainteresiranih mladih novinara koji žele pisati za *Varaždinske vijesti*, tehnološki iskorak u vidu novog stroja za slaganje slova »Italtype«, kao i tiskarskog stroja, dovode do toga da se iz broja u broj povećava i njegova naklada. Tako je broj 624, koji je izašao 13. veljače 1958. Godine, postigao do tada najveću nakladu od 10.458 primjeraka. Cijena lista bila je tadašnjih 10 dinara, dok su tiskarski troškovi za taj broj iznosili 150 tisuća dinara. Prodajom novina pokrivena je polovica tog iznosa, a ostalo se pokrilo oglasima i čestitkama, dok donacija nije bilo. ⁴⁵ Također, u listu raste suradnja i sve su češći dopisi iz SR Njemačke, Mađarske, Italije.

Godine 1957. Komisija za štampu Gradskog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske provela je analizu »koliko lokalni listovi promoviraju lokalne rukovodioc«. Generalni zaključak bio je da u tekstualnom dijelu ova pojava nije previše prisutna, no na razini slikovnih priloga postala je česta praksa. Upravo se *Varaždinske vijesti* u analizi ističu kao primjer lista u kojem lokalni dužnosnici su previše često prisutni u slikama: »Prvi spontani zaključak, koji se nameće nakon pregledanih ovogodišnjih brojeva je: rukovodioci kotara Varaždin vole se slikati«. ⁴⁶ Poimence se u analizi SSRNH spominju: Štefica Mađarić, predsjednica Kotarskog odbora SSRN Varaždin, Ivo Rauš, predsjednik NO kotara Varaždin, i Valent Huzjak, organizacijski sekretar Kotarskog komiteta SKH. ⁴⁷

Kolika je bila propaganda uloga *Varaždinskih vijesti* u tadašnje vrijeme svjedoči broj 720, koji je izašao 14. prosinca 1959. godine. Bilo je to posebno izdanje na šest stranica i dvadesetak slika o dolasku Josipa Broza Tita u Varaždin 13. prosinca 1959. godine, broj su pripremili Antun Golob, Stjepan Jalušić i honorarni administrativac Franjo Likar. Nakon što su dobili potrebne informacije za tekstove (većinom

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ AJ, 142, SSRNJ, k. 65, Neki problemi štampe u Hrvatskoj, 1959.

⁴² AJ, 142, SSRNJ, k. 116, Stenografski zapisnik Konferencije Komisije za štampu SSRN Hrvatske s predstavnicima lokalne štampe i predstavnicima Komisija za štampu Kotarskih odbora SSRN, 7. siječnja 1958.

⁴³ *Varaždinske vijesti*, br. 500, 29. rujna 1955., str. 1.

⁴⁴ *Varaždinske vijesti*, br. 500, 29. rujna 1955., str. 7.

⁴⁵ A. GOLOB, Novinstvo Varaždina, str. 546.

⁴⁶ AJ, 142, SSRNJ, k. 116. Predsjedništvo GO SSRNH Komisija za štampu Saveznom odboru SSRN Jugoslavije Komisiji za štampu, 28. X. 1957.

⁴⁷ Ibidem.

je to bilo iz razgovora Tita s Varaždincima) i nakon što su snimili sve fotografije, posebno izdanje lista tiskalo se tijekom noći, da bi drugi dan, ujutro na sastanku s predstavnicima »Varteksa« Titu bio uručen primjerak novina. Tom prigodom snimljena je i fotografija kako Tito čita *Varaždinske vijesti* (Slika 4). Godinu dana kasnije objavljeno je dvadesetak Titovih fotografija kada je 16. listopada 1960. godine bio u lovu u Zelendvoru. Fotografije je snimio Ljubo Opačić.

VARAŽDINSKE VIJESTI ŠEZDESETIH GODINA 20. STOLJEĆA

Dolazak suradnika Borisa Ratkovića (istaknutog varaždinskog novinara i publicista, preminulog 2016. godine) i Milana Babića (varaždinskog majstora televizijske i filmske kamere koji je neko vrijeme proveo u redakciji *Varaždinskih vijesti* da bi 1964. godine postao dopisnikom HRT-a) označili su početak šezdesetih godina u *Varaždinskim vijestima*. Naklada je početkom 1961. godine iznosila 11.500 primjeraka. Osim Ratkovića i Babića, za novine su još pisali Artur Kulčar, Ivan Vrbanić, Dragutin Brezovec i Viktor Plavec. Redakcija je bila na tadašnjem Trgu Republike, današnjem Trgu bana Jelačića. Budući da se nalazila zajedno u zgradi s tiskarom, javila se ideja njihova spajanja, s jedne strane kako bi se izbjegle povremene financijske poteškoće, a s druge strane kako bi se tiskara, uključivanjem u novinsku djelatnost, kvalificirala za raznovrsnije i rentabilnije poslovanje. I tako je na prijedlog Kotarskog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda došlo do spajanja: od 1. travnja 1962. godine *Varaždinske vijesti* djelovale se u sklopu Novinsko-izdavačkog i štamparskog poduzeća, koje je bilo i njihov vlasnik i izdavač. Direktori tiskare postali su i direktori *Varaždinskih vijesti*.⁴⁸

Šezdesete godine bile su vrijeme ubrzanog razvoja medija, na što je utjecao opći tijek zbivanja u svijetu, a u Jugoslaviji pojava »novog koncepta novinarstva« s kojim su hrvatski novinari nastupili na plenumu jugoslavenskih novinara u Prištini 1963. godine. Ideja o tisku kao o »partijskoj transmisiji« gubila je težinu, a tisak se sve više nastojao prilagoditi potrebama građana i »okrenuti životu«. ⁴⁹

Polovicom 1960-ih u cijeloj Jugoslaviji izlazilo je 70 lokalnih informativno-političkih listova većinom kao »organa Socijalističkog saveza koji se rasturaju na području komune ili sreza« ubrajajući u to sve listove s učestalošću izlaženja od tjednika do mjesečnika.⁵⁰ Od 70 njih 56 pokrenule su lokalne organizacije SSRN-a, a ostale pokretale su sreske ili općinske skupštine ili poduzeća (pored toga dva su pokrenuta direktno od strane komiteta partije; ti su listovi pokretani u razdoblju neposredno nakon rata).

Upravo polovicom 1960-ih u Jugoslavenskom institutu za novinarstvo provedena je analiza lokalnog tiska koja je ukazivala na glavne osobine lokalnog tiska kao takvog. Primjerice, utvrđeno je da lokani listovi većinom izlaze na 8-10 stranica, cijena je varirala od najniže 20 dinara naviše, a u najvećem broju slučajeva iznosila je 40 dinara. Različita je bila i tiraža takvih listova. U najvećem broju slučajeva kretala se između 2.000 i 5.000, ili 5.000 i 10.000 primjeraka, pri čemu su najveću nakladu imali listovi koji su izlazili u Sloveniji. Utvrđeno je također da naklade listova nisu značajno porasle

Slika 4: Prilikom posjeta Varaždinu, drug Tito pročitao je i *Varaždinske vijesti*

izvor: <https://library.foi.hr/novine/broj1.aspx?v=0&z=563&C=3&godina=1959&broj=000721&F=&H=&vrsta=&grupa=&lang=&stranica=001>, pristupano lipanj 2015.

⁴⁸ A. GOLOB, *Novinstvo Varaždina*, str. 546.

⁴⁹ Božidar NOVAK, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2005, str. 534-535.

⁵⁰ Srđan SOKOLOVIĆ, *Lokalna štampa u Jugoslaviji, Novinarstvo*, god. II (1966), br. 4, str. 63-64.

nakon 1962. godine (nije jasno zbog čega se tu godinu uzima kao usporedbu; moguće je da se od te godine pratio tiraže u okviru Jugoslavenskog instituta za novinarstvo).⁵¹

Kada su u pitanju kadrovi koji su radili u to vrijeme u lokalnom tisku, navodi se da je zaposlenih bilo 365 novinara od kojih je 120 imalo zvanje urednika. U većini se slučajeva radilo o ljudima koji su imali srednju stručnu spremu (56%) dok je višu ili visoku stručnu spremu imalo njih 17%. Ti su pokazatelji u usporedbi s podacima koji su u to vrijeme radili u novinarstvu u zemlji općenito bili nepovoljni. Kako se utvrdilo, velika većina novinara lokalnog tiska bili su članovi Saveza komunista (70%), često su istovremeno bili članovi općinskih odbora SSRN-a.⁵²

Kada je u pitanju financiranje lokalnog tiska, prihod od prodaje donosio je samo oko 18% njihova prihoda. Većina novaca poticala je od direktnih dotacija te oglasa i reklama »radnih organizacija«, no jasno je kako je u to vrijeme plaćanje oglasnog prostora bilo također jedan oblik dotacije. U takvim okolnostima politička ovisnost lokalnih listova dodatno je pojačana i financijskom ovisnošću. Do sredine 1960-ih u formalnom smislu lokalni listovi izlazili su u izdanju posebnih poduzeća, no bilo je i slučajeva da se radilo o »organima radnih kolektiva i komuna« ili su neki imali »neregulirani status«, te su djelovali kao »odeljenja opštinskih odbora Socijalističkog saveza«. ⁵³

Položaj *Varaždinskih vijesti* nakon spajanja s lokalnom tiskarom dobro ilustrira položaj u kakvom su se našli lokalni listovi. Vrlo brzo nakon spajanja se vidjelo da to i nije tako dobro kao što se mislilo. Novinsko-izdavačko i štamparsko poduzeće nije imalo razumijevanja za napredak *Varaždinskih vijesti*. Uprava je nastojala u svakoj prilici smanjiti troškove tiskanja, i to u toj mjeri da se novinama predlagalo neka se list tiska na manjem broju stranica, s manje fotografija, u jednoj boji i slično. Uz promjenu tehničkih karakteristika, rukovoditelji tiskare pokušali su utjecati i na sadržaj novina. Sve to dovelo je do toga da je Antun Golob 1963. godine, nakon što je punih 11 godina bio urednik *Varaždinskih vijesti*, podnio ostavku. *Varaždinske vijesti* – kratku informaciju o novom uredniku objavile su u broju 894. tek na osmoj stranici, a glasila je: »Na vlastito traženje zbog prelaska u Radio-televiziju Zagreb, glavni i odgovorni urednik Antun Golob razriješen je dužnosti... Privremeno će dužnost glavnog i odgovornog urednika vršiti Zvonko Petrović, direktor Upravne škole u Varaždinu.« ⁵⁴

Sve do 1966. godine *Varaždinske vijesti* izlazile su u sklopu Varaždinske tiskare, a novine su vodili glavni i odgovorni urednici koje je postavio osnivač. Dana 28. travnja 1966. godine »novine« se osamostaljuju, a glavni i odgovorni urednik postaje Boris Kožar. Na tom mjestu on će ostati sve do 1972. godine. Kao i njegovog prethodnika Petrovića, za urednika *Varaždinskih vijesti* postavio ga je sekretar varaždinskog SK Hrvatske Valent Huzjak, koji ga je »progurao« kroz sve partijske forume gdje je to bilo neophodno. To se odnosilo i na varaždinski SSRN čiji je Kotarski odbor bio tada službeno izdavač *Varaždinskih vijesti*. Prije dolaska u *Varaždinske vijesti* Kožar, kad je imao sastanak sa sekretarom Huzjakom, kao uvjet svog dolaska zatražio je da se »nitko ne petlja u izbor ekipe te uređivanje lista«. Tako je, uz Milana Babića i Stjepana Jalušića, koji su već od prije bili suradnici, u novine doveo novinare iz *Varteksove kronike*, između ostalih, Tomislava Đurića, Duška Lončarića, Branimira Cvetka, Armina Rijavca, Dragu Herića, Ivicu Vukotića, dok je Drago Ovčar dobio stalno zaposlenje kao dopisnik iz Međimurja. Zahvaljujući Kožaru, u razdoblju tzv. »dirigiranog novinarstva«, osobito se to odnosi na razdoblje od 1966. do 1972. godine *Varaždinske vijesti* bilježe stanovite nakladničke uspjehe i uredničke pomake prema nezavisnijem informiranju.⁵⁵

Kožar je počeo uvoditi i plaćene članke o poduzećima, koja – uz to – naručuju i novine za radnike, čime je porasla pretplata. Stoga su u drugoj polovici 60-tih vidljivi pomaci na području oglašavanja jer su se počele oglašivati tvrtke poput »Vindije« i »Koke«. ⁵⁶ U tjedniku se uvodi strip i ilustracije, a naglasak u većini članaka stavlja se na samoupravljanje. Vidljiv je i slobodniji pristup temama i to na

⁵¹ Ibidem, str. 64.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem, str. 65.

⁵⁴ *Varaždinske vijesti*, br. 894, 11. travnja 1963., str. 8.

⁵⁵ M. LONČARIĆ, E. FIŠER, *Novinstvo Varaždina*, str. 28.

⁵⁶ *Varaždinske vijesti*, br. 1260, 29. siječanj 1969., str. 1.

kritikama lokalnih političara, koji nisu spomenuti imenom i prezimenom, ali čitajući tekstove moglo se prepoznati o kome se radi. Prvenstveno se tu misli na Kožarov uvodnik »Nije šija nego vrat«. ⁵⁷ Sve veća otvorena kritika uslijedila je s godinama koje su dolazile, to jest za vrijeme Hrvatskog proljeća, a koje su itekako osjetili i određeni djelatnici *Varaždinskih vijesti*.

HRVATSKO PROLJEĆE U VARAŽDINSKIM VIJESTIMA

Sve veća sloboda govora, koja se krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina osjetila u tadašnjoj SR Hrvatskoj, odrazila se i na *Varaždinske vijesti*. Početkom sedamdesetih tako su se s velikim zanimanjem pratili istupi vodećih ljudi Hrvatskog proljeća. Posjetu dr. Savke Dabčević Kučar Varaždinu i varaždinskoj tvrtki »Koka« u br. 1363, koji je izašao 13. veljače 1971. Godine, bile su posvećene pune tri stranice. Također, *Varaždinske vijesti* u dva broja koja su izašla u travnju 1971. godine donijele su intervju s, kako su u predgovoru napisali, istaknutim stručnjakom suvremene hrvatske i šire gospodarske znanosti Markom Veselicom, a povodom njegovog posjeta varaždinskoj Visokoj školi. Taj je intervju naslovljen »Hrvatski globalni interes i njegova strategija«, a donosio je jasno isticanje nacionalne posebnosti hrvatskog naroda.⁵⁸ Tijekom 1971. godine u nizu se brojeva *Varaždinskih vijesti* pojavljuju natpisi vezani uz raspravu o ustavnim amandmanima, a problematiziraju se, sukladno ozračju Hrvatskog proljeća, i neke druge teme, poput utemeljenosti proslave Dana ustanka naroda Hrvatske na dan 27. srpnja.⁵⁹ Jedna od tema koja posebno privlače pažnju tijekom Hrvatskog proljeća bila su pitanja vezana uz hrvatsku povijest i kulturno nasljeđe. Dobar je primjer niz članaka Tomislava Đurića »Zašto šute lepoglavska zvona«, objavljenih tijekom srpnja 1971., u kojima je problematizirano pitanje obnove freski u crkvi u Lepoglavi. Ti su članci izazvali određene reakcije neposredno po izlaženju, a kasnije – u ozračju obračuna s proljećarima – predstavljali su Đurićev veliki krimen i dokaz nacionalističkih tendencija.⁶⁰

Protuakcija slobodnijem pristupu svakodnevnicima ubrzo je uslijedila. O uzavreloj atmosferi svjedoči i to da nije izašao broj *Varaždinskih vijesti* 4. prosinca 1971. U narednom su broju 11. prosinca objavljeni opširni fragmenti Titova govora iz Karađorđeva, a uskoro su i lokalna tijela Saveza komunista pristupila provođenju nove političke linije. Tako je Općinski komitet SKH na čelu sa sekretarom Milanom Jagićem u prosincu 1971. godine osnovao grupu za ispitivanje u kojoj je mjerio bio prisutan »nacionalizam, šovinizam i kontrarevolucionarne snage« u varaždinskoj Matici hrvatskoj, Višoj ekonomskoj školi te *Varaždinskim vijestima*. Svjedoči o tome br. 1405, u kojem se u tekstu pod naslovom »Zaključci 23. sjednice CK SK Hrvatske« između ostalog ističe: »Naša zajednička borba protiv vlastitog nacionalizma i šovinizma, bit će nedvojben izraz uzajamne pomoći i zajedničke odlučnosti da nastavimo Titovim putem.« ⁶¹ Nije trebalo dugo čekati, a da se objavi vijest o ostavci glavnog urednika Borisa Kožara: »Uvažavajući stav Općinskog komiteta SKH i Izvršnog odbora SSRN Varaždin Boris Kožar podnio je ostavku na mjesto direktora, glavnog i odgovornog urednika *Varaždinskih vijesti*, a radna zajednica suglasila se i s prijedlogom da se prava osnivača sa Skupštine općine Varaždin prenesu na Općinsku konferenciju SSRN.«⁶² Također, na sjednici OK SKH održanoj 23. prosinca 1971., između ostalog najavljene su kadrovske promjene po pitanju *Varaždinskih vijesti*.⁶³

Prvi izvještaj pod naslovom »Izvještaj komisije Općinskog komiteta SKH o neprijateljskoj djelatnosti« podnesen je na sjednici OK SKH 14. siječnja 1972., a drugi, proširen te pod naslovom »Izvještaj o uzrocima pojave i prodoru nacionalističkih tendencija u SKH i javni život Varaždina«, na općinskoj

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ *Varaždinske vijesti*, br. 1370, 3. travnja 1971., str. 12-13; br. 1371, 10. travnja 1971., str. 3.

⁵⁹ »Ustanak naroda Hrvatske bio je prije 27. srpnja 1941. godine«, *Varaždinske vijesti*, br. 1370, 3. travnja 1971., str. 10.

⁶⁰ Svi su ti članci integralno objavljeni u: Tomislav ĐURIĆ, *Zašto su šutjela lepoglavska zvona: Hrvatsko proljeće u Varaždinu i Čakovcu 1971.: svjedočenja članci dokumenti*; Samobor: Meridijani, 2004, str. 23-32.

⁶¹ *Varaždinske vijesti*, br. 1405, 18. prosinac 1971., str. 3.

⁶² *Varaždinske vijesti*, br. 1408, 15. siječnja 1972., str. 4.

⁶³ *Varaždinske vijesti*, br. 1409, 22. siječnja 1972., str. 4.

konferenciji 30. lipnja 1972. godine. Oba su »izvještaja«, tiskana izvorno u partijskom Informativnom biltenu, objavljena u knjizi Tomislava Đurića, *Zašto su šutjela lepoglavska zvona: Hrvatsko proljeće u Varaždinu i Čakovcu 1971.: svjedočenja članci dokumenti*.⁶⁴

»Općinski komitet SKH Varaždin i druge društveno-političke organizacije, posebno Izvršni odbor Socijalističkog saveza, pa i drugovi iz Saveza boraca i Sindikata i nekih radnih organizacija, i prije 21. sjednice nekoliko su puta raspravljali i ponekad upućivali određene kritike na sva sredstva informiranja, međutim, naročitog rezultata nije bilo i moram reći da je naša konstatacija da se čak nisu ni poštivali stavovi i zaključci Općinskog komiteta i njegova upozorenja. To je bio jedan od razloga, posebno nakon 21. sjednice, da Općinski komitet formira grupu koja će imati zadatak da to stanje u *Varaždinskim vijestima* ispita i da u tom listu stvori uvjete da on počne informirati građanstvo na liniji zaključaka 21. sjednice i kursu Saveza komunista.« – pisalo je u izvještaju. Autor izvještaja žalio se pritom na »prilično otežan rad« i izostanak samokritike u uredništvu *Varaždinskih vijesti*. Dodatnu komplikaciju predstavljala je činjenica »da je u toj sredini bilo pojedinaca koji su se pored svog novinarskog posla, da se tako izrazim, bavili i djelovali u mnogim drugim sredinama, bavili se drugim poslovima koji imaju prizvuk i nacionalizma i drugih negativnih elemenata i pojava koje im se mogu pripisati u njihovom radu, pa je i to jedna od konstatacija ove grupe koja je radila u *Varaždinskim vijestima*.« Zaključak je bio također da su »*Varaždinske vijesti* polako postajale više svačiji list«. Tu su posebnu kritiku iznijeli članovi Saveza boraca. Posebno se kritiziralo objavljivanje intervjua s Markom Veselicom, za što prema izvještaju »nije bilo opravdanja«. Odgovornost za to pripisana je glavnom i odgovornom uredniku »naročito, kod podnaslova i međunaslova koji su imali nacionalistički prizvuk«. ⁶⁵

Kao posebno problematičan istaknut je ciklus tekstova Tomislava Đurića iz *Varaždinskih vijesti* o crkvi u Lepoglavi »Zašto šute lepoglavska zvona«, objavljivani tijekom srpnja 1971. godine.⁶⁶ Vezano uz taj tekst svoje primjedbe poslao je Općinski komitet SKH iz Ivanca tražeći određene mjere još prije 21. sjednice. Autori izvještaja konstatirali su da je zbog tog teksta »Savez komunista i prije svega Općinski komitet Ivanec stavljen u situaciju kojom se želi prikazati kao da vodi suprotnu politiku želja ma radnih ljudi tog područja«, te je to proglašeno »udarom na autoritet Saveza komunista toga područja«. Glavni urednik *varaždinskih vijesti* Boris Kožar i u tom slučaju preuzeo je odgovornost na sebe. Zbog svega toga Kožar je dao ostavku, koja je i prihvaćena na sjednici Savjeta *Varaždinskih vijesti*.⁶⁷

Opsežni izvještaj Grupe za praćenje rada *Varaždinskih vijesti* pokazuje odnos prema novinama i novinarima nakon Karađorđeva. Radilo se o temeljitom pretresanju rada cijele redakcije i tekstova koje su se objavili u novinama tijekom Hrvatskog proljeća. Novinari su se prozivali za poticanja nacionalizma, zamjeralo im se što su uključili i događanja izvan varaždinske regije i objavljivanje intervjua s poznatim proljećarima. Novinarima i urednicima uskraćena je novinarska sloboda te je od glavnog urednika zatraženo da podnese ostavku, što je on i učinio. Prozvani su da nisu pisali u skladu s politikom Partije i zemlje te je taj izvještaj pokazatelj situaciji nalazili novinari nakon gušenja Hrvatskog proljeća.

Također, u veljači 1972. godine u *Varaždinskim vijestima* objavljen je izvještaj sa sjednice Skupštine općine Varaždin na kojoj je usvojeno rješenje o prijenosu prava osnivača Novinskog poduzeća *Varaždinskih vijesti* sa Skupštine općine Varaždin na Općinsku konferenciju Socijalističkog saveza radnog naroda Varaždin. Također, ističe se da je prihvaćena ostavka dotadašnjeg glavnog urednika Borisa Kožara, a kao vršitelj dužnosti direktora i glavnog urednika postavljen je Josip Lonjak. U istom tom članku navedeno je i kako je raskinut radni odnos s novinarom Tomislavom Đurićem te ekonomskim propagandistom Tomislavom Jagačićem.⁶⁸ U *Varaždinske vijesti* tako se uvodi jača kontrola Partije,

⁶⁴ Informativni bilten Organizacije općinske konferencije SKH Varaždin (br. 9, Varaždin 25. 1. 1972.), prema: T. ĐURIĆ, *Zašto su šutjela lepoglavska zvona*, str. 74-98.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Tomislav ĐURIĆ, »Zašto šute lepoglavska zvona«, 1-5, *Varaždinske vijesti*, br. 25-29, 3. srpnja 1971. – 31. srpnja 1971.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ *Varaždinske vijesti*, br. 1411, 5. veljače 1972., str. 1.

koja je preko SSRN-a kao osnivača i nakladnika nadzirala »idejnu čistoću« uredničke politike novina praktički sve do 1990. godine.⁶⁹

VARAŽDINSKE VIJESTI – NADZOR »IDEJNE ČISTOĆE«

»Idejna čistoća« tako se mogla iščitati u članku objavljenom u br. 1412, u kojem se spominje reorganizacija rada u *Varaždinskim vijestima*. Osim što je naglašena osobna odgovornost svakog novinara za njegov rad, što podrazumijeva kolektivnu odgovornost redakcije, ističe se i kako će: »list sistematskije i svestranije informirati o radu mjesnih zajednica, društveno-političkih organizacija, skupština općina i radnih organizacija«. ⁷⁰ Odražilo se to i na izgled novina koje su sve više počele poprimiti izgled političkog biltena (npr. o Titovom rođendanu piše se u nastavcima, a s višesatnih partijskih sastanaka izvještavalo se po nekoliko stranica.)

Povodom tridesete obljetnice izlaza *Varaždinskih vijesti* u broju 1581, koji je izašao 15. svibnja 1975. godine, objavljen je tekst »Kroz šetnju brojevima« u kojem su se tadašnji djelatnici osvrnuli na povijest *Varaždinskih vijesti*, njihove početke, djelatnike, naklade, ali i teme koje su obrađivali. Tako su istaknuli da su se bavili temama vezanima uz poljoprivredu, izvještavali su o tzv. živoj aktivnosti na kulturno-odgojnom području, gospodarstvu, pisali su o brojnim primjerima zalaganja na obnovi i izgradnji zemlje, izvanrednim rezultatima koji su postizali radnici tekstilne industrije »Varteks« i tadašnje drvoprerađivačke tvornice »Florijan Bobić«. Osnivanje radničkih savjeta, privredna dostignuća, znamenita kulturna zbivanja, visoki gosti i neobična događanja – sve to pronalazilo je tijekom trideset godina izlaza *Varaždinskih vijesti* svoje mjesto u novinama.

Međutim, tim povodom organiziran je i okrugli stol na kojem su tadašnji rukovoditelji društveno-političkih organizacija općine i regije te nekoliko dugogodišnjih čitatelja (očito pomno izabranih) dali svoje dojmove, kritičke osvrte, prijedloge i pohvale o radu i djelovanju *Varaždinskih vijesti*. Predstavnici SKJ i SSRN istaknuli su kako žele da se u listu više piše o odgovornosti radnika komunista, o obrani zemlje, NOB-u. Jedan od prijedloga bio je i da osnova radu *Varaždinskih vijesti* bude Deseti kongres Saveza komunista Jugoslavije kao i Sedmi kongres Saveza komunista Hrvatske i Ustav, te da se programska orijentacija lista treba graditi na porukama druga Tita. Zanimljivo je istaknuti kako su predstavnici Saveza komunista i SSRN isticali kako je zbog materijalne situacije samih *Varaždinskih vijesti* nedopustivo da ona diktira »pisanje po narudžbi«, primjerice da novinari pišu onako kako to vladajući žele, kao i da djelatnici lista trebaju odbaciti sve pritiske i pojedinačne želje koje se ne baziraju na društvenom interesu. Ovakve izjave svakako nisu odgovarale stvarnosti već su bile deklarativne prirode. Moglo bi se reći da jesu jedna vrsta »laži« jer se smatralo da je u »društvenom interesu« ono što odgovara vladajućim strukturama Saveza komunista. S druge pak strane, čitatelji su uputili kritiku da se prevelika pažnja posvećuje pojedinim poduzećima, kao i pojedinim dijelovima društvenog života. Ujedno, njihovi su prijedlozi išli prema tome da se otvore rubrike radnih ljudi, zatim one u kojima bi se isticala dostignuća na planu odgoja, adekvatnija popularizacija žena kao proizvođača, društveno-političkih radnika i njihov život u obitelji. Čitatelji su tražili angažirano novinarstvo, analitički pristup temama, ali i veću angažiranost u povezivanju informativnih sredstava u drugim institucijama, organizacijama udruženog rada (npr. »Varteks« je imao svoje novine, »Florijan Bobić« svoje itd.).⁷¹ Sve u svemu moglo bi se reći da je »okrugli stol« bio svojevrsna predstava s pomno izabranim akterima i izjavama.

Slijedeći takvo »partijsko« usmjerenje list je tijekom sedamdesetih na naslovnim stranicama pisao o Josipu Brozu Titu, NOB-u, radničkim savjetima i slično. Budući da takve novine ne bi mogle opstati na tržištu, uvele su se pojedine stranice na kojima su plaćeni prilozi iz poduzeća kao što su »Florijan Bobić«, MIV, VaMa. Usprkos svemu tome financijske prilike u lokalnim novinama 70-tih godina bile su daleko od poželjnih te je složena materijalna situacija lokalnih tjednika bila česta tema rasprava. Tako

⁶⁹ M. LONČARIĆ, E. FIŠER, *Novinstvo Varaždina*, str. 28.

⁷⁰ *Varaždinske vijesti*, br. 1412, 12. veljače 1972., str. 5.

⁷¹ *Varaždinske vijesti*, br. 1581, 15. svibnja 1975., str. 10-11.

se u Varaždinu održala Glavna skupština Organizacije lokalnih sredstava informiranja na području SR Hrvatske koja je okupila na stotine novinara. Kako stoji u članku: »Umjesto da se bave stručnim i ideološko-političkim obrazovanjem novinarskih kadrova, da se raspravlja o poboljšanju kvalitete lista, o tome kako će proučenim i angažiranim sadržajem list postati potreba radničke klase, radni ljudi u novinskim poduzećima rješavaju svoje materijalne probleme«. ⁷² Novinari su tako iznosili niz svojih problema s kojima su se susretali u svakodnevnom radu, od toga da su primorani sklapati ugovore, do toga da su prisiljeni na različite sitne dotacije, subvencije, pomoći, kako ne bi postali teret društva i kako bi mogli uopće preživjeti. Svjesni kako oni sami ne mogu riješiti taj problem, istaknuli su da je potrebno uključivanje šire društvene zajednice, donošenje novog Zakona o novinarstvu i slično.

VARAŽDINSKE VIJESTI OSAMDESETIH GODINA 20. STOLJEĆA

Kao i krajem 70-tih, tako i početkom 80-tih *Varaždinske vijesti* i dalje na prvim stranicama prate rad SKJ, kao i aktivnosti SUBNOR-a (Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata), a nije zaboravljeno ni praćenje godišnjica poput stvaranja socijalističke Jugoslavije kojemu se posvećuje posebni podlistak. Također, sve su se više intenzivirali tekstovi o Josipu Brozu Titu, i to neposredno pred njegovu smrt 1980. godine. Što je njegov kraj bio izgledniji, to su novine sve više sadržavale napise o njemu. Broj koji je izašao 24. travnja 1980. godine, netom prije nego je Tito umro, umjesto da je tiskan u uobičajenoj narančasto-crnoj boji, tiskan je u crvenoj i crnoj kako bi se na crvenoj podlozi naslovnice velikim slovima moglo ispisati ime Tito. ⁷³ (Slika 5) Ujedno, tekstovi su sadržavali pretežno dijelove govora koje je Tito upućivao »radnom narodu«. Kao i sve novine u tadašnjoj državi, i *Varaždinske vijesti* u idućem broju prenijele su vijest da je umro Josip Broz Tito. Uz naslovnicu koju se sastojala samo od fotografije Tita cijeli taj broj sadržavao je tekstove vezane pretežno uz posjet Josipa Broza Tita Varaždinu i sjeverozapadnoj Hrvatskoj. ⁷⁴

Godine 1985. godine obilježeno je četrdeset godina izlaženja *Varaždinskih vijesti*. Bio je to ponovno povod anketiranu najvjernijih čitatelja *Varaždinskih vijesti* koji su između ostalog isticali kako su *Varaždinske vijesti*, popularnije zvane i »Varaždinec«, njihov list, novina uspomena, svojevrstan udžbenik, a od rubrika su čitali doslovno sve, od politike, gospodarstva, sportskih događanja, kulture, malih oglasa i drugo. Ponovno bi se moglo reći da su čitatelji pomno izabrani za tzv. prigodničarsku anketu kojom se želi potvrditi značaj lista, a ne saznati njegov pravi utjecaj.

Zahvaljujući svojevrstnoj statistici Tonija Lesingera, u tom slavljeničkom broju napravio se kratki rezime na koliko stranica su *Varaždinske vijesti* do tada izlazile, kako im se mijenjala cijena, te kako je rasla naklada, kao i broj pretplatnika. Tako je primjerice istaknuo kako je 1963. godine, kada je po prvi puta i zabilježena naklada novina, broj prodanih primjeraka iznosio u prosjeku 8.500 po broju, 1971. – jedanaest tisuća, a 1985. godine naklada se popela na oko 16.500 primjeraka. Usporedno s godinama izlaženja, rastao je i broj pretplatnika te je s početnih 200 narastao na 12.800. Zanimljiva je bila i računica koju su iznijeli u tom broju: tako je u izdanih 2104 broja tiskano oko 21 milijun i 500 tisuća primjeraka *Varaždinskih vijesti*, i to na više od 250 milijuna stranica za što je utrošeno oko 1800 tona papira, a to je ravno kompoziciji vlaka od 180 vagona. ⁷⁵

Također, tadašnji direktor *Varaždinskih vijesti* Slavko Labaš istaknuo je u tom broju kako list u budućnosti treba težiti sadržajnom i grafičkom unapređenju te da i dalje ostane angažirani list, analitičniji i kritičniji, ali i afirmativniji nego dosad. Naglasio je kako treba težiti i da *Varaždinske vijesti* dolaze u sve veći broj domaćinstava, te da se u narednom srednjoročnom razdoblju s blizu 17.000 tiskanih primjeraka naklada popne na 20.000, kako bi se kroz dugoročnije razdoblje po primjerak *Varaždinskih vijesti* našao u svim domaćinstvima općine Varaždin.

⁷² *Varaždinske vijesti*, br. 1589, 10. srpnja 1975., str. 1.

⁷³ *Varaždinske vijesti*, br. 1839/40., 24. travnja 1980., str. 1.

⁷⁴ *Varaždinske vijesti*, br. 1841., 8. svibnja 1980.

⁷⁵ *Varaždinske vijesti*, br. 2104, 16. svibnja 1985, str. 8.

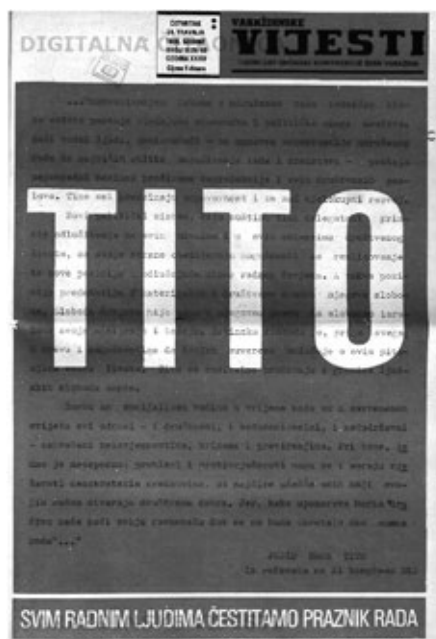
U takvim ambicioznim planovima direktor Labaš istaknuo je kako mjesto treba dobiti i ideja o stvaranju uvjeta da *Varaždinske vijesti* počnu izlaziti češće, dva do tri puta tjedno, a eventualno krajem stoljeća i dnevno. List bi trebao biti »komunikator među građanima i radnim ljudima«, a njegov sadržaj bi trebao biti primjeren za svaku mjesnu zajednicu, radnu sredinu, svako selo. Razgovarati s ljudima prenositi njihove poruke, mišljenja i probleme čime bi se doprinijelo ukupnom humanijem radu i životu u cjelini – bila je svojevrsna vrlo optimistična i ambiciozna vizija tadašnjeg direktora Labaša.⁷⁶

Kakva je bila financijska situacija *Varaždinskih vijesti* osamdesetih godina 20. stoljeća vidljivo je iz teksta »Programska orijentacija na javnu raspravu« kojem je potpisnik također direktor *Varaždinskih vijesti* Slavko Labaš. On navodi kako su *Varaždinske vijesti* polugodište završile bez gubitka, ali samo zahvaljujući izvanrednim sredstvima SIZ-a javnog informiranja. Također je naveo kako sve veći troškovi poslovanja, posebno tiskanja novina, odnosno papira, usporavaju realizaciju programa razvoja »Varaždina« te je pozvao da se razmotri ta problematika i pronađe povoljno rješenje. Za ilustraciju je naveo kako su ukupni troškovi izdavanja jednog primjerka novina u prvom polugodištu te godine iznosili tadašnjih 57 dinara, a list se od travnja prodavao za 30 dinara. No, kao pozitivnu stvar u svemu ovome istaknuli su rast naklade.⁷⁷

Financije su bile i jedna od tema posebnog priloga »Programsko-razvojna orijentacija i koncepcija lista *Varaždinskih vijesti* za razdoblje od 1986. do 1990.« koji je u sklopu lista izašao 26. rujna 1985. godine. Tamo se navodi kako prihodi iz Samoupravne interesne zajednice javnog informiranja predstavljaju oko 30 posto ukupnog proračuna. Također navodi se i kako su troškovi tiskanja u 1984. godini prosječno iznosili 17,25 dinara, a 1985. godine 31 dinar, odnosno 73,3 posto više. Osim o financijskom poslovanju, u prilogu je bilo riječi i o uređivačkoj koncepciji. I dok su s jedne strane navodili kako će naglasak dati razvoju informiranja u samoupravljanju, polazeći od dokumenata SKJ i SKH, s druge strane su isticali kako će u listu njegovati istinitu, pravodobnu i razumljivu informaciju, što u ono vrijeme još nije išlo ruku pod ruku.⁷⁸

ZAKLJUČAK

Varaždinske vijesti primjer su lokalnog lista koji je desetljećima nakon 1945. prilagođavajući se promjenljivim uvjetima izlaženja do danas opstao na medijskom tržištu. Varaždin je, kao gradsko središte s dugom tradicijom razvoja tiska, bio relativno pogodna sredina za razvoj novina, no politička i ekonomska situacija postavljala je značajna ograničenja. Promatrajući povijest *Varaždinskih vijesti* prepoznavamo u njoj sve osnovne faze razvoja medija, pogotovo onih lokalnih, u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata. Za pojavu lista, pa i desetljeća izlaženja presudna je bila politika Komunističke partije prema medijima uz sve probleme koje je ta politika stvarala za rad novinara, ali i uz jednu relativnu stabilnost izlaženja koje nije bilo uvjetovano financijskim uspjehom lista (koji je u mnogim trenucima očito bio upitan), već političkom odlukom.

Slika 5: Naslovna stranica *Varždinskih vijesti* - broj prije smrti druga Tita

Izvor: <https://library.foi.hr/novine/broj1.aspx?v=0&z=563&C=3&godina=1980&broj=000016&F=&H=&vrsta=&grupa=&lang=&stranica=001>, pristupano lipanj 2015.

⁷⁶ Ibidem, str. 11.

⁷⁷ *Varždinske vijesti*, br. 2121, 12. rujna 1985., str. 1.

⁷⁸ *Varždinske vijesti*, br. 2123., 26. rujna 1985., str. 12

Cjelokupni razvoj novinstva u socijalističkom razdoblju hrvatske povijesti mora biti sagledavan u kontekstu prvenstveno političkih, ali i društvenih uvjeta koje je obilježila vladavina komunističkog režima i njegova politika. Ipak, valja imati na umu da razdoblje od 1945. do 1990. ne smijemo promatrati kao jedinstveno i nepromjenjivo. U mnogim aspektima zemlja i društvo prolazila je uz značajne promjene, a politička linija Partije prema medijima isto se mijenjala. Sudbina *Varaždinskih vijesti* kao u ogledalu odražava povijest hrvatskih medija i vrlo je dobra ilustracija procesa koji su imali širi karakter.

LITERATURA

Arhivski fondovi

1. Hrvatski državni arhiv: HR HDA 1220, CK SKJ, Serija: Agitprop.
2. Arhiv Jugoslavije: AJ, 142, SSRNJ.

Novinska građa

1. Varaždinske vijesti: <https://library.foi.hr/novine/default.aspx?C=3>

Tiskani izvori i literatura

1. ĐURIĆ, Tomislav, Zašto su šutjela lepoglavska zvona: Hrvatsko proljeće u Varaždinu i Čakovcu 1971.: svjedočenja članci dokumenti; Samobor: Meridijani, 2004.
2. GOLOB, Antun, Novinstvo Varaždina (1862-1962), Varaždinski zbornik, JAZU i Skupština općine Varaždin, Varaždin, 1983., str. 537-579.
3. LONČARIĆ, Magdalena, FIŠER, Ernest, Novinstvo Varaždina: Uz 50. obljetnicu izlaženja »Varaždinskih vijesti«, Varaždin, 1995.
4. LONČARIĆ, Magdalena, Tiskarstvo u Varaždinu 1586-1946, Gradski muzej Varaždin, Varaždin 2007.
5. MATKOVIĆ, Hrvoje, Povijest Jugoslavije (1918-1991), Naklada Pavičić, Zagreb, 2003.
6. NAJBAR-AGIČIĆ, Magdalena, Agitprop među novinarima. Agitprop među novinarima. Uspostava komunističke vlasti i nadzor nad medijima, u: Stvaranje socijalističkog čovjeka, ur. Duda I., Srednja Europa, Zagreb-Pula, 2017, str. 177-200.
7. NAJBAR-AGIČIĆ, Magdalena, Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti, Matica Hrvatska, Zagreb 2013.
8. NOVAK, Božidar, Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću, Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2005.
9. SOKOLOVIĆ, Srđan, Lokalna štampa u Jugoslaviji, Novinarstvo, god. II (1966), br. 4, str. 63-75.
10. SPEHNJAK, Katarina, Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske, Hrvatski institut za povijest: Dom i svijet, Zagreb, 2002.
11. Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, prir. Branislava Vojnović, sv. 1, Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2005.

SUMMARY

The article depicts history of the weekly journal »Varaždin news« first published in 1945, and afterwards published, with small abruptions, until the present day. The paper analyses the history of the journal until the end of the socialist period in 1990. The article describes history of the journal, placing it in the wider context about the history of the Croatian media of the respective period and observing the circumstances of its publishing. The paper also depicts the position of the local media in the political and social system of the socialist Yugoslavia and Croatia. It observes the prominent role of the state, i.e. party policy toward the local press, with emphasis on the situation right after the war ended, i.e. in the period when Agitprop was active, taking into consideration some other significant periods of the Croatian Spring. It is a specific area in the history of Croatian journalism. Conditions of journalism and work of journalists were at that time related to setting up the communist regime and monopoly of the communist party in the media. This situation was directly reflected in local and regional media. However, the period between 1945 to 1990 was not unique, and the level of journalism freedom, even the mere comprehension of media in society, was at that time subject to changes, which can also be observed on the example of »Varaždin news«.

PRIKAZI NOVIH KNJIGA, ČASOPISA I ZNANSTVENIH SKUPOVA

REVIEWS OF NEW BOOKS, MAGAZINES AND CONFERENCES

CRIS. ČASOPIS POVIJESNOG DRUŠTVA KRIŽEVCI. GOD. XIX., BROJ 1/2017.

U svibnju 2018. je izašao dugo očekivani 19-i broj časopisa Cris u opsegu od 155 stranica. Bila sam njegov promotor pa sam odlučila da nešto izmijenjeni tekst izložen na promociji 5. lipnja u Gradskoj čitaonici u Križevcima ponudim za objavljivanje u *Podravini*.

Započet ću od prve i zadnje strane ovog časopisa čiji je urednik dr. Tatjana Tkalčec već nekoliko godina. Kao i svake godine naslovnicu je izradio slikar Ivan Nemet, nacrtavši u svom poentilističkom stilu staru klijet. Na zadnjoj strani časopisa Povijesno društvo Križevci objavila je In memoriam ovom slikaru koji nas je zadužio svojom vjernošću *Crisu*, izradivši sve njegove naslovnice. Ovaj puta nije na naslovnici Nemet nacrtao niti jedno povijesno lice ili zgradu već je na naslovnici prikazana mala i skromna vinogradarska klijet, prekrivena slamom, ispred koje sjedi tugujuća majka, pa je slika i nazvana tuga. S pravom je čitav ovaj broj posvećen gospodinu Ivanu Nemetu uz obećanje članova društva da će njegova dobrotu i nesebičan prilog ostati zauvijek u pamćenju svih članova Povijesnog društva Križevci.

Kao i ranijih godina časopis Cris je podijeljen je u tri bloka.

Prvi dio obuhvaća radove koji su izneseni na međunarodnom znanstvenom skupu »Krvavi sabor križevačke 1397. i hrvatske zemlje u 14. i 15. vijeku«, koji je održan u Križevcima 3. lipnja 1917. godine. Iako nisu tiskani uvodni referati izneseni na skupu kroz šest objavljenih referata čitalac može dobiti dobar uvod u značaj Krvavog sabora koji je za Hrvatsku i Slavoniju bio od izvanrednog značenja. Objavljeni su sljedeći radovi.

Dr. Silvija Pisk iz Filozofskog fakulteta u Zagrebu obradila je odnos Sigismunda Luksemburškoga i Barbare Celjske prema pavlinskom redu u kasnosrednjovjekovnoj Slavoniji. Sigismund (1387-1437) je dodijelio pavlinskom redu u Goričkom velike privilegije, uključujući sudstvo što je omogućilo procvat kasnosrednjovjekovne Slavonije u vrijeme krvavog križevačkog sabora.

Sljedeći rad dr. Tatjana Tkalčec iz Instituta za arheologiju u Zagrebu donosi izvrstan pregled kasnosrednjovjekovnih gradišta u široj okolici Križevaca što je i prilog poznavanju plemstva srednjovjekovne Križevačke županije. Na svoj jasni i dokumentirani način, obogaćen slikama i tlorisima, autorica piše o gradištima uz tok potoka Gliboki, to jest o Rasinji, starom Opoj gradu, te Prkosu koji je udaljen oko tri kilometra zapadno od Opoj grada i koji lokalitet je bio do sada potpuno nepoznat. Gradina veliki Poganać istražuje se od 2003 godine, a visinska gradina Veliki Poganac - Šanac u šumi Zladovo. Opisana su i gradišta uz tok rijeke Glogovnice: Mihalj u blizini sela Osijek što je zapravo utvrda o čijim je granicama pisao i povjesničar R. Pavleš koji je istraživao sve te gradine prema izvorima. Na Glogovnici se nalazi i gradište na položaju crkve Uznesenja blažene Djevice Marije čiji crkveni inventar je u ovom broju Crisa obradila povjesničarka Antonija Oroz. Kod sela Cubinec 3 kilometara od Križevaca otkrivena je nedavno i nova gradina čiji karakter još treba istražiti. Autorica je u uvodnom dijelu ovog rada dala upute o korištenoj terminologiji i dataciji gradišta. a osvrnula se i na povijesne izvore i istraživače, te zaključila da je vjerojatno oko 10 % stanovništva pripadalo u tom vremenu plemstvu te da je ono odigralo značajnu ulogu u društveno-političkom životu. Sve u svemu izvrstan rad, vrijedan čitanja.

Pregledni rad prof. dr. Laszla Heke iz Instituta za poredbeno pravo Pravnog fakulteta Sveučilišta u Szegedu pod naslovom »Ugarski palatin Nikola II. Gorjanski u hrvatsko-ugarskoj povijesti« donosi povijest ove obitelji koja je imala značajnu ulogu u ovom kraju. Podrijetlom su Gorjanski iz okolice Szegeda ali se obitelj 1269 premjestila u slavonsko selo Gorjani u tadašnjoj vukovarskoj županiji, gdje su dobili posjed od hercega Bele i utemeljili hrvatsku granu Gorjanskih. Tijekom dva stoljeća ta je obitelj obnašala najuglednije položaje. U tri navrata bili su palatini, a bili su i hrvatsko-slavonski i mačvanski banovi. Nikola gorjanski I. je zajedno s kraljicom majkom Elizabetom Kotromanić upravljao kraće vrijeme zemljom, a njegov sin Nikola II. gorjanski bio je više od tri desetljeća palatin, zamjenjujući u zemlji kralja Sigismunda luksemburškog. Engleski izvori nazivaju ga Veliki knez ugarske -

Magnus comes de Hungariae. Nikola II. gorjanski jedini je ugarsko-hrvatski velikaš koji je dobio grbovnicu i od francuskog kralja Charlesa VI i od ugarsko-hrvatskog kralja Sigismunda 1416. Obitelj Gorjanskih je izumrla 1481., a posjedi su ponovno pripali kralju koji ih je dodijelio Ivanišu Korvinu. Posjed Gorjane razorili su konačno Osmanlije. U ovom radu se opisuje i Krvavi sabor križevački kada se je ugarsko-hrvatski kralj Sigismund nakon poraza kod Nikopolja vratio u Hrvatsku i pozvao erdeljskog vojvodu Stjepana Lackovića koji je htio preuzeti vlast u Križevce, gdje su ga kraljevi ljudi ubili 27. veljače 1397., a pristaše prisegnuli su kralju na vjernost nakon što su mu obećali da će šutjeti o događajima u Križevcima. Imamo sreću što je dr. Heka naš stalni vjerni suradnik koji nam prenosi važne spoznaje do kojih je došao radeći u Mađarskoj na mađarskim izvorima i prenoseći nam onda svoje spoznaje na hrvatskom jeziku.

Danijel Vojak iz Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu i Neven Kovačev, doktorand, napisali su zanimljiv i koristan pregledni rad »Romi u hrvatskim zemljama u 14. i 15. stoljeću«. Vojak je jedini povjesničar koji se bavi isključivo i vrlo kvalitetno Romima, te je u ovom radu obradio vrijeme od 14 stoljeća kada su se Romi počeli naseljavati na dijelovima Balkana izvan Bizantskog carstva, pojavivši se u Dubrovniku u 15 stoljeću te je neki Rajko Cinganus živio u Dubrovniku 1423 godine. Na osnovu Tkalcicevih Povijesnih spomenika saznajemo da su se Romi u okolici Zagreba počeli pojavljivati s turskim provalama ali prvi spomen Roma Nikole koji je bio mesar na Griču nalazimo u jednom sudskom procesu iz 1378 godine. I američki povjesničar i lingvist Leo Wiener spominje još 1910. Rome u Zagrebu ističući da su se Romi počeli naseljavati na teritoriju današnje Hrvatske, Srbije, Rumunjske, Grčke i Italije oko 1400 godine. Đurđica Petrović ističe da je već krajem 14 stoljeća u Zagrebu postojala mala romska kolonija čiji su se stanovnici bavili trgovinom. Njih spominje i poznati zagrebački povjesničar Emil Laszowsky kao pratioc turskih osvajanja po Moslavini u 15 stoljeću, pa se 1480 Cigani Luka i Mavro spominju kao kmetovi u selu Pešchatki.

Hrvoje Petrović iz Osječke zajednice mladih ukazuje na manjkavost anakronizama vezanih uz događaje oko Krvavog križevačkog sabora. Ovaj problem povezuje s poviješću hrvatskog naroda, istraživši postojeću povijesnu literaturu osobito Vjekoslava Klaića koji Križevački sabor smješta u Slavoniju a Ferdo Šišić u Hrvatsku s Križevce i Rudolf Horvat i Josip Horvat smještavaju u Hrvatsku dok Dragutin Pavičević govori da je u Križevce došlo slavonsko plemstvo a i dr. Raukar i Budak spominju Križevce kao slavonski grad, ali ne spominju Krvavi sabor križevački u svojem djelu *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*. No spominje ga Wikipedija, koja je usprkos svog navodno nepouzdanog sadržaja značajan izvor povijesnih informacija. Autor se je konačno fokusirao na ono što znamo o Hrvatskom saboru u Križevcima i hrvatskom banu Stjepanu II. Lackoviću koji je bio hrvatski ban u tri kratka navrata, a u vrijeme Križevačkog krvavog sabor bio je u borbi za vlast.

I konačno prof. Ozren Blagec iz gradskog muzeja Križevci na osnovu detaljne analize postojećih izvora piše o obitelji Alapić s posebnim težištem na Baltazaru Alapiću, slavonskom podbanu i gospodaru velikog Kalnika te sela Bezovice koje se danas naziva Kalnik. Ova obitelj, porijeklom iz Ugarske, imala je veliki značaj za Hrvatsku, a Stjepan Alapić bio je početkom 14 stoljeća u pratnji kralja Sigismunda Luksemburškog na krunidbi u Rimu. Andrija Alapić ožemio je pak Margaretu, kćer Ladislava Batthyanyja te je tako započela loza Alapića Batthyanskih, koji su postali vlasnici posjeda koje je naslijedila Margareta. Andrija je imao sina Baltazara u drugom braku, ali je moguće i da je bio i sin Ivana Alapića. Baltazar Alapić se ženio tri puta, a kao Slavonski podban vodio je ratove protiv Osmanlija imajući u tim obrambenim ratovima značajnu ulogu pa mu je Ivaniš Korvin 1502. darovao posjed i utvrdu Veliki Kalnik koji je kasnije morao založiti kako bi platio vojsku koja je čuvala utvrdu Jajce za vrijeme njegovog banovanja. Autor je detaljno opisao posjede Baltazara Alapića te osobito njegov odnos prema Brezovici gdje je obnovio crkvu sv. Brcka. u kasnogotičkom stilu pri čemu je sagrađeno novo svetište s trijumfalnim lukom., novi zvonik i produžena postojeća lađa. Konačno je 1509. i središte kalničke župe preseljeno iz crkve sv. Martine u crkvu sv. Brcka gdje se nalazi i danas. Baltazar je umro 1524., te je vjerojatno i pokopan u crkvi sv. Brcka. Autor upozorava na potrebu nastavka istraživanja ove obitelji za što postoji očuvana građa u Kaptolskom arhivu u Zagrebu.

Time je ovaj blok, posvećen Krvavom saboru u Križevcima završen. Mnogo se više nije moglo reći na osnovu dosadašnjih istraživanja te možemo zaključiti da još mnogo toga treba istražiti.

Drugi blok sastoji se od pet radova različitog sadržaja.

Antonia Oroz iz Velike Gorice objavila je veliki i slikovno dobro ilustrirani rad u kojem je analizirala pokretne nalaze iz arheoloških istraživanja kod crkve Uznesenja blažene Djevice Marije u Donjoj Glogovnici. Ova su istraživanja provedena od 1998. do 2001. godine pod rukovodstvom prof. Zorana Homena. Dan je kraći prikaz povijesti crkvenih redova vezanih uz ovaj lokalitet koji je kategoriziran kao crkva - utvrda. Opisana je arhitektonska plastika iz doba romanike, a po prvi puta katalogizirano je i pronađena kuhinjsko posuđe, boce i vřčevi te čaše kao i metalni nalazi i pećnjaci. Opisane su i kuglice koje su služile za gađanja iz pračke, a u grobovima je pronađeno i nešto novovjekovnih nalaza. Izvršena je i usporedba s drugim sličnim lokalitetima tog vremena uz zaključak da se ne može dati točna datacija jer još nije izrađena tipologija što je svakako potrebno učiniti kao i radiološku analizu ovih predmeta i predmeta iz okolnih lokaliteta. Ukrasi na materijalu govore da predmeti pripadaju razdoblju od 14 do 16 stoljeća. odnosno u vrijeme sepulkratskog prepozita Tome. Trinaestom stoljeću pripada samo jedan lonac pronađen u podnožju sakristije ukrašen valovnicom na rubu a koji je izložen u križevačkom muzeju.

Magistar anglistike i germanistike i doktorant Krunoslav Puškar istražio je osobna imena Župe Miholec od Drugog svjetskog rata do suvremenosti utvrdivši u kolikoj su mjeri zastupana narodna imena, prema tradicionalnim kršćanskim i novim imenima u novije vrijeme- Pokazuje se da su društvene promjene snažno utjecale na davanje imena novorođenoj djeci čak i na području ove potkalničke župe. Župa je prema popisu 1990 mnogonacionalna i na njenom području žive Hrvati, Česi, Mađari, Nijemci, Slovenci, Srbi, Židovi Jugoslaveni i ostali, ali se brojnost imena mijenja u razdoblju od 1947. do 1951. kada su najbrojnija imena Josip, Stjepan, Ivan, Dragutin, Tomo, Đuro, Franjo, Mirko, Valent i Vinko a kod žena Marija, Kata, Bara, Ana, Dragica, Ljubica, Štefica, Đurđica, Ivka i Ruža, da bi u vremenu 1971. do 1975. raznolikost bila veća a na prvo mjesto došlo je ime Marijan i Ivica odnosno Ivan, a kod žena Marija, Mirjana i Dragica. U razdoblju od 1991. do 1994. pored Josipa i Ivana javljaju se učestalo Mario, Tomislav i Danijel, a kod žena Ivana, Josipa, Marina, Ana i Andreja. U razdoblju od 2010. do 2014. uz Ivana i Marka javlja se i Martin, Fran, David, Gabrijel, kod žena Ana, Veronika, Lucija i Lea. Zanimljivo je da kalendarski sveci imaju mali utjecaj na davanje imena. Autor zaključuje da se sa smanjivanjem autohtonog stanovništva javlja i pojava promjene osobnih imena pri čemu narodna imena opadaju a sve se više javljaju nova, netradicionalna imena. Samo u ženskom korpusu uočava se porast tradicionalnih kršćanskih imena. Autor je na tabelama prikazao međuodnose zaključivši da su se u konzervativnoj sredini u starije vrijeme imena slabo mijenjala za razliku od novijeg vremena kada je kod muških čak 81% novih imena, a 18% kršćanskih, dok kod žena prevladavaju nova imena u 79% a kršćanska 20%. Narodnih imena nestaje i kod muške i kod ženske djece. Očito je da je i ruralna sredina uvučena u promjene koje su zahvatile gradsku sredinu.

Znanstveni suradnik bjelovarskog zavoda Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti dr. sc. Željko Karaula opisao je područje Grubišnog Polja u Prvom svjetskom ratu i poraću. Ova je tema bila vrlo zastupljena u historijskim radovima zadnjih nekoliko godina, no s obzirom na zanemarivanje Austro-Ugarske kao gubitnice poslije Prvog svjetskog rata, obilje novih radova to ispravlja. Začudujuće koliko je toga ostalo sačuvano kod obitelji čiji su sinovi poginuli na bojišnicama Prvog svjetskog rata i koliko slika u foto albumima. Karaula je na osnovu sekundarnih izvora opisao kako su Grubišnopoljci doživjeli bojišnicu i koje je posljedice ostavio Prvi svjetski rat na tom području. Dr. Karaula je na svoj poznati precizni način prikazao kako je reakcija na ovom području bila nešto drugačija nego u Zagrebu, jer je tu živjelo dosta Srba a i ideja južnoslavenstva već je uhvatila jake korijene. Mobilizirani su ušli u sastav 26 carsko-kraljevske pukovnije baruna Giesla te su Grubišnopoljci sudjelovali u teškim borbama u Cerskoj bitci na Drini a onda i u Bukovini te konačno na talijanskom bojištu. U Grubišno Polje stizale su cenzurirane vijesti a bilo je mnogo i obavijesti o »junačkoj smrti«. Opis života u vremenu rata na grubišnopoljskom području je obuhvatio sve dijelove života od toga da su žene, djeca i starci morali preuzeti muške poslove, pa do nestašica koje je zabilježio grubišnopoljski župnik. a ujedno i književnik i političar Nepomuk Jemeršić u svojoj *Spomenici*. Već 19. kolovoza 1916. počeo se podizati u Grubišnom Polju i spomenik palima od kipara Ivana Pavline koji je i otkriven 12. rujna 1916., da bi 1919. bio srušen kao i većina spomenika koji su podizani do 1916. palima u Prvom svjetskom ratu u Hrvatskoj.

U 1917. zbrinut je na grubišnopoljskom području veliki broj gladne djece juga ali i Istre ali nestašice postaju sve veće, a sve se više vrše i pljačke koje provode pripadnici naoružanog Zelenog kadra. A onda je došla i španjolska gripa i od nje je umrlo u Grubišnom Polju 142 osobe, a u Garešnici 204. Pri kraju rata osnovan je mjesni odbor Narodnog vijeća 28. listopada 1918. pod predsjedništvom odvjetnika dr. Janka Baričevića dok je potpredsjednik bio dr. Ivo Vedriš iz Koprivnice. No ovaj odbor kao ni narodne straže nisu uspjele spriječiti pljačke trgovina i kaos koji je zavladao čitavim područjem. Na osobitom udaru našle su se židovske trgovine i trebalo je vrijeme da se uspostavi red.

Prilog za životopis učitelja Martina Vlahovića napisao je dr. Ivica Zvonar iz Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Vlahović je djelovao kao učitelj u više mjesta Podravine i bilogorskog područja. Bio je vrstan učitelj i mnogo je doprinjeo širenju kulture i društvenih aktivnosti. Autor nam je donio izvor iz znanstvene literature koja se bavi vrsnim učiteljima među kojima svakako treba ubrojiti i Martina Vlahovića, rođenog u Šemovcima 1903., a učiteljsku je školu završio u Čakovcu 1923 godine koju je njen ravnatelj dr. Sigismund Čajkovac u kratkom vremenu pretvorio u jednu od najboljih učiteljskih škola u Hrvatskoj koja je odgajala učitelje u gospodarstvenom i hrvatskom duhu. Vlahović je radio u raznim školama i svugdje je njegovo djelovanje bilo zapaženo, osobito na polju pčelarstva. Njegov rukopis o povijesti Šemovaca je zamećen. Od 1925. do 1940. je učiteljevao u Hampovici a Drugi svjetski rat je proveo u Novoj Plavnici. Umro je u Bjelovaru 1986 godine.

I opet se vraćamo iskapanjima. Dr. Tajana Sekelj Ivančan iz Instituta za arheologiju u Zagrebu objavila je rezultate istraživanja ranosrednjovjekovnog objekta na Sušinama u Virju tijekom 2014 godine. Na temelju oskudnih keramičkih nalaza autorica je ovaj lokalitet svrstala u rani srednji vijek, podsjećajući da su lokaliteti Volarski Breg i Sušine prepoznat po taljenju željezne rude što je istraženo od 2008. do 2012 godine kada je arheolog Čimin, sada direktor Muzeja grada Koprivnice, utvrdio na tim lokalitetima i prapovijesne ostatke. Ovaj najnoviji lokalitet na Sušinama čini jednu cjelinu i na osnovu dosta grube keramike može ga se svrstati u rani srednji vijek tj. u vrijeme 8. do najkasnije početka 9 stoljeća, ali je ostao otvoren problem povezanosti Volarskog Brega i Sušina kao središta izvjesne talioničke aktivnosti.

Treći blok čine prikazi i osvrti. Ovdje imamo detaljan prikaz dr. Ivice Zvonara o knjizi dr. Zlatka Matijevića *Između snaga i jave* u kojoj je autor objavio svoje rasprave o hrvatskoj političkoj povijesti 20 stoljeća još 2016 godine i to radove koji su nastajali od 2004. do 2013. Istražujući političare frankovačke ali i njima protivničke jugoslavenske orijentacije u Austro-Ugarskoj Monarhiji autor je obradio njihove sudbine u jugoslavenskoj državi do smrti Stjepana Radića. To je vrijeme bilo sudbonosno i za gospodarstvo jer je Hrvatska iz srednjoeuropskog civilizacijskog kruga prešla u balkanski geopolitički okvir. Dr. Matijević je glavni i ponajbolji istraživač dr. Ive Pilara pa je ovom političaru i njegovom radu uoči raspada Monarhije posvetio znatnu pažnju. Obradio je i odnos Izidora Kršnjavog prema britanskom publicistu i političaru Robertu Seton Watsonu u doba banovanja Pavla Raucha i tijekom Prvoga svjetskog rata i nakon njega ukazavši kako je podjela i nesloga Pravaške stranke znatnim djelom kriva za gubitak hrvatske autonomije u monarhističkoj Jugoslaviji. Treći članak analizira djelovanje svećenika tijekom rata, osobito članova Hrvatskog katoličkog seniorata a u tom je bloku obrađen i život koprivničkog župnika Stjepana Zagorca koji je predvodio reformni pokret nižeg rimokatoličkog klera kroz djelovanje Starokatoličke crkve koja i danas djeluje. Dr. Matijević je obradio i političku i diplomatsku djelatnost katoličkog svećenika dr. Ljudevita Kežmana da bi na kraju knjige ocijenio negativu ulogu i zauzimanje elite u Hrvatskoj nakon završetka Prvoga svjetskog rata, što je bilo sudbonosno za sudbinu Hrvatske, što je uočio još grko-katolički biskup u Križevcima Janko Šimrak. U toj knjizi je objavljeno i nekoliko izvornih važnih dokumenata i knjiga je ocijenjena kao vrijedna i dobrodošla u razumijevanju događaja na kraju Prvoga svjetskog rata.

Student arheologije Luka Štefan iz Novog Marofa prikazao je ukratko knjigu dr. Krešimira Regana »Srednjovjekovne i renesansne utvrde Hrvatskog Zagorja« koja je izašla u izdanju Kajkaviane u Donjoj Stubici 2017, sintetizirajući dosadanje spoznaje o ovoj značajnoj i vrijednoj povijesnoj ostavštini na osnovu opisa i kataloga 107 utvrda.

Student arheologije Ilija Cikač iz Koprivnice prikazao je ukratko izložbu arheologa Roberta Čimina o vlastelinstvu Gorbonok u Muzeju grada Koprivnice koja je otvorena krajem 2017. godine. Ovo vlastelinstvo između Kloštra Podravskog i Podravske Sesveta istraživano je pet godina, te je priređena

zanimljiva izložba na kojoj je prezentiran život stanovnika ovog vlastelinstva u četiri tematske cjeline od kojih se prva odnosi na hranu, druga na obranu, treća na kulturu stola i četvrta na rekonstrukciju vlastelinstva na osnovu najnovijih metoda rekonstrukcije.

Istoj grupi pripada i prikaz dipl. ing. geologije Jurice Sabola, voditelja Muzeja krapinskih neanderthalaca, koji je uz suradnju sa Ivanom Zvijercem iz Torčeca i drugima izložio u Krapini prvi puta sve podravske fosile iz prethistorije, a osobitu pažnju izazvali su ostaci vunastog i stepskog mamuta koji su nam tako dobro poznati iz animiranih filmova.

Uredništvo je uvrstilo u ovaj broj i moju zahvalnicu prilikom dodjele počasnog članstva u Povijesnom društvu Križevci 3. lipnja 2017. To veliko hvala ostaje i danas do kraja mojeg života.

I kao što je uobičajeno Predsjednik Povijesnog društva Križevci dr. Ivan Peklić objavio je Izvješće o radu društva u 2017. koje je imalo osam javnih nastupa, iskazavši na kraju misao da Društvo svojim radom obogaćuje kulturni život Križevaca, a svojim znanstvenim istraživanjima pridonosi boljem poznavanju prošlosti ovog grada.

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

IZLOŽBA I KATALOG: RAZVOJ PUČKOG ŠKOLSTVA U KOPRIVNICI I OKOLICI DO 1940. GODINE. MUZEJ GRADA KOPRIVNICE, 7. 9. – 7. 12. 2018.

U Muzeju grada Koprivnice tijekom jesenskih mjeseci 2018. održana je izložba naslovljena *Razvoj pučkog školstva u Koprivnici i okolici do 1945. godine*, nastala kao rezultat stručnog i istraživačkog rada započetog prije nešto više od dvije godine. Razlozi za pokretanje ovog izložbenog projekta bili su mnogobrojni, a jedan od osnovnih svakako je bio značenje ovog segmenta društva koji snažno pridonosi njegovom razvoju i unaprjeđenju, pa kao takav zaslužuje svaku pozornost. Premda razvoj školstva u Koprivnici nije nepoznat i njime su se bavili brojni autori, međutim do sada u Muzeju grada Koprivnice nije realizirana niti jedna izložba posvećena koprivničkom školstvu i njegovom razvoju, tako da je to bio i dovoljan i dodatni poticaj za njenu realizaciju. Autorice izložbe Božica Anić i Maša Zamlijačanec, uz pomoć suradnica na izložbi Marije Mesarić i Vesne Peršić Kovač, pribjegle su jednom klasičnom i prozračnom izložbenom postavu, neopterećenom prevelikom količinom informacija kako bi se izbjeglo preopterećivanje posjetitelja, ali i potaknule nove spoznaje o predstavljenoj temi te dobila preglednost dodatno potpomognuta kronologijom razvoja i tematskim cjelinama.

Uvod u izložbu činila je lenta vremena s najvažnijim događajima iz prošlosti školstva. Uz svaku navedenu godinu nalazilo se sažeto objašnjenje na malim pločicama koje su bile raspoređene na jednoj strani zida izložbenog prostora, između eksponata, nadopunjujući tako ostale legende. Priča o školstvu započela je s najstarijim spomenicima koprivničkih škola i škola okolice (Koprivnica, Gola, Novigrad Podravski, Peteranec, Sokolovac) koje su zajedno s ostalim dokumentima bile i izvor nastanaka izložbe, te brojnim fotografijama starih školskih zgrada, kao i fotografijama popratnih sadržaja škola (školska kuhinja, dvorana, poliklinika) koji su već onda bili regulirani propisima o uređenju škola (kraj 19. st.), čime postaju dijelom školskog standarda. Nakon ovakvog uvoda u razvoj školstva uslijedile su manje cjeline koje su tematski okupile predmete koji u muzeološkom smislu predstavljaju prenositelje poruka kojima se ostvaruje vremenska komunikacija s njenim primateljima. Prva tematska cjelina, naslovljena *Đačka svakodnevnica*, predstavljena je ovom prigodom s posuđenim predmetima, ali i onima iz muzejskih zbirki. Tako su u izložbenim vitrinama svoje mjesto našle neizostavna školska torba (drvena), pernice, školske pločice i pisaljke, učenički radovi - školske zadaćnice i crtanke, herbariji, spomenari kao nezaobilazne uspomene đачkog doba, rekonstruirana, ali i originalna dječja odjeća, a sve je bilo upotpunjeno brojnim fotografijama školske djece slikane u školskim učionicama, obiteljskim kućama i dvorištima, ili na mjestima omiljenim za igru i zabavu, primjerice veće reljefne uzvisine korištene kao sanjkališta. Posebnu pažnju posjetitelja plijenila je rekonstrukcija školske učionice s početka 20. stoljeća, posuđena iz zbirke Osnovne škole Vladimir Nazor Križevci – Područna škola Večeslavac. Uz učiteljski stol i stolicu te četiri klupe, sadržaj učionice upotpunjen je nastavnim sredstvima i pomagalicama; ploča, kreda, drveno računalo, panoi sa slikama za zornu nastavu, globus, zemljopisna karta, zbirka minerala i na učiteljskom stolu neizostavno »disciplinsko pomagalo – šiba«. Usko povezana s ovom temom je naredna kojom su predstavljeni školski udžbenici (početnice i čitanke), metodički priručnici

koji su se koristili u pučkim hrvatskim školama i školski časopisi. Među izloženim knjigama valja izdvojiti reprint *Prve hrvatsko glagoljske početnice* iz 1527. ili *Horvatsko-slavonsku slovniciu za početnike* Lavoslava Firholcera (Varaždin, 1847.) kao i *Geometrijsko oblikovanje za mladež pučkih učiona* (Zagreb, 1876.). Bile su izložene i tri čitanke. Najstarija je iz 1860. tiskana u Beču, nakladom Carske kraljevske naklade školskih knjiga. Od priručnika posebno se izdvaja *Didactica specialis* ili *Posebna znanost podučavanja ili napatuk k uspješnom predavanju pojedinih naukah* iz 1849. Predstavljeno je i nekoliko naslova časopisa. Neizostavni *Napredak*, jedan od najstarijih učiteljskih časopisa, zatim poznati dječji časopis *Smilje* i koprivnički *Dječji vjenčić* Vinka Vošickog. Nastavna osnova pučkih škola (trivijalnih, pučkih, narodnih) sastojala se u podučavanju čitanja i pisanja, računanja, vjeronauka i ručnog rada. Ovaj segment odgojno-obrazovnog procesa bio je predstavljen upravo ženskim ručnim radom. Na izložbi su bili izloženi uzornici iz fundusa Muzeja grada Koprivnice ... »nastali u pučkoj školi tijekom 19. stoljeća te su pokazatelj faze i praktičke izvedbe nastavnog programa od strane učionica. »Ispitna izvješća o napretku učenika (imenik i dnevnik), školske svjedodžbe, otpusnice, prevodnice, đачke knjižice, nacrti školskih vrtova (Peteranec, Gola, Drnje i Legrad) te najstariji školski dokument koji se čuva u arhivskoj zbirci Muzeja iz 1784., dopis Gradskog poglavarstva Koprivnice upućen Filipu Wolgemuthu, školskom inspektoru u Zagreb, kojim se dostavljaju podaci o školi u Koprivnici, dio su građe zastupljene u tematskoj cjelini *Školski dokumenti*. Izložba je završila jednim neformalnim dodatkom, nazovimo ga »knjižarskim izlogom« smještenim u nekoliko kružno povezanih izložbenih vitrina u kojima su bili izloženi brojni predmeti; školski pribor (olovke, pera, nalivpera, tinte, stare tintarnice, pernice, rasporedi sati, stara ravnala...), dječje slikovnice i knjige za odrasle. Slično kao učionica i ovaj izlog svojom ponudom mamio je poglede posjetitelja.

Na kraju valja dodati da je postignut zacrtani cilj izložbe, da je ovim izložbenim projektom obogaćena ovogodišnja muzejska izložbena djelatnost i vjerujemo da su ispunjena očekivanja posjetitelja Muzeja, što nam donekle potvrđuje i četveroznamenkasti broj posjeta.

Vjerni pratitelji muzejskih izložbi su katalogi. Rezultat su istraživanja, stručnog rada na izložbenoj temi i dodatni izvor informacija. Podaci prikupljeni na taj način ostaju trajno zabilježeni, čime je omogućeno njihovo korištenje i nakon završene izložbe pa im iz toga proizlazi i dodana vrijednost. I ova izložba popraćena je istoimenim katalogom *Razvoj pučkog školstva Koprivnice i okolice do 1940.*, koji na 80 stranica donosi tekstove autorica Božice Anić, Ksenije Krušelj, Helene Kušenić, Marije Mesarić, Ivane Posedi, Vesne Peršić Kovač i Maše Zamljačanec. Uredničku funkciju obavila je Maša Zamljačanec, premda ona formalno nije nigdje navedena. Katalog se sastoji iz dvije cjeline. Prva je ona tekstualna, popraćena slikovnim materijalom, bibliografskim jedinicama i bilješkama. Druga nezaobilazna i ona koja posebnim čini katalog povremenih izložbi je *Katalog predmeta* koji s jedne strane čini dopunu i posjetiteljima olakšava praćenje izložbe, a s druge potvrda je i informacija svega onoga što je bilo izloženo na izložbi.

Prvi tekst kataloga, nakon kratkog uvoda, je *Razvoj pučkog školstva u Koprivnici* autorice Ksenije Krušelj s nizom podnaslova u kojima autorica sažima rezultate svog dugogodišnjeg bavljenja ovom temom. Polazište rada je teritorijalni ustroj i zakonski okvir važeći za Monarhiju na kojemu autorica temelji razvoj školstva u Koprivnici i okolici do 1940. Izlažući kratku povijest školstva koja u Koprivnici datira iz 16. stoljeća, dolazi do bitne prekretnice u njegovom ustroju krajem 18., a naročito u 19. stoljeću zahvaljujući reformskim mjerama Marije Terezije kojima se školstvo institucionalizira i modernizira, pa sve do prvog hrvatskog zakona ili Mažuranićevog iz 1874. Bitne odrednice novog moderniziranog sustava su novi ustroj škola (trivijalne, elementarne...), obavezno pohađanje nastave, uvođenje jedinstvene nastavne osnove važeće za čitavu Monarhiju, propisana satnica tjedna, ali i po predmetima i niz drugih koje su tijekom godina unaprijeđivale školski sustav. Kako su se u to uklopile naše škole u svom radu, prikaz donosi autorica pišući o izvođenju nastave u koprivničkim školama, o učiteljima i učiteljicama koje su sudjelovale u odgojnom i obrazovnom procesu, posebno se osvrćući na one koji su ostavili značajan trag u koprivničkom školstvu, o učenicama i učenicama, njihovom broju, kao i o porastu onih koji su redovno pohađali nastavu.

Sljedećim tekstovima autorica Božica Anić nadovezuje se na prvu temu. Pojava prvih školskih udžbenika na teritoriju Hrvatske, čiji sadržaji su pod snažnim utjecajem crkve, uvod su u temu *Udžbenici priručnici, školsko nakladništvo i školske knjižnice*, koji doživljavaju bitnu transformaciju sadržaja na

što su utjecala reformska kretanja, kojima se uvodi jedinstvena nastavna osnova, koja zahtijeva jedinstvene udžbenike i koji će se koristiti na teritoriju čitave Carevine. To nameće pojavu jedinstvenog školskog nakladništva. Sukladno tome pojavljuju se dva jaka centra školskog nakladništva u Beču i Budimpešti, što je pak sukladno politici centralizacije koju provodi austrijska vlast, koji imaju ekskluzivno pravo na tiskanje i izdavanje školskih udžbenika čije korištenje je propisano i obavezno. Zanimljiva je i uloga školskih knjižnica u odgojnom i obrazovnom procesu koje zbog svojih funkcija i potreba nametnutih novim sustavom obrazovanja ulaze u hrvatsko školsko zakonodavstvo. To je razlog i vrlo ranog ustroja školske knjižnice u Koprivnici, koja se prema školskim izvješćima spominje već 1859. godine i iz koje će se kasnije izdvojiti učiteljska i učenička, a o njima skrb preuzimaju učitelji knjižničari.

Ručni rad kao nastavni predmet s posebnim osvrtom na ženski ručni rad u Koprivnici tekst je autorice Marije Mesarić. Koristeći se zakonskom osnovom autorica navodi da je tradicija poučavanja ženskog ručnog rada duga i prisutna od samog početka obrazovanja djevojčica kada postaje zaseban nastavni predmet, što i ostaje sve do 1895., kada se u nastavni program uvodi ručni rad slöjd preuzet iz Švedske. Ručni rad kao nastavni predmet ukinut je oko 1905. te se nakon toga izvodi u okviru predmeta gospodarstvo. Osim što se ručni rad kao obavezni predmet izvodi u školi, u Koprivnici je postojala i privatna škola koju vodi učiteljica Marija Fingerova, koja je 1888. položila ispit iz ženskih ručnih radova te dobila dozvolu od kr. vlasti da može o svom trošku otvoriti privatnu školu, a 1909. uz pučku školu otvorena je i ženska stručna škola pod ingerencijom Kraljevske zemaljske škole. Kako se je izvodila nastava ovog predmeta i druge zanimljivosti vezane uz to, doznat će se iz prikaza koji je autorica priredila za potrebe ovog kataloga i izložbe.

Helena Kušenić obradila je arhitekturu školskih zgrada Koprivnice i okolice, a u svom tekstu krenula je od Koprivnice kao nositelja urbanog i obrazovnog razvoja kroz stoljeća, povezujući tako izgradnju škola s potrebama obrazovnog procesa. Naime, povećanjem broja djece koja redovno pohađaju nastavu, što je bila zakonska obaveza, škole nakon nekog vremena postaju premale, pa se nameće potreba njihove dogradnje ili nove gradnje. Upravo uvjete koji su doveli do proširenja i novih gradnji nekoliko škola u Koprivnici tijekom 19. i 20. stoljeća, a na temelju raznih objavljenih i neobjavljenih izvora, u svom radu opisuje Helena Kušenić, pri čemu se je posebno pozabavila arhitekturom školskih zgrada u Koprivnici koja prati stilske trendove vremena, ali i zakonske propise. Posebno ističe značenje Isidora Kršnjavija, koji je kao predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu uveo brojne promjene u školstvo Hrvatske, ali i propise od koji je jedan i nacrt školskih zgrada za njihovu izgradnju. Autorica u svom radu posebno izdvaja arhitekturu školskih zgrada u ruralnim područjima.

Interijer školskih zgrada logičan je nastavak prethodnog teksta, a njime se je pozabavila Maša Zamljačanec, autorica istoimenog teksta za koji su joj kao dobar izvor poslužili neobjavljeni rukopisi prof. Dragutina Feletara, školske spomenice i neizostavni školski propisi. Zbog neprimjerenih uvjeta školskih zgrada u kojima se održavala nastava, školski zakon iz 1874. propisuje niz novih zdravstvenih uvjeta kojih su se škole morale pridržavati. Zbog nedostatka financija prilagodba škola novim zakonskim normama tekla je sporo, pa krajem devedesetih 19. stoljeća uslijedio je niz novih propisa o izgradnji novih zgrada, ali i nametnut standard o sadržaju i veličini prostorija. Propisana je tako veličina učionica, broj prozora, dimenzije školskog namještaja, kao i materijal iz kojega mora biti izrađen i sl. Osim školskih učionica ostali obavezni popratni sadržaji bili su: gombaona (današnje sportske dvorane), gombališta (igrališta) i školska kuhinja. Koprivnička škola građena krajem 19. stoljeća odgovarala je zakonskim obavezama, što potvrđuju i fotografije spomenutih sadržaja, od kojih su neke po prvi puta objavljene.

Autorica Školskog vrta koji na neki način predstavlja eksterijer školske zgrade je Ivana Posedi. U svom radu također polazi od zakonske osnove, pa tako navodi da je već 1816. bečki dvor donio naredbu da se na području Hrvatske moraju urediti školski vrtovi. Međutim, prošlo je dosta vremena od te naredbe, što je vidljivo iz podatka da je prvi školski vrt osnovan 1840. u Vrbovcu, da bi se u većoj mjeri počeli osnivati nakon 1850. Osim naredbe da svaka škola mora imati školski vrt, propisuje se i njihovo uređenje s naglaskom na voćarstvu. Školski vrt u Koprivnici osnovan je 1866. i nalazio se tik uz školsku zgradu (današnja Vijećnica) čiji nastanak i razvoj je detaljno opisala autorica, kao i tijek uzgoja voćaka,

dudovog svilca, formiranje pokušališta za praktičnu nastavu svakidašnje i opetovnicu ženske škole u vrtlarstvu. Tekst je popraćen nacrtima školskih vrtova iz Đelekovca, Drnja Gole i Legrada.

Pučko školstvo okolice udruženim snagama obradile su Ksenija Krušelj i Ivana Posedi. Obradile su povijest onih škola koje su danas glavne (ne područne), a to su Drnje, Đelekovec, Gola, Koprivnički Ivanec, Novigrad Podravski, Rasinja, Peteranec, Sokolovac, od kojih su ove dvije posljednje bile nekad dio vojno krajiškog školskog sustava.

I na kraju uslijedio je zanimljiv tekst autorice Vesne Peršić Kovač koji je naslovila *Crtice iz đučke svakodnevnice*, u kojem opisuje život djece školskog uzrasta – đaka, koji započinje u obitelji. Kakva je bila podravska obitelj toga vremena, kako se je živjelo u obitelji, kako su se odgajala djeca i pripremala za budući život što je ovisilo o spolu djeteta, te o poslovima i zaduženjima koja su imala djeca u obavljanju domaćinskih poslova, razmatra autorica i navodi da je dob djece, poglavito one školskog uzrasta zbog složenijih, težih i sezonskih poslova koje su morala obavljati, bila ozbiljna smetnja u pohađanju nastave koja je bila zakonska obaveza. Dio svog rada posvećuje slobodnom vremenu djece, koje ona koriste za druženja, brojne igre i zabavu i to ne samo onu izvan škole, već opisuje i školske svečanosti u kojima djeca aktivno sudjeluju.

Božica ANIĆ

ŽELJKO KRUŠELJ - ZAROBLJENICI PARALELNIH POVIJESTI : HRVATSKO SRPSKA HISTORIOGRAFSKA FRONTA NA PRIJELAZU STOLJEĆA

Koprivnički povjesničar i novinar, docent na Sveučilištu Sjever, Željko Krušelj izdao je još jednu knjigu. Ovaj put radi se opsežnom djelu pod nazivom »Zarobljenici paralelnih povijesti : Hrvatsko srpska historiografska fronta na prijelazu stoljeća«, objavljenom u nakladi izdavačke kuće »Srednja Europa« iz Zagreba, koja je specijalizirana za izdavanje naslova s područja povijesti.

Kao i u prošloj knjizi koju je objavio (»Igraonica za odrasle: Polet 1976. – 1990.«), Krušelj se i ovaj put nalazi u ulozi suvremenika koji ne samo da proživljava vrijeme i događaje o kojima piše, već je i sudionik istih. Urednik Damir Agičić na samim koricama knjigu predstavlja kao analizu historiografskih sukoba osamdesetih godina i rasprava o nacionalnoj povijesti nakon hrvatskog osamostaljenja, odnosno kao pravu poslasticu za historiografske gurmane.

Ova opsežna knjiga (515 str.) podijeljena je na tri osnovna dijela. Prvi dio čini uvodna studija pod nazivom »Zarobljenici paralelnih povijesti«, u kojoj je autor dao prikaz teme kojom se knjiga bavi. Drugi dio »Novinar na historiografskoj fronti« je autorov prikaz o ulozi koju je imao u tim burnim događanjima. Treći i najopsežniji dio su autorovi novinski članci, kolumne, prikazi, intervjui koje je kao novinar radio, te transkripti emisija u kojima je sudjelovao. Radi se o izboru tekstova koji su od 1985. do 2006. objavljivani u novinama i časopisima *Danas*, *Start*, *Vjesnik*, *Večernji list* i *Nedjeljna Dalmacija*. Transkripti emisija odnose se na *TV porotu* emitiranu na TV Beogradu i emisiju *Most* na Radiju Slobodna Europa u Pragu. Treći dio knjige podijeljen je na podteme »Žrtve Drugog svjetskog rata i jasenovački logor« i »Historiografski iskoraci i medijska sukobljavanja«. Valja napomenuti da uz predgovor koji je napisao sam autor knjiga sadrži i kazalo osobnih imena prema kojem se po stranicama lako može pronaći bilo tko koga se u knjizi spominje.

Autor već u predgovoru daje naznake o tome što će mu biti ciljevi istraživanja. Prije svega to je prikaz kako je jedinstvena jugoslavenska povijest prerasla u niz paralelnih republičkih povijesti, te kako je paralelna povijest svake od nacionalnih historiografija u bivšoj Jugoslaviji postala poligon za ideološke podjele. Isto tako konstatira da se historiografska fronta nije smirila ni u demokratskom ozračju već su se tada pojavili ideološki i nacionalno obojeni radikalizmi.

Jedinstvena osnova nacionalne povijesti počela se raspadati nakon smrti Josipa Broza Tita 1980. i od tada polako ali sigurno kreće građenje povijesnih paralelizama. Ta pojava dovodi do historiografskih sukobljavanja hrvatskih i srpskih povjesničara 80-ih godina, kao podloga za tenzije koje su uslijedile krajem tog desetljeća, koje su pak dovele do krvavog rata i raspada Jugoslavije. Zato se ovaj sukob povjesničara upravo i definira kao rat prije rata. Buđenje nacionalizma u Srbiji krenulo je s građenjem paralelnog historiografskog smjera u kojem su sudjelovali mnogi srpski povjesničari. Fokusom na revi-

ziju pojedinih tema koje u vrijeme Tita nitko nije osporavao došlo je do pojave da se historiografija stavila u službu političkih ciljeva, te tome nisu odoljeli mnogi ugledni srpski povjesničari.

Prvi dio knjige započinje prikazom o partijskoj kontroli hrvatske historiografije. Autor ovdje navodi tezu kako je bilo dovoljno da partijska stega malo popusti da bi se pojavili radovi koji su službenu povijest tumačili drugačije nego je to bilo propisano u skladu s politikom »bratstva i jedinstva«. Onima koji su se usudili izaći iz okvira mogli su stradati poslovno, politički i ljudski.

Dalje autor nastavlja s prikazom estradizacije historiografije, te ističe da beogradski povjesničari tijekom 80-ih s vremenom postaju kreatori srpske nacionalne politike. Ističe da su u posttitovskom razdoblju povjesničari počeli voditi političare, te da su kasnija ratna razaranja samo posljedica »rata prije rata« kojeg su povjesničari tada vodili. Radilo se tu o sukobu iza zatvorenih vrata, daleko od javnosti.

Slabljenje centralne vlasti nakon Titove smrti dovelo je do jačanja republičkih rukovodstava, koja dobivaju i nacionalna obilježja. U Srbiji je to bilo najočitije, jer tamošnja rukovodstva željela su revidirati Ustav iz 1974. i ojačati centralizam. Iz Beograda je zato krenula kampanja u kojoj su se kroz medije i knjige negirali dotadašnji rezultati povijesne znanosti. Ova pojava događala se u vrijeme »hrvatske šutnje« kad su zagrebački politički krugovi oprezno pazili da ne dođe do bilo kakvog izljeva nacionalizma. Otpor kampanji iz Srbije prvotno je zato pružala tek nekolicina hrvatskih povjesničara.

Povijesni revizionizam srpska strana pokušava graditi na rehabilitaciji, odnosno navodnom antifašizmu četničkog pokreta. Relativizira se hrvatski antifašizam, manipulira se brojem ratnih žrtava, te se za ustaške zločine u Hrvatskoj krivi hrvatska nacija. U tom kontekstu učestali su napadi na katoličku crkvu te se forsira njena povezanost s NDH. Također se preispituje, do tada »nepogrešiva«, uloga Josipa Broza Tita, a federalistički koncept ustroja zemlje stavlja se pod znak upitnika. Zanimljivo je da hrvatski povjesničari pritom brane nasljeđe Tita, jer time štite zemlju od centralističkog nasrtaja i velikosrpskih planova.

Posebno mjesto u kampanji srpskih povjesničara ima tema vezana uz žrtve ustaškog režima u vrijeme Drugog svjetskog rata, te naročito žrtve logora Jasenovac. Autor prikazuje niz objavljene literature o Jasenovcu, u kojoj je ciljano broj žrtava prikazivan megalomanski. Službena jugoslavenska politika tumačila je da je u Jasenovcu bilo između 500. 000 i 700. 000 žrtava, a 80-ih godina su ove brojke još više napuhivane.

Krušelj u posebnom dijelu prikazuje i što se dogodilo s predvodnicima »rata prije rata« nakon raspada Jugoslavije, te njihovom radu u tom periodu. Isto tako prikazuje kako su se nakon formiranja samostalne hrvatske države u Hrvatskoj javili autori koji su prikazivali paralelnu povijest s hrvatske strane. U tom dijelu nazvanom »Od srpskog umnožavanja žrtava do hrvatskog revizionizma«, Krušelj ističe da se revizionizam uglavnom odnosi na Jasenovac i druge ustaške logore. Hrvatska nije bila lišena revizionizma i paralelne povijesti, no ta je pojava plod raspada Jugoslavije. Revizionizam nije postao mainstream hrvatske historiografije, zaključuje Krušelj, već je na marginama. U Hrvatskoj se kao interesantna pojava javlja i neokomunistički dogmatizam, u kojem se svako preispitivanje kontroverzi iz vremena komunizma prikazuju kao napad na temelje antifašizma.

U poglavlju »Novinar na historiografskog fronti« Krušelj opisuje vlastita iskustva i ulogu u »ratu prije rata« hrvatskih i srpskih povjesničara. Njemu je kao novinaru *Danasa* od 1985. do 1991. praćenje historiografske produkcije postalo glavna tema kojom se bavio. U tom je razdoblju bio jedini hrvatski i jugoslavenski novinar koji je sustavno pratio historiografske teme pa je imao priliku razgovarati i susresti se s mnogim sudionicima tih događanja, te stoga opisuje svoje dojmove u kontaktu s njima.

Časopis *Danas* je kao tjednik slobodnije uređivačke politike krajem osamdesetih bio prepoznatljiv po prkošenju politike »hrvatske šutnje« i kritici bujanja nacionalizma u Srbiji i politike Slobodana Miloševića. Kao novinar tog časopisa Krušelj je posebnu pažnju usmjerio prema kontroverznim izdanjima srpskih povjesničara, koja je kritizirao u svojim tekstovima. Djelovao je u grupi hrvatskih povjesničara koji su osamdesetih godina, nakon smrti Josipa Broza Tita, vodili otvorenu polemiku sa srpskim znanstvenicima oko raznih tema oko kojih se dvije strane nikako nisu mogle složiti iz više razloga. Razlike su s vremenom postajale sve veće, te Krušelj dobro zaključuje da su obje strane vodile svoje paralelne povijesti koje su sukobljavale, što je zapravo bio rat prije rata koji je u društvu gradio raspoloženje netrpeljivosti. Takva situacija je u konačnici i dovela do krvavog rata i raspada Jugoslavije.

Treći dio knjige donosi izbor Krušeljevih tekstova koje je birao prema atraktivnosti sadržaja spram tema koje definira kao ključne u odnosima između Hrvatske i Srbije u kontekstu historiografskog rata 80-ih godina. U prvoj skupini su tekstovi koji se bave žrtvama Drugog svjetskog rata, među kojima dominira tema logora Jasenovac. Druga skupina su teme šireg historiografskog spektra koje su izazivale interes i kontroverze u vremenu kad su objavljivane. Mnoge teme koje autor opisuje aktualne su i danas, budući da povijesni paralelizmi i 35 godina nakon Krušeljeva početka bavljenja novinarstvom imaju svoj nastavak.

Ova knjiga važan je osvrt na temu koja dosad nije u dovoljnoj mjeri istražena te će biti bitan temelj svim istraživačima koji će u budućnosti istraživati razdoblje kraja socijalizma u Jugoslaviji. Knjiga daje pozadinu priče o raspadu Jugoslavije, te Krušelj pritom kao suvremenik prikazuje rad autora koji su dali svoj doprinos u »stvaranju paralelnih povijesti«. Dakako paralelne povijesti u novim državama se od tada nastavljaju sve do današnjih dana, a i u doba demokracije u novim državama niknule su posebne alternativne povijesti koje prikazuju tabori sukobljenih ideologija unutar njih samih. Takva situacija svakodnevno je vidljiva i u Hrvatskoj, a budućnost će dati odgovore u kojem će nas smjeru to odvesti. Krušeljeva knjiga dala nam je zato dodatnu dimenziju za učenje na povijesti koju je ova regija ne tako davno proživjela.

Vladimir ŠADEK

PODRAVSKI ZBORNİK 44/2018 / [GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK ROBERT ČIMIN]. – KOPRIVNICA: MUZEJ GRADA KOPRIVNICE, 2018.

I ovogodišnji 44. broj Podravskog zbornika na 287 str. donosi niz zanimljivih radova koji obrađuju manje poznate i gotovo nepoznate teme iz podravske prošlosti, ali i sadašnjosti. Glavni i odgovorni urednik i ovog broja je Robert Čimin, a priredili su ga dosadašnji članovi uredništva Nikola Cik (Đurđevac) i Milivoj Dretar (Ludbreg) s novom izvršnom urednicom Vesnom Peršić Kovač. Zbornik donosi deset članaka, deset priloga, tri književna priloga te stalne rubrike Podravsko nakladništvo i Podravske kronike. Kao posebna specifičnost ovog broja su radovi (5) nekolicine autora u kojima obrađuju poznate, manje poznate ili gotovo nepoznate zavičajnike koji su svojim radom (kulturnim, političkim, duhovnim) snažno obilježili vrijeme u kojem su djelovali.

Ovogodišnji broj Podravskog zbornika otvara tekst Zvonimira Ištvana *Željeznička postaja u Goli* (str. 7.-17.). Tekst je nastao povodom 150. godišnjice puštanja u promet željezničke pruge Barcs – Murakeresztur (1868.) koja je imala veliki značaj za prometni razvitak i povezivanje Budimpešte sa Zagrebom i Rijekom, ali i veliku važnost za razvitak Prekodravlja koje je dugo vremena zbog geografskog položaja i povijesno-političkog položaja bilo izolirano. Jedna od postaja spomenute dionice bila je i željeznička postaja u Goli, o čijem značenju piše autor na temelju sjećanja (kazivača), starih razglednica i prikupljenih šturih pisanih tragova i dostupnih podataka, kao i o njenom ukidanju nakon 83 godine postojanja 1951. godine.

Đurđevački župnik i zagrebački kanonik Franjo Milinković (1789.-1860.) (str. 19.-25.) rad je člana uredništva, sada već i višegodišnjeg suradnika *Zbornika*, Nikole Cika. Franjo Milinković je nepoznat javnosti, no zahvaljujući istraživačkom radu autor u svom radu daje odgovor na pitanje tko je zapravo bio Milinković. Tako se doznaje da je rođen u Pazarištu 1879. U Đurđevac dolazi 1821. i na mjestu župnika ostaje sve do 1851. U tridesetogodišnjem razdoblju svojim radom i nesebičnim djelovanjem ostavio je značajan trag u đurđevačkoj župi pa je tako 1824. sagradio i uredio župnu crkvu posvećenu svetom Juraju mučeniku, 1825. započeo je voditi župnu spomenicu, 1827. otvorio je novo župno groblje (...). Zbog svojih zasluga imenovan je kanonikom pa je posljednje godine života proveo u Zagrebu gdje je radio u službi Zagrebačke biskupije.

Slijedi opsežan tekst nastao marom dviju dobro poznatih autorica koje u nekoliko posljednjih brojeva *Podravskog zbornika* udruženim snagama objavljuju opsežne tekstove u kojima obrađuju neobrađene i slabo poznate teme iz podravske prošlosti. Ovogodišnja tema Mire Kolar-Dimitrijević i Ružice Medvarić Bračko zapravo je nastavak prošlogodišnjeg rada *Šegrtska škola u Koprivnici od 1901. do 1910. godine* (str. 27.-49.) pa slijedeći prošlogodišnji, članak donosi nastavak analize obrazovanja šegrta u Koprivnici u razdoblju od 1901. do 1910.

Hrvoje Petrić, nekadašnji urednik i dugogodišnji suradnik Podravskog zbornika, svoj rad posvetio je poznatom, ali pomalo zaboravljenom zavičajniku Peroslavu Ljubiću. Rad je naslovio *Prilog poznavanju političke djelatnosti Petra (Peroslava) Ljubića (1903.-1910.)* (str. 51.-62.), rođenom Virovcu (1869.), poznatom po novinarskom radu i pokretanju prvih novina u Podravini koje počinju izlaziti 1893. u Virju. Bile su to poznate novine koje izlaze pod naslovom *Podravac* sve do 1905. kada im Ljubić mijenja naslov u Hrvatske novine. Svojim novinama Ljubić utječe na politički život Podravine u koji se i sam aktivno uključuje 1903. u vrijeme narodnog pokreta i u kojem sudjeluje do 1910., a razdoblje koje je proveo u politici, kao i razloge njenog napuštanja, detaljno analizira autor.

Manje poznat od prethodnog političara, ali ne i manje zanimljiv, je *Kontroverzni političar Vladimir Sabolić (1900.-1948.) i njegovo djelovanje na području đurđevačke Podravine* (str. 63.-75.) rad je Vladimira Šadeka, negdašnjeg člana uredništva i suradnika *Podravskog zbornika*. Autor u svom radu prikazuje politički put političara Vladimira Sabolića iz Đurđevca koji u politički život ulazi 30-ih godina 20. st. i postaje jedan od lidera HSS-a, koji zbog sukoba s neistomišljenicima napušta i pridružuje se ustašama, te nakon osnutka NDH postaje ustaškim povjerenikom za kotar Đurđevac. Zbog svojih političkih aktivnost za vrijeme rata, ali i poslije, osuđen je na smrt.

Slijedi jedna arheološka tema mladog arheologa koprivničkog Muzeja koji piše o *Rekognisciranjima Muzeja grada Koprivnice u 2017.* (str. 77.-98.). U radu su prezentirani rezultati terenskih pregleda tijekom 2017. na prostoru Podravine tijekom kojih je zabilježen velik broj novih arheoloških lokaliteta koje autor detaljno opisuje kroz njihove geografske, topografske i pedološke karakteristike, a na kraju zaključuje da bez razlike na velik broj novootkrivenih lokaliteta njihov broj omogućuje uvid u iznimno dug kontinuitet naseljenosti.

Svoj rad Valdimir Miholek ponovo posvećuje đurđevačkoj legendi, a povod je ovogodišnja 50. obljetnica njenog održavanja. Pod naslovom *Prvi scenski prikaz đurđevačke Legende o Picokima iz 1968. godine* (str. 99.-113.) autor započinje priču o nastanku i prvim počecima scenskog prikaza koji je izveden po prvi puta 1968. u okviru VI. susreta mladih sjeverozapadne Hrvatske, iscrpno opisujući nastanak same ideje, detalje njene realizacije, pri čemu navodi imena ljudi koji su u tome sudjelovali, kao i sve promjene naziva manifestacije, u kojoj je scenski prikaz središnja priredba, te upozorava, kako je zbog nerazlikovanja scenski prikaz – manifestacija ove godine obilježavana 50. obljetnica *Picokijade*, što zapravo nije točno, jer je to naziv manifestacije koji se koristi od 2012., a sama manifestacija zaživjela je 1977. Zapravo ove godine obilježena je 50. godišnjica scenske izvedbe. Na kraju teksta donosi prvu verziju scenarija *Legende o Picokima* koja je do danas doživjela brojne promjene.

Slijedi jedan zanimljiv rad posvećen jednoj isto tako zanimljivoj osobi koja je dio radnog učiteljskog vijeka, od 1916. do 1925., provela u pučkim školama Podravine (Ludbreg, Sokolovac, Sv. Đurđ). Riječ je o Zlatku Špoljaru, poznatom učitelju, skladatelju, piscu i melografu te jednom od najznačajnijih imena hrvatske pedagogije između dva svjetska rata. Njegova veza i suradnja s Vinkom Vošickim koprivničkoj javnosti također nije nepoznata. Autorica teksta je Zorica Manojlović, rad je naslovila *Podravina u rukopisnoj ostavštini Zlatka Špoljara* (str. 115. -126.), a temelj mu je bio osobni fond Zlatka Špoljara koji je pohranjen u Državnom arhivu u Rijeci, a koji je njegova obitelj darovala Arhivu iza njegovog života. Valja dodati da je Zlatko Špoljar rođen u Miholcu kraj Križevaca 1892., a umro u Opatiji 1981.

Slijede dvije suvremene teme. Prva je *Školske knjižnice u Koprivničko-križevačkoj županiji* (str. 127.-142.) o čijem sadašnjem stanju piše Ljiljana Vugrinec, voditeljica Županijske matične službe pri Knjižnici Fran Galović u Koprivnici. Rad je nastao, kako navodi autorica, temeljem analize podataka o stanju školskih knjižnica prikupljenih redovitim godišnjim upitnicima, kao i na osnovu neposrednog uvida u stanje knjižnica koje se utvrđuje provođenjem stručnih nadzora. Članak daje pregled aktualnog stanja školskih knjižnica u Županiji po različitim segmentima i parametrima, kao što su: prostor, zaposlenici, knjižnični fondovi, korištenje knjižnica i sl. Zanimljiv je i broj od 34 školske knjižnice na području naše Županije, od kojih je 26 u osnovnim i 8 u srednjim školama.

Druga, danas vrlo aktualna tema, i to ne samo u Podravini, već i u Europi, su vrlo raširene bolesti vinove loze koje nanose velike štete vinogradarstvu. Koje su to bolesti, u svom radu opisuje Irena Gregurec-Tomiša koji je naslovila *Žutice vinove loze i njihovi vektori u Koprivničko-križevačkoj županiji* (str. 143.-150.), a kao najopasniju navodi zlatnu žuticu vinove loze. Vektor ove žutice, američki cvrčak,

najznačajniji je vektor zlatne žutice vinove loze u svim vinogradarskim područjima Europe, pa tako i našim. Spomenute bolesti prate se u Županiji već devet godina, a kako bi se dobili odgovori na određena odstupanja, autorica navodi da je provedeno dvogodišnje istraživanje u Županiji čiju provedbu i rezultate opisuje u svom radu.

Slijedi rubrika *Prilozi* (str. 151.-234.) koja donosi 10 zanimljivih radova, vrijednih, sadržajno aktualnih, opsežnih, opremljenih bibliografskim aparatom, tako da neki od njih ne zaostaju iza radova prethodne rubrike. Prvi prilog ovog bloka je rad Alena Goluba koji se već u nekoliko brojeva Zbornika bavi temama zemljišnih knjiga i katastra, koje su do sada bile slabo ili nikako obrađivane. Ovaj puta za Zbornik je priredio rad *Nova katastarska izmjera i obnova zemljišne knjige k. o. Reka te osnivanje zemljišne knjige za k. o. Kunovec Breg i Bakovčice*. Slijede dvije ratne teme vezane uz Drugi svjetski rat s ludbreškog područja. Prvo je prilog Milivoja Dretara posvećen još jednoj osobi - narodnom heroju Antunu Blažiću Šimunu povodom 75. godišnjice njegove pogibije i stvaranja slobodne Podravske republike (1943.-2018.), a u drugom Stjepan Kovaček opisuje *Pad američkog bombardera B-24 Lucky kod Ludbrega*. Iz Ludbrega, točnije iz Hrvatskog restauratorskog zavoda dolazi još jedan rad, ali o koprivničkoj temi u kojemu Venija Bobnjarić-Vučković opisuje *Zbirku misnog ruha iz franjevačkog samostana u Koprivnici* i njenu konzervaciju. *Đurđevačke izložbe i galerijski prostori do 2017.* opsežan je prilog Zdravka Šabarića u kojemu, osim što opisuje galerijsku scenu o kojoj se smislenije može govoriti od sredine 70-ih prošlog stoljeća, kako navodi autor, donosi iscrpan i izuzetno vrijedan pregled izložaba održanih u oficijelnim i alternativnim prostorima. Marijan Špoljar svoj rad naslovio je *Prilog poznavanju kulturne i društvene scene – hrvatska naivna umjetnost 1960-ih*, čemu je dobar doprinos i korespondencija Ivana Lackovića Kroatu s učiteljem Martinom Mihaldincom, koju predstavlja i analizira u svom prilogu. *Ilustratorski rad Pere Topljaka Petrine* rad je autorice Mihaele Cik, u kojemu predstavlja Topljaka kao ilustratora knjiženih djela, poglavito onih čiji autori potječu iz Podravine. Vesna Peršić Kovač u svom radu opisuje nošnju i tijek njene rekonstrukcije, a naslovila ga je *Rekonstruirana ženska nošnja sela Peteranec*. Kraj rubrike *zastupljen* je s još jednom aktualnom temom o kojoj piše Krunoslav Arač, dugogodišnji suradnik Zbornika, koji i ovaj put piše o invazivnim vrstama koje uzrokuju velike promjene i štete u šumskim ekosistemima. To su Brijestove ose listarice i Hrastove mrežaste stjenice, a od kada datiraju prvi nalazi na našem području, kao i njihovu biologiju, širenje i praćenje te dobivene rezultate, donosi ovaj vrijedan članak.

Slijede tri standardne Zbornikove rubrike (str. 236. -244.). Prva rubrika su *Književni prilozi* koja donosi radove tri zavičajna autora. Prvi je ulomak iz romana *Vošicki* Marka Gregura, poznatog mladog podravskog književnika, zatim slijede 4 pjesme poznatog svećenika, književnika i znanstvenika Ivana Goluba i na kraju stihovi Maše Virag, mlade i perspektivne autorice, dobitnice već nekoliko književnih zavičajnih nagrada. Rubriku je uredio gost urednik Mario Kolar, koji kao novinu uvodi biografske crtice književnika čiji radovi se predstavljaju, a njegov prilog prethodnoj rubrici je svojevrsni nekrolog posvećen nedavno preminulom *najvećem kajoznalcu* prof. dr. sc. Joži Skoku (Petrijanec, 14. 2. 1931. – Zagreb, 8. 9. 2017.)

I ove godine rubriku *Podravsko nakladništvo* priredila je Božica Anić (str. 246.-257.), u kojoj je predstavila monografske i serijske publikacije, kao i ostale tiskovine objavljene u razdoblju od 1. 9. 2017. do 1. 9. 2018.

Podravski zbornik završava *Podravskim kronikama* (str. 260.-276.) zabilježenim i viđenim okom kroničara, popraćene brojnim slikovnim prilogima, zabilježenim okom objektiva u protekloj godini u podravskim gradovima, općinama i selima.

Božica ANIĆ

ÁCS, M. – KRÁNICZ, G. – SZALAI, G. – VARGA, SZ. 2017: REFORMÁTUSOK BARANYÁBAN. SCRIPTURA KIADÓ. PÉCS, 184 P.

For the 500th anniversary of the Reformation numerous informative and scientific works were born in the recent past. The book entitled »Reformátusok Baranyában/Calvinists in Baranya« is an outstanding example of these works. It certainly needs to overlap the present Hungarian borders in its analyses

with which it also stops a gap in terms of the literature dealing with the Calvinists around the Drava and the Lower Danube region.

The work is articulated to 6 main chapters and the reader can survey the history of the Calvinists in Baranya on 184 pages on the coloured pages of the book with excellent typographic quality. In order to better understand the volume which was written in a readable way 75 pictures, figures and maps were added which are of artistic quality in many cases.

In the first chapter we can be acquainted with the European and Hungarian denominations which were formed due to the Reformation. The appellation of Protestant is clarified and the Evangelicals, Calvinists, (Ana)Baptists, Unitarians, Anglicans, Methodists, Adventists and Nazarenes are introduced.

In the 2nd chapter the formation of the missionary areas in Baranya are introduced; the creation and functioning of the Baranya Calvinist Diocese. Up till Trianon (1920) we get to know the history of the Lower and Upper Baranya Calvinist Diocese illustrated with maps.

The third chapter deals with the reformation in Pécs and the life and functioning of the city's Protestant diocese through 20 pages up till present. We receive detailed biographical descriptions about the pastors of both the Evangelistic and Calvinistic Convention.

In the 4th chapter the bishopric organisation is allocated in the structure of the Hungarian Calvinistic Church. The functioning of the school organisation is introduced together with the social activities of the church and the pastoral actions.

In the 5th chapter the authors guide those readers who are a stranger to church liturgy and familiarize the worship order, the sacraments and religious holidays.

In the 6th chapter we get to know the Protestant architecture and material culture with rich photo illustrations. A separate subchapter is dealing with the churches with painted coffer ceiling and the architectural culture and heritage of the Calvinists in the Ormánság.

On the whole we can state that one can clearly experience on the work of the authors their religion and the commitment to the philosophy of Protestantism. In its appearance and content it certifies a quality work.

Lóránt BALI

»110 GODINA UZGOJA SIMENTALSKOG BLAGA U PREKODRAVLJU«; UR. FRANJO POLJAK I IVICA BLAŽEKVIĆ, HRVATSKA STOČARSKA UDRUGA GOLA I HRVATSKA POLJOPRIVREDNA AGENCIJA, GOLA, 2018., 52 STR.

Iako nevelika, knjižica izdana u povodu 110 godišnjice Marvogojske udruge u Goli, značajna je za hrvatsku poljoprivredu, a posebice za prekodravsko stočarstvo. Knjiga je svojevrsni nastavak male monografije na istu temu, koju je koprivnička kuća »Mali Princ« izdala prije deset godina. Sada je tiskana donacijom Općine Gola, a u njezinu stvaranju, uz urednike, još su sudjelovali i Davorin Pranić, Tatjana Horvat i Danijela Stručić. Predgovore su napisali: doc. dr. sc. Zdravko Barać, ravnatelj Hrvatske poljoprivredne agencije, Stjepan Milinković, dr. med., načelnik općine Gola i Franjo Rac, predsjednik Hrvatske stočarske udruge u Goli.

Uvodno je kratko prikazano osnivanje Marvogojske udruge u Goli 1908. godine, jedne od prvih i najaktivnijih tada u Hrvatskoj (uz onu u Svetom Ivanu Žabnu). Potom se govori o veterinarstvu u službi razvoja stočarstva. Ostali dio knjige posvećen je razradbi pokazatelja uzgoja i trendova govedarske proizvodnje u Prekodravlju u razdoblju od 2008. do 2018. godine. Iznijet je velik broj statističkih pokazatelja i izvršena potrebna analiza. Iz ove studije razvidno je da je Prekodravlje i dalje ostalo napredan stočarski, prvenstveno govedarski kraj, dok je stočarstvo u Hrvatskoj u propadanju. U odnosu na razdoblje prije četrdesetak godina, broj stoke, a posebice krava, u Hrvatskoj je više nego prepolovljen. Do pada broja stoke došlo je i u Prekodravlju, ali niti približno takvoga intenziteta kao u ostalim krajevima Hrvatske, pa i Podravine.

Analiza, s mnoštvo tablica i grafikona, odnosi se na kretanje broja krava i broja domaćinstava koja se bave uzgojem stoke, zatim slijedi prikaz razvoja proizvodnje teladi, pa uzgoj junica i krava. Posebna pozornost posvećena je analizi laktacijske proizvodnje krava pod kontrolom mliječnosti, čak uz pojed-

načno navođenje registriranih krava. U nastavku se govori o proizvodnji mlijeka i mesa na području općine Gola u spomenutom razdoblju. Valja reći da je proizvodnja mlijeka u Prekodravlju i značajnije porasla, što drugdje nije slučaj – sa oko 15. 000 na blizu 40. 000 hektolitara, od 2003. do 2017. godine. Istovremeno je količina isporučenoga junećeg mesa zadržana gotovo na istoj razini, što predstavlja također značajan uspjeh. Drugi dio knjižice posvećen je prikazu vrlo uspješnih izložbi stoke, kao i rada mladih uzgajivača, što ima vrlo pozitivan utjecaj na razvoj prekodravskog stočarstva. Već niz godina u Goli se održava i kup mladih uzgajivača, te druge poticajne priredbe i akcije.

Dragutin FELETAR

DR. HRVOJE NEIMAREVIĆ, MOJ OTAC PROF. ANTE NEIMAREVIĆ, HRVATSKI KNJIŽEVNIK U DOMOVINI BOSNI I HRVATSKOJ, OGRANAK MATICE HRVATSKE, KOPRIVNICA, 2018., 176 STR.

Liječnik Hrvoje Neimarević (Zagreb, 1931.), koji je cijeli svoj radni vijek radio u Podravini, uspio je na jednom mjestu sabrati najvažnija fakta i građu o životu i djelu hrvatskog književnika Ante Neimarevića (Guča Gora 1891. – Zagreb 1965.). Urednik je Dražen Ernečić, predsjednik Ogranka Matice hrvatske u Koprivnici, a sunakladnici su tiskara Bogadigrafika iz Koprivnice i sam Hrvoje Neimarević.

O književniku Anti Neimareviću posve neopravdano je vrlo malo pisano u hrvatskoj književnoj kritici i povijesti književnosti. Da je napisao samo svoj znameniti roman »1941.«, Neimarević na velika vrata ulazi u hrvatsku književnost 20. stoljeća. Ova knjiga donosi sada najvažnije podatke o životu velikoga pisca. S obzirom da knjigu piše njegov sin, dakako on ne može biti posve objektivan, ali je zato bio na izvoru događanja, pa su sada zapisani i detalji iz života Ante Neimarevića. Nije se mogla ovom prigodom dati bilo kakva ocjena Neimarevićeva stvaralaštva, ali su na jednom mjestu sabrani gotovo svi elementi njegova teškog ali stvaralačkog života.

Kronološkom metodom prikazani su detalji njegova srednjoškolskog školovanja u Guča Gori u Bosni, zatim studij na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, višegodišnji rad u uredništvu zagrebačkog dnevnog lista »Obzor«, kao i njegov pedagoški rad kao srednjoškolskog profesora u Križevcima, Varaždinu, Novoj Gradiški, Vinkovcima, Celju i Koprivnici. Za nas je svakako najzanimljivije razdoblje Neimarevićeva života i djelovanja u Koprivnici, kamo je s obitelji stigao 1941. godine, jer je tada mnogo pisao i javno djelovao. U knjizi su objavljena i njegova pisma, jer se dopisivao s najpoznatijim tadanjim hrvatskim književnicima, kulturnjacima i javnim djelatnicima.

U povodu smrti Ante Neimarevića 20. studenoga 1962., lingvist Mirko Petravić piše: »Nečujno i neprimjetno nestao je ovih dana iz redova prosvjetnih radnika umirovljeni srednjoškolski profesor Ante Neimarević, čovjek koji se je uz školski posao decenijama bavio novinarstvom i književnim radom, pa tako stekao i širih značajnih zasluga za našu kulturu. Ovaj prikaz pokojnikova života bio bi nepotpun da ne spomenemo iskričavu njegovu duhovitost i iskonski pripovjedački dar kojim je osvajao srca svih brojnih đaka, kolega, znanaca, prijatelja i svih onih s kojima je makar i na čas došao u dodir«. O Neimareviću su pisali i Miroslav Vaupotić, Božidar Pavleš, Božena Loborec, Smiljan Pavlović, Mira Kolar Dimitrijević i brojni drugi. Sada je ovom knjigom njegova sina Hrvoja Neimarevića popunjena faktografska praznina saznanja o životu velikoga pisca, a na znanstveno-književnu valorizaciju velikog stvaralačkog opusa Ante Neimarevića još se čeka.

Dragutin FELETAR

HRVATSKE OBLJETNICE, 18/19, UR. MIROSLAV KLEMM, ZBORNİK, DRUŽBA BRAĆA HRVATSKOGA ZMAJA, VARAŽDIN, 2018., 126 STR.

Zmajski stol Družbe Braća Hrvatskoga Zmaja u Varaždinu uspijeva uredno održati tradiciju godišnjeg održavanja znanstvenog skupa na temu hrvatskih obljetnica, te potom i izdavanja zbornika. Ovu su aktivnost pokrenula gotovo prije 20 godina zmajska braća Tomislav Đurić, Zmaj Cernički i akademik Dragutin Feletar, Zmaj Velikootčki, a prvih nekoliko godina skupovi su se održavali u Varaždinskim Toplicama, gdje je Družba podigla spomenik hrvatskom jeziku. Skupovi se već desetak godina održa-

vaju u Varaždinu, gdje je u studenom 2018. promoviran i broj 18/19 zbornika »Hrvatske obljetnice«. I ovaj broj uredio je prof. Miroslav Klemm, Zmaj Trešnjevački, a predstavljanje je vodio pročelnik Zmajskog stola u Varaždinu, dr. sc. Vladimir Huzjan, Zmaj od Sv. Vida Brdovečkog.

Ovaj broj zbornika sadrži osam članaka. U prvom mr. sc. Ivan Zvonar, Zmaj Čičanski, danas ponajbolji povjesničar kajkavske književnosti u nas, piše o poznatoj Drnjanskoj ili Ščrbašićevoj rukopisnoj pjesmarici iz 17. stoljeća. Radi se o jednom od najvrijednijih pučkih spisa u Podravini iz toga doba, što dokazuje i analiza objavljena u ovom članku. Miroslav Klemm, Zmaj Trešnjevački, piše o nepoznatim licima Varaždina – zapravo o brojnim (baroknim i drugim) skulpturama po varaždinskim kućama, koje inače gotovo niti ne zamjećujemo.

Tu je još jedan tekst mr. sc. Ivana Zvonara, koji govori o 390. godišnjici prvoga kajkavskog dramskog teksta. Radi se o manje poznatom tekstu franjevca Andrije Knezajića iz Erdelja pod naslovom »Marijin ili Gospin plač«, koji predstavlja prvi potpuno dramatizirani kajkavski poetski spis. U članku Zvonar govori i o znamenitom tekstu »Postilla« Antona Vramca, koji je tiskao tiskar Ivan Manlius u Varaždinu 1584. godine. U nastavku Miroslav Klemm piše o 360. godišnjici jednoga varaždinskog portala, kao graditeljskog znaka varaždinskog urbanog identiteta. To je portal isusovačke crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije, koji je podignut donacijom grofa Gašpara Draškovića 1656. godine.

Zagrebački povjesničar dr. sc. Mario Jareb, Zmaj Jurjevgradski od Tribunja, pod naslovom »U ime naroda!«, piše o sedam desetljeća od politički montiranog procesa zagrebačkom nadbiskupu, blaženom dr. sc. Alojziju Stepincu, citirajući niz dokumenata. Akademik Dragutin Feletar, Zmaj Velikootčki, donosi članak o najvažnijim odrednicama životopisa i stvaralaštva učenoga pavlina Josipa Bedekovića, koji je pisao kajkavske tekstove, a na latinskom jeziku opsežno povijesno djelo o rodnom mjestu Sv. Jeronima (Stridonu, današnjoj međimurskoj Štrigovi).

Mr. sc. Dražen Podravec, Zmaj Virovski od Stare gore, opširno piše o tri velikana iz Virja koji su rođeni 1882. godine. To je ponajprije akademik Franjo Fancev, književni povjesničar, filolog i sveučilišni profesor, zatim dr. sc. Josip Široki, prvi doktor muzikologije u Hrvata, te prof. Franjo Viktor Šignjar, virovski učitelj, slikar, pisac, skupljač narodnoga blaga i ljubitelj prirode. Na kraju zbornika tiskan je tekst koprivničkog književnika Vjekoslava Prvčića, Zmaja Jagnjedovečkoga, koji je napisao izvrstan esej o životu i radu znamenitog hrvatskog folkloriste, pisca i etnologa dr. sc. Ivana Ivančana iz Molva, a u povodu 90. obljetnice njegova rođenja.

Petar FELETAR

ŽUŽA ZABJAN: KUD ŽDALA, ULOGA I VAŽNOST U OČUVANJU MATERIJALNE I NEMATERIJALNE KULTURNE BAŠTINE, BOGADIGRAFIKA, GOLA, 2018., 120 STR.

Učiteljica iz prekodravske Ždale, Žuža Zabjan (1959.), objavila je i svoju drugu knjigu (u prvoj je prikazala djelovanje organizacija žena u Prekodravlju). Sada piše o kulturnom životu Ždale i djelovanju istoimenog kulturno-umjetničkog društva. Žuža Zabjan, uz predani učiteljski rad na Područnoj školi u Ždali, jedna je od najagilnijih kulturnih i društvenih djelatnika u općini Gola. Urednica knjige je kustosica Gradskog muzeja u Koprivnici, Vesna Peršić Kovač, koja je napisala i proslov, dok je sunakladnik i glavni sponzor Općina Gola (načelnik Stjepan Milinković, dr. med., napisao je i kraći predgovor).

Knjiga donosi opis načina života i kulturnog djelovanja u selu Ždali uglavnom tijekom 20. stoljeća. U narodnom životu takvog sela, koje je podalje od prometnica i gradova, maksimalno se zrcale starinski običaji i navade hrvatskog i mađarskog naroda. S obzirom na neprijeporne vrijednosti takvoga narodnog života, doista je potrebno i zavređuje svaku pohvalu istraživanje i objavljivanje tih uspomena. Prvenstveno stoga da bismo očuvali spomen na vrijedne ljude toga kraja, ali i da bismo očuvali bar djelić te materijalne i nematerijalne baštine.

Kako ističe u proslovu Vesna Peršić Kovač, osobito je zanimljivo poglavlje »Sjećanja iz prošloga stoljeća«, u kojem su objavljene izjave sudionika društvenog života Ždale. Tu su objavljena sjećanja kazivača Franje Vitelića (1925.), Ane Šimeg (1926.), Ruže Šimeg (1934.), Jelke Foruglaš (1936.), Margite Mihaldinec (1935.), Alojzija Šimega (1937.), Petra Šomodija (1939.), Elizabete Tot (1942.), Anđe-

lije Bujan (1947.), Marije Posavec (1963.), Ivanke Cokol (1959.) i Marijane Foruglaš (1942.). Uz vrlo zanimljive opise starinskih navada, poglavlje donosi dokumentarne fotografije iz toga doba. Iza toga slijedi opis ždalske narodne nošnje i načina šivanja i nošenja.

Veći dio knjige posvećen je djelovanju KUD »Ždala«, koje je službeno registrirano 2008., iako su kulturna i folklorna društva djelovala u tom selu i mnogo ranije. Po godinama se iznose podaci o djelovanju sekcije izvornog folklora, s dokumentarnim fotografijama (pogotovo su zanimljivi ždalski svadbeni običaji). Potom je opisano djelovanje sekcije maloga folklora, pa mješovitog pjevačkog zbora (pod dirigentskim vodstvom Branke Gregorin). Opisani su, riječju i fotografijama, svi važniji nastupi toga zbora širom Hrvatske i Mađarske.

Zadnji dio knjige opisuje kulturne i povijesne vrijednosti Ždale. Najprije su opisane nastajanje i vrijednosti etnografske zavičajne zbirke Područne škole Ždala, koji projekt je vodila autorica knjige Žuža Zabjan. Uz materijalnu baštinu poljoprivrednika, prikazani su i alati starih zanata, a izložci se koriste u priredbama prikaza starih ždalskih običaja. Osobito su zanimljivi opisi (i fotografije) stare ždalske arhitekture i načina građenja. Prikazane su stare kuće i gospodarske zgrade, te potom i sakralna arhitektura, prvenstveno zdanje župne crkve, kapela i pilova. Knjiga završava prikazom likovnog života mjesta, te likovno i literarno stvaralaštvo inspirirano mjestom Ždala.

Petra SOMEK

DRAGO ROKSANDIĆ: ČOVJEK I PROSTOR, ČOVJEK U OKOLIŠU, EKOHISTORIJSKI OGLEDI, MERIDIJANI, ZAGREB, 2018., 436 STR.

Na zagrebačkom sajmu knjiga Interliber, nedavno je predstavljena nova knjiga povjesničara s Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Drage Roksandića, o ekohistorijskim temama. Predstavljanje je vodila direktorica Izdavačke kuće »Meridijani«, prof. Petra Somek, koja je i urednica knjige. Recenzenti izdanja su prof. dr. sc. Borislav Grgin i izv. prof. dr. sc. Hrvoje Petrić, a grafičku opremu potpisuje grafički studio »Duplerica« iz Zagreba.

Ova obimna knjiga definitivno afirmira i u Hrvatskoj ekohistoriji kao važnu granu povijesti, koja i u svijetu bilježi brzi razvoj i afirmaciju. U Hrvatskoj su je razvili upravo profesori na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Drago Roksandić i Hrvoje Petrić, koji je na prošlogodišnjem svjetskom kongresu (u Zagrebu i Zadru) izabran za potpredsjednika svjetske federacije ekohistoričara. Prof. Petrić je napisao i predgovor knjizi u kojem analizira početke i značenje ekohistorije i važnost ekohistorijskih istraživanja prof. Roksandića, pogotovo vezanih za europski projekt »Triplex Confinium: hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu«.

U knjizi su (uglavnom) objavljeni radovi prof. Roksandića nastali u razdoblju zadnjih dvadesetak godina. Oni povezani u logičnu sadržajnu cjelinu, sada predstavljaju, zapravo, novo znanstveno djelo, koje još jednom potvrđuje primat zagrebačke »ekohistorijske škole« u jugoistočnoj Europi. U prvom poglavlju »Od humane geografije do ekohistorije« razrađuje se važnost i utjecaj znamenitog francuskog geografa André Blanca, koji je doktorirao i napisao knjigu o zapadnoj Hrvatskoj, na razvoj povijesnog istraživanja transformacije geografskog prostora. Roksandić također polemizira na pitanje: je li ekohistorija nova historiografska disciplina ili je to zapravo nova historijska znanost?! U tom kontekstu pozdravlja i osnivanje Hrvatskog društva za ekonomsku i ekohistoriju, kao i pokretanje znanstvenog časopisa »Ekonomska i ekohistorija«, kojemu je urednik Hrvoje Petrić, a suizdavač je i Izdavačka kuća Meridijani. Uz proučavanje odnosa čovjeka i okoliša kroz povijest, Roksandić veže i važnost i izazove zavičajne povijesti.

Drugo poglavlje »Ekohistorijski ogledi« donosi Roksandićeve članke o identitetu dinarskih Vlaha-Morlaka od 14. do 16. stoljeća, zatim raspravu o Dalmatinskoj zagori u ranom novom vijeku, o ličko-krbavskim Bunjevcima u »Dugom« 18. stoljeću, odnosno o Vlasima-katolicima formiranim u to vrijeme, te o savskom pograničju između geopolitike i geohistorije (početkom 18. stoljeća). Poglavlje donosi i temu o Zrinskoj gori u ranome novom vijeku i o rijeci Dravi u očima Jozefinista. U trećem poglavlju razrađuje temu »Od prostora prema okolišu i od okoliša prema prostoru«, problematizirajući i ekološke teme u ekohistoriji. Ovdje Roksandić govori o konfliktnim strategijama u »proizvodnji« prostora Banske krajine u 18. stoljeću – pogledi »odozdo« i »odozgo«, zatim o procesima nasilja u

Hrvatskoj 1755. godine kao socijalnom konfliktu, a razrađuje i temu odnosa u čitanju Matutinovićeve djela, te o Matasovićevim inovacijskim doprinosima vojnokrajiškoj historiografiji.

Četvrto poglavlje donosi samo jedan rad: Filozofski fakultet u poplavi 1964., odnosno o dokumentima i sjećanjima o toj prirodnoj katastrofi. U petom poglavlju, »Kartografske konstrukcije prostora«, Roksandić objašnjava ekohistorijske elemente kartografskih izvora o Slavoniji od 16. do 18. stoljeća, zatim govori o ranonovovjekovnim kartografskim kontrastima Triplex Confinium, kao višerječja, kao i o temi Triplex Confinium i hrvatska Vojna krajina u 18. stoljeću na kartama u javnom optjecaju. Šesto poglavlje, »Regije i pograničja u transformacijama«, problematizira Europu i njezine višestruke jugoistočnoeuropske granice, zatim postavlja pitanje je li još uvijek postoji Srednja Europa (?) u njezinom povijesnom značenju. Tu se također govori o konceptu višegraničja u odnosu na osmansku baštinu (u ranom novome vijeku), te o odslicima destrukcije Sarajeva od 1992. do 1995. godine.

Dva rada donosi sedmo poglavlje pod naslovom »Ekohistorija brojnih izvornih obavijesti«. U jednom radu razrađuje se odnos ljudi i prostora u Lici i Krbavi 1712. godine, odnosno o pristupu i kontekstima protostatističkog cenzusa u povjesničarovo radionici. Drugi rad razrađuje svjedočanstva o ljudskoj i materijalnoj cijeni rada na tromeđi, odnosno o znamenitom Deferu iz 1701./1702. godine. Konačno osmo poglavlje, »Ekohistorija i revitalizacija baštine«, razrađuje samo jednu temu: »Međunarodni sveučilišni centar u Islamu Grčkom i mediteranska akademska zajednica – razvoj i perspektive«.

Kada su se u ovoj obimnoj knjizi na jednom mjestu našli brojni radovi Drage Roksandića, onda je razvidno koliko dugo, koliko ozbiljno i nadasve uspješno se ovaj zagrebački povjesničar bavi ekohistorijom i ekohistorijskim temama. Stoga mislim da bi ova knjiga bila i odličan sveučilišni udžbenik za kolegij ekohistorije, barem dok se ne napiše sustavna metodologija i razvoj ekohistorije u nas.

Petar FELETAR

ZDENKO BALOG, NIKOLA ŽULJ: KRIŽEVCI, VJEKOVI SLOBODNOGA KRALJEVSKOG GRADA, VEDA, KRIŽEVCI, 2016., 116 STR.

Izdavačka kuća »Veda« iz Križevaca, koja se osobito afirmirala izdavanjem knjiga o hrvatskoj kulturnoj i spomeničkoj baštini, izdala je i izvrsno opremljenu monografiju o gradu i spomenicima slobodnog kraljevskog grada Križevaca. Urednik knjige je vlasnik izdavačke kuće, Nikola Žulj, koji je i autor doista izvrsnih fotografija, a tekst je napisao dr. sc. Zdenko Balog, istaknuti hrvatski povjesničar umjetnosti.

Knjiga je koncipirana i slikovno uređena tako da bude privlačna najširoj čitalačkoj publici. Međutim, pristup i kvaliteta daleko nadilaze oznake turističkog vodiča – to je ozbiljna studija o spomeničkoj baštini Križevaca, koja može poslužiti i u turističke namjene. Dr. Balog na stručan i vjerodostojan način donosi povijesna fakta i umjetničku analizu spomeničke baštine Križevaca, a tekst prate odlične fotografije, uz zavidnu grafičku prezentaciju.

Knjiga je podijeljena na dva osnovna poglavlja. U prvom dijelu se govori o kronologiji prohujalih vjekova slobodnog kraljevskog grada Križevaca. Tako je opisan nastanak imena grada (s predajom u narodu), zatim se govori o utemeljenju i Stjepanovoj povlastici iz 1252., te znameniti krvavi križevački sabor iz 1397. godine. Opisana je i zajednička povijest Križevaca, Kalnika i Glogovnice u srednjem vijeku. Nakon provala Osmanlija (do Ilove), u 15. i 16. stoljeću propala je velika Križevačka županija, koja je sezala gotovo do Osijeka. Opisan je život Križevaca na granici dvaju velikih carstava, značenje Vojne krajine i Križevačke pukovnije, te o funkcioniranju teritorijalno bitno smanjene Križevačke županije. I u takvim uvjetima Križevci su u »galantnom stoljeću«, u doba baroka, doživjeli obnovu i značajan procvat. Povijesni hod Križevaca završava prikazom života u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća.

Drugi dio knjige prikazuje nastajanje, karakteristike i vrijednosti križevačkih profanih i sakralnih spomenika kulture i povijesti. Tu su najvažniji opisi, s izvrsno odabranim ilustracijama, brojnih križevačkih crkvi (i samostana). Veliku pozornost pobuđuje crkva Sv. Križa, s gotičkim oznakama, koja je bila praktički svjedokom nastajanja grada. Tu je potom prikaz grkokatoličke biskupije, od srednjovjekovnog samostana augustinaca do sjedišta grkokatoličke eparhije i Bolléove adaptacije. Stari pavlinski samostan i crkva Sv. Ane (danas sjedište župe), središnja je gradska građevina, izuzetne (barokne)

povijesne vrijednosti. Slijedi opis (danas župne) crkve Sv. Marije Koruške, tog spomeničkog dragulja na potoku Koruški. Opisane su i brojne kapele Gornjeg i Donjega grada, posebno pak kapelice Sv. Marka Križevčanina i Sv. Florijana.

U prikazu profane križevačke arhitekture, koja je vrlo bogata pogotovo od baroka do secesije, prikazane su sve važnije gradske palače i stare javne zgrade, poput palače županije i brojne druge. Na kraju je objavljen još jedan poziv za brigu o opstojnosti graditeljske i nematerijalne baštine, kao temelja identiteta grada, pa i suvremenog razvoja.

Petra SOMEK

KREŠIMIR FILIĆ: POVIJESNI NATPISI GRADA VARAŽDINA, ZAVOD ZA ZNANSTVENI RAD HAZU U VARAŽDINU, GRADSKI MUZEJ, VARAŽDIN, 2017., 270 STR.

Zacijelo najznačajniji kroničar grada Varaždina i osnivač Gradskog muzeja, prof. Krešimir Filić, doista zavređuje da se javnost prisjeti njegova rada i zasluga, te da mu se posthumno izda knjiga „Povijesni natpisi grada Varaždina“. Za tu knjigu Filić je građu skupljao godinama, a sada su je priredili za tisak dr. sc. Vladimir Huzjan i dr. sc. Spomenka Težak, dok je u izradi biografskih jedinica sudjelovala i Ana Škriljevečki. Recenzenti knjige su akademici Josip Bratulić i Stjepan Damjanović.

Prof. Filić pronalazio je, zapisivao i prevodio na hrvatski razne tekstove uklesane na varaždinskim zgradama, crkvama i drugim spomenicima kulture i povijesti, ali i zabilješke s pokretne spomeničke baštine (kipovi, namještaj, stare ure itd.). Tako je nastala golema građa, koja je danas sređena i objavljena, te je tako dostupna široj javnosti i znanstvenoj zajednici. Što je posebno vrijedno, priređivači knjige ponovno su danas obišli većinu objekata na kojima se nalaze zapisi, te ih i dobar dio snimili kao ilustracije u knjizi. Ovako prikupljeni natpisi na jednom mjestu, u ovoj knjizi, zapravo govore o ukupnoj povijesti Varaždina i Hrvatske, te tako postaju važan prinos boljem poznavanju hrvatske prošlosti.

Natpisi koje je prikupio prof. Filić nalaze se prvenstveno uklesani na varaždinskim sakralnim objektima: katedrali Uznesenja Blažene Djevice Marije u Nebo, franjevačkoj crkvi i samostanu, uršulinskoj crkvi i samostanu, kapucinskoj crkvi i samostanu, župnoj crkvi Sv. Nikole, crkvi Sv. Vida, crkvi Sv. Florijana, kapeli Sv. Roka, pravoslavnoj crkvi Sv. Georgija i drugdje. Tu je cijeli niz profanih spomenika, od kojih su najvažniji natpisi na varaždinskim (baroknim) građanskim kućama i javnim zgradama. Važni su i stari natpisi sa spomenika u znamenitom varaždinskom groblju, zatim s javne kamene plastike, varaždinskoga Staroga grada, predmeta u Gradskom muzeju, kao i u Državnom arhivu u Varaždinu. Prof. Filić donosi i povijesne napise iz dvora u Trakošćanu, te iz Muzeja hrvatskog vatrogastva u Varaždinu i iz Muzeja Međimurja u Čakovcu.

Knjiga sadrži i 200-tinjak biografija ljudi koji se (uglavnom) spominju u prikupljenim povijesnim natpisima, te potrebna kazala, obiman popis literature i kazalo varaždinskih ulica. Izdavanjem ove knjige Zavod za znanstveni rad HAZU u Varaždinu definitivno se afirmira kao najznačajniji nakladnik vrijednih historiografskih djela u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

Dragutin FELETAR

ALOJZ JEMBRIH: KOTORIBSKI PROTOKOL (1724.-1804.), OPĆINA KOTORIBA, KOTORIBA, 2017., 486 STR.

Znameniti Kotoribski protokol ili zapisnici trgovišnog magistrata međimurskog naselja Kotoriba iz 18. stoljeća konačno su u cijelosti transkribirani i tiskani u velebnoj knjizi. Za to je zaslužan prof. dr. sc. Alojz Jembrih, redoviti profesor na kroatistici Hrvatskih studija u Zagrebu, koji se godinama bavi ovim važnim dokumentom hrvatske povijesti. On je cjelokupni tekst transkribirao, sastavio glosarij, napisao studiju (pogovor), te priredio za tisak. Srećom je imao i materijalnu potporu općine Kotoriba i načelnika Ljubomira Grbeca, bez koje ovako reprezentativna knjiga ne bi mogla biti tiskana.

Prof. Jembrih radio je na ovom projektu desetak godina, pa u predgovoru piše da »ono što je u povijesti hrvatskoga prava Vinodolski zakonik (1288.) ili Vrbnički statut (1388.) i mnogi drugi hrvatski gradski statuti, zatim Krapinski zapisnici (1574.-1818.) ili pak za seoske općine Zapisnici zebrane općine Dolnja Dobrava, to je Kotoribski protokol (1724.-1804.) za povijest mjesne uprave u Međimur-

ju«. Na početku knjige objavljen je i kraći predgovor načelnika općine Kotoriba Ljubomira Grgeca, koji piše da »imamo sreću što su nam danas dostupni naši zapisnici pisani od 1724. do 1804. godine«. Originalna knjiga kotoribskih zapisnika čuva se u arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Prezentacija i metodološka obrada Kotoribskog protokola, koju je ostvario prof. Jembrih, može doista poslužiti kao model za takve objave starih hrvatskih spisa. Naime, protokol je tiskan tako da je na lijevoj stranici objavljen faksimil originalne stranice, a na desnoj stranici je transkripcija. I na taj način se reda svih 188 stranica protokola. Impozantan je ovaj povijesni spis, čiji je sadržaj, pisan na tadašnjoj hrvatskoj kajkavštini, sada konačno dostupan u cijelosti hrvatskoj javnosti. Taj spis baca novo svjetlo ne samo na povijest Kotoribe, već i na povijest Međimurja u to doba, kada su ovim krajem upravljali Mađari, odnosno Zaladska županija. Kotoribski protokoli govore i o tomu da je hrvatski jezik tada sačuvan od procesa mađarizacije, a za očuvanje hrvatskog identiteta kraja između Mure i Drave najzaslužnija je katolička vjera, jer je Međimurje (Bekšinski arhiđakonot) kontinuirano pripadalo Zagrebačkoj (nad)biskupiji.

Od osobita je značenja za bolje poznavanje hrvatske povijesti Međimurja, opsežna studija koju je prof. Jembrih objavio na kraju knjige, pod naslovom »Kotoribski protokol u novom svjetlu«. Ilustriran s velikim brojem karata, dokumenata i crteža, ovaj pogovor razrađuje osnovne komponente kotoribskih zapisnika s multidisciplinarnim pristupom. U studiji je temeljito razrađena starija povijest Međimurja i Kotoribe (prije protokola), dat je kontekst prema tadašnjim širim prilikama u Hrvatskoj, Mađarskoj i Austriji (pa i Osmanlijama), te drugi elementi. Potom se razrađuje filološki interes uz Kotoribski protokol, jer je jezik kojim su pisani zapisnici posebno zanimljiv. Najveći dio studije odnosi se na analizu sadržaja protokola, uz analizu upravnog, gospodarskog i društvenog života Kotoribe (i okolice) u to doba. Kao kroatist prof. Jembrih znalački analizira jezična obilježja spisa, kao i druge sastavnice toga važnog povijesnog dokumenta. U pomno sastavljenom glosariju, iz protokola su abecedno uvrštene kajkavske riječi s prijevodom na današnji književni standard.

Dragutin FELETAR

ARTIKULACIJE: ČASOPIS ZA ČITANJE, BROJ 6, GODINA 3, UMJETNIČKA ORGANIZACIJA »ARTIKULACIJE«, KOPRIVNICA, 2018., 183 STR.

Uredništvo *Artikulacija* (Marko Gregur, Mario Kolar i Darko Pernjak) uspjelo je u samo nekoliko brojeva pronaći recept za časopis koji možemo nazvati pravom poslasticom - i po sastavu i po izgledu - za sve čitatelje koji žele uživati u hrvatskoj, ali i inozemnoj književnoj produkciji. U šestom se broju tako redaju pjesme i proza domaćih i stranih autora, razgovori s njima, kritike novih knjiga i umjetničke fotografije Krunoslava Večenaja. Kao novi začim dobro se uklopila rubrika *S uredničkog stola Krune Lokotara*, a u narednim brojevima zasigurno možemo očekivati i nove dodatke.

Početne stranice ovog broja posvećene su autorima koji su gostovali na 25. *Galovićevoj jeseni*, međunarodnom festivalu koji se održavao od 23. do 27. listopada 2018. godine. Osim ulomkom iz romana *Song of the Shank*, američki književnik Jeffery Renard Allen predstavljen je i kroz razgovor koji je s njim vodio Marko Gregur. Na isti je način predstavljena i Julijana Adamović koju, kako saznajemo iz razgovora s Gabrielom Jurković, s *Galovićevom jeseni* vežu lijepe uspomene. Meksički književnik Jorge Contreras Herrera zastupljen je s šest pjesama koje čitateljima mogu biti zanimljive jer im je glavna tema upravo pjesništvo. Njegove pjesme kao i one Myriam Diocaretz iz Čilea čitamo na hrvatskom jeziku zahvaljujući prijevodu Željke Lovrenčić, a o položaju poezije u današnjoj svjetskoj književnosti pjesnikinja je razgovarala sa Slavicom Trgovac Martan. Prozi se vraćamo zahvaljujući ulomku iz romana *Zamor materijala* Mareka Šindelke koji govori o izbjegličkoj krizi u Češkoj, a kako doznajemo u razgovoru s prevoditeljem Matijom Ivačićem, roman će biti izdan i na hrvatskom jeziku. Domaće pjesničke snage zastupa Livija Reškovic, a slovenske Kristian Koželj koji je u razgovoru s Gabrielom Jurković otkrio detalje o kulturnoj sceni u Celju. Blok posvećen ovogodišnjoj *Galovićevoj jeseni* zatvara Dragutin Feletar sa svojim kajkavskim pjesmama koje je ove godine sabrao u zbirku *Zebrani versi*. Prošloj *Galovićevoj jeseni* vraćamo se kroz razgovor s Kristianom Novakom, dobitnikom nagrade *Fran Galović 2017.* za roman *Ciganin, ali najljepši. Intervju, ali najljepši* s njim je vodio Mario Kolar

u, kako i sam njegov naslov da naslutiti, vrlo opuštenom i prijateljskom tonu. Svakako vrijedi pročitati!

U ovom se broju *Artikulacija* nastavlja i s predstavljanjem književnosti susjednih zemalja, a na red je ovog puta došla suvremena mađarska proza u prijevodu Angéle Pataki. Zastupljeni su László Jenei, László Kiss, Kiss Tibor Noé, Ágnes Szil, Mátyás Szöllősi, Benedek Totth, Orsolya Bencsik, Gabi Csutak i Edina Szvoren, autori koji svakako zaslužuju pažnju čitatelja. Uvid u aktualna zbivanja na hrvatskoj književnoj sceni pruža se u rubrici *Novo!* koja okuplja poetske i prozne radove Božice Brkan, Tomislava Domovića, Marine Vujčić, Tina Lemca i Dijane Mateša. Slijedi novi izlet u inozemstvo kroz pripovijetku *Most* češkog prozaika Jana Balabána u prijevodu Ive Dejanović te pjesme Zvonka Taneškog, koje je s makedonskog prevela Maja Mastnak-Car, i Aleša Jelenka u prijevodu Enese Mahmić.

Knjige sa svog uredničkog stola, ali i vlastita urednička uvjerenja predstavio je Kruno Lokotar. Svi naslovi - zbirke poezije *Mile vile i njihove sile* Gregoryja Corsa i *Doba bršljana i mraza* Davora Ivankovca te roman *Lovci na tajne* Zrinke Horvat Goodman - sada su već objavljeni pa *Artikulacije* mogu pomoći čitateljima u odluci hoće li ih čitati. Istu funkciju imaju i kritike objavljenje na posljednjim stranicama časopisa. Ilija Aščić piše o romanu *Divlje guske* Julijane Adamović, Matija Ivačić o romanu *Sve ovo pripada meni* češke spisateljice Petre Hûlove, a Franjo Nagulov o pjesničkoj zbirci *Bijela vrata* Mateje Jurčević. Njihovim preporukama možemo samo dodati i preporuku za čitanje novog broja *Artikulacija* koje su sada dostupne i na internetskoj stranici *artikulacije.hr*.

Mihaela CIK

DRAGUTIN FELETAR I PETAR FELETAR: PROCESI DRAMATIČNE DEPOPULACIJE GORNJE HRVATSKE PODRAVINE, IZDAVAČKA KUĆA MERIDIJANI, KOPRIVNICA, 2018., 304 STR.

Izdavačka kuća Meridijani 2018. godine realizirala je projekt izdavanja izbora radova akademika Dragutina Feletara i Petra Feletara, a koji se odnose na procese depopulacije Podravine. Opsežnu, tvrdo ukoričenu i suvremeno opremljenu knjigu s mnoštvom tablica i grafikona u boji uredila je direktorica i urednica u Izdavačkoj kući Meridijani Petra Somek. Recenzenti knjige su ugledni hrvatski demografi akademkinja Alica Wertheimer - Baletić i Stjepan Šterc. U knjizi je ponovno objavljeno osam demografskih studija autora koji su u nas i inozemstvu objavili više od stotinu znanstvenih i stručnih radova o demografskim prilikama u gornjoj hrvatskoj Podravini. U izboru radova nastalih u posljednjih četrdeset godina zastupljena su sva naselja na spomenutom području. Dio radova odnosi se na razradu prirodnogeografskih značajki Podravine kao čimbenika prostorne slike naseljenosti i njihov utjecaj na kretanja stanovništva sa zaključkom da su depopulacijom najviše zahvaćena mala naselja u pridravskom poloju i na bilogorskom pobrđu, od kojih su neka već u demografskoj fazi odumiranja. Predmet istraživanja u nekoliko radova je stanovništvo Koprivnice kao najvećeg gradskog naselja na promatranome području. U pojedinim radovima oprimjerene su posljedice industrijalizacije, deruralizacije i dnevnih migracija na stanovništvo. Posebno je obrađeno stanovništvo mjesta Virje kao demografski potentnog naselja pogotovo u 19. i dijelu 20. stoljeća kada je na specifičan način riješen problem agrarne prenapučenosti. Analize se temelje na podacima iz statističkog doba (od 1857. do 2011. godine), a projekcije kretanja stanovništva sežu do sredine stoljeća u kojem živimo i to na razini naselja (gradova i općina), župa, županija, i cijele regije. Radovi za objavljivanje u ovoj knjizi su ciljano i pažljivo izabrani te opremljeni svim potrebnim popratnim informacijama, a na korištenje je pružen i popis referentnih radova koje su autori knjige objavili o demografiji sjeverozapadne Hrvatske.

Ovo je nakon objavljivanja 2017. godine opsežne knjige izabranih radova na temu demografske teorije, razvoja stanovništva Hrvatske i populacijske politike poznate hrvatske demografkinje akademkinje Alice Wertheimer - Baletić još jedan vrlo ozbiljan doprinos proučavanju demografije u Hrvatskoj. S velikim žaljenjem moramo konstatirati da objavljivanje ovakvih knjiga danas i svojevrсни vapaj i krik stručnjaka na katastrofalnu demografsku sliku Hrvatske čijem pogoršanju svakodnevno svjedočimo. Stoga su i u naslovu ovog zbira radova akademika Dragutina Feletara i njegovog sina, mladog znanstvenika Petra Feletara procesi depopulacije u Podravini okarakterizirani kao dramatični. To ne

znači, dakako, da u drugim krajevima Hrvatske depopulacija nije dosegla možda i još dramatičnije razmjere. Dakle, riječ je o regionalnome pristupu temi depopulacije u Hrvatskoj pri čemu su autori odabrali teme koje se odnose na područje gornje hrvatske Podravine. Nažalost, moramo priznati da Podravina prati negativne demografske trendove kakve bilježimo na razini Hrvatske iako je to bogat kraj kojeg možemo smatrati doista povoljnim za život. U nepuna četiri desetljeća natalitet je u nas prepolovljen čemu su u tome razdoblju pridonijele tzv. bijela kuga, industrijalizacija i deruralizacija. Osim negativnog prirodnog kretanja stanovništva depopulaciji uveliko pridonosi negativna migracijska bilanca. Nikada prije u Podravini emigracija nije predstavljala tako velik problem kao danas - tvrde autori. Projekcije za sljedećih nekoliko desetljeća sugeriraju da će osim pada ukupnog broja stanovnika Hrvatske doći i do pogoršanja mnogih demografskih odlika stanovništva. Naposljetku, Dragutin i Petar Feletar svakako su ovom knjigom kao i drugim radovima i dosadašnjih nastojanjima dali velik doprinos rješavanju demografske krize u Hrvatskoj u smislu detekcije problema, izdavanja upozorenja i konkretnih prijedloga. Kao što je jednom prilikom izjavila akademkinja Alica Wertheimer - Baletić da je zadaća znanstvenika upozoravati na probleme, a na političarima je da djeluju, nadajmo se da će svima ova knjiga biti poticaj na djelovanje pri rješavanju problema dramatične depopulacije.

Nikola CIK

IVAN TRNSKI, IZABRANA DJELA, PRIREDILA KATICA ČORKALO JEMRIĆ, MATICA HRVATSKA, ZAGREB, 2017., 480 STR.

U poznatoj biblioteci Stoljeća hrvatske književnosti, koju je prije 25 godine utemeljila Matica hrvatska, prošle je godine kao 134. u nizu objavljena knjiga *Izabrana djela* Ivana Trnskog. Priredila ih je Katica Čorkalo Jemrić koja se osim probiranjem djela Trnskog posvetila i prikazu njegova života, djelovanja i recepcije. Zahvaljujući takvom pristupu ova knjiga predstavlja odlično polazište za daljnja istraživanja, a svakako je neophodna svima koji proučavaju književni rad Ivana Trnskog.

U Predgovoru je Katica Čorkalo Jemrić donijela podatke o životu Ivana Trnskog (1819.-1910.) s naglaskom na njegovu ulogu u ilirskom pokretu. Opisala ga je kao nepokolebljivog entuzijasta u području kulture i istaknula njegove zasluge u pokretanju, između ostalog, tjednika *Vienac* i Društva hrvatskih književnika, ali i ulogu u radu drugih institucija poput Matice hrvatske čiji je bio predsjednik. Osim toga, Trnski je obnašao i vojne i političke dužnosti dokazujući tako svoju svestranost. Kroz svih 75 godina aktivnog djelovanja neprestano se bavio književnošću još otkad je s nepunih 16 godina počeo objavljivati u *Danici*, a potom i u drugim književnim časopisima. Osim pisanjem vlastitih pjesama, epova, pripovijesti, putopisa i dramskih djela, bavio se prevođenjem najpoznatijih djela svjetske književnosti te jezikoslovljem i teorijom versifikacije. Čorkalo Jemrić o svim područjima njegovog interesa donijela je iscrpne informacije koje objašnjavaju zašto ga se za života smatralo istinskim velikanom.

Nakon Predgovora slijedi Ljetopis Ivana Trnskoga u kojem su kronološkim redom istaknuti glavni događaji u njegovu životu te Bibliografija koja donosi slijed izdanja njegovih djela i popis važnije literature o njemu. Izbor iz djela započinje pjesmama odabranim iz zbiraka *Popijevke mu i milosnice mladjenke*, *Krijesnice* i *Jezerkinje* pri čemu su najbrojnije pjesme iz *Krijesnica* koje je i kritika vrlo pohvalno ocijenila. Prevladavajuće su ljubavne, rodoljubne, religiozne i povijesne teme, a svoj je pjesnički stil Trnski temeljio na hrvatskoj književnoj tradiciji. Dio je njegovih pjesama uglazbljen pa je prigodno što je u ovaj dio uvršten i jedan notni zapis. Od epova je odabran *Zvekan opet na svijetu*, rano humorističko djelo iz 1844. godine te herojsko-povijesni ep *Nikola Zrinjski ili Sigetsko junakovanje*. Kao predstavnicu dramskog dijela opusa odabrana je ekloga *Perivojkinje* posvećena Jurju Hauliku kojom se Trnski poziva na renesansnu tradiciju. Pripovijesti *Iz Nove Vesi* i *Diobenici* dobro oprimjeruju njegov interes za tada aktualne teme i probleme, a putopis *Plitvička jezera* očaranost prirodnim ljepotama naše zemlje. Na kraju je članak *Ivana Trnskoga opravdaj zamjeranih mu osebina* u kojem spremno odgovara na primjedbe upućene njegovim prijevodima i jezičnim preporukama te još jednom ističe svoj patriotizam.

Na kraju knjige nalaze se Tekstološke napomene u kojoj Dražana Radman objašnjava na koji je način jezik Ivana Trnskoga usklađen s današnjim normama, a potom slijede Tumač imena i izraza te

Rječnik. Ovi prilozi, kao i Predgovor, Ljetopis i Bibliografija te slikovni prilozi, doprinose cjelovitosti knjige i revalorizaciji opusa Ivana Trnskoga. Jer, iako je Trnski bio izuzetno cijenjen za života, što dokazuju brojna priznanja, počasna članstva, ispisane pohvale i titula viteza, nakon njegove smrti 1910. godine uslijedilo je razdoblje zaborava. Većina njegovih književnih radova uistinu nije preživjela test vremena, no kako ističe Čorkalo Jemrić, ne treba zaboraviti da je on »status književne veličine stekao ukupnim angažmanom u oblikovanju kulturnog kapitala nacije«.

Uspomena na Ivana Trnskog ostala je živa u Podravini, s obzirom na to da je njegov otac rođen u Novigradu Podravskom. Spomenimo samo da od 2011. godine Podravsko-prigorski ogranak Društva hrvatskih književnika organizira Dane Ivana viteza Trnskog u sklopu kojih se dodjeljuje i nagrada mladim književnicima. Za zaključiti je stoga da se u posljednje vrijeme ipak iznova otkriva važnost Ivana Trnskog, a velik doprinos tome svakako daje i ova knjiga. Daljnje pomake prema pozicioniranju Trnskog na mjesto koje zaslužuje u povijesti hrvatske kulture možemo očekivati iduće godine kada se obilježava 200. godišnjica njegova rođenja.

Mihaela CIK

VLADIMIR MILIVOJEVIĆ: REKA: POVIJEST, PRIČE, LJUDI. MUZEJ GRADA KOPRIVNICE, KOPRIVNICA - REKA, 2018., 304 STR.

Zahvaljujući autoru Vladimiru Milivojeviću malo podbilogorsko selo i koprivničko prigradsko naselje Reka dobilo je 2018. godine svoju impresivnu monografiju. Vrlo opširnu knjigu pod naslovom *Reka - povijest, priče, ljudi* objavio je Muzej grada Koprivnice uvrstivši ovo djelo u Biblioteku Podravskog zbornika u kojoj je to 44. knjiga po redu kao što je objavljeno i ukupno 44 brojeva časopisa *Podravski zbornik*. U projektu izdavanja ove monografije su kao suizdavači sudjelovali uz samog autora Mjesni odbor Reka i tiskara Bogadigrafika iz Koprivnice gdje je knjiga i otisnuta. Ravnatelj Muzeja grada Koprivnice Robert Čimin ujedno je i urednik ove knjige koji je uz to napravio korekturu teksta, grafičko oblikovanje i prijelom. Stručni suradnici autora su Marijan Molnar i Mijo Lončarić. Recenzenti knjige su sveučilišna profesorica u miru Mira Kolar-Dimitrijević i Mijo Lončarić, znanstveni savjetnik u trajnom zvanju. Oni naglašavaju raznolikost tema koje je Vladimir Milivojević obradio i vrijednost njegovog rada na prikupljanju podataka od kazivača i bilježenju vlastitih sjećanja i doživljaja. Zbog toga su ovo djelo okarakterizirali kao monografsko i smatraju ga pisanim spomenikom koji je autor Vladimir Milivojević podigao svojem rodnom selu u koje se sada vraća samo povremeno. Naime, ovu knjigu svrstavamo među monografije koje su rezultat predanog rada na istraživanju prošlosti i baštine svojeg zavičaja čemu se nerijetko posvećuju visokoobrazovani stručnjaci u područjima koja nisu bliska povijesnoj struci. Tako je postupio i Vladimir Milivojević koji je rođen u Reki 1948. godine, po zanimanju naftni stručnjak (radni vijek proveo u INA-i), sa stalnom adresom u Zagrebu i pri tome je postigao velik uspjeh priredivši opsežnu knjigu i vrlo kvalitetno djelo. Pri tome je zadržao skromnost te se ne smatra povjesničarom, već prije kroničarom kao što je i naveo u uvodnom djelu gdje je detaljno i iskreno opisao tijekom istraživanja i metodologiju rada s ciljem pisanja kronike i predstavljanja svega onoga što je uspio prikupiti o Reki. To svakako treba cijeniti jer je na taj način zasigurno spašeno od propasti i trajnog zaborava te je sada u ovome izdanju predstavljeno svima onima kojima to može biti potrebno i korisno za različita istraživanja.

Knjiga predstavlja kronološki pregled pet stoljeća poznate povijesti Reke. Najprije je opisana povijest Reke pri čemu je autor stavio naglasak na doba Vojne krajine. S obzirom da je selo Reka smješteno na dva potoka, posebni je dio posvećen utjecaju okoliša na razvoj naselja. Događaji iz 20. stoljeća opisani su u posebnom poglavlju na što se nadovezuje poglavlje u kojem uključuje autobiografske osvrt jer opisuje svoje djetinjstvo u doba Drugog svjetskog rata. Osnovna škola u Reki opisana je u posebnom poglavlju nakon kojeg slijedi zanimljivi dio o rudarima, drvarima, majstorima i pisarima. Politički život i djelovanje društava i ples u selu teme su posebnih poglavlja kao i ono posvećeno duhovnom životu, sajmovima i licitarima. Svakodnevni seoski život u obiteljskim dvorištima, poljima i vinogradima opisan je u nekoliko poglavlja. Knjiga završava tekstom o Domovinskom ratu i demokratskim promjenama nakon čega slijedi zaključak, popis korištenih izvora i literature. Na kraju knjige objavljuje-

no je nekoliko dodatka: opis rečkog govora koji je napravio Mijo Lončarić i rječnik manje poznatih riječi Reke i okolice koji je sastavio sam autor te izbor kartografskih priloga. Zbog bogatstva objavljenog slikovnog materijala i podataka za očekivati je da će ova knjiga privući pažnju i drugih zainteresiranih, a ne samo onih koji su rođenjem i životom vezani za Reku.

Nikola CIK

RANKO PAVLEŠ: BJELOVARSKI KRAJ I ZAPADNA BILOGORA U SREDNJEM VIJEKU: POVIJESNA TOPOGRAFIJA SREDNJOVJEKOVNE DONJE KOMARNICE, HRVATSKI INSTITUT ZA POVIJEST, ZAGREB, 2016., 306 STR.

Nakon monografske obrade srednjovjekovne Gornje Komarnice (knjiga objavljena u Izdavačkoj kući Meridijani 2013. godine) vrijedni istraživač hrvatskog srednjovjekovlja Ranko Pavleš obradio je povijesnu topografiju srednjovjekovne Donje Komarnice. Rezultati Pavleševih dugotrajnih istraživanja spomenutog područja objavljeni su 2016. godine u knjizi pod naslovom Bjelovarski kraj i zapadna Bilogora u srednjem vijeku. Izdavač ove Pavleševe knjige je Hrvatski institut za povijest koji je izdanje uvrstio u svoju Biblioteku Hrvatska povjesnica. Recenzenti knjige su ugledni hrvatski medievisti Marija Karbić i Gordan Ravančić.

Osnovne podatke o metodologiji rada, prostornom i vremenskom kontekstu, istraživačkim ciljevima koje si je autor postavio i drugim okolnostima nastanka ove vrijedne knjige iznio je sam autor u sadržajnome uvodu. Tako doznajemo da osnovu za rad predstavljaju sačuvani porezni popisi sastavljeni u razdoblju od 1495. do 1520. godine. Uz korištenje drugih povijesnih izvora uspio je obraditi razdoblje od 13. do prve četvrtine 16. stoljeća. Zbog prostornog opsega ova će knjiga od sada biti nezaobilazna literatura (ponekad možda i početna) za srednjovjekovnu povijest naselja na obrađenom području između rijeke Čazme na jugu, potoka Velike na zapadu, bila Bilogore na sjeveru i linije Novi Pavljani - Veliko Trojstvo na istoku. Kao i u drugim svojim radovima Pavleš je detaljno obradio srednjovjekovne toponime i objekte koje je pronašao u izvorima te je odredio i opisao njihove međusobne odnose kao i odnos s okolišem. Ubicirao je srednjovjekovna naselja i objekte (pogotovo sakralne) te odredio status stanovnika koji su ondje živjeli u srednjem vijeku. Bio je to težak posao jer su srednjovjekovni posjedi bili mali (usitnjeni), a današnja toponimija često ne čuva dovoljno informacija o autentičnim lokacijama. Velike posjede (veće teritorijalne cjeline) opisao je na temelju podataka o opisima međa. Informacije je crpio iz objavljenih i neobjavljenih srednjovjekovnih dokumenata kojima je kritički pristupio. Vrlo je vrijedan Pavlešev uvodni tekst o kotaru Komarnici i upravnim jedinicama koje su mu prethodile kao i nekoliko desetaka karata, nekoliko slikovnih priloga i tabela. Prvo poglavlje posvećeno je Rovišću kao srednjovjekovnom selu koje se preobrazilo u trgovište, županat te u distrikt ili kotar s istoimenim vlastelinstvom i utvrdom. Nakon toga je do kraja knjige opisano više desetaka posjeda pri čemu su posebno opisani posjedi bana Nikole de Lyndwa i njegovih sinova, Streza kao posjed pavlinskoga reda, te mnogo malih posjeda u istočnom dijelu Donje Komarnice. Među popratnim tekstovima našla se rasprava o nekim ubikacijama srednjovjekovnih naselja Kamila Dočkala i Gorana Jakovljevića što podrazumijeva korekcije njihovih tvrdnji. U posebnom dijelu opisane su ceste i župe u Donjoj Komarnici s vrlo korisnim kartama. Uz sažetak i zaključak te popratne popise (literature i izvora, te abecedarij imena mjesta) vrlo je zanimljiv tekst o prežicima srednjega vijeka na području nekadašnje Donje Komarnice.

Ono što bi trebalo uslijediti poslije objave ovakvih knjiga je istraživanje na terenu, odnosno arheološka istraživanja kako bismo dobili potvrdu ili opovrgnuće zaključaka do kojih je došao Ranko Pavleš. S druge strane, ovakva knjiga ujedno predstavlja skup većine do sada poznatih podataka o srednjovjekovnoj povijesti spomenutog kraja, pa tako i onih do kojih su došli arheolozi tijekom dosadašnjih istraživanja. Poznavajući marljivost arheologa i njihova nastojanja na području Podravine za očekivati je da će ih ova knjiga Ranka Pavleša potaknuti i usmjeravati u daljnjim istraživanjima. Isto tako, od Ranka Pavleša možemo očekivati još ovakvih kvalitetnih radova.

Nikola CIK

IN MEMORIAM – IVAN GOLUB

(KALINOVAC, 21. LIPNJA 1930. – ZAGREB, 25. LISTOPADA 2018.)

Iz kojeg god kuta promatrali, onog zavičajnog, podravskog, ili onog nacionalnog, pa i europskog i svjetskog, smrt svećenika, književnika i znanstvenika Ivana Goluba predstavlja nenadoknativ gubitak. Djelujući kao sveučilišni profesor, teolog, povjesničar kulture, pjesnik, esejist, prevoditelj, scenarist... i dakako kao svećenik, ostavio je specifičan i dubok trag, dobivši najvažnije nagrade i doživjevši najviše počasti. No, unatoč svim postignućima ostao je »običan čovjek«, kako se volio nazivati i kako je naslovio svoju impozantnu autobiografsku knjigu (*Običan čovjek*, 2013.). Izrazio je to i u jednoj pjesmi: »Običan sam čovjek / a smatraju me / neobičnim čovjekom / Svi žele biti neobični / I zato običan čovjek / toliko je rijedak / da je neobičan«. Uvijek je bio neposredan, otvoren za razgovor, spreman za podršku i lijepu riječ za plemenite stvari, dajući uvijek punu pažnju sugovorniku, suradniku, prijatelju, poznaniku ili slučajnom prolazniku, svejedno bio on društveni ili crkveni velikodostojanstvenik (poznavao je državnike, pape, biskupe, velike umjetnike i znanstvenike) ili tzv. običan čovjek. U tom je smislu bio rijedak primjer čovjeka čija je intelektualna i umjetnička veličina bila proporcionalna njegovoj ljudskoj skromnosti, jednostavnosti i dobroti.

Gledano iz podravske perspektive, svojstvene mjestu na kojem se objavljuje ovaj zapis, smrću Ivana Goluba Podravina je izgubila jednu od najvećih ličnosti u svojoj povijesti. Sa svojih osamdesetak knjiga, od kojih su neke reizdavane po više puta, neke prevedene na više jezike, neke višestruko nagrađivane, Golub ne samo da je jedan od najproduktivnijih i najizdavanijih, nego i jedan od najcitiranijih, najprevođenijih i najnagrađivanijih podravskih autora. Osim toga, uz to što je dopisni član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Golub je bio jedan od rijetkih Podravaca koji je bio član i stranih akademija, jedan je od rijetkih s titulom profesora emeritusa, jedan od rijetkih koji su držali predavanja na najprestižnijim svjetskim sveučilištima, jedan od rijetkih o čijem su djelu obranjeni doktorski radovi, jedan od rijetkih o čijem je životu i djelo objavljeno više od sto kritika i studija. U književnom pak kontekstu, Golub jedini može stati uz bok najznačajnijim podravskom književniku Franu Galoviću.

Iz Kalinovca u svijet

Kada bi ga izdavači njegovih knjiga ili tko drugi molio da im pošalje svoj životopis, uvijek im je napominjao da iz nje smiju izbaciti što god žele, osim rečenice koja uglavnom glasi ovako: Ivan Golub rođen je 21. lipnja 1930. u Kalinovcu, u Podravini, kao petnaesto i najmlađe dijete Luke Goluba iz Kalinovca i Bare Golub, rođene Kovač, iz Sirove Katalene. Sve njegove titule, nagrade i ostala postignuća smjeli su izostaviti, osim rečenice o zavičaju i obitelji. Rekao je da je to najmanje što može učiniti za one koji su mu dali ono najvažnije – život. Izrazio je to i svojim besmrtnim stihovima iz poeme *Kalnovečki razgovori* (1979.): »F Knigi piše da je Bog čoveka od zemle napravil. / Je, ali od one zemle na kojoj se čovek rodi.« Bio mu je to i svojevrсни ne samo književni, nego i životni moto, zbog kojeg je ime Kalinovca, Podravine i Hrvatske pronio diljem svijeta.

Završivši u rodnom Kalinovcu osnovnu školu, kao pitomac Nadbiskupskog dječakškog sjemeništa u Zagrebu je završio Nadbiskupsku klasičnu gimnaziju (1950.). Teologiju je 1958. diplomirao na Katoličkom bogoslovnom fakultetu također u Zagrebu. Nakon svećeničkog ređenja (1957.), kratko vrijeme djelovao je na nekoliko župa, a zatim je kao pitomac Papinskog hrvatskog zavoda sv. Jeronima u Rimu doktorirao teologiju na Papinskom sveučilištu Gregorijani (1963.) te magistrirao biblijske znanosti na Papinskom biblijskom institutu (1964.). Iste godine po povratku u Hrvatsku počinje predavati na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, gdje je zaposlen sve do umirovljenja 2000. godine, s navršelih 70 godina života i kada se navršilo točno 70 semestara njegova nastavnog rada. Na matičnom je fakultetu uz nastavni rad te mentorstvo diplomskih i doktorskih radova, utemeljivao i uređivao časopise i nakladničke nizove, pokretao i vodio istraživačke jedinice te je vršio različite upraviteljske dužnosti, osim dužnosti dekana, koju – unatoč tome što je za nju bio izabran – nije htio prihvatiti. Kao gostujući profesor od 1984. djelovao je i na Papinskom orijentalnom institutu u Rimu, a predavanja je održao i na nekim od najprestižnijih svjetskih sveučilišta (Harvard, Yale, Columbia, Heidelberg itd.). S obzirom na to da je godinu nakon umirovljenja izabran u počasno znanstveno-nastavno zvanje profesora emerit-

tusa, koje se dodjeljuje samo najznačajnijim profesorima, predavanja je na matičnom fakultetu održavao sve do ove godine.

Teološki i kulturnopovijesni rad

U nastavnom i znanstvenom radu najviše se bavio dogmatskom antropologijom te teološkom ikonologijom i haritologijom, davši međunarodno prepoznate i citirane spoznaje o čovjeku kao slici Božjoj, naglašavajući ne samo naličnost nego i prisnost čovjeka i Boga (knjige *Prisutni – Misterij Boga u Bibliji* (1969.), *Najprije čovjek* (1975.), *Darovana riječ* (1984.), *Prijatelj Božji* (1990.), *Dar dana šestoga* (1999.) itd.). Široko su prihvaćene i njegove teze o Bogu Koji se Igra (*Deus Ludens*) i Bogu Koji Se Smije (*Deus Ridens*) – Golubovo poimanje Boga, odnosno »Golubov Bog«, kako ga kao laik razumijevam, nije neka apstraktna gorda figura koja je na Nebu, nego nasmijani, čovjeku prijateljski naklonjeni Bog koji je čovjeku blizak, koji mu je prije svega prijatelj, onaj kome govorimo Ti. Nerijetki su (ne)vjernici znali reći da bi takvog Boga i oni htjeli imati, na što im je Golub znao odgovoriti da ga imaju, samo ga moraju pustiti u svoj život, zato što je Bog izbor – On je »izabrana blizina«, kako glasi i naslov jedne od njegovih zbirki pjesama. Osim brojnih članaka, o njegovim teološkim tezama obranjena su i dva doktorska rada (Anton Tamarut 1994. na Papinskom sveučilištu Gregorijani u Rimu te Werner Gruber 1998. na Katoličkom teološkom fakultetu Sveučilišta u Beču).

Osim tim i ostalim uže teološkim temama, Golub se najviše bavio životom i djelom hrvatskog sedamnaestostoljetnog polihistora Jurja Križanića, preteče zbližavanja s kršćanskim istokom, o kojem je napisao više knjiga (*Juraj Križanić: sabrana građa* (1983), *Križanić* (1987) itd.) i članaka, od kojih većina donosi do tada nepoznatu građu o njemu, postavši tako jednim od najznačajnijih križanićologa na svijetu. Posvetio mu je i više pjesničkih i memoarskih radova. Intenzivnije se bavio i životom i djelom sitnoslikara Julija Klovića, polihistora Ivana Paštrića, još jednog protoekumenista Marka Antuna de Dominisa, jezikoslovca Bartola Kašića itd. Pisao je i široko prihvaćene i više puta reizdavane popularno-duhovne knjige (*Čežnja za licem ili kako do radosti* (1981), *Lice prijatelja* (2000) itd.). Bio je i jedan od prevoditelja i suradnika u pripremi poznate *Zagrebačke Biblije* (1968).

Književni rad

Iako je književne radove počeo pisati još 1950-ih, s obzirom na komunistički sustav nesklon svećenicima, prvu samostalnu literarnu knjigu objavio je tek 1979. Bili su to spomenuti *Kalnovečki razgovori*. U toj poemi pisanoj lokalnim kajkavskim idiomom Golubova rodnog Kalinovca, kroz refleksije malog Ivice te (raz)govore naizgled priprostih mještana, čitamo o događajima i osobama iz Ivičina djetinjstva, a ustvari dobivamo odgovore na neka od najvažnijih životnih pitanja. U svakom slučaju, s obzirom na takvo spajanje pučkog i filozofskog, lokalnog i univerzalnog, ali i s obzirom na inovativnu polifonu te interžanrovsko-trovalentnu (lirsko-narativno-dramsku) strukturu, *Kalnovečki razgovori* predstavljaju jedno od najznačajnijih književnih djela na kajkavštini, koje zaslužuje svoje visoko mjesto i u hrvatskom književnom kanonu.

Kajkavske pjesme zavičajne tematike pisao je i poslije, no najveći dio književnog opusa ustvari čine njegove pjesme na standardnom jeziku (*Izabrana blizina* (1988), *Trag* (1993), *Oči* (1994), *Molitva vrtloga* (1996), *Dušom i tijelom* (2003), *Nasmijani Bog* (2009), *Sijač radosti* (2012), *Suze i zvijezde* (2013) itd.). Uz obilje autobiografskim elemenata, Golub kroz te stihove tematizira slične teme kao i u svojim teološkim djelima, zbog čega ih se često naziva poetskom teologijom, jednako kao što se i njegovu teologiju naziva poetskom. Jednako se tako samog Goluba naziva najvećim pjesnikom među teolozima, odnosno najvećeg teologa među pjesnicima. U svakom slučaju, iako je prožeta kršćanskom duhovnošću te biblijskom intertekstualnošću, poezija Ivana Goluba bitno se otklanja od normativne i

Ivan Golub dobitnik je nagrade za životno djelo Koprivničko-križevačke županije, 11. travnja 2014.

jednostrane religiozne lirike kako svojom komunikativnošću, tako i antidogmatičnošću, zbog čega predstavlja rijedak primjer književnosti duhovnog nadahnuća koju jednako prihvaćaju i teolozi i laici, i vjernici i oni koji to nisu. Razlozi za to leže i u činjenici da je Golubova poezija bila kritična i prema samoj Crkvi, iako njezinu osnovu, dakle, čini katoličko slavljenje punine i smisla života nasuprot besmislu i praznini koje tematizira nemali dio (suvremene) hrvatske poezije. U tom je smislu Golub ne samo jedan od najznačajnijih i najprihvaćenijih hrvatskih pjesnika duhovnog nadahnuća, nego mu pripada i izdvojeno mjesto u (suvremenoj) hrvatskoj književnosti. Kao jedan od posljednjih hrvatskih latinista, pjesme je pisao i na latinskom jeziku (*Ultima solitudo personae*, 1997). Autor je i opsežne autobiografije *Običan čovjek* (2013), koja je već do sada tiskana u dva izdanja.

Nagrade, priznanja, članstva

Koliko je njegovo književno stvaralaštvo općeprihvaćeno svjedoči činjenica da su njegove knjige objavljivali uglavnom svjetovni nakladnici, i to neki od najprestižnijih, te da je o njegovim djelima napisano stotinjak kritika i studija, i to iz pera najznačajnijih hrvatskih te nekoliko stranih književnih kritičara i povjesničara. Uvršten je i u brojne preglede i povijesti hrvatske književnosti te leksikografska djela. Brojna književna djela prevedena su mu i na više stranih jezika, a neka su doživjela i više izdanja. Do danas su objavljena i tri izbora iz njegova književnog djela, *Sabrana blizina* (2003), *Svjetlo i sjena/ Lumo kaj ombro* (2009) te *Pohod milosti* (2013), a o njegovu životu i djelo objavljen je i višejezični zbornik *Čovjek slika i prijatelj Božji / Homo imago et amicus Dei* (1991).

U prilog njegovoj književnoj važnosti idu i brojne nagrade, kao što su državna nagrada za književnost Vladimir Nazor (1994), nagrada Maslinov vijenac manifestacije Croatia rediviva ča-kaj-što (1998), plaketa Dobro jutro more (2008), nagrada Visoka žuta žita (2009), nagrada Dobriša Cesarić (2012), povelja Srebrne svirale Dragutina Tadijanovića (2016) itd. Dobitnik je i odličja Republike Hrvatske Red Danice hrvatske s likom Marka Marulića za književnost (1996) i Red Danice Hrvatske s likom Ruđera Boškovića za znanost (2001), kao i nagrade za životno djelo zavičajne mu Koprivničko-križevačke županije (2014) te nagrade za životno djelo Grada Zagreba (2018) u kojem je živio još od sjemenišnih dana. Višestruke počasti odavane su mu i u rodnom Kalinovcu, koji je posjećivao sve do ove godine, i gdje su na mjesnom trgu uklesani stihovi iz njegovih *Kalnovečkih razgovora*.

Napisao je i scenarije za dokumentarne filmove o Jurju Križaniću (*Svi odlasci Jurja Križanića*), Juliju Kloviću (*Dječak i duga*) te znamenitostima i hrvatskim tragovima u Rimu (*Hodočasnik u Rim*), za koji je i nagrađivan. Pojedine pjesme su mu i uglazbljene. O njegovoj međunarodnoj znanstvenoj i književnoj važnosti svjedoči i činjenica da je bio dopisni član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te Austrijske akademije znanosti, akademik stranac Talijanske književne akademije Arkadije u Rimu, pridruženi član Papinske akademije Tiberine u Rimu itd. Kao međunarodno priznati teolog, od 1992. do 1997. bio je i član Međunarodne teološke komisije u Vatikanu, a 2010. papa Benedikt XVI. imenovao ga je monsinjorom. Biskup zavičajne mu Varaždinske biskupije mons. Josip Mrzljak ustoličio ga je 2007. za začasnog kanonika Čazmansko-varaždinskog zbornog kaptola Svetoga Duha. Kao svećenik, što je smatrao svojim najvažnijim zvanjem, prošle godine proslavio je dijamantnu misu (60 godina svećeništva). No, koliko je god bio predan Crkvi, toliko je bio i otvoren za dijalog sa svjetovnim stvarima, o čemu svjedoče ne samo njegova uključivanja u brojne svjetovne kulturne i znanstvene organizacije, manifestacije i djelatnosti, nego i brojna prijateljstva s istaknutim (svjetovnim) umjetnicima, znanstvenicima i intelektualcima, pa i onima koji nisu bili bliski Crkvi, poput Miroslava Krležu.

Vrhunski podravski i hrvatski intelektualac svjetskog glasa

Mogla bi se spomenuti još brojna njegova postignuća, no vjerujem da i ovaj nepotpuni, skicozni pregled jasno svjedoči da Ivan Golub predstavlja ne samo jednu od najistaknutijih ličnosti rodne Podravine, nego pripada i iznimno značajnim hrvatskim teolozima, intelektualcima i književnicima, koji su značajan trag ostavili i izvan domovine. Netko bi ovakav zaključak mogao pripisati osjetljivosti trenutka u kojem ovaj zapis nastaje, no siguran sam da će vrijeme koje dolazi – kada će se s vremenskim odmakom Golubov doprinos svim područjima kojima se bavio još detaljnije moći istražiti – to još samo dodatno potvrditi.

U Koprivnici, 18. studenog 2018.

Mario KOLAR

DODATAK – IVAN GOLUB I ČASOPIS PODRAVINA

Ivan Golub bio je i član uredničkog vijeća časopisa *Podravina*, i to od njegova prvog broja. Silno se veselio činjenici da će u njegovu zavičaju početi izlaziti znanstveni časopis, o čemu svjedoči njegovo pismo, koje je do danas sačuvao Hrvoje Petrić i posudio mi ga za ovu priliku. Kao i većinu svojih pisma, i ovo je Golub napisao vlastitom rukom, svojim poznatim »Golubovim perom« – uvijek je sa sobom, naime, imao naliv-pero, čijim je crnilom nesebično ispisivao pisma, ili pak samo posvete i kratke poruke. Golubovo pismo upućeno akademiku Dragutinu Feletaru prilikom pokretanja časopisa *Podravina* iz 2001. godine prenosim u cijelosti.

Poštovani Profesore,

vrativši se sa svojeg putovanja – iz Dolomita i s Jadrana – našao sam Vaša dva pisma. Obradovala su me. Jedina sjena i sjeta je što nisam pribivao prvom sastanku uredništva časopisa »Podravina«. Da nisam bio u Italiji bio bih došao na sastanak.

Prava je misao časopis »Podravina«. Čestitam na zamisli. Čestitam uredništvu. Vidi se da je sastanak bio uspješan.

O Velikoj Gospi (koju sam slavio u podravskom prošteništu na Molvama) izašao je u župskom časopisu »Močile« razgovor sa mnom pod naslovom »Ponosan sam što sam iz Podravine«. Zbog mojeg izbjivanja nisam ga prije tiska pregledao, što se vidi u nedorečenostima. Istom ovom poštom pišem župniku Močila vlč. L. Markaču da Vam pošalje ovaj broj časopisa.

U Molvama sam se poklonio uspomeni dvojice znamenitih Podravaca J. Mađerca i Đ. Kokši (o kojem sam napisao biografiju u obliku sjećanja i svjedočenja). A u zdravici kod objeda u župnom dvoru u Molvama sam rekao: »Velike su zasluge Jurja Mađerca i Đure Kokša za Hrvatski papinski zavod sv. Jeronima u Rimu. Tri su utemeljitelja svetojeronimskih ustanova sv. Jeronima i njihovoj četiri puta stoljetnoj povijesti: prvi papa Siksto V. hrvatskoga porijekla, koji je sagradio crkvu sv. Jeronima, pridruživši joj Kaptol, jedini novoizgrađeni Kaptol u Rimu, drugi Juraj Mađerec, iz Podravine, koji je saznao sadanje zdanje Zavoda sv. Jeronima, treći Đuro Kokša, iz Podravine, koji je spasio ustanovu sv. Jeronima za postdiplomski studij našijenaca na sveučilištima u Rimu i zaslužan da je Zavod (1971) dobio hrvatsko ime (umjesto ilirskog).

S dobrim željama za rast časopisa »Podravina« Vama i uredništvu pitomi pozdrav.

Smjerno

Ivan Golub

Zagreb, 22. kolovoza 2001. Spomendan Marije Kraljice. Godišnjica prof. Petra Grgeca.

UPUTE SURADNICIMA

Časopis »Podravina« objavljuje članke koji se recenziraju i one koji ne podliježu recenzentskom postupku. Članci koji se kategoriziraju kao znanstveni i stručni moraju imati dvije pozitivne recenzije.

Recenzirani radovi kategoriziraju se na sljedeći način:

1. Izvorni znanstveni članci, kratka priopćenja, prethodna priopćenja i izlaganja sa znanstvenog skupa sadrže neobjavljene rezultate izvornih istraživanja u potpunom ili preliminarnom obliku. Oni moraju biti izloženi tako da se može provjeriti točnost rezultata istraživanja.

2. Pregledni radovi sadrže izvoran, sažet i kritički prikaz jednog područja ili njegova dijela u kojemu autor i sam aktivno sudjeluje. Mora biti naglašena uloga autora izvornog doprinosa u tom području u odnosu na već objavljene radove, kao i iscrpan pregled tih radova.

3. Stručni rad sadrži korisne priloge iz područja struke i za struku, koji ne moraju predstavljati izvorna istraživanja. Časopis objavljuje i tekstove koji spadaju u grupu »građa« koja sadrži, prema pravilima za objavljivanje, pripremljene izvorne dokumente.

Kategoriju **članak** predlažu dva recenzenta, a u slučaju njihova neslaganja konačno mišljenje donosi uredništvo. Kategorizacija se navodi i objavljuje u zaglavlju članka.

Uredništvo i urednici pridržavaju pravo na manje izmjene teksta, lekture i grafičkih priloga, ali tako da to bitno ne utječe na sadržaj i smisao članka.

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim priložima. Časopis izlazi u pravilu dva puta godišnje, a rukopisi se ne vraćaju.

Osim recenziranih članaka, časopis »Podravina« objavljuje recenzije i prikaze knjiga te periodike, a prema potrebi obavijesti, bilješke, reagiranja i slično.

Jednom prihvaćeni članak obvezuje autora da ga ne smije objaviti na drugom mjestu bez dozvole uredništva časopisa koje je članak prihvatilo, a i tada samo uz podatak o tome gdje je članak objavljen prvi put.

Prilozi za časopis »Podravina« moraju biti pisani na računalu, u jednoj od verzija programa MS Word (od 6.0 nadalje) ili iznimno u nekom od programa koji su kompatibilni s MS Word. Svi tekstovi moraju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenta (*.doc). Potrebno je koristiti font Times New Roman. Veličina slova je 12, a prored 1,5. U bilješkama je veličina slova 10, a prored jednostruki (single).

Uredništvu treba dostaviti jedan ispis teksta i disketu (ili CD).

Članci se mogu predati osobno uredniku ili se šalju na adrese (s naznakom: Za časopis »Podravina«):

- urednik prof. dr. sc. Dragutin Feletar, Trg mladosti 8, 48000 Koprivnica
- Meridijani, Obrtnička 26, 10430 Samobor, meridijani@meridijani.com
- urednik Hrvoje Petrić, Vinka Vošickog 5, 48000 Koprivnica, hpetric@ffzg.hr

Članci ne bi smjeli prelaziti opseg od dva arka (32 kartice), a autori dobivaju besplatno primjerak časopisa »Podravina« te prema mogućnostima i do deset primjeraka separata.

Tablice, grafički prilozi (crteži, karte i dr.) i fotografije moraju imati numeraciju i takav raspored u tekstu da ih je moguće uvrstiti paralelno s tekstom. Grafički prilozi se prilažu u originalu, svaki na posebnoj stranici, formata do A4. Naslov tablice (skraćeno Tab.) stavlja se iznad, a izvor ispod nje. Izvorni znanstveni članci u pravilu ne smiju koristiti grafičku dokumentaciju drugih autora. Ako se koristi takva dokumentacija, obvezno treba citirati autora. Kod objavljivanja starih karata i grafika treba navesti autora, izvor ili ustanovu gdje se grafički prilog čuva te signaturu ako postoji.

Svaki je autor dužan dostaviti sljedeće podatke o članku i sebi:

- a) naslov članka
- b) ime(na) autora
- c) naziv i adresu ustanove u kojoj autor radi

d) za članke koji se recenziraju potrebno je priložiti sažetak, a on treba sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i kratki zaključak. Treba ga pisati u trećem licu i izbjegavati pasivne glagolske oblike, a optimalan opseg sažetka je tekst koji ima oko 250 riječi

e) ključne riječi na jeziku članka.

Članci se objavljuju u pravilu na hrvatskom, njemačkom, slovenskom i engleskom jeziku.

CITIRANJE I PISANJE BILJEŽAKA

Prezime autora piše se velikim tiskanim slovima (verzal), a ime običnim slovima (kurent). Naslov članka se piše običnim slovima, a naslov djela udesno nagnutim slovima (kurziv). Kod citiranja članka se može, ali i ne mora staviti »str.« ili »s.« Najbolje je samo napisati broj stranice. Kada se isto djelo ponovno navodi u članku na drugome mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, a navodi se samo prvo slovo imena autora i prezime te prvih nekoliko riječi djela ili članka i broj stranica.

Drugi način ponovna citiranja sadrži prezime autora, prvo slovo imena verzalom, godina izdanja i broj stranice. Ako je isti autor iste godine napisao dva ili više teksta, onda se citira godina s dodatkom malog slova po abecedi, 1991.a, 1991.b, 1991.c itd.

Na kraju članka se može, ali i ne mora priložiti popis literature i izvora, i to abecednim redom.

A WORD TO ARTICLES' CONTRIBUTORS

»Podravina« magazine publishes articles and papers, subject to review and those which are not. Papers, categorized as scientific, must have 2 (two) positive reviews.

The reviewed papers are categorized in the following manner:

1. *Original scientific articles, short notes, previous notes, scientific conference presentation* - with yet unpublished results of original research in complete or preliminary form; must be laid out so that accuracy of research can be verified.
2. *Revised papers* - with original, abbreviated, concise and critically viewed summary of a certain field of work or its part, with active participation of the author; his/her original contribution in the field, in comparison to already published papers and their detailed overview, must be included.
3. *Professional articles* - with useful contributions in the field of expertise, and/or aimed at professionals in that field; this does not have to be an original research.

The magazine also publishes articles from the category Materials/Documents, regulated as prepared original documents.

The category is proposed by two reviewers. In case they disagree on the category, it will be decided by the Editorial staff. The category is listed and published in the article title/heading. The editors have the right to make small amendments, corrections and editing of written and graphic material, as long as it doesn't affect the content and meaning of article in a substantial way.

The editorial staff will not be responsible for opinions expressed in articles and published papers. As a rule, the magazine is published twice a year; contributed papers and documents are not returned to senders.

»Podravina« magazine also publishes reviews on books and periodicals; occasionally, it will publish notes, annotations, comments, reactions etc.

Once an article is accepted, the author cannot publish it elsewhere without editorial approval, provided the republishing is done with remarks on where it had been published first.

Contributions for magazine must be computer-written, in a Microsoft Word format (Word 6.0 and newer versions); in extreme cases, we accept a MS Word-compatible program; all texts must be in a word-format (*.doc); accepted font is Times New Roman, size 12 with 1,5 paragraph spacing; notes should be lettersize 10, with single spacing. The editors should receive 1 hardcopy printout and a copy on a floppy disk (or CD-ROM).

Articles and papers can be delivered to the editors in person, or sent to the below listed addresses, with a note - »Podravina« magazine:

- Editor Hrvoje Petrić, Department of History, Filozofski fakultet, Ivana Lucica 3,
HR - 10000 Zagreb, Croatia, e-mail: hpetric@ffzg.hr, or
- Publisher »Meridijani«, Meridijani, p.p. 132, 10.430 Samobor (for »Podravina«), e-mail
meridijani@meridijani.com

The articles should not exceed the size limit of 60.000 characters (32 pages); authors get a free copy of the magazine.

Tables, graphics (designs, charts, etc) and photographs should be numbered and be allocated in the text in a parallel manner, so it can be inserted next to the text. Graphics must be in their original, each on a separate sheet/page of A4 format; the table heading (abbrev. 'Tab') should be above the table, and the source below it. In general, original scientific papers cannot use graphic documentation by other authors; if such documentations/graphics is used, the original author should be quoted; in using old maps, charts and graphics, author name should be included, together with the source and/or institution where the original graphics is kept, as well as signature, if existing.

Each author must submit the following data on the paper and the author:

- a) paper title
- b) author name(s)
- c) institution name/address the author is employed with
- d) reviewed articles must be accompanied with a summary in english language, and additional summary in one of the world's languages; summary should have a general overview of the topic, methodology, results and short conclusion; it should be in neutral gender, avoiding passive verbs; ideally, it should be a 250 word-summary.
- e) key words in Croatian language or in english.

QUOTATIONS AND REMARKS

Author's last name is written in printed, capital letters, with first name in small letters; the title should be in small, regular letters, while the the work is in italics; in quoting books and articles, it's optional to include page, with »p« (page); the best practice is to write the page number only; when the same work is cited in the paper somewhere else, an abbreviated title should be used, with author's last name and first name initial, first few words of the paper/article and number of pages.

Another way to quote is to use the author's last name, his first name initial (small letters) publication year and page number; if the same author in the same year has 2 or or more texts published, then the year is cited with a letter appendix (ie., 2005a, 2005b, 2005c, etc).

Finally, the article/paper may, but not necessarily, be submitted with a list of literature ad sources used in alphabetical order.